

A Heraldika Kézikönyve

1898
1/17

6439

1/25/20

413-1898

exp.

A

HERALDIKA KÉZIKÖNYVE

MŰSZÓTÁRRAL,

714 SZÖVEGKÖZTI ÁBRÁVAL ÉS 3 MELLÉKLETTEL.

A

M. TUD. AKADEÉMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGA

MEGBIZÁSÁBÓL

IRTA

BÁRCZAY OSZKÁR.

Ára 6 frt.

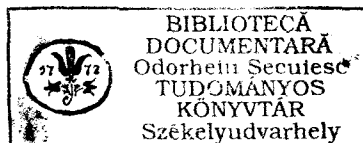

BUDAPEST,

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA

1897.

23482

ELŐSZÓ.

„Il est évident, pour qui-
conque réfléchit, que le progrès
ne peut se faire qu'à la condi-
tion de s'appuyer sur le passé.“

Joannis Guigard.

A középkor hagyományai közül nálunk legkevésbé ismerik a czímerintézményt, noha az ezen időbeli dolgok között éppen a czímer az, a mely legtöbb sikerrel daczolt az idő viharaival. Ma is sokan kérik, kapják, többen mint valaha. S alig van modern épület, a melyen heraldikai motívumok ne volnának alkalmazva. Az igaz, hogy többnyire értelmetlenül.

A XVIII. század végén mindent lomtárba valónak bélyegeztek, a mi a nemesség multjára vonatkozott s a heraldikának, mint tudománynak, művelésével egy időre föl is hagytak. Nemsokára belátták, hogy vannak historiai tények, melyeket letagadni nem lehet, s hogy ezek közé tartozik az is, hogy a nemesség és a heraldika létének — a középkori civilisatióban gyökeredző — oka volt. Belátták, hogy a heraldika ismerete nélkül nem ért-
hetjük meg teljesen a középkort. Ekkor kezdtek vele külföldön ismét foglalkozni; nálunk jóval később és pedig nemesak mulatságból hiú álmokat hajhászva, hanem irodalmilag tudományos czélból is.

A czímerintézménynyel való foglalkozás külföldön — az újabb időben — folytatása volt az egykor virág-
zott heraldikai irodalomnak, nálunk pedig kezdete.

A ki e kezdetet figyelemmel kísérte vagy a kezdés munkájában részt vett, észrevehette, hogy az úttörőknek nagy nehézségekkel kellett megküzdeniök egyrészt azért, mert a heraldikai fogalmak nem voltak még kellőleg tisztázva, másrészt azért, mert nem volt megállapodott heraldikai műnyelvünk. Hogy egyebet ne említsek, a magyar czímer hasított paizsában az elül levő vágásokat egy és ugyanaz a munka *szelemen, csík, pólya, osztás, szelés, lebegő gerenda* műszókkal jelöli.

Néhai Csergheő Géza alulírottal sokat beszélgetett egy heraldikai kézikönyv szükségéről és tervezetének megállapításáról. Csergheő azonban meghalt, mielőtt a szándékolt tervezetet elkészíthettük volna. Így aztán egyedül állapítottam azt meg s nyújtottam be a *M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának*, a mely egy ily kézikönyv szükségességét érezve, a tervezetet némi változtatásokkal elfogadta s megírását rám bízta.

Írás közben sokszor éreztem Csergheő közvetlen tanácsainak hiányát, noha a Turulban közölt sok heraldikai értekezése és szóbeli tanításai nagy támogatást somra voltak. Az, a ki Csergheő heraldikai tantételeit ismeri, bizonyára föl fogja találni nyomait munkámban.

A czímer fogalmának, nemeinek, alkotó részeinek stb. tárgyalása közben nagyrészt a magyar heraldika emlékekre támaszkodtam; a példákat közülök választottam. E czímeres emlékek közül pedig a legmegbízhatóbbakra fordítottam a főfigyelmet. Ezek a festett armálisok s a pecsétek.

Az armálisok közül legfontosabbak az 1526. előttiek. A ránk maradtakról kimutatást készítettem; látni belőle e tekintetbeli gazdagságunkat. Lehet, sőt

bizonyos, hogy e kimutatás még nem teljes, de azt határozottan állíthatom, hogy egy sincs a lajstromban, a mely valósággal ne léteznék.

A kézikönyv végéhez heraldikai szótárt csatoltam. Ez két részre oszlik: magyar nyelvű- és idegen nyelvű részre.

E szótár szerkesztése közben észleltem, hogy a vérségi összeköttetéseket jelző szavak tekintetében a szótárak nagy része nem nyújt kellő tájékoztatást. Segítségül vettem tehát a jogi, különösen a kanonjogi kézikönyveket, de ezek sem elégítettek ki. Annyi az ellenmondás bennök, hogy eligazítás helyett megtévesztik az embert. Például egy magyar kanonjogi kézikönyv az unokát unokaöcsnek, unokahugnak mondja, valószínűleg azért, mert latinul az unokaöcs is nepos, az unoka is, csak hogy az előbbeni *fratris* vagy *sororis* nepos, s csak az utóbbi nepos pusztán. E tekintetben *Calepinus* szótára s a *Digesták* igazítottak a helyes útra. Ezek segítségével készítettem a munkámhoz mellékelt vérségfákat magyarul és latinul.

Végezetül legyen szabad megemlékeznem azokról, a kiknek támogatásukért köszönettel tartozom.

Néha *Csergheő Gézáról* már megemlékeztem, itt csak ismételhetem, hogy az ő tanításai nagy segítségemre voltak. Sajnos, hogy már nincs az élők között, mert bizonyára kárára van e kézikönyvnek, hogy nem az ő közvetlen hatása alatt jött létre.

Mindenekelőtt a Történelmi Bizottságnak, különösen elnökének *Szilágyi Sándor*, előadójának *Fejérpataky László* s a bizottság bíráló tagjainak *Schönherr Gyula* és *Tagányi Károly* uraknak mondok őszinte köszönetet, a kik részint a munka szerkezetére vonatkozó tanácsaikkal támogattak, részint azzal, hogy számtalan anyagra tettek figyelmessé.

Továbbá a M. Tud. Akadémia főtítkárának *Szily Kálmán* úrnak, a ki különösen a műkifejezések megállapítására nézve szerencsételtett becses tanácsaival s útbaigazításaival és a kinek szives közbenjárása útján jutottam sok becses anyaghoz, nevezetesen régi, 1526. előtti armálisokhoz. A többek között a Mesterházy és a Mileki családéhoz. Ez utóbbit Méltóságos és Főtisztelendő *Stegmüller Károly* püspöki helynök és vasvárszombathelyi kanonok úr volt szives rendelkezésünkre bocsátani.

Elismeréssel tartozom továbbá báró *Nyáry Jenő* nek a M. Tud. Akad. tiszt. tagjának, *Csoma József* nek, csekei *Varju Elemér* nek, a kik könyvtáraik és gyűjteményeik nagybecsű heraldikai kincseit használatomra átengedték.

Becsés adatokkal és szives útbaigazítással könnyítették föladatomat még: *Bartal Antal*, *Beöthy Zsolt*, *Csánki Dezső*, *Károlyi Árpád*, *Nagy Gyula*, *Pauler Gyula*, *Thalý Kálmán*, *Vécsey Tamás* akadémiai tagok, továbbá: *Áldássy Antal* egyet. m. tanár, *Balogh Gyula* Vas vármegye főlevéltárnoka, *Baróti Lajos* tanár, *Borovszky Samu* akadémiai irodaigazgató, *Kninski Bojničič Iván* horvátorsz. levéltárnok, *Hoffmann József* Eperjes város főlevéltárnoka, *Illésy János* orsz. levéltári fogalmazó, *Kozora Vincze* Kassa sz. kir. város főjegyzője, *Pettkó Béla* orsz. levéltári fogalmazó, *Soós Elemér* ezredes, *Váry Rezső* egyet. m. tanár stb. Fogadják valamennyien őszinte köszönetemet.

Budapest, 1897. november 22-én.

Bárczay Oszkár.

ELSŐ FEJEZET.

I. A czímer fogalma.

A *czímer* (armes, armoiries,¹ blason, arma seu armorum insignia, tesserae symbolicae, Wappen) bizonyos szabályok szerint meghatározott mázokból és alakokból formált kép, a melyet megkülönböztető vagy ismertető jelvény gyanánt használnak azok, a kiket megillet.²

Kezdetben csak egyes személyek, később testületek, államok stb. is használtak czímert.

Nem minden jelkép czímer. Czímernek csak az tekinthető, a mely következő föltételeknek felel meg:

a) hogy a czímerkép paizsba legyen foglalva, b) hogy vagy régi jog vagy fejedelmi adomány által el legyen ismerve és végre, c) hogy átörökölhető legyen.

E szerint a czímerviselési jog vagy fejedelmi adományon vagy régi szokáson alapszik ugyan, de csere és vétel útján is lehetett szerezni. Az így szerzettnek azonban csak akkor volt értéke, ha a fejedelem a cserét vagy az adásvevést megerősítette.

Nálunk czímer eladásra vagy cserére vonatkozó adatot eddigelé nem ismerünk.

¹ Laboureur „Origines des armes“ című munkájában különbséget tesz ezen elnevezések között. Armes-nak nevezi a czímeres paizst, czímeres sisakot, czímeres mellvasat. Armoiries-nak és blason-nak azon képeket, a melyek czímert ábrázolnak, de nem fegyveren, hanem pecséten vagy más tárgyon vannak.

² Ezen ismertető jel, viselőjét nem mint individiumot különbözteti meg a többiektől, hanem mint tagját valamely családnak. L. Hauptmann, „Die Entstehungszeit der Heraldik“. Herold 1884.

A mint a felsorolt külföldi nevekből látjuk, a legtöbb nyelv találóan fegyvernek (arma, armes, Wappen) nevezi a címert. Találóan, mert a címér tulajdonképen nem egyéb, mint bizonyos ismertető jelekkel díszített fegyver. E jelvényeket leginkább a dsida zászlaján, a sisakon, a vasmellen és főleg a paizson viselték, s e helyeken föltüntetve céljuk az volt, hogy messze felismerhetők legyenek.

A ruhán, különösen a köpenyegen és zekén, továbbá a lótarakón is alkalmazták, de itt inkább dekoratív rendeltetésük volt. A címéres pecséteken — jól jegyezzük meg magunknak — tulajdonképp nem a címér maga, hanem csak a címéres paizsnak képe van ábrázolva, úgyszintén a sírköveken, épületeken stb. is.

1. ábra.

A mi „címér“ szavunk nem találó, mert nem jelent fegyvert, hanem eredetileg oromdísz. Ebből azt következtethetnők, hogy nálunk legelőbb az oromdísz volt az, a mit most is címérnek nevezünk, s hogy ennek következtében lett az oromdísz az „armes“ és „armoiries“-nak nevévé.

Látni fogjuk az illető fejezetben, hogy az oromdísz nálunk nagy jelentőségű volt ugyan, de még sem állíthatjuk róla a főntebb mondottakat, mert paizson ábrázolt címerek is voltak már régebben.

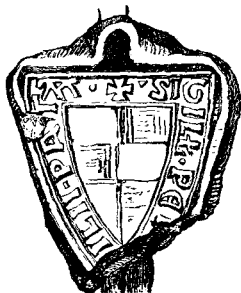
Tulajdonképeni, a főntebb elmondott föltételeknek megfelelő címér csak a XII. század vége óta fordul elő, a mikortól kezdve a paizson mindig címérmkép van.

Nálunk az ismert címéres pecsétek között a legrégibb, Imre királynak 1202. évi pecséte (1-ső ábra), továbbá Jakab nyitrai esperes 1217. évi pólyás vagy vágásos (rongált állapota miatt meg nem határozható), Patafia Péter 1238. egyszer hasi-

tott és kétszer vágott és Miklós szlavoniai bán 1240. évi czímeres pecsége (2. és 3. ábrák).

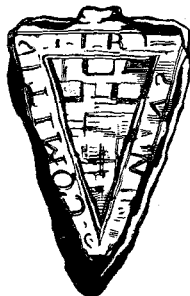
Vannak, a kik a felett vitatkoznak, hogy hol viselték előbb a czímert, zászlón, paizson vagy sisakon, sőt azt a nézetet is hallottuk vitatni, hogy nálunk Magyarországon a czímer legelőbb pecsétnyomókon fordult elő.

A főntebb elmondott föltételeknek meg nem felelő jelképeket, tehát nem czímereket, viseltek a paizson, hadi jelvényeken már a görögök is, s később az okleveleket megerősítő pecséteken is voltak efféle jelvények, de ezekről itt nincs szó, valamint nincs azon turul madárról sem, melylyel őseink zászlaja állítólag fel volt diszítve, mert ezek mind jelképek és nem czímerek (arma).

2. ábra.

Patafia Péter pecsége 1238.

3. ábra.

Miklós szlavoniai bán pecsége 1240.

Az ismert föltételeknek megfelelő czímerek czélja, a mint már mondtuk, az volt, hogy messziről felismerhetők legyenek. Ez a komoly harcban éppen olyan szükséges volt, mint a tornában; tehát nálunk Magyarországon is ott viselték, a honnan legmesszebbre látszott, éppen úgy mint nyugaton, a honnan a magyarok a czímer használatát eltanulták. A vezér — a zászlós úr — zászlaján és paizsán, esetleg mellvasán és sisakján, a lovag paizsán, mellvasán és sisakján tüntette föl azt, s mint-hogy e fegyverek egy és ugyanazon időben használtattak nem lehet a felett vitatkozni, hogy zászlón volt-e előbb czímer vagy paizson. De hogy leginkább paizson viselték, mert ezen zászlós úr s lovag egyaránt feltüntette, látszik onnan, hogy a pecséteken a czímerek keletkezése óta a mesteralak vagy a czímerkép paizsba van foglalva, sőt nem is tekintetik czímernek azon mesteralak vagy czímerkép, a melynek alapja nem paizsmező.

Ha a pecséteken fordult volna előbb elő mint a fegyveren, akkor nem lenne a címerkép rendes kerete a paizs, hanem a fegyvereken alkalmazott címereknek volna pecsétforma jellegük s a nyugati népek nem neveznék valamennyien fegyvernek (*arma, armes, Wappen* stb.).

Tény az, hogy valóságos címeres paizs nálunk nem maradt fenn, sőt külföldön is kevés, pecsét meg nagyon sok, de ennek nem az az oka, hogy címeres paizs ne lett volna hanem egyszerűen az, hogy a paizs inkább volt romlásnak kitéve, mint a leveles ládákban századokig pihenő pecsétek. Azt is mondják, hogy a pecsétek (paizskeretbe nem foglalt) jelképei apáról fiúra öröklődtek már akkor, a mikor még a fiú rendszerint más jelképet viselt paizsán mint az apa, s ebből azt következtetik, hogy a szóban forgó pecsétjelképek címerek voltak már, s a paizsjelképek nem. Nézetem szerint sem az egyik, sem a másik nem volt még címér. S hogy a fiú ugyanazzal a pecsétnyomóval pecsételt mint az apa, onnan magyarázható, hogy a pecsétnyomó kevésbbé volt a romlásnak alávetve, mint a paizs.

Végre is a külföldi nyelvek a címert mind *fegyvernek* nevezik, lehetne-e ez, ha az első címerek nem fegyveren fordultak volna elő?

A címér fejlődésének három korszakát lehet megkülönböztetni:

1. a *paizskorszakot*, a mikor a címér kizárólag a paizson ábrázolt címerképből állott;

2. az *élő heraldika-korát* vagy a *címér fénykorát*, a melyben a címér teljes kifejlődése ment végbe, s a paizshoz és a sisakhoz az *oromdís* és *orrjegy* (sisaktakaró) is járult, továbbá

3. a *hanyatlás korát*, mikor a címér alkotó részeit már nem használták, s a címert gyakran, hozzá nem tartozó diszítésekkel, sátorral s köpenyeggel, rangkoronával, jelmonddal, címertartókkal, rendjelvénnyel stb. terhelték.

A két első korszakban, a címér két főalkotó részét a címeres paizst és sisakot még tényleg viselték. De ez különösen a paizst illetőleg aránylag rövid ideig tartott. A limburgi krónikában¹ olvashatjuk, hogy már 1389. körül csak

¹ Limburger Chronik. Herborn 1826.

ritkán viselték a paizst háborúban s ettől az időtől kezdve a címér viselése a tornaviadalokra szorítkozott, sőt itt is mindenféle önkényesen felvett jelvény pótolta gyakran. A XVI. század vége felé a tornaviadalok helyét elfoglaló karikadöfések (Ringelstechen) alkalmával már paizst nem viseltek, s a sisak orrát sem díszítették jelvénynyel, hanem csak tollakkal. Ettől az időtől kezdve a címér csak képeken élt tovább.

Már az élő heraldika korában is szokásban volt, a címert akár egészen, akár egyes részeit, akár csak a mesteralakját vagy címérképét magában: pecsételen, síremléken, ablakokon, épületeken stb. ábrázolni. E szokás későbbre is fentartotta magát, mert a címér díszítésül kiválóan alkalmas.

Az élő heraldika korában a valóságos fegyver volt a címér, ma már csak ábrázolását tekintjük, tévesen, annak.

II. A címér különféle nemei.

A címereket tulajdonosuk vagy tulajdonosaikra való tekintettel *hat* főcsoportba lehet osztani. Ezek:

1. *főlségi-* (armoiries de souveraineté ou de domaine, Suverénitáts- oder Herrschaftswappen, 2. *családi-* vagy *nemzetségi-* (tesseræ gentilitiæ, armoiries de famille, Geschlechts- oder Familienwappen), 3. *országos-* (insignia regnorum, armes d'état, Länderwappen), 4. *testületi-* (insignia societatis, insignia civitatum, armes de communauté, Gemeindewappen), 5. *méltóság-* vagy *tiszti-* (insignia dignitatis, armoiries de dignité, Amtswappen) és 6. a *közös címerek*.

Azon különféle jogcímek szerint, a melyeknél fogva a címert az illető tulajdonosok használhatják, ismét többféle csoportok keletkeznek ú. m.:

1. *önjogúlag felvett-*, (insignia assumpta, armoiries d'assumption), 2. *adományos-* (insignia donationalia, armoiries de donation, Briefwappen), 3. *örökségi-*, (insignia successionis, armoiries de succession, Successionswappen), 4. *engedményes-* (insignia concessionis, insignia gratiæ, armes de concession, Gnadenwappen), 5. *kegyúri-*, vagy *oltalom-* (insignia patrocinii, armoiries de patronage, Schutzwappen), 6. *házassági-*, (insignia matrimonii, armoiries d'alliance, Heiratswappen), 7. *pót-* (in-

signia substitutionis, armoiries de substitution, Substitutionswappen), 8. *igényczímer*ek, (insignia praetensionis, armoiries de prétention, Anspruchswappen).

Szerkezetükre való tekintetből is külömbiséget tesznek a címerek között. Van:

1. *törzsczímer* (symbolum scutarium purum, armoiries pures, ou pleines, Hauptwappen), 2. *törtcímer* vagy *mellé-ági címér* (scutarium praefactum, armoiries brisées, Wappen mit Beizeichen), 3. *bővített*-, vagy *jávitott*-, (armoiries chargées), 4. *beszélő*-, (tesserae loquentes, armes parlantes, Redende oder Namenwappen), 5. *kétes*-, (tesserae postulaticiae, arma investigatoria, armoiries à l'enquerre, Räthselwappen), 6. *emlékeztető címér* (insignia paronomastica, armoiries allusives), 7. *szégyen*-, (armoiries diffamées, déchargées ou abaissées, Schandwappen), és 8. *gúnyos*- vagy *tréfás címér* (Spottwappen). Sok heraldikus *igaz* vagy *szabályos címér*-nek (scutarium symbolum verum legitimumque, armoiries vraies, Unbescholtene Wappen) nevezi a nem kétes címereket, de e megkülönböztetés fölösleges.

Főlségcímer-nek a fejedelmek, mint valamely földterület souverainjeinek címérét nevezzük.

A *családi vagy nemzetségi címér* kizárólag azon család (családokat) vagy nemzetséget illeti meg, a mely ezt a többiektől való megkülönböztetés végett, ősi szokás jogán vagy fejedelmi adomány következtében bírja.

A családi címér lehet olyan, a melyet csak egy család, s lehet olyan, melyet több család használhat. Ez utóbbiakat nevezik *közös címér*nek.

Közös címere van néha az egy nemzetségből származó több családnak mint az *Aba* nemzetségből származó: *Athinai* (4-ik ábra), *gagyi Báthory* (5-ik ábra), *Berthóti*, *Csirke*, *Frichy*, *Gagyi* (6-ik ábra), *Hedry*, *Keczer*, *Kompolti*, *Lapispataki*, *Segnyei*, *Sirokai*, *Somosi*, *Sólymosi* és *Vendéggy* családoknak, mely címerekben a pólyák vagy vágások és a sas, különösen ez utóbbi, mely csőrében lombfűzért tart, a főtypus.¹

¹ Megjegyzendő, hogy az *Aba* nemzetségből származtak még a *Budamériek*, *nádasdi Laczkfiak* és *Vitézek*, a mely családoknak címérét ez idő szerint még nem ismerjük, továbbá eddigi tudásunk szerint a *Rhédeyek* is, a kik az *Aba* nemzetségbeliéktől mindenben különböző címet használnak.

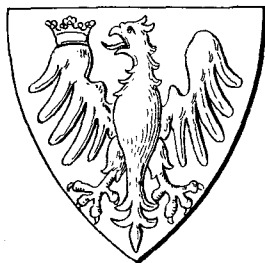
Az Ákos nemzetségből származó: Bebek (7-ik ábra), Csetneki és álmosdi Csire családoknak, a mely czímerekben a kakas- vagy strucz tollak — a régibb — s a kettős kereszt — az újabb czímertypus.¹

A Balogh nemzetségből származó: Derencsényi (9-ik ábra),

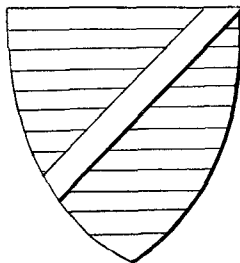
4. ábra.

Athinai Tapsonyi János
szlav. bán. 1396.

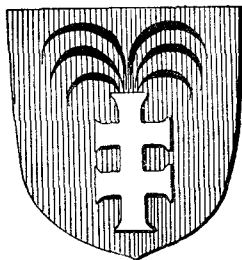
5. ábra.

Gagyi Báthori-család.

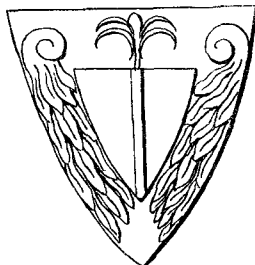
6. ábra.

Gagyi család.

7. ábra.

Bebek család czímere, ehhez hasonló a Csetneki czímer, csakhogy a tollak a felső ágak szögleteibe vannak tűzve s az álmosdi Csire családe, hol a kettős kereszt villás végű

8. ábra.

István nádor czímere egy 1311. évből való pecséten.

9. ábra.

Derencsényi család czímere (ilyen az Athfi család czímere is, csakhogy a sas fején nincs korona).

Rima-Szécsi Széchy. A Széchyek czímerét a 3-ik fejezetben mutatjuk be. Trajai Athfi és Baloghy családoknak, melyekben a főczímertypus a kétfejű sas.

A Divék nemzetségből származó: Rudnay, Bossányi, Divéki,

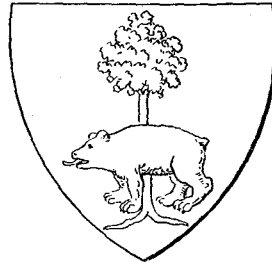
¹ A kettős keresztet Ernei bán fia István, mint hivatala és méltósága jelvényét vette fel czímerébe s így örökségkép megmaradt utódainál. (8. ábra.)

Korossi, Besznák, divék-újfalussi Ujfalussy (10-ik ábra), Rudnyánszky, Motesiczky, Majthényi családoké (11-ik ábra), a mely címereknek közös typusa a medve.

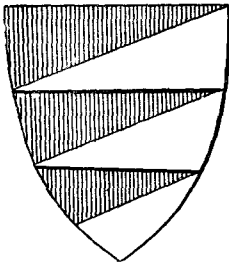
10. ábra.

Ujfalussy család címere egy
1424-ből való pecséten.

11. ábra.

Majthényi család címere egy
1491. évi pecséten.

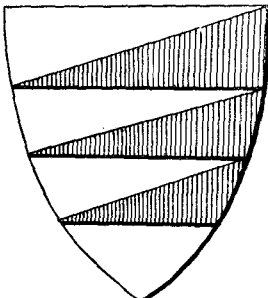
12. ábra.

Somlyói Báthoriak címere.

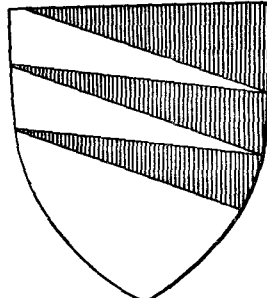
13. ábra.

Gúthi Ország cs. címere.

14. ábra.

Maróthi cs. címere.

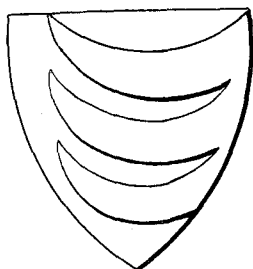

15. ábra.

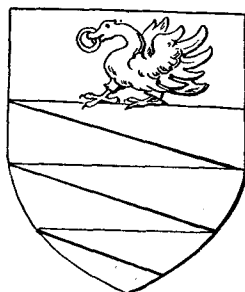
Amadé cs. címere.

A Gut-Keled nemzetségből: Báthori (12. ábra), gúthi Ország (13-ik ábra), Maróthi (14-ik ábra), Amadé (15-ik ábra), Gúthi

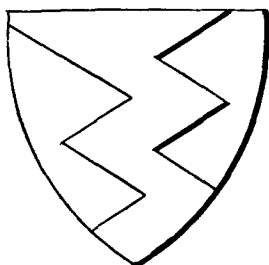
(16-ik ábra), anarcsi Tegzes, Buthkai, palotai Czibak, deregnyei Daróczi, kusalyi Jakch, buthkai Keszeg, rozsályi Kún, Málczay, Márky, Ráskay (17-ik ábra), Rosályi (18-ik ábra), buthkai Sán-

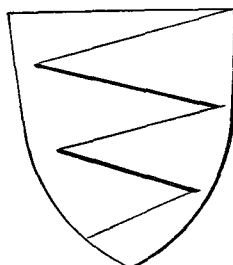
16. ábra.
Gúthy cs. címere.

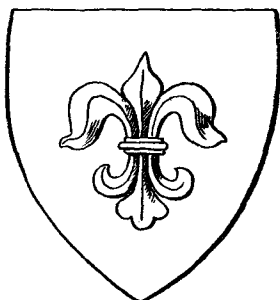
17. ábra.
Ráskay cs. címere.

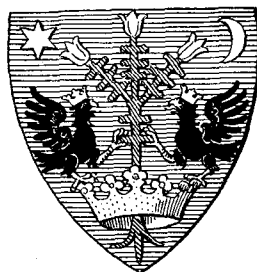
18. ábra.
Rosályi cs. címere.

19. ábra.
razinai Bocskay cs. címere.

20. ábra.
szerdahelyi Horváth cs. címere.

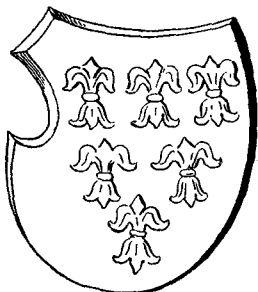

21. ábra.
Imreffy cs. címere.

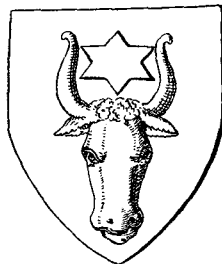
dor Szokoli, Várdai, razinai Bocskay (19. ábra) családoknak, a melyek címérében közös vonás az ék.

A Győr nemzetségbeli: szerdahelyi Dersfi, Gyulai, szerdahelyi Horváth (20-ik ábra), Imreffy (21-ik ábra), szerdahelyi

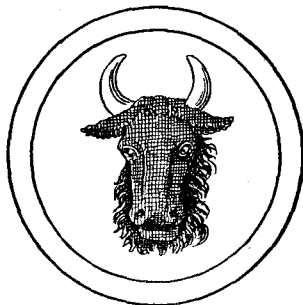
Dancs (22-ik ábra) családoknak. Czímerük közös vonása a lilium.

22. ábra.
szerdahelyi Dancs cs. címere.

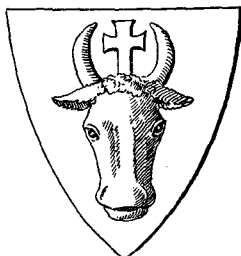
23. ábra.
Hahóthi cs. címere.

24. ábra.
alsó-lindvai Bánfi család címere.

25. ábra.

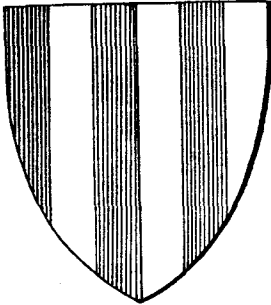
26. ábra.
Csányi cs. címere.

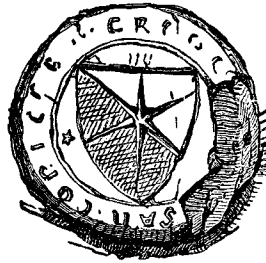
27. ábra.
Hédervári cs. címere.

A Buzáth-Hahóth nemzetséghez tartozó: Hahóthi (23-ik ábra), alsó-lindvai Bánfi (24. és 25-ik ábra), Csányi (26-ik ábra), és Szabari családoknak. Czímerük közös vonása a bölényfej szarvakkal.

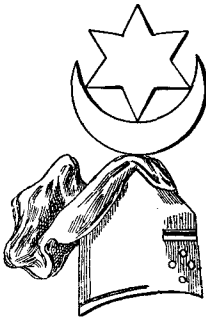
A Héder nemzetségbeli: Hédervári (27-ik ábra), szekesői Herczeg (28-ik ábra), Köcski, Kőszeghi, Rohonczi¹, Tamási családoknak. Közös vonás czímereikben a többes számban előforduló czölöp vagy hasítás.

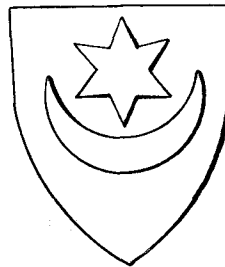
28. ábra.
szekesői Herczeg cs. czímere.

29. ábra.
Szentgyörgyi cs. czímere
egy 1394. évi pecséten.

30. ábra.
osgyáni Bakos cs. czímere.

31. ábra.
Bucsányi, Fancsikai és Vajday
családok czímere.

A Hont-Pázmán nemzetségbeli: Szentgyörgyi (29-ik ábra), osgyáni Bakos (30-ik ábra), Bucsányi, (31-ik ábra), Csalomjai, Csery, Forgách, (32. ábra), Födémessy, Jákófi, Korláthkői, Kóváry, tiszaujhelyi Ujhelyi, Zovárdfi, Fancsikai (31-ik ábra), Vajday (31-ik ábra) családoknak. Főtypus: a holdsarló és csillag.

¹ Össze nem tévesztendő a most is élő felső-pulai Rohonczyakkal.

A Jaák nemzetségbeli: kemény-egerszegi Kemény (33. ábra), Niczky (34. ábra), felső-szelestei Szelestey (35. ábra), kis- és nagysitkei Sitkey családoknak. Közös vonás: oroszlán.

32. ábra.

Forgács cs. címere egy 1412. pecsétről.

33. ábra.

Kemény cs. címere.

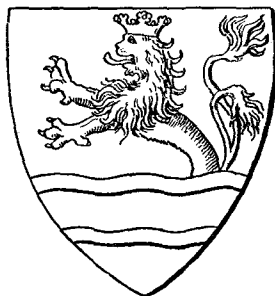
34. ábra.

Niczky cs. címere.

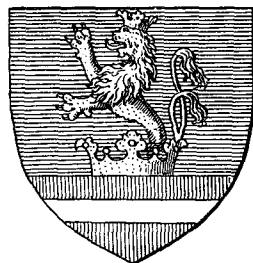
35. ábra.

Szelestey cs. címere.

36. ábra.

harinnai Farkas cs. címere. Ilyen a Széchényieké is, csakhogy a vágó vonalak nem hullámosak.

37. ábra.

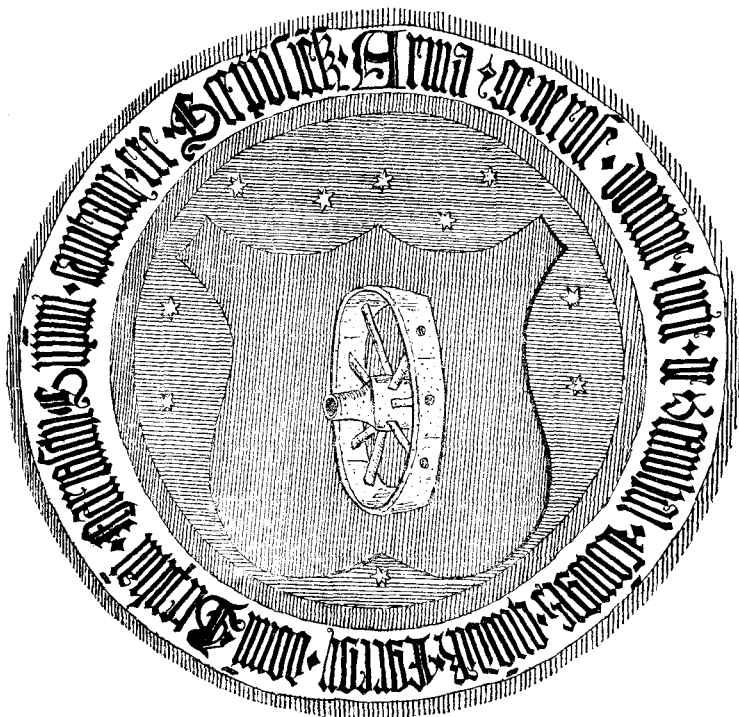
vingárti Geréb cs. címere.

Kacsics nemzetségbeli: harinnai Farkas (36. ábra), vingárti Geréb (37. ábra), széchenyi Széchényi.¹ Közös vonás címérükben: oroszlán és pólya.

A Káta nemzetségbeli: csaholy-monostori Cساهolyi (38. ábra), Csernavodai (39. ábra), csege-kátai Cseh, csege-kátai Káthay (40. ábra), Lazari, Ősi, Surányi családoknak. Címérükben közös vonás a kerék. A Káta nemzetséghez számították még a Zcambai családot is. Azonban kiderült, hogy e család sohasem létezett,

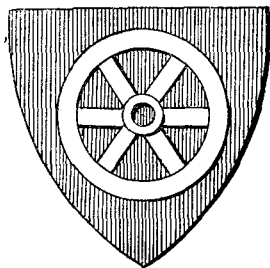
¹ Össze nem tévesztendő a sárvári felső-vidéki gróf Széchényiekkel.

s a Máriássy Istvánné szül. Csaholyi Lucia epitaphiumának hibás olvasása következtében keletkezett, ugyanis az ide mel-

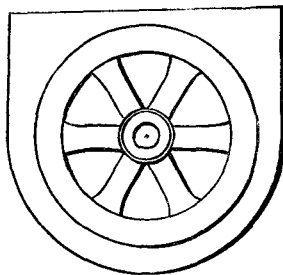
38. ábra.

Csaholymonostori Csaholyi es. czimere. Máriássy Istvánné szül. Csaholyi Lucia
czimeres paizsán.

39 ábra.

Csernavodai es. czimere.

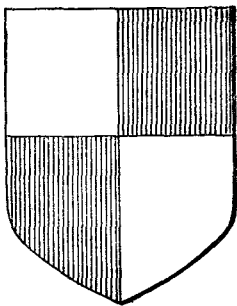

40. ábra.

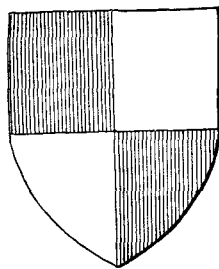
Káthai es. czimere.

lékelt 38. ábra mutatja, hogy rosszul olvasták a Csaholyi nevet
Zcambainak; (lásd Turul 1897. 2-ik füzet).

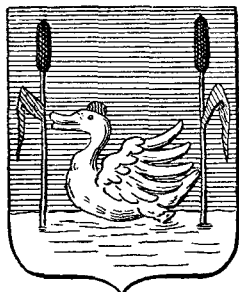
A Keled nemzetségbeli: Gilétfi (41. ábra), Kórógyi (42. ábra), és a német gróf Castell családoknak. Közös vonás czímereikben: az ezüsttel és vörössel négyre osztott (hasított és vágott) paizsmező.

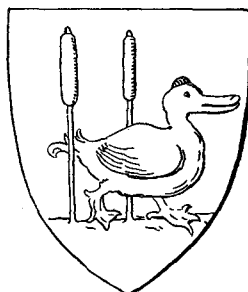
41. ábra.
Gilétfi cs. czímere.

42. ábra.
Kórógyi cs. czímere.

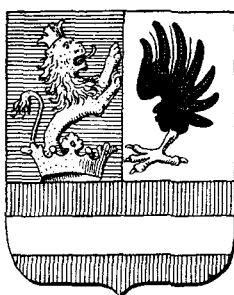
43. ábra.
Nádasy cs. czímere.

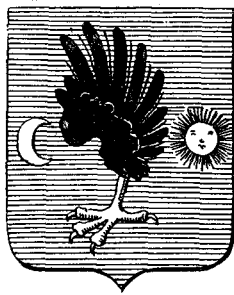
44. ábra.
Darabos cs. czímere.

45. ábra.

46. ábra.
Kanizsai család czímere.

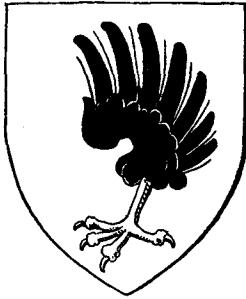

47. ábra.

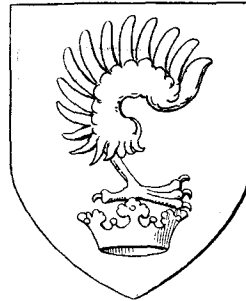
A Nádasd nemzetségbeli: Nádasy (43. ábra) és Darabos (44. ábra) családoknak. Közös vonás czímereikben a rucza.

Az Osl nemzetségbeli: Kanizsay (45., 46. és 47. ábra), asz-

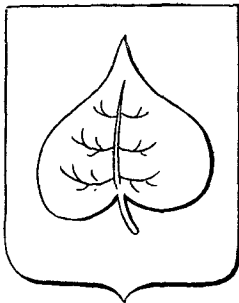
szonyfalvi Ostfi (48. ábra), Viczay (49. ábra) családoknak. Közös vonás címérükben a szárnyas sasláb.

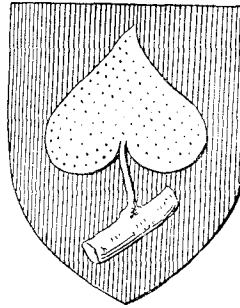
48. ábra.
Ostfi család címere.

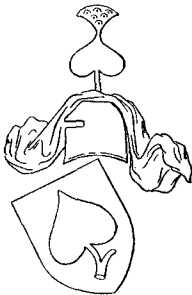
49. ábra.
Viczay cs. címere.

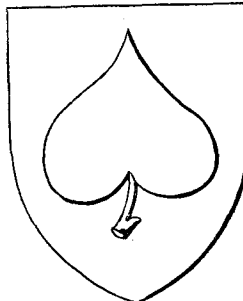
50. ábra.
Feledi cs. címere.

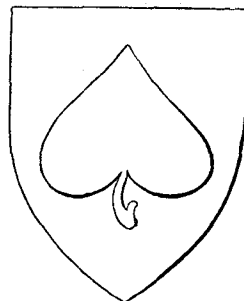
51. ábra.
Gyulafi család címere.

52. ábra.
Ilsvay cs. címere.

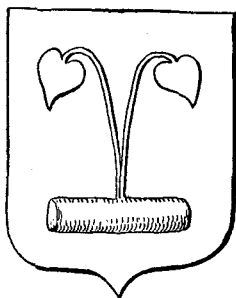
53. ábra.
Kakas cs. címere.

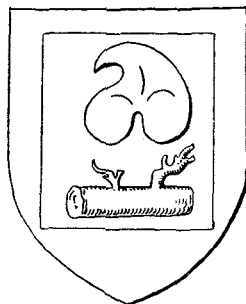
54. ábra.
Kapolyay cs. címere.

A Rátot nemzetségbeli: Feledi (50. ábra), Kazai, Gyulafi, (51-ik ábra), ráthóti Gyulafi, Ilsvay (52-ik ábra), kazai Kakas (53. ábra), Kapolyay (54. ábra), serkei Lorántfi (55. és 56. ábra),

Pásztóhi (57-ik ábra), pákosi Paksy,¹ (58-ik ábra), Putnoki (59. ábra), Ráday (60. ábra), Thari (61. ábra) családoknak. Közös vonás címérükben a hársfalevél.

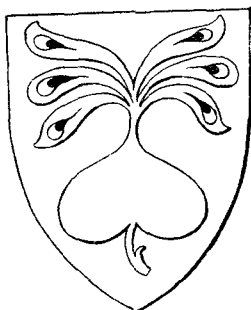

55. ábra.

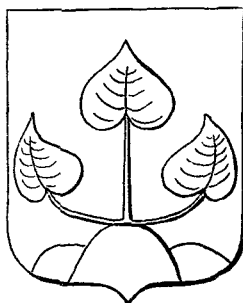
56. ábra.

Lorántfi család címere.

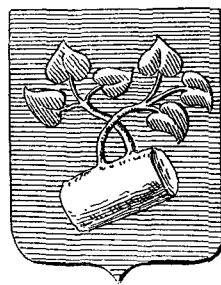
57. ábra.

Pásztóhi cs. címere.

58. ábra.

Paksy cs. címere.

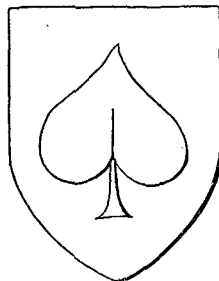
59. ábra.

Putnoki cs. címere.

60. ábra.

Ráday cs. címere.

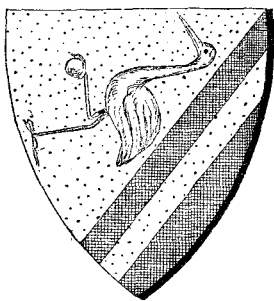
61. ábra.

Thari cs. címere.

¹ Ezen a XVII. század végén vagy a XVIII. elején kihalt család nem tévesztendő össze a hasonló előnevű mostan is élő pákosi Paky családdal.

Van azonban közös címere gyakran az egymással nem rokon családoknak is. Erdélyi fejedelmeink gyakran 50—60 sőt 100-nál is több különböző családból származó személyt nemesítettek meg egy armalissal. Például, a többek között, Báthori Gábor 1610. december 18-án kelt armalisával százhuszonnyolczt.

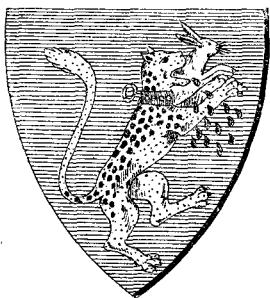
Bethlen Gábor 1629. július 13-án valamennyi ev. ref. papnak szóló armalist adott ki, s ezt Rákóczi György 1642-ben megerősítette Molnár-Szánthai Mihály és Geönczi Milipao József részére.¹

62. ábra.
Tétényi cs. címere

63. ábra.
Tarkasis cs. címere.

64. ábra.
Hothvafői cs. címere.

65. ábra.
Hasságghi cs. címere.

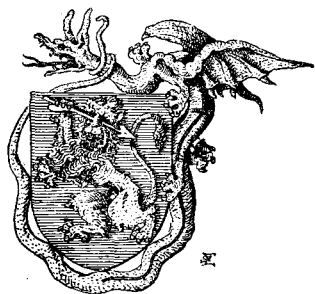
Azonban ez a régibb időben sem volt ritka eset.

Zsigmond király 1405-ben a Tétényi és Haraszthi családoknak adományozott közös címert (62. ábra); ugyanezt tette 1415-ben, a mikor Tarkasis Józsnak és barátjainak, orbozi Borothva fiainak állíttatott ki közös címert (63. ábra).

¹ Másolata a M. N. Múzeum levéltárában. — Orsz. Levélt. Gylfv. Lib. Reg. XXV.

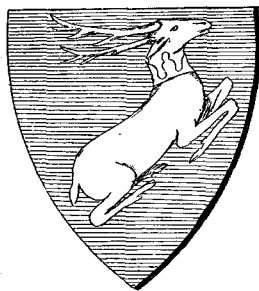
Ugyancsak e király a Hothvafői címér (64. ábra) használati jogát, a melyet 1415. évi június 23-án adományozott Hothvafői Jánosnak, már ezen armalisban kiterjesztette nemcsak vérrokonaira, hanem barátaira is — a kiket meg nem nevez.

Közös címér-adományt nyertek, a többek között 1418. évi április 4-én Hassághi Farkas Márton testvéreivel és fiával. továbbá delnei Kakas János és Komlósi Loránd fiai Márton és János (65. ábra), 1418. márczius 19-én Csapi András, a (Gál) Széchyek, Szerdahelyiek, Szürteyek, Soósok és Bocskayak (66-ik ábra). — 1417-ben a Békásiak és Tordasi Bálint (67. ábra), a kinek aztán Hunyadi János átíratta stb. stb.

66. ábra.

Csapi, Gálszéchi cs. címere.

67. ábra.

Békassy cs. címere.

Országos vagy állami címerek a fejedelmi családokéből fejlődtek és azzal gyakran azonosak. Pl. Franciaországban 1789-ig és azután a restauráció alatt. A legrégibb fejedelmi család kihalásával, ennek címere országczímerré lett. Ez történt az Árpádház vágásos címérével Magyarországon.

Testületi címerek vagy önkényesen vették föl és viseltetnek, vagy pedig fejedelmi adomány következtében használtatnak.

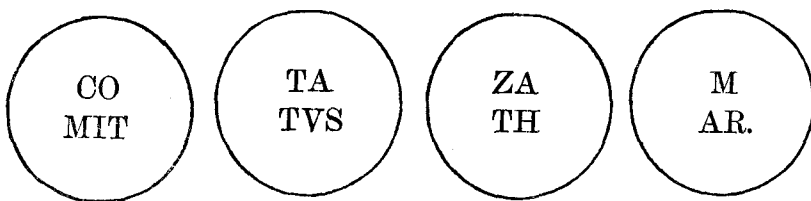
A városi címerek gyakran kegyúri címerek (lásd a 21-ik lapot).

Eleintén nálunk a vármegyéknek nem volt címérük s csak a főbb vármegyei tisztviselők magánpecséteivel erősítették meg kiadványaikat.

Verbőczy Hármaskönyve II. rész 13. címében, felsorolja azokat, a kiknek pecsétük, illetőleg címérük van, de a felsoroltak között, ú. m. fejedelem, az ország rendes birái, káp-

talánok, konventek, városok és **mezővárosok** stb. a vármegyéket nem találjuk.

Később szétszedhető pecséteket használtak e célra a vármegyék, de ezeken nem volt címér, hanem a vármegye neve. Nyáry Albert a „Heraldika Vezérfonalá“-ban Szirmay Antalra hivatkozva azt mondja, hogy Szathmár vármegye 1468-tól 1722-ig, Mármaros 1748-ig, Szepes, Szabolcs, Ugocsa, Közép-Szolnok és Kraszna vármegyék a múltban mindig ilyen szétszedhető pecséteket használtak. E pecsétek szétszedhető részei egy-egy szolgabírónál voltak, s ha egyik vagy másik nem volt jelen, a kiadványt nem lehetett megerősíteni (68. ábra).

68. ábra.

69. ábra.

Ennek rossz oldalait belátták az ország rendei már régebben is, s az 1550. évi LXII. törvényczikkkel segíteni igyekeztek rajta.

E törvényczikk megalkotása előtt csak Fogaras vidékének, Hunyad, Somogy és Sáros vármegyéknek volt tulajdon címeres pecsétük.

Említésre méltó, hogy II. József császár 1786-ban eltörölte a vármegyék címereit és elrendelte, hogy Magyarország címerét és az illető vármegye nevét föltüntető pecsétet használjanak (69. ábra). Halála után ezen intézkedése is elenyészett.

Méltósági vagy tiszti címerek, a melyeket csak az használhat, a ki az illető tisztséget, méltóságot viseli. (Ide számítandók a címereknek azon külső díszai is, a melyek valamely méltóság vagy tisztség külső jelei, például a tiara és a kulcsok, a melyek a pápa címeres paizsát körítik. Ezekről külön fejezetben lesz szó.) E címernem Franciaországban a császárság alatt fejlődött ki különösen. Máshol azonban nem igen talált követőkre. I. Napoleon elrendelte, hogy: a princes grands dignitaires-ek címeres paizsában a paizs feje kék legyen arany méhekkal beszöve; a hercegek (duc) paizsfeje vörös legyen ezüst csillagokkal kiverve; katonai rangban levő grófoké, ezüst kard, czölöpméntén állítva, az érseki rangban álló grófoké kereszt; a meghatalmazott minister-grófoké ezüst oroszlánfej stb.

Önjogúlag felvett címereknek azon legrégibb címereket nevezik, a melyeket nem fejedelem adományozott, hanem első tulajdonosa önkényesen vett föl s utódai a szokásjog alapján viselik.

Adományos címér az, a melyet valamely fejedelem címeres levelében adományozott.

Örökségi címérnek azt mondják, a mely örökség útján száll az illetőre. Nálunk ez csak adoptio által történhetik meg.

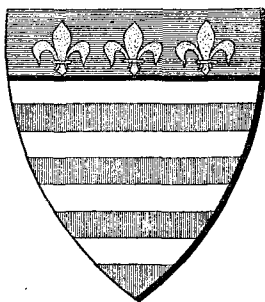
Az engedményes címér rendesen a fejedelemnek vagy az országnak kitüntetés gyanánt bele jutott teljes címérét, vagy egyes részeit foglalja magában.

VII. Károly Jeanne d'Arc rokonainak címérébe két arany liliomot adott; XII. Lajos francia király pedig a Mediciek hat bizanczi-érme (1441) közül a felsőre, színének megváltoztatásával, kitüntetésképp három arany liliomot tétetett. Ilyen kitüntetett címerek nálunk Kassa városáé, hol a paizsfejben az Anjouk liliomai vannak, továbbá a Kanizsai István, zágrábi püspöké, a kinek sisakján Nagy Lajos adományából az Anjouk oromdísze, a strucz, látható stb.

II. Ulászlónak a XVI-ik század elejéről való formula-gyűjteményében — a melyet Décsényi Gyula a Turul IX-ik kötetében ismertetett — két címeres levél foglaltatik. Velük a király családja címérét, a fehér sast, adományozta kitüntetésképen. Az egyik Podmaniczki János, királyi főkamarmesternek szól, a másik a velencei köztársaság követének, neve felemlítése nélkül.

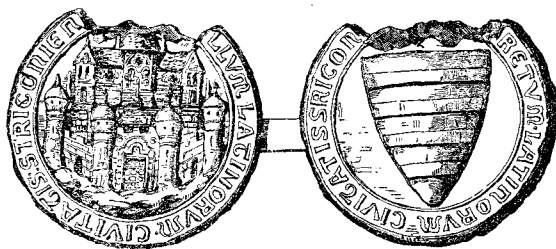
Továbbá a Thökölieké, Kálnokyaké, Telekieké stb., a kik címérükben a németrómai kétfejű sast viselik s a bajor Pechmann családé, a mely még mielőtt honfűsített, I. Lipót adományából szent István koronáját kapta címéres paizsába s oromdíszül sisakjára.

A *kegyúri* vagy *oltalom-czímer* a föntebb leírt *engedményes* vagy *tiszteleti* címertől abban különbözik, hogy ez

70 ábra.

Kassa város címere.

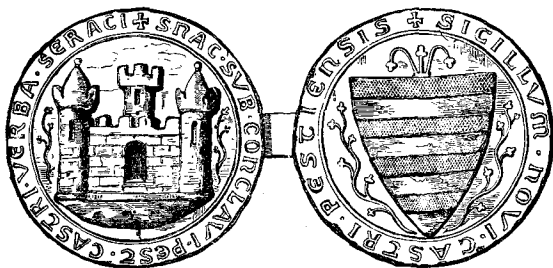
71. ábra.

Esztergomi olaszok, 1269.

utóbbiba a fejedelem címérének mesteralakja vagy címérképe kitüntetés vagy jutalom gyanánt jutott bele, az oltalom-címérbe pedig azon pártfogás vagy oltalom jeléül, a melyben a fejedelem a címér tulajdonosát részesíti. Ilyen címér Párizs városáé, a melyben a paizsfejet a királyi liliomok töltik be, továbbá Kassa városáé. E város 1369-ben kapott címérében az Anjouk liliomai s a magyar címér vágásai látszanak (70. ábra).

Az oláh és moldvai vajdák a XIV. századtól a XVII-ikig annak jeléül, hogy a magyar király fenhatósága alá tartoznak s hogy pártfogásában részesülnek, a vágásokat s ritkábban

a kettős keresztet használták címereikben. A kegyúri címerek azonban leginkább a helyhatósági testületeknél, különösen a fejedelmi-, püspöki-, királyi- és birodalmi szabad városoknál jutottak érvényre, mint ezt hazánk testületi címerei közül az esztergomi olaszok 1269-iki (71. ábra), Pest-Újhegy (Budavára) (72. ábra), Kassa 1369-iki (70. ábra), Ó-Buda (73. ábra), Kőszeg, Telkibánya stb. város, a szepesi- (1307) és az erdélyi szászok (1372) (74. ábra) címér-pecsétei is tanúsítják.¹

72. ábra.

Pest-Újhegy, 1337.

73. ábra.

Ó-Buda, 1495.

74. ábra.

Szász egyetem, 1372.

Házassági címerek azok, a melyekben a családok tulajdon címérükhöz mást is csatolnak, hogy azon szövetséget jelképezzék, a melyet házasság által kötöttek. Példa erre a Sztárayak bárói címere 1725-ből (75. ábra), a melyben a régi címérhez a bárói rangra emelt Sztáray Imre második feleségének, Desfaigny Teréznek, családi címere csatoltatott. (Lib. Reg. XXXV. 293). Továbbá a Szögyény és Marich családok címérének egyesítése, a mikor Szögyény László, feleségének,

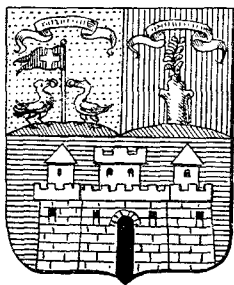
¹ Nyáry Albert, Heraldika Vezérfonala.

Marich Máriának családi nevét és címerét egyesítette a magáéval 1862-ben. (Lib. Reg. LXVII. 825) (76. ábra).

Pót-címernek azt nevezzük, a melyet a régi helyébe vesznek föl, akár a régi név megváltoztatásával, akár a nélkül. Ilyen a Máriaffyaké, a melyet 1742-ben vettek föl a régi helyett.¹ — Dessewffy Tamás, kit Szirmay István fogadott örökbe — szintén újjal helyettesítette (a Szirmayakéval) az ősi Dessewffy címert, a mikor 1695-ben fogadott atyjával együtt bárói rangra emeltetett s nevét Szirmayra változtatta.

Ezen Dessewffy Tamás a most is élő gróf Szirmayaknak az őse.²

Igény-címer valamely ország, tartomány vagy város címere, melyet a fejedelem azon vélt, vagy valóságos jog

75. ábra.

Sztáray cs. címere.

76. ábra.

Szőgyény-Marich cs. címere.

alapján visel, a melynél fogva az illető országra, tartományra vagy városra jogot formál.³

Törzs-címer az, a melyet viselni csak az idősebb ágnek van joga.

¹ Ismeretes, hogy Maksai Dávid ősi nevét 1733-ban „Máriaffy“-ra változtatta a boldogságos szűz iránti tiszteletből, de címerét megtartotta 1742-ig, a mikor az egyszerű régít egy ízléstelenül túlterhelttel cserélte föl.

² Lib. Reg. XXIII. 478.

³ Nagy-Britannia uralkodói a múlt századig viselték a francia királyi címet s címerükben az arany liliomokat, mert III. Eduardtól kezdve — a ki szép Fülöpnek volt az unokája — a sali törvényt egy angol fejedelem sem ismerte el s a francia koronát maguknak követelték még azután is, hogy minden francia birtokukat visszahódították a francziák s a castilloni győzelem véget vetett a százéves háborúnak.

Tört vagy *mellékági czímer* az előbbinek ellenkezője, és míg amabban törést jelező alak nincs, ebben nem szabad hiányoznia.¹

A *bővített* vagy *javított*, címerek között lényeges különbség nincs, mert a czímerjavítás is csak bővítése a czímernek. Legfeljebb azt a különbséget lehet tenni, hogy czímerjavításkor vagy a fejedelem, vagy az ország czímerének mesteralakjával vagy czímerképével, vagy pedig valamely díszszelvénynyel (sisak, korona, paizstartó stb.) bővítetik, czímerbővítéskor pedig bármilyen alakkal vagy képpel.

Azon időben, a mikor a címert önkényesen vették fel s még átörökölheto nem volt, önkényesen meg is változtathatták, de a mikor ez már adományozás tárgyát képezte, a megváltoztatás tiltott dologgá vált. Mivel azonban a változtatásra való hajlam az emberi természetben gyökeredzik s számtalan körülmény, köztük első helyen a divat erre ösztönzik az embereket, azt eszelték ki, hogy czímerüket fejedelmi jóváhagyással változtassák meg. A megváltoztatás vagy teljes, a mikor a régi czímerből mi sem marad meg, vagy pedig csak részleges, a mikor a régi mesteralak vagy czímerkép módosíttatik, vagy e mellé még más alakok vagy képek is adományoztatnak. Ha a régiczímer a fejedelem czímerével vagy annak egyes részeivel bővítettet vagy javíttatott, akkor a czímer *bővített* vagy *javított* ugyan, de egyszersmind *engedményes* czímer is.

Hazai heraldikánkban már a legrégibb időből ismerünk czímerjavításokat vagy bővítéseket. Némileg czímerjavításnak tekinthető az „arma deaurata“ viselésének engedélyezése is, a melylyel 1326-ban Róbert Károly Donch zólyomi főispánt tüntette ki a Csák Máté elleni harcokban tanusított jó szolgálataiért.

A sisak-koronák első megjelenésük idejében czímerjavításnak tekintendők. Ez világosan látszik a többek közt Zsigmond királynak 1418-ban Soós Miklós részére adományozott czímerbővítési leveléből, a melyet ennek kérelmére ősei és saját érdemei megjutalmazásául a régi paizs feletti sisakot koronával díszítette fel és a czímerképet is koronára helyezte

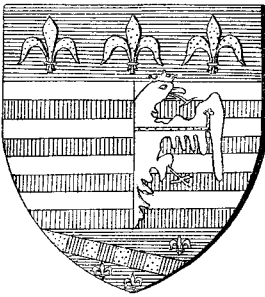
¹ A czímertörésről alább bővebben lesz szó.

(77-ik ábra), továbbá Nagymihályi Albert, auraniai perjel kérelmére ugyancsak ezen évben kiállított okleveléből, a melyben a Nagymihályiak címérét sisakkoronával bővítette meg. Kassa város címérét Ulászló király javította meg 1502-ben a lengyel sassal s neje, Candale-i (Foix) Anna címérének egy részével az Evreux-i grófokéval (78. ábra). A címér leírása: kék paizs-

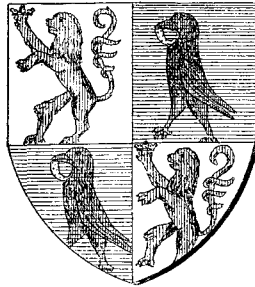

77. ábra.

Soós cs. címere.

78. ábra.

Kassa város bővített
címere.

79. ábra.

Hunyadi cs. bővített
címere.

fejben három arany liliom, a paizs dereka ezüsttel és veressel hétszer vágott, egyszer hasított, hátul a hasító vonalból előtűnő ezüst sas, a kék paizstalpban aranynyal és veressel összerovott harántpólya, felül egy, alul két arany liliomtól kísérve. A paizs talpában a harántpólya címertörést jelent és pedig a francia királyi ház címérének törését, a mennyiben IV. Fülöp francia király öcsese, Lajos, a mikor az evreux-i

grófságot kapta 1298-ban, harántpólyával törte meg családi címérét.¹

Ha azonban a címert azzal bővítették vagy javították, hogy a régi mesteralak vagy címmerkép mellé egy másikat helyeztek a paizs mezejébe, s ez nem volt a fejedelem címere mesteralakjával vagy címmerképével azonos, az utóbbi mindig másodrendű helyre tétetett. Példa reá V. László Pozsonyban, 1453-ban kelt címérlevele, a melyben Hunyady János ősi címérét balfelé fordított veres oroszlánnal bővítette meg. Az ősi címmerkép a mező 1. és 4., az új a 2. és 3-ik tagjaiban látható.²

Beszélő címér az, a melynek alakja vagy alakjai a tulajdonos nevéhez bizonyos mértékben hasonló elnevezéssel bírnak. Nemcsak az olyan címerek beszélő címerek, mint a Darvas családé, a melynek címérében darú van, hanem azok is, a melyeknek alakjai csak bizonyos távoli vonatkozással vannak a tulajdonos nevével vagy foglalkozásával.

¹ Az Evreux-i grófok címere következő módon jutott a Foix család címérébe, melynek ivadéka volt Anna királyné. A főntebb említett I. Lajos evreux-i gróf fia Fülöp elvette X. Lajos francia király leányát Johannát s vele kapta a navarrai királyságot (1328). Így egyesült Navarra címere az Evreux címerrel. Fülöp unokája Blanka kezével Arragoniai Jánosé lett e királyság, kitől leánya Eleonora örökölte. Eleonora Gaston de Foix vicomte de Bearn-hoz ment nőül. Most már Navarra, Evreux és Bearn címerei egyesültek a Foix címerben, mert Gaston de Foix-t apósa, János király, örökösévé tette. Ezért mondhatta Ulászló a kassaiakhoz írott levelében Annáról, hogy „ex regia stirpe Fuxorum“. Gaston és Eleonora fia volt János, ki XII. Lajos francia király hugát, Máriát vette feleségül, ezek unokája volt Gaston gróf, kit „la Foudre de l'Italie“-nek neveztek s a kivel a Foix család fiúága kihalt.

² A Hunyadiaknak kevés pecsétjét ismerjük, a mely e bővített címert tüntetné föl. De a melyek korunkig fenmaradtak, mint a Hunyadi Jánosé 1455-ből és Hunyadi Lászlóé 1456-ból, tehát alig két, három évvel az adományozás utáni időből, e tekintetben eltérnek az armalisra festett címertől, a mennyiben az oroszlán van az 1—4. és a holló a 2—3. paizsmező-tagban és hogy ezek jobbfelé vannak fordítva (79 ábra), nem pedig balfelé, mint az armalisban. A címérképek megfordításának a paizs helyzetének változtatása az oka. Az armalisban a paizs balfelé dőlt, tehát az alakokat balfelé kellett fordítani. A szóban forgó pecsétéken a paizs egyenesen áll, tehát lehetséges volt a címérképeket, a heraldikai szabályoknak megfelelően jobbra fordítani, s megtették, mert tudatában voltak annak, hogy az armalison csak kényszerűségből fordították őket balfelé. Lásd „A paizs állásai“ című fejezetet.

Seyler a „Geschichte der Heraldik“ című munkájában erre vonatkozólag Miklós lübecki püspök (1393) címérét mutatja be például, a melyben szabó-olló van s családi neve Ziegenbock (Caper) s hozzá teszi, hogy a szabókat — úgy látszik — már a XIV. században is kecskének csúfolták.

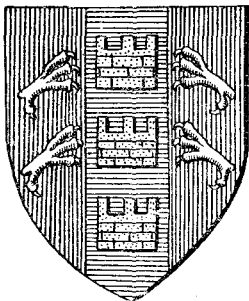
Ugyanezen heraldikus — a ki a beszélő címereket nem „Redende“, hanem „Namenwappen“-nek nevezi — ide számítja a betűs címereket is, a melyek a tulajdonos nevének első betűjét tüntetik föl valahol, így az Altheim családet, a melyben A betű van. Erre a magyar címerek között is van példa. A Sánkfalvai család címérében, hol egy majom S betűt tart. E címerről különben még a gúnyos vagy tréfás címerek között lesz szó.

Kétes címérnek azt nevezik, a melynek szerkesztése az elfogadott szabályokba ütközik. Például, a melyben szín színre, vagy fém féltre került.

A nagyon régiek közt sok kétes címér fordul elő, a mi abban leli magyarázatát, hogy a címerek régibbek, mint a heraldikai szabályok. Azon családok pedig, a kik ilyen címmel bírtak, nem igen szerették azt megváltoztatni, mert éppen e hiba mutatta a címér régiségét s azt, hogy abból az időből való, a mikor még nem a fejedelmek adományozták a címert, de ki-ki tetszése szerint választhatott magának. Francia nevét onnan vette, hogy a mint ilyen címér jutott a herold vagy más valaki szeme elé, rögtön feltűnt neki, hogy szabályellenes s kérdést intézett tulajdonosához, hogy miért ilyen. A kérdés, az informatio-szerzés fogalmát pedig régi francia nyelven enquerre (most s'enquérir) szóval fejezték ki. — Különben szándékosan is adtak kitűnő tettek megjutalmazására kétes címert azért, hogy ha feltűnik valakinek s kérdezi, a jeles tettet el lehessen beszélni. Bouillon Godfrid címere ezüstben arany kereszt, melynek ágai között négy kisebb, szintén arany kereszt van. E címert Jeruzsálem megvétele után a főbbek tanácsa adta neki, szándékosan szabályellenesen szerkesztve, hogy jeles tettének emléke legyen. Menestrier említi, hogy a velencei Michaeli család címérében az, *ezüst* pólyákra tett 21 *arany* bizanci éremnek az a titka, hogy Michaeli Domokos dogenek pénze a keresztes háborúban elfogyván, kerek alakú bőrdarabokkal fizetett, s ezeket később,

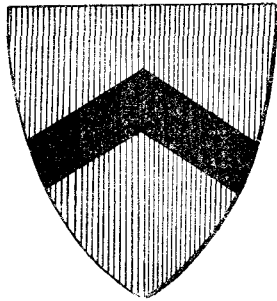
hazatérése után, arannyal váltotta be. E szavatartását bizonyító körülményt — mely megbízhatóságának volt jele — alkalmuk volt elmondani, valahányszor megkérdezték: miért szabályellenes e család címere.

Castriota György címere is kétes, a mennyiben vörös mezejében három feketén hézagozott, arany toronynyal megakott kék czölöp van, a melyet jobbról is, balról is két-két ezüst grifláb kísér. (80. ábra). Az immár hazánkban is megtelepedett, s egyik ágában teljesen magyarrá lett, ősrégi dán eredetű báró Kaas család eredeti címere is e csoportba tartozik, a mennyiben, Spener szerint, legrégibb címere veresmezőben fekete szarufa (81. ábra).

80. ábra.

Castriota György (Szkander bég) címere.

81. ábra.

Kaas cs. címere.

Az *emlékeztető címér* a kétestől abban különbözik, hogy szerkezete a heraldika szabályaiba nem ütközik, a rendes címerektől pedig abban, hogy szokatlan összeállítása szintén kérdésre ösztönöz. A benne előforduló alakok valamely figyelemreméltó eseményre emlékeztetnek.

Szégyenccímernek nevezzük azokat, a melyeket valamely elkövetett vétekért az illetőknek büntetéskép viselniök kellett. Egy része a heraldikusoknak egyszerűen tagadja létezésüket, azt mondván, hogy a címér, mint minden körülmény között kitüntető jel, semmiképen sem lehet büntetésül adományozott szégyen jel. Más részük, példákra hivatkozva lép sorompóba az előbbiek ellen. Seyler „Geschichte der Heraldik“ című munkájában azt mondja, hogy a szégyenczímer és szégyen címér-törések, a melyeket a fejedelem rendeletéből kellett volna büntetéskép viselni, Németországban csak a teóriá-

ban léteznek és általában, mind csak hibás czímermagyarázat következményei. A mi heraldikánk sem mutat föl példákat, a melyek Seyler állítását megczáfolnák. Sok czímert szégyenczímernek tartanak azért, mert a czímermonda ilyes valamiről szól. Nem kell azonban elfelednünk, hogy a czímermondák később keletkeztek, mint a címerek, tehát majdnem mindig valószínű, hogy a monda költője fantastikus fölfogása szerint magyarázta valamely alaknak a czímerbe való jutását. A sóvári Soósok czímermondája — ha van is némi alapja — legalább az a része, a mely szerint a szarvak a nő fején arra emlékeztetnek, hogy hét egyszerre született fia közül hatot a vízbe akart fullasztani és ezért a gyermekek születése napján,

82. ábra.
Guthai cs. czímere.

83. ábra.
Sánkfalvai cs. czímere.

minden évben övig meztelenül és két szarvval a fején kellett a vendégek előtt megjelennie, nem egyéb mint koholmány, mely akkor keletkezett, a mikor minden czímeralak keletkezésének jelentését okvetlenül meg akarták magyarázni, pedig, hogy ez lehetetlen dolog, tudja minden komoly heraldikus.

A *gúnyczímerekkel* másképen áll a dolog. Az effélékről mindenütt sokat beszéltek, habár fejedelemtől adományozott valóságos gúny- vagy tréfás czímert eddigelé. Magyarországot kivéve, sehol sem mutathattak be. Az a czímer, a melyet ilyennek mond Seyler, többször említett művében, nem az, a benne lévő alakok s maga az összeállítása is olyan mint a korabeli címerek általában s csak az armalis 1724. szeptember 25-én kelt szövege van gyermekes ízléstelenségekkel tele, a melyeket kiállítója Frigyes Vilmos porosz király, talán gúnyból, íratott bele.

Mi két fejedelemtől adott, tréfás címert mutathatunk föl: a Gutthai Mátyásnak s általa atyjának Andrásnak, valamint testvéreinek: Ferencz, György, Mihály és Gáspárnak Rudolf királytól Pozsonyban 1582-ben adományozott címert, (82. ábra), s az V. Lászlótól, szintén Pozsonyban 1455. Lukács napján az elhalt Sánkfalvai Antal fiának Istvánnak, fitestvéreinek Bertalannak, továbbá Sánkfalvai Heős Miklós és Dénesnek adományozottat (83. ábra). Az első Csoma J. a Turul VIII. kötetének 46. lapján mutatta be s következőleg írja le: „kék paizsban zöld hármashalom fölött szaladó kos, rajta veres süveges, veres ruhás, természetes majom ül, oldalán görbe kard, két markában keskeny aranyszínű zászló; oromdís: zöld dombon három természetes, száraz leveles lilium; sisaktakaró: k. a — ve. „A festett címerben a paizson határozottan fehér kecskét látunk, de az eredeti diploma ide vonatkozó szavai a következők: *cuius fundum triugis viridis monticulus occupat, supra quem simia naturalis rubeo amicta habitu, framea praecineta, et rubra capa Turcica caput tecta, anterioribus utriusque pedibus hastam cum vexillo aurei coloris tenere arietique naturali insidens, veloci concitatoque cursu in dextrum scuti latus tendere cernitur*“.

„Hogy e címérlevél, mi alkalommal s mi okból adományoztatott, a címérlevél chablonszerű szövegéből ugyan nem tudható meg, de az arany betűkkel írt kezdő szavai: „NOS RUDOLFUS“, D betűje fölött egy másik, püspöksüveges és pásztorbotos címér látszik, a Radéczi István egri püspöké. Ebből azt lehet következtetni, hogy a püspök ezen címeradományozásnál közvetítő volt, és hogy az adományos valószínűleg az ő udvari bohócza lehetett.“¹

A második a Sánkfalvai címér, a mely a gróf Festetics család keszthelyi levéltárában őriztetik. Leírása: kékben négyes halmon ülő arany majom, előre nyújtott első végtagjai S betűt tartanak. — Oromdís a paizs alak. — Orrjegy kék és arany. Úgy látszik, hogy az adományosok: Sánkfalvai Antal fia István és testvére Bertalan, tovább Heős Miklós és Sánkfalvai Dénes, nem voltak a címerrel megelégedve és valószínűleg fölcserélését kérték, mert a Sánkfalvaiak és a sánkfalvai

¹ Turul VIII. 46. 1. Csoma J. „A Gutthai cs. címere“.

Heős-ök, a Heremiekkal és a Lazókkal Mátyástól 1489-ben más címert kaptak, a mely semmiben sem hasonló a szóban forgóhoz.

III. Címeregyesítés, címerösszetétel.

Összetett címernek nevezzük az egyes címerekből álló, de egységes egészet alkotó címereket.

Az egyesítés vagy összetétel kétféleképpen történhetik és pedig:

1. a külön álló egyes paizsoknak összetétele, és (lásd különben a paizsösszetételeket)
2. az egyes címereknek egy paizsba való foglalása által.

84. ábra.

Hedvig királyné pecsége.

Ezt az utóbb említett módot alkalmazzák leggyakrabban.

Az első mód történhetik:

a) a paizsoknak összeállításával, a mikor kettőt, többnyire egymás felé dőlve (115. ábra), hármat háromszögben (116. ábra), négyet 1. 2. 1. sorrendben egymás alá (117. ábra), még többet félkörben és körben állítanak, utóbbi esetben a főcímer közepén áll (118. ábra);

b) a paizsoknak akként való egymás mellé állítása által, hogy szélükkel egymást érintik (113. ábra);

c) a paizsoknak összekötése által.

Az ide mellékelt 84. ábra Hedvig lengyel királyné pecsétjét mutatja, a melyben a lengyel sas és az Anjou-magyar címer két egymás mellé állított paizsban látszik.

A 85-ik ábra pedig Mátyás királyunk 1477. évi közép pecsétét, a hol közepén a vágásos paizs, körülte pedig hat kisebb

paizsban az apostoli kereszt, Dalmácia, a Hunyady ház stb. czímerei látszanak.

A második mód, t. i. az egyes czímereknek egy paizsban való egyesítése történhetik :

a) a mesteralakoknak vagy czímerképeknek egymás fölé, vagy egymás mellé való helyezése által. Ilyen egymásra való helyezést mutat a 86. ábrában látható pecsége II. Andrásnak, a hol az ezüstmázú részekben egymás felé menő oroszlánok látszanak;¹

b) egy paizsban a másikkal való helyezésével. E módnak az előbbi felett az az előnye, hogy a heraldika azon szabálya ellen, a mely szerint színt színre, érczet érczre nem szabad

85. ábra.
I. Mátyás, 1477.

86. ábra.
II. András pecsége.

tenni, nem kell véteni, míg az előbbinél ez gyakran előfordulhat. Az Ákos nemzetségből való István nádor 1311-iki pecsétén (8. ábra) egy kisebb paizs van egy nagyobbra téve;²

¹ Seyler G. A. „Geschichte der Heraldik“ és Henszlmann „Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa“ című munkájában azt mondják, hogy a vágásos az ország s az oroszlán a magy. királyi ház czímere, és hogy e czímerben a királyi ház czímerképe van az ország mesteralakja fölé téve. Hogy itt czímerképnek mesteralakra való helyezése fordul elő, tény, de hogy az egyik az ország czímere lenne, nem áll, mert ebben az időben még országos czímerek nem voltak. Lásd a Magyarország czímerét tárgyaló fejezetet.

² Az Ákos nemzetség legrégibb ismert czímere már két paizsban egymásra való tevését mutatja. Az öreg paizson két le- és befelé fordított szárny között egy pálczával ketté hasított kisebb van, melynek felső széle közepére állított másik pálczán két oldala mellé két-két jobbra, illetőleg balra lehajló kakastoll van tűzve. — V. ö. Csergheő Géza „A magyar nemzetségek czímertana“ című pályakoszorúzott kéziratát.

c) a középen ketté hasított, vagy vágott paizs jobb-, illetőleg bal-, vagy felső-, illetőleg alsó feleinek egymás mellé állításával, mint az a 87-ik ábrán látszik, a mely V. László király pecsétjét mutatja. És végre

d) az által, hogy az egyes czímerek, a többszörös hasítás vagy vágás stb. által részekre osztott paizsmező egyes tagjaiba tételnek.

Zsigmond kormányzói pecsége (88. ábra) négy részre osztott paizsban 1., 4. a vágásos magyar-, 2., 3. a cseh oroszlános czímer egyesítését mutatja.

Ha két czímert óhajtunk egy paizsban egyesíteni, azt a paizsnak egyszeri vágása, hasítása vagy harántosztása által tesszük, a szerint, a mint azt az elhelyezendő alakok kívánják.

87. ábra.

V. László pecsége.

88. ábra.

Zsigmond kormányzói pecsége.

Hosszas és magas alakok egyesítése végett legczélszerűbb a paizst hasítással részekre osztani. Széles alakok egyesítése végett pedig a vágás ajánlatos, mert csak így lehet eredeti formájukat megtartani.

Lehet különben két alakot is négy részre osztott paizsba tenni és pedig 1., 4-be az egyiket, 2., 3-ba a másikat, de ebben az esetben az 1., 4. tagoknak egyszínűeknek, s a 2., 3-aknak szintén egyszínűeknek kell lenniök.

Három alak közül a másodikat, ha a paizs mezeje három részre van osztva, a középső részben kell elhelyezni, ha pedig nincs három részre osztva, boglár- vagy szív-paizsba.

Négy alakot legjobb négy részre osztott paizsba tenni.

Ötnél okvetlenül kell boglár- vagy szív-paizs.

Ha ennél is több van, az osztás által keletkezett részeket ismét részekre lehet osztani, s ha ez sem lenne elég, a *beéke-
lést* kell alkalmazni, a mely eljárásnál az alakok vagy

címerek a főpaizs egyes részei közé mintegy be vannak ékelve. E célra rendszeren az olyan ék alakját használják, a mely hegyével felfelé áll a paizs talpán. A beékelésnek akként kell történnie, hogy a beékelt rész a főpaizs mesteralakját vagy címerképét ne takarja el.

A mi az alakok sorrendjét illeti, tekintettel kell lennünk az egyesítendő címerek neveire és arra, hogy egyenlő vagy különböző jelentőségűek vagy jogúak-e? hogy méltósági vagy kegyúri címerekkel van-e tarkázva? Az egyenműeket szétválasztani s más neműekkel összekeverni nem szabad. A jelentékenyebb címert illeti a főhely s ez vagy a közép-paizs vagy a jobboldali felső rész.

Állami címerekben irányadó a fejedelem címei felsorolásának sorrendje. A fejedelem családi címere a boglárpaizsra jön. Méltóság-, kegyúri- és megtisztelő címerek a családiakat megelőzik.

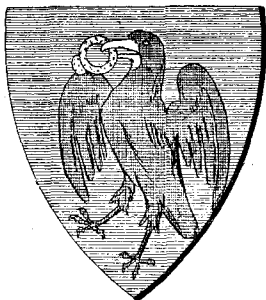
Az egymásra helyezendő alakok színére nézve meg kell jegyeznünk, hogy a felsőnek az alsótól el kell ütni, tehát ha egy vörösben ezüst pólyás paizsmezőre ezüst sast akarunk tenni, a sas azon részét, a mely a pólyára jut, vörösre kell színeznünk. Ez esetben a sas *szincserélő*.

Az összetett címerek már a heraldika legrégibb korában is előfordultak. Nálunk legrégibb a Gutkeled nemzetségbeli István stiriai bán 1254—1259. érmén fordul elő. De ezen a címerek külön paizsokban vannak még. Eleintén azonban ez kevés követőkre talált. Később mindinkább elterjedt ez a heraldikailag nem szép, de genealogiai szempontból nagyon gyakorlati szokás.

Nyáry Albert azt mondja, hogy azon többszörösen részekre osztott paizsok, a melyek nem címérosszetételre, hanem egy czifra címernek befogadására szolgálnak, célzatosan készültek azért, hogy a sok connexióra mutató összetett címereket utánozzák, a heraldika hanyatlásakor keletkeztek, s a heraldika elfajulását mutatják. Nálunk, különösen, nincs értelmük, mert címeres hűbérek nem léteztek. Ilyen címer a legtöbb grófi és bárói családé Magyarországon. Alig van néhány, a Habsburgoktól grófi vagy bárói rangra emelt magyar család, a mely régi egyszerű címerét megtartotta volna, mint a Berényiek, bethleni Bethlenek, Czirákiak stb., pedig meg

kellene szívlelni egy francia heraldikus azon mondását, a mely szerint: „en fait d'armoiries, c'est un principe très certain que, qui porte le moins est le plus“, (a czímerekre vonatkozólag határozott elvnek tekintendő, hogy az a több, a kinek czímerében kevesebb van).

Az újonnan nemesítettek, a kik új czímet készíttetnek maguknak, jól teszik, ha a paizsuk többszörös osztásától óvakodnak annál is inkább, hogy az egyszerű czímer pecsétnyomóba vésve sokkal felismerhetőbben látszik, mint a sok részekre osztottnak alakjai, a melyek szükségképen kisebbek s gyakran a metsző a legjobb akarattal sem adhatja vissza az alakot úgy, hogy szabad szemmel jól kivehető legyen.

89. ábra.

A Hunyadiak ősi czímere.

90. ábra.

Corvin János pecséte.

A paizsmezőnek osztások által való megszaportítása már a XV-ik században is előfordult hazánkban. Ilyen, úgynevezett megbővített czímer az, a melyet V. László király Hunyadi Jánosnak adományozott 1453. február 1-én: késsel és ezüsttel négyfelé osztott paizsban, 1., 4. fekete holló (balra fordult) csőrében gyűrű, 2., 3. vörös bal felé ágaskodó oroszlán, baljában arany koronát tartva (lásd a czímerbővítésről mondottakat, 26-ik lap, 2-ik jegyzet).

A Hunyadiak azonban ezentúl is inkább egyszerű régi hollós czímerüket (89. és 90. ábra) használták, noha a bővítés: a vörös oroszlán az adományozó levél¹ szövege szerint jelképe Hunyadi János dicső tetteinek.

¹ Országos levéltár.

IV. Czímerjog.

Az élő heraldika kora rövid ideig tartott, de azért mégis fejlődött ki heraldikai jog, a mely azonban, inkább szokás-, mint frott jog.

A czímerjogi szabályok két csoportba oszlanak:

Az első csoportba tartozók azt határozzák meg, hogy kik jogosultak czímerhasználatra, tehát közjogi természetűek.

A másodikba tartozók a czímerjog meghatározásával, az egyeseknek czímerükhez való viszonyaival, a czímerverszerzés- és czímerhasználatra való jogosultság módjaival s bizonyításával, s végre ennek elvesztésével foglalkozván, a magánjog körébe tartoznak.

A czímerhasználatra való jogosultságot kétféle jogalap adja meg, és pedig 1. a *saját-* vagy nemesi jog és 2. a *királyi privilégium*.

Saját jogból használhatnak czímert azon physikai és jogi személyek, a kiket közjogi állásuknál fogva ez megillet, tehát:

1. nemesi családok;
2. országok;
3. városok;
4. vármegyék;
5. egyháznagyok;
6. egyházi és világi rendek.

Királyi privilégium alapján: 1. Azon polgári családok és társulatok, a kiknek a fejedelem a czímerviselésre való jogot, különös kegyelemből, megadta, habár közjogi állásuknál fogva ez nem illeti meg őket.

A czímer a nyugati nyelvek tanúsága szerint „fegyver“. Fegyverviselési joga pedig abban az időben, a mikor a címerek keletkeztek, csak a nemességnek volt, ebből tehát az következik, hogy első sorban csak a nemesség volt czímerhasználatra jogosult.

A czímerhasználatra való jogosultság, általában csak azzal jut kifejezésre, hogy a czímerhasználatra jogosult bizonyos czímerrel mint sajátjával bír. Csak ezen bizonyos czímerhez vannak jogai és nem minden tetszés szerintihez, mert ámbár az arra jogosultnak joga meg is van állapítva arra

nézve, hogy általában címert használhasson, arra azonban nincs, hogy minden tetszés szerintit viselhesse, vagy olyat, a melyhez másnak van már joga. Az a jog, a mely szerint bizonyos címert használhat, magánjogi természetű. Egy személynek lehet joga több címert is használni. E különféle címerek használati jogosultsága többféle természetű, az egyiket mint saját-, a többit mint idegen címert használhatja. Saját címér az, melyet mint családi jelvényt használ, az idegen pedig az, a melyet más okból használhat pl. országos címert, rendi címert és igényecímert.

A címérhez való jog nem a megtestesült címér bírására vonatkozik, hanem inkább arra, hogy ezen jelzéssel diszítheti fegyvereit és viselheti ismertető és megkülönböztetésül. Mert például valaki eladhatja sisakját vagy paizsát, melyen címere van, a nélkül, hogy a címérre való jogát is eladná, és viszont eladhatja jogát a címérre a nélkül, hogy a valóságos címert, sisakot vagy paizsot eladta volna. Végre lehet valakinek joga címerviselésre, a nélkül, hogy címere lenne. A címerviselésre való jog tehát nem valamely dologra, hanem valamely jogra való jogosultság.

Mind a mellett a címérre való jog a dologra való joghoz analog elbánásban részesül. A jogrend elismeri, hogy valaki az anyagi dolgokhoz hasonlóan, valamely jog felett is gyakorolhat uralást. Ilyen nem anyagi birtok a név és a címér.

A címerszerzés eleintén önkényes felvétel útján történt, a későbbi időben fejedelmi adományozás által s habár törvény nincs is, a mely valamely címér önkényes felvételét tiltaná, ez mégis meg nem engedhetőnek tekintett legrégibb armalisaink kiállításának idejében is. Ezen címérlevelek szövegében ugyanis azt olvassuk, hogy „a claro lumine troni cesarae vel regie maiestatis velut e sole radii nobilitatis legitimo iure procedunt et omnium nobilitatum insignia ab imperatoria, vel regia Maiestate sic dependent ut non sit dari alicuius generositatis insigne quod a gremio non proveniat cesarae seu regie dignitatis vel claritatis“. Érdekes — nem királytól adományozott — címérlevél van a M. Tud. Akadémia kézirat-tárában. E címert IX. János Antal Flavius Angelus Comnenus Lascaris Paleologus Isten kegyelméből a görög császárok és a Flavius Augustus római-, később konstantinápolyi császárok

nemzetségének törvényes örököse stb. adományozta Bécsben 1722-ben Viannini Baptista János bécsi császári váltótörvény-széki tanácsosnak, a kit egyúttal bizanci szent birodalmi szabad bárói rangra emelt s a kinek a moldvai Reniz helységet adományozta mint hűbértokot. A czímer leírása következő: felnegyedelt paizsmező, 1. kékben aranycsillag, 2. veressel és arannyal hasított, elül ezüst harántpólya, hátul vörös grif, 3. arany, 4. kék, e két utóbbin színcserélő kétfejű sas.

Ezen kívül, vétel és ajándék útján is lehetett czímert szerezni, de később, hogy ez jogérvényes legyen, a fejedeleme- nek is jóvá kellett hagynia.

Czímervételre nálunk nincs példa.

Verbőczy Hármass könyve első része 6-ik cím 1. §-ában azt olvassuk, hogy „a czímer, a melyet a fejedeleme valakinek ad, a nemességnek nem szükséges kelléke, hanem csak ékes- sége. Mert a czímer adományozása egymagában senkit sem nemesít; minthogy sok polgárnak és közrendű embernek van a fejedelemtől nyert czímere, de azért még sem számíthatjuk a nemesek közé“.

Ebből azt látjuk, hogy Magyarországon is szereztek czí- mert, királyi privilégium alapján olyanok, a kiket közjogi állá- suknál fogva ez meg nem illetett, de eddigelé egy ilyen czímert sem ismerünk.

Úgy látszik, hogy a czímeres polgári családok észrevétlenül a nemesség közé jutottak, éppen czímerük segítségével, pedig ugyancsak Verbőczy szerint a czímer nem bizonyította a nemességet és a nemesség bizonyítására a czímer előmutatása nem volt szükséges, de viszont nem is tartatott arra elegendő- nek, még a XVIII. században sem, a mint az két 1732. évi (április 16-án, továbbá október 11-én kelt) királyi rendeletből látható.

A *czímerlevelekre* vonatkozólag, mindenek előtt, meg- jegyzendő, hogy a czímerlevél (armalis) nem okvetetlen nemes levél is, mert czímert nem nemeseknek nemesítés nélkül is, és valóságos nemeseknek is adtak a fejedelmek, a kiknek a megnevelésre már nem volt szükségük.

Kiállítására nézve háromféle armalist különböztetünk meg, és pedig:

1. a melyben a czímer le van írva, de lefestve nincsen;

2. a hol czímerleírás mellett festett czímer is van, és végre

3. a melynek szövegében a czímer nincs leírva, de le van rajta festve.

A három közül legtökéletesebb a második helyen említett s legtökéletlenebb a harmadik helyen felsorolt, mert ha — a mi gyakran megtörtént — az eredeti armalis elveszett, hiába van meg róla az átírás, a czímert még sem ismerjük.

A legelső armalisokban a czímer le volt írva, de lefestve nem volt, a legújabbakban pedig a leíráshoz a festett czímer is járul.

Hogy hol és mikor adományoztak először czímert, nem igen lehet biztosan meghatározni, mert ebben a tekintetben az írók nézetei eltérnek.

S. I. Wendt von Wendtenthal „Geschichte der österr. Clerisey“ című munkájában a gürki apátságnak I. Albert császár által 1305-ben, s a „Nützliche und auserlesene Arbeiten der Gelehrten im Reiche“ című 1733-ban megjelent munka VII. Henriktől, a Szent Jakabról címzett skót szerzetes rend kolostorának 1312-ben adományozott címerről szól.

Hauptmann F. „Das Wappenrecht“ című munkájában IV. Károlynak Thurn Jakab részére 1347-ben és Jakab Cyprusi király Rieter Jánosnak szóló armalisát¹ említi, de Warnecke F. ezeket hiteleseknek nem ismeri el, s azt mondja, hogy Németországban az első hiteles armalis az, a melyet Ruprecht császár Mainzban 1401. július 3-án Folze Greffel zu Blankenburg és fiai részére állíttatott ki. Lehet azonban, hogy Warnecke is téved, vagy hogy csak a festett armálisokat veszi tekintetbe, mert Hefner Otto Titan az első czímerleveleket IV. Lajos idejéből valóknak mondja.

Nálunk Pray, Katona, Horvát István, Podhraczky és Henszlmann, Imre királynak egy 1192-ben, Ursino Istvánnak adományozott armalisát említik, a mely azonban kétségtelenül hamisítvány.

E szerint a legrégibb czímeradományok:

Francziaországban Szép Fülöp (1281—1314) idejéből);

Németországban IV. Lajos (1314 illetőleg 1328—1347) idejéből.

Nálunk Róbert Károly (1308—1342) idejéből valók.

¹ 371. l. és Anhang 36.

Festettczímer nélküli armalis nálunk: 1. oromdís adományozás Erenyei Herczegh Imre fia Miklósnak 1326-ból;¹ 2. a Kolos család részére 1332-ben kiállított czímerjavítólevél s 3. a Csentevölgyiek armalisa 1398-ból, melyben már teljes czímerről van szó. Továbbá a Nagy Lajostól Kassa városának 1369-ben adományozott armalis. Ilyen valószínűleg a Zsigmondtól Semsei Demeter fia Jánosnak adott czímerlevél is, mert a csak átiratából ismert szövegben a festett czímeres levelekben szokásos „arma seu nobilitatis insignia hic depicta et arte pictoria figurata“, vagy ehhez hasonló vonatkozás teljesen hiányzik.

Az első czímerfestésű armalisok Franciaországban VI. Károly (1380—1392), Németországban Ruprecht (1400—1410), Csehországban IV. Venczel (1378—1419), Magyarországon Zsigmond király (1386—1437) idejéből valók.

A legrégebb festett czímerű armalis az, a melyet Zsigmond² Tétényi Imre fia Péter budai alvárnagynak és Tétényi Miklós fia Andrásnak, a most is élő Kapiak ősnének s a velük rokon Haraszti családnak adományozott 1405-ben.

A Zsigmondkori — tehát legrégebb — czímerfestésű armalisaink nagyobb részében a czímer az oklevélnek jobb felső sarkába van elhelyezve, s csak kivételesen a közepére, pedig ez utóbbi elhelyezés a célszerűbb. Angol-, Francia- és Németországban ez utóbbi módot alkalmazták, mert ez esetben a paizsalak szabadon követi azon irányt, melyet akar, s ez a heraldika természete szerint többnyire a jobb oldal, és nincs kötve azon udvariassági formulákhoz, melyek a heraldikában kötelezők.

A paizsalak, ha eredetileg jobbra álló helyzete van, szembe fordul a feleség czímerének, az összetett címerekben a következő paizsalaknak, ha oromdísül alkalmazzák, a társoromdísnek, ha sírkőre van vésve, az oltárnak, az armalis elejére festett czímer a fejedelem nevének.³

Látni fogjuk az illető fejezetben, hogy azért több nálunk a bal felé, mint a jobb felé dőlt paizs, mert Zsigmondkori arma-

¹ Fejér Cod. Dipl. tom. III. 363. I. és Katona tom. 8535 I.

² Zsigmond király adományozta, festett czímerű armalist eddigelé 65-öt ismerünk. Lásd I. mellékletet a kötet végén.

³ Zsigmond király czímerlevelei. Csoma Józseftől Turul 1896. 9. lap.

lisaink nagyobb részén a czímer a jobb felső sarkába van festve, s ha jobbra dőlt lenne, a czímerkép hátat fordítana a király nevének.

A czímerfestést rendszeren rámásba foglalták. E rámák belsejének, a címertől el nem foglalt része, falszőnyegszerű. Később a XV. század vége felé a rámák helyét architektonikus motívumok — rendszeren — fülkék foglalják el. A XVI. század huszas éveitől pedig csarnok- és folyosószerű diszítések.

Kezdetben az armalisok levélszerűen voltak összehajtvá, s a királyi pecsétek színes selyemzsinóron függtek. A XVIII. századtól kezdve azonban már könyvalakban állítják ki őket.

Az armalisok rendszeren latin nyelven voltak szövegezve, habár külföldön a francziául, olaszul, németül és csehül írottak sem tartoznak a ritkaságok közé.

Nálunk azonban 1845-ig mindig latinul állították ki, még az erdélyi fejedelmek is, a kik pedig más tekintetben buzgó ápolói voltak anyanyelvüknek.¹

Láttuk, hogy nem minden armalis nemeslevél s a Zsigmond-kori ismert armalisok összehasonlítása arra tanít, hogy az eddig ismertek között csak kettő nemesítő levél, a Vadkerti Benedeké, mert adományos társa, Pataki Nagy János nem volt nemes, és a zágrábi Dabi Mihályé, a többi mind egyszerű czímerlevél, mert az adományozottak, a szövegből kivehetőleg, már előzőleg is nemesek voltak.

Magában értetődik, hogy rendszeren a saját fejedelem adományozza a címert, habár kivételesen idegen fejedelem is teszi azt, de ez utóbbi esetben az illető fejedelemnek is meg kell erősítenie.

Még két idegen fejedelemtől magyar embernek kiállított armalist ismerünk. Azt, a melyet Ferdinand arragoniai király Perpignanban 1415 október 20-án adományozott a Zsigmond király kíséretéhez tartozó Hetyei Lesták, László, Illés és Balázsnak, továbbá Baktrei Benedeknek² és azt, a melyet

¹ Az első magyar nyelvű armalis Janics Istvánnak expedíáltatott 1845—1483/84. sz. a Ki egyúttal a klopodiai birtokra és a klopodiai előnévre is kapott adományt.

² E czímerlevelet Fejérpataky László mutatta be a Heraldikai és Genealogiai Társulat 1897. április 29-én tartott választmányi ülésén. Facsimiléje s tüzetes ismertetése a Turul ez évi folyamában fog megjelenni.

XII. Lajos francia király adományozott Telegdi Istvánnak — a ki II. Ulászló nevében Candalei Annával jegyet váltott, és Bacsikai Miklós nyitrai püspökkel 1502-ben Franciaországban járt követségben.

Nálunk csak a koronázott fejedelem adhat czímert, s a megkoronáztatása előtt adományozottakat meg koronáztatása után meg kell erősítenie,¹ különben érvénytelenek, mint I. Ulászló király adományai.² Kivétel Hunyadi János, kinek armálisai érvényesek.

Erdély különválása után azonban Erdélyben és a hozzákapcsolt részekben az erdélyi fejedelmek jogérvényesen adományozhattak czímert.

Az 1595. prágai békekötés 2. czikke a Báthory Zsigmond, az 1609. évi 8. törvényczikk pedig a Bocskai István Ugocsa, Bereg, Szatmár vármegyékben tett adományozásait érvényeseknek ismeri el. Az erdélyi fejedelmek adományozásainak jogérvényességét Magyarországon III. Károly 1735. évi februárius 11-én, s II. Mária (Terézia) 1750. évi december 22-iki rendeletei, nemcsak a Magyarországhoz visszacsatolt részekben, mint Máramaros, Bihar, Kőrös, Szolnok, Kraszna vármegyékben és Kővárvidéken, de az Erdélyből Magyarországra átszármazott s itt megtelepedett családokra nézve is világosan elismerik.

Az Abauj, Zemplén, Szatmár, Szabolcs, Ugocsa és Bereg vármegyékben lakók részére tett címeradományozások jogérvényességéhez az 1622. törvény 29., az 1630. törvény 46. és az 1647. törvény 20. czikke értelmében a királyi jóváhagyás volt szükséges.

A czímerjog körébe tartoznak a czímerbitorlás megakadályozására vonatkozó intézkedések. E tekintetben külföldön törvényeket alkottak, de nálunk ezt tenni 1883-ig elmulasztották³ s az 1883-ik évi törvény is csak az ország czímerének

¹ 1464. évi 23. czikk, 1563. évi 64. czikk.

² 1453. évi 5. czikk.

³ A Pribék család jogtalanul használta a legutóbbi időig a Nagy Mihályiak czímerét. Tudomásom szerint ebből per is keletkezett, melynek kimenetelét nem tudjuk, de úgy látszik, hogy nem lévén reá törvény, nem volt mire alapítani az eltiltó ítéletet, mert a Pribékek tovább is használták a peres czímert.

bitorlása ellen foglal intézkedést. Mindamellett a czímerbitorlást nálunk is büntetendő cselekménynek tekintették; ezt bizonyítja Zsigmond 1416. évi armalisának szövege, a melyben 10 arany márka bírságot szabott ki a Jánokiaknak és Zásziaknak adott czímer esetleges bitorlóira.¹

Az armalisokat a királyok sajátkezű aláírásaikkal is megerősítik, kivéven Angliát, a hol a király nevében a „garter“ (főherold) és a herold kamara pecsége alatt adatnak ki. 1848-ig nálunk a királyon kívül a kancellár és a kancellária secretariususa is aláírta, újabb időben a fejedelem aláírásán kívül csak a felség személye körüli miniszternek és államtitkárnak aláírása kívántatik meg. Az armalisra ezen kívül a ministerium kiadóhivatalainak főnöke még följegyzi, hogy az oklevél a „királyi könyvbe“ iktattatott.

A királyi könyvek (Libri regii) iktató-könyvek, a melyekbe nemcsak az armalisokat és nemesleveleket vezették be, hanem a nemességmegújításokat, megerősítéseket, kétes nemesség ügyében hozott határozatokat, családi leszármazási bizonyítványokat, cím-, méltóságadományozásokat, honfűsításokat s az ezek érvényességéhez megkívánt eskütételről szóló bizonyítványokat, továbbá a községi új kiváltságok adományozását vagy a régiek megerősítését a testületi kiváltságleveleket, a magántulajdont képező ingatlanoknak fölmentését a közterhek viselése alól (exemptio), a kir. fiscusi jóságok leköttetését érdemdíjazások fejében (inscriptio). A magánügyletek, mint végrendelkezés, jobbágyfelszabadítás, birtokátruházás, ajándékozás, hitbizományalapítás érvényességéhez kieszközölt királyi jóváhagyásokat s némely jogügyletekben, mint perhalasztás, pertörlés, megkegyelmezés, fizetéshalasztás, házassági dispensatio, gyermektörvényesítés, fűsítésből stb. keletkezett hivatalos kiadványokat, magánoklevelek átírásait stb.

Kezdetben mindezen különféle dolgokat egy könyvbe jegyezték, 1786-tól kezdve azonban megosztották s az *első osztályú királyi könyvbe* az állandó érvényű, gyökeres jogot biztosító okleveleket vagy ezekkel rokontermészetű kiadványokat mint nemesség-, cím-, pecsétadományokat, privilégiumokat stb. iktatták be, a *második osztályúba* pedig a személy-

¹ B. Nyáry A. A Herald. Vezérf. 240. l.

hez kötött, életfogytig érvényes okiratokat, mint méltóság- és hivataladományozásokat stb.

A mi királyi könyveink 1527-től (a magyar), illetőleg 1690-től (az erdélyi) vezettetnek s 67 magyar- s 15 erdélyi, összesen 82 kötetből állanak.

E kötetek, melyek az 1527, illetőleg 1690-től 1867-ig tartó korszakot ölelik fel, a m. kir. országos levéltárban őriztetnek.¹

Az 1867-től valókat a Bécsben székelő ő felsége személye körüli miniszteriumban vezetik.

A nemzeti fejedelmek korából való erdélyországi királyi könyvek az országos levéltárban vannak letéve s a gyulafejérvári 27. kötet az 1580. és 1689. közti időre, a kolozsmonostori töredékek az 1570., 1591., 1596. és 1617. évekre vonatkoznak. Ezeken kívül János Zsigmond idejéből is van egy királyi könyv.

Külföldön a szabad helyhatósági testületek mint a német birodalmi- s az olasz köztársasági városok is vezettek ilyen iktatókönyveket, s néhol, mint például Velenczében, aranykönyvnek nevezték.

Francziaországban már a XV. századtól kezdve különös gondot fordítottak az aranykönyveken kívül a hivatalos címerrickató könyvekre. E könyveket az időnként tartott címervizsgálatok egészítették ki. Nálunk az efféle gondoskodásnak kevés nyomát találjuk.

Ilyen gondoskodás volt azonban azon felsőbb rendelet, melynél fogva a szolgabiráknak meghagyatott, hogy a „magyarországi nemes familiák címereiket pecsétnyomóik által tisztán lenyomva“² összegyűjtsék s felküldjék. Hogy mi eredménye volt e rendelkezésnek, nem tudjuk.

¹ Lásd: Királyi könyvek jegyzéke a bennük foglalt nemesség, cím, czímer stb. adományozásoknak. A m. kir. orsz. levéltár felügyelete alatt összeállították dr. Illésy János és Pettkó Béla. Budapest, 1895.

² Kazinczy József Abauj vármegyei szolgabíró 1820. januárius 12-én kelet levele.

MÁSODIK FEJEZET.

I. A paizsról általában.

Paizsnek nevezzük a régiek, vágás és szúrás ellen, védő fegyverét. Heraldikai paizsnak azonban csak azt, a mely címermezőül szolgál.

A paizst e célra a XI. században még nagyon ritkán használták.

Az első olyan paizsok, a melyek képei minden kétséget kizárólag címernek tekintendők:

Ernő osztrák őrgrófnak (1075) a mülki zárdában őrzött okmánya lovaspecsétén (sas) és Róbert flandriai gróf 1072. évből való lovas pecsétén (oroszlán) láthatók.

A XII-ik századból már több címeres paizst ismerünk, s e század utolsó évtizedeitől kezdve lehet csak szoros értelemben vett címerről szó.

Magyarországon az eddigelé ismert, legrégibb címeres paizs, a mint azt más helyt is mondtuk, Imre király 1202. évbéli pecsétén látható. (1-ső ábra).

Félreértések kikerülése végett nem mulaszthatom el már itt is fölemlíteni, hogy a paizsnak jobb oldala az, a mely — ha vele szemben állunk — a mi baloldalunk átalellenében van. Erről különben a címerleírásnál bővebben lesz szó.

Kétféle heraldikai paizst különböztethetünk meg: azt, a melyet a gyakorlati életben is használtak és azt, a mely valósággal soha sem létezett s csak a későbbi címerfestők képzeletének szüleménye.

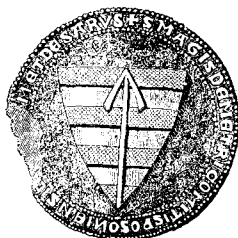
A címeres paizs legrégibb alakja az olyan háromszög, a mely hosszabb, mint széles (8 : 7). Ezt a gyakorlati életben

is használták. E paizs eleintén teknős volt azért, hogy azt, a ki viselte, minden oldalról befördje és oltalmazza. A teknősalakot később elhagyták s az utolsó háromszögletű paizsok már nem domborúak.

A marburgi Szent Erzsébet templomban két eredeti háromszögletű paizst őriznek. A Konrád, thüringiai tartományi grófét, mely 1241-ből való és még kissé domború s a Henrik tartományi grófét, a mely már majdnem teljesen lapos. Eredeti magyar paizsaink ebből az időből nincsenek, de a fenmaradt pecséteink, mint az Imre és II. Andráséi (1. és 86. ábrák), azt mutatják, hogy a XIII-ik század elején a háromszögű paizsok nálunk is teknősek voltak és hogy e század vége felé nálunk is laposakat használtak, láthatjuk Henrik szlav-

91. ábra.
Henrik szlav. bán.

92. ábra.
Demeter főispán.

niai bán 1272-iki és Demeter főispán 1299. pecsétén (91. és 92. ábra).

E paizsok magassága a XIII. század végeig $\frac{1}{2}$ embernyi, később, a XIV. század közepéig, $\frac{1}{3}$ embernyi. A háromszögű paizsok a XIV. században kezdtek a divatból kimenni, mindazonáltal némely — a XV-ik század elejéről való pecséten elvéve, sírköveken pedig valamivel gyakrabban látunk még ilyeneket.

A háromszögű paizsból fejlődött az alább leírt, alul kerek, csücskös vagy hegyes paizs, az által, hogy a háromszögletű paizsokat alul szélesebbre és tompábbra készítették és utóbb az oldalszélektől és a felső szélétől alkotott szögletet egész 90°-ig megnagyobbították. Attól az időtől, mikor e szöglet 90°-ú lett, négyszögletűnek is szokták a paizst nevezni, elég helytelenül, mert szöglete ennek is csak három van, sőt az alul kereknek, — alul nem lévén szöglete — csak kettő.

Négyszögletű paizs csak a zászlóalakú. A XV-ik század elején a tornákban használt *tárcsának* nevezett paizs alakot kapták fel, de vele egyidejűleg még a háromszögű paizsokat is használták és pedig a háromszögletűt a karddal való víváskor, a tárcsát pedig a kopjás tornákban s vele körülbelül egy időben a *kerek-, csücskös-* vagy *hegyes-talpú* paizsokat is.

Ez utóbbi három alak, különösen az akkor terjedni kezdő összetett címerek szerkesztése tekintetéből, volt czélszerű, s a legújabb korig használatban is maradt.

A paizsnak felsorolt ezen öt nemét még a gyakorlati életben is használták.

Később, a renaissance idejében, a mikor a paizs használata a gyakorlati életben divatját múlta, a címerfestők lassan-lassan elfelejtették, mire való ez az eszköz, s jó vagy rossz ízlésük szerint alakították a címer-mezőül szolgáló táblát, a melyet ezentúl is paizsnak neveztek, a legtöbb esetben olyan alakúvá, hogy paizsnak tartani sehogys sem lehet. Ezeket a valóságos paizsokkal ellentétben, renaissance, barokk stb. jelzővel *képzelt paizsoknak* lehetne mondani.

Minden használt alakot leírni hosszadalmas és hiába való lenne, ezért alább, a paizs alakjainak leírásánál, csak a leggyakrabban előfordulókat fogom bemutatni.

A renaissance után a XVI. században az olaszok és a francziák címeres paizsának alakja a hadi paizs alakjától már nagyon eltért, míg a németek tovább is ragaszkodtak hadi jellegéhez, de a XVII. és XVIII. században ők is hódolván az általános barokk ízlésnek, olyan paizsokat rajzoltak címereikhez, a milyen a valódi paizsok közt soha sem volt.

Különben megjegyzendő, hogy „a paizs, sisak, sisaktakaró (orrjegy) formája soha sem volt megszabva s nem öröklődött apáról fiúra. E tekintetben abba a korszakba kell visszamenni, a mikor még a paizs és sisak nemcsak a papiroson szerepelt, hanem tényleg viseltetett. Ezen, a fegyverzethez és öltözethez tartozó tárgyak forma tekintetében éppen úgy alá voltak vetve a divatnak, mint a ruha manapság. Azon időben gyakran megesett, hogy a fiú más formájú paizst és sisakot viselt, mint az apja s az unoka ismét mást.“¹

¹ Csergheő Géza „A címerek fejlődése és nemei“ című közleménye (Turul 1884. 61 lap).

Ennélfogva az, a kinek a barokkízlés divatjakor kelt címérlevelében valami löfej-, vagy más ízléstelen alakú paizs van rajzolva, bátran festetheti vagy vésetheti címérét más alakú paizsba. Természetes, hogy ez a facsimilékre nézve nem áll. Egy leszármazási táblázaton, a hol az ősök címereinek is fel kell tüntetve lenniök, nem lehet minden egyes címert olyan alakba rajzolni, mint az illető címérlevélben van, hanem a cs. és kir. főkamarási hivataltól kiadott kamarási méltóság kérelmezésére vonatkozó szabályzathoz mellékelt minta szerint, egyöntetű paizsokat.

Az új címereknek leginkább megfelel az egyenes oldalú, kerek vagy csücskös talpú paizs, mert ez akkor is jó, a mikor a paizs mezejét többszörös osztások részekre tagolják. Tekintettel arra, hogy a királyi könyvek jelen századi címereiben mind csücskös talpú paizs látható és az újabb szokás ezt az alakot látszik szentesíteni, ez még inkább ajánlható, mint az előbbi.

Minden címert lehet bármely alakú paizsba helyezni, csakhogy ez esetben a sisak és az orrjegy alakjának megválasztásakor tekintettel kell lennünk a paizsra s ehez illőt kell választani.

II. A címeres paizsok készítmódja.

A harcban és tornaviadalokban használt címeres paizs könnyű, kemény fából készült s a mesteralakok és címérképek nem oly gyakran voltak ráfestve, mint azt általában hiszik, mert olajfesték még akkor nem volt s a tempera és enyv festéket lemosta volna az eső.

Igaz ugyan, hogy a középkorból maradt fenn néhány festett címeres paizs, de ezek díspaizsok voltak, a melyeket nem harcban, nem tornaviadalban használtak, hanem ünnepélyes alkalmakkor, éppen úgy, mint a fémből készültet és az olyan paizst is, a melyet II. Venczel cseh király koronázásakor vittek előtte (1297), a melyen az oroszán gyöngyökből volt kivarva s karmai rubin kövekből voltak.

A paizst négyféle módon alakították címeres paizsszá:

1. bőrrel, bundabőrrel és szövettel való bevonás-,

2. fémlemezekkel, pántokkal és szögekkel való kiverés,
3. természetes tárgyak rászögezése és
4. bizonyos alakok silhouette-jeinek ráerősítése által.

Alább, a mesteralakok és címereképek leírása közben a felsorolt négy mód alkalmazásával közelebbről meg fogunk ismerkedni.

Az így alakított paizsmezők színeket és alakokat mutattak.

Később, a mikor a paizs már csak dísz tárgy volt, e színeket és alakokat festéssel tüntették fel rajta. Ez időtől kezdve a címér hadi jelentősége megszűnt s kizárólag dekoratív és symbolikus természetűvé vált.

A festett paizsok enyves krétába áztatott vászonnal voltak bevonva.

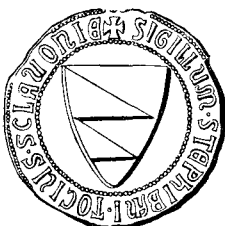
III. A paizsnek alakjai.

A különféle alakok az elmondottakhoz képest:

1. *Háromszögű paizs* (scutum triangulare, écu triangulaire, Dreieckschild). Ilyen alakú paizst mutat a többek közt:

a) Imre király 1202-ből való, a bécsi cs. kir. titkos levéltárban őrzött okirat aranybulláján előforduló legrégibb magyar címeres pecsét (1. ábra).

b) II. András eddig három példányban ismert címeres pecsége, ú. m. a fent említett Imre király-féle okirat átiratán a bécsi cs. kir. titkos levéltárban, az egyházirend jogairól mondott királyi eskü iránt szóló 1233-iki okiraton, a melyet az esztergomi érseki levéltárban őriznek, és a N. Múzeum levéltárában levő oklevelen (86. ábra).

93. ábra.

István szlav. bán pecsége, 1250.

c) István szlavoniai bán (1250—1259) pecsétje (93. ábra).

d) Esztergom város pecsétje egy az országos levéltárban őrzött 1269. évben kelt okiraton (71. ábra).

e) Pest-Ujhegy (Budavára) pecsétje egy az országos levéltárban őrzött 1337. évbéli okiraton (72. ábra).

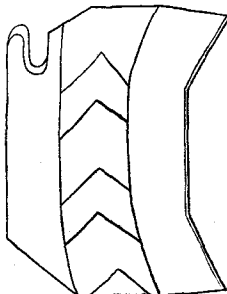
2. *Kerek talpú paizs* (scutum in imo imbricatum, écu à pointe arondie. Unten um den Ecken ausgerundeter Schild). Ilyen három paizs látható a szász egyetem 1372. pecsétén (73. ábra).

3. *Csücskös talpú paizs* (scutum in imo acuminatum, scutum gallicum, écu avec une petite pointe, écu pointé par le bas, écu samnite. Viereckiger Schild mit einer Spitze in der Mitte unten). Ilyet mutat Mária királyné pecsétje (94. ábra).

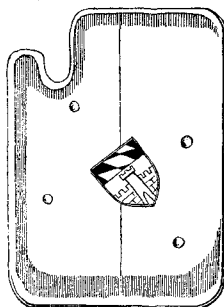
94. ábra.

Mária királyné, 1384—1387.

95. ábra.

Tárcsa.

96. ábra.

Tárcsa.

4. *Hegyes talpú paizs* (écu angulaire. Fünfeckiger Schild), (107. ábra).

5. *Tárcsa* (scutum margine inflexo, écu échancré, écu de tournoi, targe, Stechschild, Tartsche) (95-ik és 96-ik ábra). Megjegyzendő, hogy a heraldikában csak azon paizst nevezzük tárcsának, a melynek jobb oldalán bevágás van a kopja rátámasztása végett.¹ Hazánkban, ahol a tornaviadalmakat nem űzték olyan rendszeresen mint más országokban, ezen alak igen ritka s a magyar czímerfestők rendszeren elfelejtették legjellemzőbb részét, a kopja rátámasztása végett szükséges jobb-

¹ A Tartsche, targe néven különben sok mindenféle paizst neveztek ú. m. minden a háromszögtől eltérő alakú paizst, eleintén különösen a kis kerek paizst. Némely író a gyalogság paizsát megkülönböztetésül a lovassokétól.

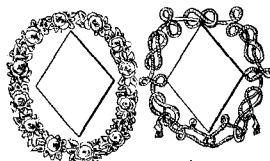
oldali kivágást oda rajzolni, mint a Kossuth család 1479. évi címerrajzán (Turul, 1894. 161. lap), vagy pedig annyira eltorzították, hogy elvesztette eredeti jellegét mint a Holy család 1488. évi címerrajzán (Turul 1896. III. füzet). Különben Nagy Lajos király fibuláin, a melyeket az aacheni székes-egyházban őriznek, e bevágások, szintén rossz helyen a baloldalon vannak, valószínűleg a symetria kedvéért.

6. *Tojásdad alakú paizs* (scutum ovale, écu oval. Eirunder Schild). Ezen alak nálunk nagyon ritkán fordul elő, (108. ábra).

7. *Négyszögű paizs*. (Scutum quadratum, écu en bannière, Bannerschild). Ezen alak akkor jött divatba, a mikor a zászlós úri méltóságnak jelzése végett, leginkább Franciaországban, a zászlós urak zászló alakú, azaz négyszögű paizst

97. ábra.
Garai Miklós pecsége.

98. ábra.
Ruta-paizs.

használtak. Nálunk — tudtunkkal — csak a Garai Miklós 1401. évi itt föltüntetett pecsétén (97. ábra) és a neki VI. Károly francia királytól 1415-ben (tulajdonképen 1416.) adományozott címeren — ez utóbbin csak mellékesen — látható.

8. *Ruta-paizs*. (Scutum rombatum, écu en losange. Rautenformiger Schild). Ilyen alakú paizst soha sem használtak, sem csatában, sem tornaviadalban s ez inkább keretnek, rájának tekintendő, a melyek az asszonyoktól használt címerképet fogták körül (98. ábra). Kezdetben a dolog természeténél fogva a nők nem használtak címert, mert ez eredetileg a csatában és tornaviadalban szolgált ismertető jelül s csak azt illette meg a kinek joga volt bennük részt venni. Később divatba jött azért, hogy a nők külsőleg is mutathassák, férjük, vagy atyjuk nemességét, ez utóbbiak mesteralakját vagy címerképét

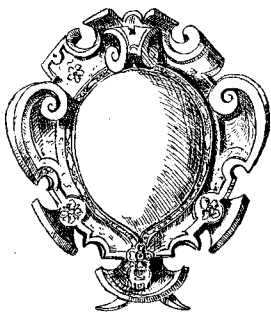
a sátron vagy más tárgyakon feltüntetni. Kezdetben csak is a mesteralakot vagy címerképet alkalmazták paizs nélkül, később, hogy a gyakran több mesteralak-, vagy címerkép összetételének foglalatlja legyen, vonalak között ábrázolták s e vonalak a paizst jelképezték. E vonalakkal rombus alakú tért fogtak körül. Így keletkezett a ruta-paizs.

9. *Tatár paizs.*¹ (Scutum rotundatum, clypeus, bouclier, écu rond, rondache. Runder Schild). A kisebb fajta tatár-paizs idegen nevei: parma, parme, rondelle).

10. *Lófej paizs*, (tête de cheval).

11. *Amazon paizs* (pelta, pelte).

12. *Czifra paizs* (scutum margine varie inflexo. Verschnörkelter Schild).

99. ábra.
Barokkrámás paizs.

100. ábra.
Szécsy Györgyné sírkövén látható
barokkrámába foglalt címer.

13. *Barokkrámás paizs* (99. ábra) (scutum valutatum, écu cartouché. Ausgeschweifter und an den Ecken umgestellter ausgebogener Schild, Kartusch). E három utolsó a barokk ízlés szüleménye, tehát nem szükséges mondanunk, hogy ilyen paizsok a valóságban nem léteztek.

Szép barokkrámás paizs látható a Széchy Györgyné sírkövén a radványi várkastélyban, a mely a Homonnay címert ábrázolja (100. ábra).

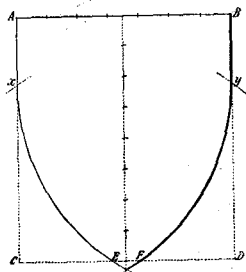
¹ Elvből kerülendőnek véltem, a francia, angol, olasz, spanyol stb. paizs elnevezéseket, mert azon hamis feltevésre indítják a dologban nem jártas olvasót, hogy a spanyolnak nevezett paizs csak Spanyolországban fordult elő, pedig ez nem áll. A tatár paizsnál azért tettem kivételt, mert egyetlen ismert régi heraldikai írónk Páriz Pápai is így nevezte szótárában.

Tulajdonképen elég lett volna a főbb typusokat felsorolnunk, mert az emberek termékeny fantáziája minden szüleményét úgy sem lehetett bemutatni s ha mégis több alakra is kiterjeszkedtünk, azért volt, hogy ha neveikkel itt vagy ott találkozunk az olvasó, tudja mit értsen alattuk.

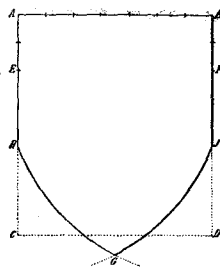
IV. A címeres paizs formálása.

A paizs leggyakoribb formájának, u. m. a háromszögűnek, csücskös-, kerek- és hegyes talpúnak, továbbá a tojásdad alakúnak formálására a következő eljárások ajánlhatók.

Háromszögű paizs. 1-ső mód. Alapul egy olyan négyszög

101. ábra.
1. mód.

102. ábra.
2. mód.

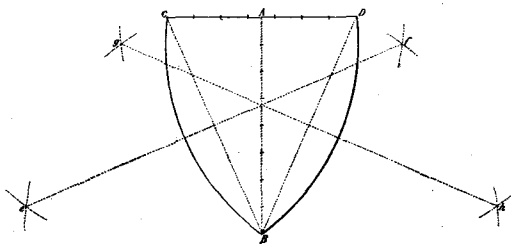
veendő, a melynek magassága 8, szélessége 7 hossz mértékegység (101. ábra) $ABCD \square$. — Az E és F pontokból, a melyek a négyszöget közepén hasító vonaltól jobbra és balra $\frac{1}{2}$ hossz mértékegységre vannak, a czirkalom hét hossz mértékegységi nyílásával meghatározzuk az x és y pontokat. E két pontból mint középpontból meghúzzuk az xG és yG íveket, a melyek a háromszögű paizs jobb és bal oldalszéleit jelölik.

2-ik mód. A fenti $ABCD$ négyszöget vévén ismét alapul az E és F pontokból, a melyek a paizs illető felső sarkaiból két hossz mértékegységre vannak, a czirkalom $7\frac{1}{2}$ hossz mértékegységi nyílásával meghúzzuk a HG és JG íveket (102. ábra).

3-ik mód. Az AB (8 hossz.-egys.) és CD (7 hossz.-egys.) vonalak meghúzása után CB és DB pontokat egyenes vonallal összekötjük. CB vonalközéppontjára ef , DB vonalára gh merőlegest vonjuk. Ezután f -ből CB , g -ből DB íveket

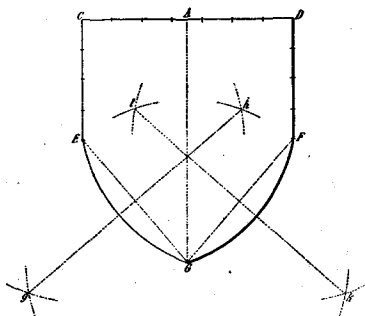
húzzuk meg, a melyek a háromszögű paizs oldalszéleit kerekítik meg (103. ábra).

4-ik mód. Az előbb említett 3-ik módhoz hasonlóan meghúzzuk az AB és CD vonalakat. S meghatározzuk C -től és D -től lefelé 4 hosszsmértékegységnyire E és F pontokat. Meghúzzuk CE és DF merőlegeseket s E és F pontokat G -vel összeköttjük. EG vonal középpontjára gh , GF vonal közép-

103. ábra.

3. mód.

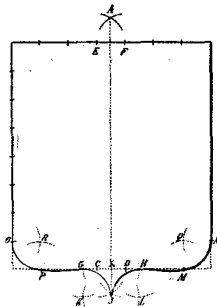
104. ábra.

4. mód.

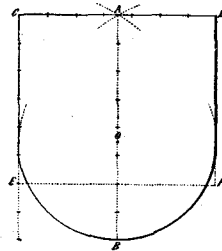
pontjára ik merőlegest húzzuk. Ezután h -ból a czirkalom $h-G$ -nek megfelelő nyílásával eG , i -ből FG íveket húzzuk meg (104. ábra).

Csücskös talpú paizs. 7 hosszsmértékegységnyi széles és 8 hosszsmértékegységnyi magas négyszöget vevén alapul C és D pontokból, a czirkalom egy hosszsmértékegységnyi nyílásával meghatározzuk B pontot, E és F pontokból A pontot. A és B pontok egyenes vonallal való összeköttése a négyszöget hosszában két egyenlő részre osztja. A hol e vonal a négyszög

alsó szélét metszi, van x pont, a melyből a czirkalom egy hosszsmértékegységnyi nyílásával GH és J pontokat, GH és J -ből K és L pontokat határozzuk meg. K és L pontokból pedig meghúzzuk GJ és HJ íveket. O és P pontokból, a melyek a négyszög jobb alsó sarkától föl-, illetőleg balfelé egy hosszsmértékegységnyi távolságra vannak, meghatározzuk R pontot és M meg N pontokból Q pontot. R -ből mint középpontból meghúzzuk OP ívet, Q -ből NM ívet, a melyek a négyszög alsó sarkait kerekítik le, és aztán szabad kézzel az OP és GJ , illetőleg az MN és HJ ívek közötti átmenetet rajzoljuk meg (105. ábra).

105. ábra.
Csücskös pajzs.

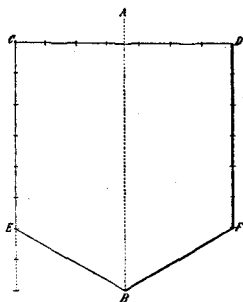
106. ábra.
Kerekaltalpu pajzs.

Kerekaltalpu pajzs. A 7 hosszsmértékegységnyi szélességű és 8 hosszsmértékegységnyi hosszúságú négyszöget véve alapul, meghúzzuk a 6 hosszsmértékegységnyi CE és DF oldalszéleket s az A pontból $4\frac{1}{2}$ hosszsmértékegységnyire az AB vonal mentén fekvő O középpontból meghúzzuk az EBF ívet, a mely a pajzs talpát kerekíti meg (106. ábra).

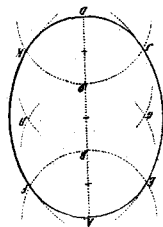
Hegystalpu pajzs. CD (7 hosszsmértékegység) és AB (8 hosszsmértékegység) vonalak megrajzolása után C pontra a CE és D pontra, a DF 6 hosszsmértékegységnyi merőlegeseket meghútván, E és B , illetőleg F és B pontokat egyenes vonallal összekötjük (107. ábra).

Tojásdadalakú pajzs. Meghúzzuk a 6 hosszsmértékegységnyi AD segédvonalat. A pontból a czirkalom $\frac{1}{3}$ AD -vel egyenlő nyílásával meghúzzuk az EBF ívet. D pontból az JCK ívet, B pontból az EAF ívet, B és C pontokból meghatá-

rozzuk a G és H pontokat s meghúzzuk JKD ívet. H pontból a csírkalom EH -nyi nyílásával az EJ , G pontból pedig az FK ívet (108. ábra).

107. ábra.
Hegyes talpú paizs.

108. ábra.
Tojásdad alakú paizs.

V. Mázok.

Három nemét különböztetjük meg a mázoknak (tincturae, pigmenta, émaux, Tinkturen) ú. m.: 1. *fémeket* (metalla, metaux, Metale); 2. *színeket* (colores, couleurs, Farben); és 3. *bundabőröket* (pelles, pannes, Pelzwerk).

1. <i>Fémek</i>	<table border="0"> <tr> <td>{</td> <td>arany</td> <td rowspan="2">} brokátszövet vagy fémlemez.</td> </tr> <tr> <td>{</td> <td>ezüst</td> </tr> </table>	{	arany	} brokátszövet vagy fémlemez.	{	ezüst				
{	arany	} brokátszövet vagy fémlemez.								
{	ezüst									
2. <i>Színek.</i>	<table border="0"> <tr> <td>{</td> <td>fekete</td> <td rowspan="4">} színes szövet, vagy bőr.</td> </tr> <tr> <td>{</td> <td>veres</td> </tr> <tr> <td>{</td> <td>kék</td> </tr> <tr> <td>{</td> <td>zöld</td> </tr> </table>	{	fekete	} színes szövet, vagy bőr.	{	veres	{	kék	{	zöld
{	fekete	} színes szövet, vagy bőr.								
{	veres									
{	kék									
{	zöld									
3. <i>Bundabőrök</i>	<table border="0"> <tr> <td>{</td> <td>hermelin,</td> <td rowspan="3">} szürkemál.</td> </tr> <tr> <td>{</td> <td>evetbőr,</td> </tr> <tr> <td>{</td> <td>szürkemál.</td> </tr> </table>	{	hermelin,	} szürkemál.	{	evetbőr,	{	szürkemál.		
{	hermelin,	} szürkemál.								
{	evetbőr,									
{	szürkemál.									

A paizsba vert szögek, ráillesztett csattok, lánczok, pántok stb. voltak a legrégibb mesteralakok s mert fémből készültek, a fémeket, vagyis az aranyat (aurum, or, Gold) és ezüstöt (argentum, candidus, argent, Silber) tekinthetjük a legrégibb mázoknak.

Heraldikai szín csak négy van: *veres* (rubeus, sanguineus, rufus, miniatum, cocceus, gueules, Roth), *kék* (coelestinus, coeru-

leus, cyaneus, coesius, azureus, flavus, asur, Blau), *zöld* (viridis, prasinus, gramineus, chelidonium, sinople, Grün), és *fekete* (atrus, niger, sabuleus, sabularius, sable, Schwarz). — A barna, vasszín (Eisenfarb), hússzín (carnicolor, carneus, carnation, Fleischfarb), vérszín (sanguineus, sanguin, Blutfarb), bíbor (purpureus, pourpre, Purpur), narancsszín (groceus, color pomi aurei, orange, Orangfarben), nem heraldikai színek. A bíbor és narancsszín kivételével csak is természetes színű dolgok ábrázolására használtatnak, ennélfogva nem sorolandók a heraldikai színek közé annyival inkább sem, hogy a mint azt alább látni fogjuk a természetes színű tárgyak leírásakor, szint nem kell felemlíteni.

A bíbor és narancsszín mint a paizs mezejének színe a spanyol és angol heraldikában előfordul, de nálunk nem. A francia, német és a magyar heraldikában csak a palástok és a koronák bélése bíborszínű, a zöld színről is azt állítják némelyek, hogy eleintén nem volt heraldikai szín, de ez nyilvánvaló tévedés, mert már a „Züricher Wappenrolle“-ben is látunk zöld paizsokat.¹

Az újabb heraldikában a természetes színeket is használják, de ezt a heraldika fénykorában nem tették, bár akkor is voltak olyan címerek, a melyeknek képei emberek, állatok, növények stb. voltak, de mert gyakorlati cél lebegett szemük előtt t. i. az, hogy e képek messze távolból is felismerhetők legyenek, csak a legtávolabb látszó mázokat használták. Például a rózsát nem rózsaszínűre, hanem veresre, a vizet kékre, a fiatal fát zöldre, a vén fát veresre vagy aranyra, a kiszáradt fát feketére, az elefántot ezüstre, a szarvast veresre vagy feketére, az emberek arczát s kezét nem testszínűre, hanem veresre, vagy ezüstre, a haját veresre, feketére, vagy aranyra színezték, mert eleintén e képeket szövetből vágták ki s a szövetek színei közt nem igen volt annyféle nuance található.

E szerint a régi címeres-paizs készítőik a természetes színhez legközelebb álló heraldikai színt használták az ily esetekben.

¹ Tafel I. 20, Tafel IV. 31, Tafel V. 101, 109, Tafel VII. 158, Tafel X. 230, Tafel XI. 243, Tafel XVIII. 419, Tafel XX. 475.

A természetes színek csak azóta vannak használatban, a mióta a czímert nem összerakás-, összevarrás- stb. útján, hanem festéssel készítik s ezóta kapott lábra a naturalistikus irány.

A *bundabőrök* használata két oknál fogva terjedt el: drágaságuknál fogva, hogy a gazdagok hivatkozassanak és alkalmazásuk könnyűségénél fogva.

Alkalmazásuk legrégibb nyoma Németországban van, s egy a XII. századból való evangéliumi codexben fordul elő. (lásd: Trachten des christlichen Mittelalters von Hefner-Alteneck. I. köt. 12. tábla.) De elterjedésük igazi helye Franciaország és Anglia. Nálunk eddigelé egy középkori czímer sem ismeretes, a melyben a bundabőr mint máz fordulna elő, habár az a francia heraldikai hagyományok szerint a magyar névvel szerepel együtt. Ugyanis a mikor a Coucy-ak egyik őse a keresztesekkel a szentföldön járt, egy ízben zászlaja a csatában megsemmisülván fegyveresei közt e miatt zavar támadt; Coucy zászló nyelére, bundával bélelt köpenyegének egy darabját tűzte fel, s a jelen volt magyar herold pedig a Coucyak új czímeréül ezt kiáltotta ki.¹

Bundabőrt, háromfélét használtak a paizs beborítására ú. m.:

1. *hermelint* (armenius, hermionicus, pontica, ponticum vellus, hermine, Hermelin), a melynek alapszíne fejr s benne fekete tincsek vannak; az olyan hermelint, a melynek alapszíne fekete és a tincsek fehérek, *visszás hermelinnek* (anti-hermoniacus, contra ponticum, contre hermine, Gegenhermelin) mondjuk.

Francia és angol czímerekben más színű hermelin is fordul elő, s az ilyen mezőt hermelinezettnek (herminé) mondják. P. ha színe vörös, s a tincsek aranyak, arannyal hermelinezett vörösnek írjuk le.

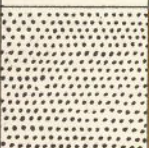

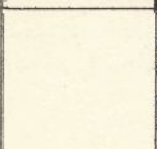

Megjegyzendő, hogy a szélső tincsek fele rendszeren a paizs szélében vész el. Ha nem, akkor meg kell mondani, hogy hány tincs van benne.

2. Az *evetbőrt* (petasites vellus, pelles ariæ, pelles variaæ, pellitus petasus, vair, Feh, Eisenhütlein).

A paizsmezőnek e máza akként keletkezett, hogy a nor-

¹ Nyáry Herald. Vezérfonal. 50 l.

I. tábla.

			fejér vagy ezüst.
			sárga vagy arany.
			hermelin.
			evetbőr.
			zöld.
			kék.
			vörös.
			bibor.
			fekete.

végiai kis szürke eveteknek bundabőrreit összevarrták s beborították vele a paizst. Ezen állat háta kékes-szürke, hasa pedig fejtér, ez az oka, hogy az evetbőrnek nevezett máz késsel és fejtérrel tarkázott. E mázt rendszeren úgy ábrázolják, mintha hat sorba lennének a bőrök összevarrva.

Abban az időben, a mikor már nem bőrt varrtak a paizsra, hanem késsel és fejtérrel tarkázott szövetet, a bőr alakja eredeti alakját elvesztette, s ez az I. táblázaton látható, gyűszű- vagy vaskalap formájú lett.

A bőrök összeállítása szerint *a) a közönséges evetbőrön* kívül megkülönböztetjük, *b) az összefordított-,* (varium contrarium, ex adverso positum, contra petasatus, contre vair, Gegenfeh), *c) a le- s fölállított-,* (varium pali instar alternis tincturis, petasites duplices, vair contre vair, vair en pointe, Buntfeh) és *d) a fordított evetbőrt* (petasites inverso situs, varium deorsum, vair renversé, contre-, contrevair en pointe, Sturzfeh).

Az olyan paizsmezőt, a mely az evetbőrhez hasonló alakokkal van borítva, de ez alakok nem kékek és fejterek, *evetbőrözött-nek* (vairé) mondjuk.

Ha nem hat sorban, hanem három sorban állanak az alakok, akkor négyszer nagyobbra rajzolandók mint rendszeren, s ekkor *nagy evetbőrnek* (maximus petasus, beffroi, grosses Feh) neveztetnek.

3. *Mál* (diphtherae, fourrures, Grauwerk), szürke habos bunda, a melylyel a paizst bevonták.

A paizsmező máza tehát úgy keletkezett, hogy fémlappal, színes szövettel vagy bundás bőrral vonták be a paizst, a mint az a Nugent család címérén látható (109. ábra), később pedig krétás enyvbe mártották azt a szövetet, a mely bevonására szolgált s ezt festették be. Ha már most a bundabőrök tarka színét utánozták, a különféle színek határvonalai által alakok keletkeztek a paizsmezőn s ez az oka, hogy némelyek a hermelint, s az evetbőrt nem a mázokhoz, hanem a mesteralakhoz számítják.

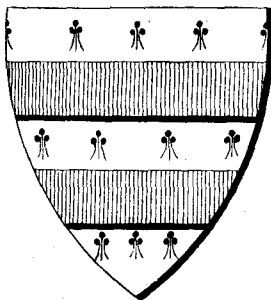
Helyesebb azonban a mázokhoz sorolni őket, mert eredeti alkalmazásuk azt parancsolja és mert rájuk épp úgy helyeztek mesteralakokat és címérképeket, mint a többi mázokra.

A mázok alkalmazásának technikája a következő:¹

Az aranyat használat előtt chromsárgával kell keverni vagy néhány csöpp gumi arabicummal szétdörzsölni, az ezüstöt pedig olyan fehér festékkel, a mely átláthatatlanul takarja az alatta való színt.

Ha igen fényes felület előállítására törekszünk, a fémport tisztán kell felkenni s aztán csonttal simítani.

Veres alatt rikító vereset kell érteni, festésére legalkalmasabb a minium és cinóber, a XII. és XIII. századbeli címerek festésére miniumot kell venni, a cinobert pedig csak a későbbieknél kell alkalmazni. Az árnyékolásra² bíbor, a világosabb részek feltüntetésére narancssárga veendő.

109. ábra.

Nugent cs. címere.

Kék, világos égszín, kobaldekék (lazur graecum), az árnyékolásra poroszkék és fekete, a világosabb helyekre fehér veendő.

¹ A mióta a címerek nem fegyverek többé, hanem festett képek, a színek határozottak. Az élő heraldika idejében ez nem volt így, mert a paizsokat akkor színes szövettel húzták be, nem festették, s a szövetek szerint a színek is változtak, hiszen jól tudjuk, hogy a kék bársony más színű, mint a kék posztó és a kék posztó színe sem olyan, mint a kék selyemé stb.

² A mesteralakokat és címerképeket tulajdonképen nem szabad árnyékolni, mert az élő heraldika korában ezek a mezőre illesztett pántok, silhouette-ek stb. voltak. A sisakot, oromdísz és orrjegyet azonban igen, mert ezek kézzelfogható tárgyak, valódi sisak, valódi takaró stb., tehát plastikusan kell őket feltüntetni. Megjegyzendő azonban, hogy a mesteralakok körvonalai az egyik oldalon bizonyos esetekben vastagabban tüntetődök föl, hogy miért, meglátjuk az illető fejezetben.

A zöldet legrégebben rézrozsdával, most schweinfurti zölddel festik, árnyékolására poroszkéket, oroszöldet, a világos helyek festésére chromsárgát használnak.

A feketét arannyal vagy ezüsttel árnyékolják.

Szabálynak tekintendő, hogy a mázok mindig kettőnként alkalmaztassanak. Kettőnél kevesebb szín szabályellenes, s kettőnél többet venni, csak bizonyos esetekben szabad.

Egy színű paizs többnyire az „incognito“ megőrzésének óhaját jelentette.

VI. A mázok feltüntetése szintelen képeken.

A fa- és rézmetszés föllendülése után csakhamar címeres könyvek is jelentek meg, a melyekben az a baj, hogy a címerek nem voltak színezve. Ezen segített a szöveg, ha ez is járult hozzá, de az ellenkező esetben sok zavar keletkezett. Ezért csakhamar a színek jelzésére gondoltak. A mázokat eleintén szóval, betűvel és jegyekkel tüntették fel és csak később tértek a vonalkázással (hachure, Schraffirung) való jelzési módra.

A XVI-ik században a planéták jeleit használták e célra:

☉ = arany, ☾ = ezüst, ♂ = vörös, ♀ = kék, ♀ = zöld, ♀ = fekete, a szükségtelen¹ bíbor jelzésére a ♀ jelet használták. Solis (1555), Frankolin és Sibmacher (1605) a színek kezdő betűivel jelezték őket.

Csak a XVII. század első felében kezdték használni a vonalkázást e célra. Eleintén a vonalkázást módszer nélkül alkalmazták, csak azért, hogy a mező egyes osztályait egymástól feltűnőbben elütökké tegyék.

A módszeres vonalkázással legelőbb a belga J. Francquart (Pompa funebris optimi potentiss. principis Alberti Pii, archiduci Austriae stb. Brüssel 1623), az olasz Silvester Petra Santa (Tesseræ gentilitiæ ex legibus fecialium descriptæ. Róma 1638), a belga Butkens Kristóf (1626) és Espinoy Fülöp

¹ Szükségtelen, mert a bíbor színe a heraldikában csak a fejedelmi palástnak és süvegbélésnek van, ezt ha nem jelzik is, bíbornak tekintik, mert úgyszólván ez a természetes színe.

(Recherches des antiquités et nobles de Flandre, Douai 1631), az olasz Gelenio (1645), a spanyol Caramuel és cseh Lobkovitz (1639), a hollandi Rouck Tamás (1645) és a francia Pegoin (Armorial universel des principales armes de l'Europe. Paris 1654) műveiben találkozunk. Páriz Pápai Ferencz a Kolosvárt 1695. megjelent „Ars heraldica seu Consuetudinum Heraldicarum, quarum crebrior passim et usus et in Historiis, praecipue Europaeis mentio Synopsis“, című munkájában a színjelzési módszert már heraldikailag megállapítotttnak mondja.

A magyar királyi pecséteken III. Károly idejében használták először, magánczímereknél már előbb is. Nyáry azt mondja, hogy a legrégibb színjelzéssel való czímer nálunk a II. Rákóczi Ferencz 1694. évi gyűrű-pecsétjén látható. Általánossá hazánkban csak a XVIII-ik század utolsó évtizedeiben lett.

A különféle módszereket a mellékelt II. tábla mutatja:

A jelenleg divatozó módszer a de la Colombière-féle.

Némelyek ezen kívül még a következő jelzést is használják (110. ábra)

$\left. \begin{matrix} a. \\ b. \end{matrix} \right\} \text{ damaszkos.}$

110. ábra.

Tévedések elkerülése végett jó lesz tudnunk, hogy a dőlt paizsoknál a vonalkázás a paizs tengelye irányában történik, vagyis a vörös jelzésére használt vonalak a czölöpvonallal, a kék jelzésére valók pedig a derékvonallal, a zöldére valók a haránt osztóvonallal párhuzamosak. Azaz a vonalak irányát nem a papiros, hanem a paizshoz kell viszonyítanunk.

A *hím vagy damaszkozás* (damasquinure, Damascirung) eleintén arra szolgált, hogy a fémet a színtől megkülönböztessék, később hogy az üres helyek egyhangúságát csökkentsék.

A szakmunkákban rendszeren vagy a mázok között, vagy a mesteralakok fejezetében foglalkoznak vele, de mert sem

Arany	Ezüst	Veres	Kék	Zöld	Fekete	Bibor	Vas
Francquart módszer.							
						N i n c s	
Butkens módszer.							
						N i n c s	
Petra Sancta és de la Colombière módszer.							
							
Lobkowitz módszer.							
						N i n c s	
Caramuel módszer.							
							
Pegoing módszer.							
							Nincs
Gelenius módszer.							
						N i n c s	

II. tábla.

A mázok feltüntetése szintelen képeken.

nem mázok, sem nem mesteralakok, legczélszerűbbnek tartottam a színjelzések során tárgyalni.

A damaszkozást már a XIII-ik században is alkalmazták a színeknek a fémektől való megkülönböztetésére a pecséteken. Később azonban csak ott, a hol nagy üres helyek mutatkoztak, a hol egyszínű mező kevés apró képekkel volt behintve s az egyhangúság elkerülése czéloztatott. Mivel ez fémen és színen egyaránt megtörténik, a damaszkozást mind a kettőn szokás alkalmazni.

Ez keresztbe fektetett vonalak, rosetták, pontozás és más cifrázat által szokott történni.

VI. A mázok alkalmazására vonatkozó négy szabály.

a) *Színnek színre, fémnek fémre, bundabőrnek bundabőrre való helyezése kerülendő.* Ez azonban csak a tulajdonképeni címerre vonatkozik s nem az orrjegyre.

b) *Minden máz egyenlő becsű,* az arany nem kölcsönöz több tekintélyt, mint a veres vagy a kék.¹

c) *Az osztott mezőbe helyezett szintén osztott alak mázainak váltakozniok kell,* pl. veressel és kékekkel vágott paizsmezőbe helyezett vágott oszlop felül kék, alul veres.

d) *az egy mezőbe helyezett több, egynemű alakoknak egyenlő mázúaknak kell lenniök, kivévn ha alakjuk is változik.*

Az a alatti szabály alóli kivételek:

1. A kétes címerek (lásd 27. lap).

2. A tagokra osztott paizs részei, külön-külön követik e szabályt, különben az összetett címerek a legtöbb esetben vétenének ellene.

3. A több mázú mesteralakok jöhetnek olyan mázú mezőbe, mint a milyen máz bennök is előfordul, pl. aranynyal és veressel kockázott pólya akár veres, akár arany mezőbe.

¹ Ennek azonban ellene mond némileg a Német-Lovagrend szabályzata, a mely szerint nem tartatott helyesnek, hogy egy alázatosságot és engedelmességet fogadott lovag paizsát aranynyal vagy ezüsttel díszítse (l. Vossberg Geschichte der Preussischen Münzen und Siegel).

4. Az alakok vagy képek kiegészítő részei pl. a ráamák, nyakravalók, örvök, koronák, vadsértés agyarak stb. nem követik a szabályt.

5. A címertörést jelentő alakok nincsenek e szabálynak alávetve. Tehát ha a paizsfej, a paizstalp, az oldalak, a ráma, a tornagallér e szabálynak nem megfelelőek, címertörésnek tekintendők.

VIII. A paizs állásai.

1. *Egyenesen álló paizs* (scutum erectum, Aufrecht stehender Schild). Az élő heraldika idejében, különösen, mikor a háromszögletű paizsok divatoztak, nem fordult elő, mert a paizs meg nem állhatott a hegyén, s valamelyik oldalára fektették, hogy támasztéka legyen, így keletkezett a

2. *dőlt paizs* (scutum inclinatum, écu incliné, écu couché, écu tourné, gelehnter Schild). Külföldön a paizs rendesen jobbfelé dőlt, mert a bal karon levén a paizs, a címér állat — a mely rendesen jobbra fordított — az ellenséggel szembe jutott, ezt pedig a heraldika udvariassága megkívánta. Nálunk rendesen balra dőlt, azért, mert a mint az I. fejezetben láttuk, a címér rendesen a címérlevél felső jobb sarkába volt helyezve és így, jobbra dőlve a címerkép a fejedelem nevének hátat fordított volna. Van tehát

a) *jobbra dőlt paizs* (scutum in dextrum inclinatum, écu couché, rechts gelehnter Schild);

b) *balra dőlt paizs* (scutum in sinistrum inclinatum, écu tourné, Linksgekehrter Schild). A dőlt paizsnak semmi különös jelentősége nincs, a mint az a fentebb mondottakból látszik, csak azért helyezték így el, hogy támasztéka legyen.

A *felfordított paizs* (scutum inversum, écu renversé, gestürzter Schild) az illető család kihalását jelentette s azt, hogy nincs többé senki, a ki e címert joggal viselhetné.

Nyugaton, különösen Franciaországban, hol a hűbérrendszer s a tornák a címér iránti tiszteletet és féltékenységet kifejlesztették, valamely család utolsó sarjának temetése olyan czeremoniák között ment végbe, melyek szemmel láthatólag megvédték a gazdátlanná vált címet s útját vágták a velük járó jogok bitorlásának.

Ilyen czeremónia volt az, a mikor az utolsó férfi sarj nyitott sírja felett czímerpaizsát és sisakját összetörték és sírjába temették néha pecsétgyűrűjével együtt. E szokás fenn-tartotta magát a XV-ik század kezdetétől máig. Seyler említi, hogy az 1885-ben elhunyt báró Palaus Miksa bajor királyi kamarás, mint családjának utolsó sarja, hasonló czeremóniával temettetett el s egy báró Redvitz tette sírjába összetört czímeres paizsát.

Francziaországban s az oda való heraldikai szokásokat követő országokban e czeremóniákat fejedelmi hivatalnok intézte s jegyzőkönyvet vett föl róluk. 1657 augusztus 21-dikén Hinckaert Miksa temetésén, a németalföldi Bergh faluban, de Launay János szerepelt, mint jegyzőkönyvvezető s magát „Officier d'Armes de sa Majesté“ írta alá. A nyitott sir felett elmondta, hogy ősi szokás szerint el fogja temetni a kihalt nemes család czímerét s háromszor ismételve szólásra hívta fel azt, a kinek netalán ellenvetése van.

Ennél régibb az a szokás, hogy az utolsó férfi sarj temetésén felfordítva vitték czímeres paizsát, a templomban így akasztották fel s némely esetben sírkövére a czímeres paizst felfordítva vésték fel. Ezen a XV-ik századig magukat fenn-tartott szokásokat — tudomásunk szerint — nálunk Magyarországon nem követték. Okleveleink s krónikáink hallgatnak róluk, sírkövünk, a melyre a paizs felfordítva lenne vésve, a zsegrai sírkő kivételével nem ismeretes, de ezen XIV-ik századbeli sírkő nem jelenthette a család kihalását, mert a zsegrai Pooch család még a XV-ik században is élt. E sírkő eredetileg arra volt szánva, hogy fekvő helyzetben takarja a sírt s a czímeres paizst a kereszt lábaitól befogott háromszögbe vésték, a kereszthez viszonyítva, felfordított állásban, a mi a fekvő sírkövön nem tűnt volna fel. Viszont maradtak fenn olyan sírkövek Magyarországon, melyek biztos tudomásunk szerint előkelő család utolsó sarjának emlékére vésettek, mint az utolsó Pálóczi és utolsó Csetneki sírkövei, de ezeken a czímeres paizs nincs felfordítva.

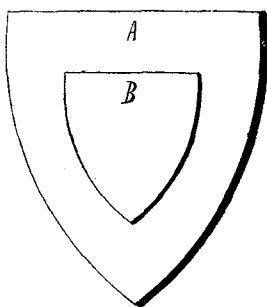
Tehát nagyon valószínű, hogy Magyarországon — hol a czímer, sem kellő tiszteletben, sem kellő figyelemben, sem megfelelő nyilvántartásban nem részesült, hol csekélyebb származású egyének önként felvehették előkelőbb származású anyjuk

czímerét, mint pl. a Pribék-ek s használhatták századokig a nélkül, hogy a czímerbitorlás miatt elítélték volna,¹ — az utolsó sarj temetésénél ezen czeremoniák nem voltak szokásban. S ha van is nyoma nálunk a költészetben, azt bizonyos lovagregények hatásának lehet tulajdonítani, mint: Fortunatus, Szép Magelona, Valter és Griseldis stb.

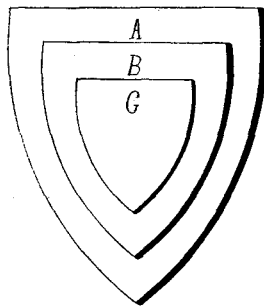
IX. A paizsok összetételei.

a) Egymásra tett paizsok (insertio per scutulum medium, Eingefasst). Ennek megértésére szolgál a mellékelt 111. ábra, a hol *A* az *öreg paizs*, *B* pedig a *boglár-paizs* (scutum medium cordis superstratum, sur le tout, Herzschild).

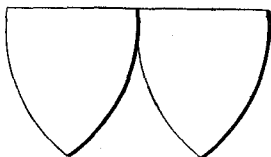
A 112. ábrán *A* az *öreg paizs*, *B* a *szívpaizs* és *C* a *boglár-paizs*. (Scutulum scuto medio incumbans, sur le tout du tout.)

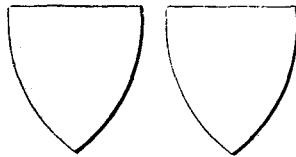
111. ábra

112. ábra.

113. ábra.

114. ábra.

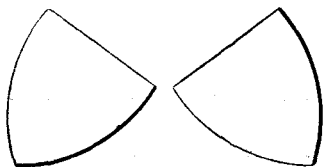
b) *Szorosan egymás mellé állított paizspár* (scuta glutinata, écus accolés, Zusammengeschoben) (113. ábra).

c) *Egymás mellé állított paizspár* (nuda juxta positio, placé de côté, Nebeneinandergesetzt) (114. ábra).

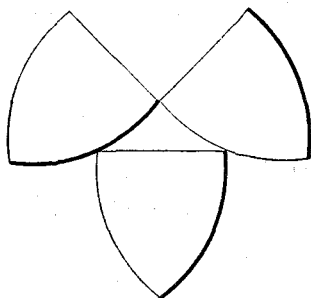
¹ Lásd a megjegyzést a 42-ik lapon.

d) *Egymás felé dőlt paizspár* (115. ábra). A két utóbbi, t. i. az egymás mellé állított és egymás felé dőlő paizspárok külföldi elnevezései nem különböznek egymástól.

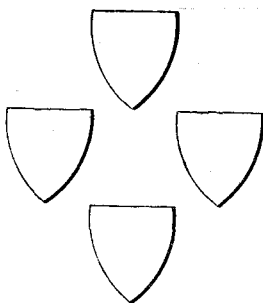
e) Hárompaizsnak összetételét mutatja a 116. ábra.

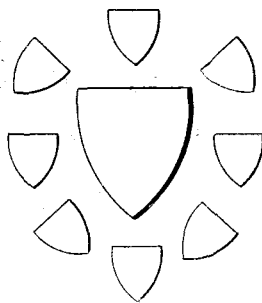
115. ábra.

116. ábra.

117. ábra.

118. ábra.

f) négypaizsnak összetétele (117. ábra).

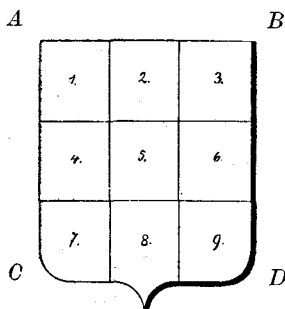
g) többpaizsnak „ (118. ábra).

A paizsok összetétele a címerek egyesítése vagy összetételekor fordul elő, s ott bővebben volt róla szó.

HARMADIK FEJEZET.

I. A paizsnek részei.

Mielőtt a mesteralakok és czímerképek beható magyarázatára térnénk, szükséges a paizs részeit közelebbről szemügyre vennünk. Tekintsünk a mellékelt 119. ábrára:

119. ábra.

ABC a paizs pereme;

AB a paizs felső széle;

AC a paizs jobb széle;

BD a paizs bal széle;

1., 2., 3. *a paizsfej* (*caput scudarium*, *regio suprema*, *chef*, *Schildes Haupt*);

4., 5., 6. paizsderék vagy a paizs pólyahelye (*regio media*, *r. centrica*, *regio fascialis*, *place de la fasce*, *Mittelstelle des Schildes*, *Strasse*);

7., 8., 9. paizs talpa (*regio ima*, *r. infima*, *pes*, *pointe de l'écu*, *Unterstelle*, *Schildesfuss*);

1., 4., 7. a paizs jobboldala (latus dextrum, côté dextre, Rechteseite);

2., 5., 8. a paizs-czölöp helye (regio palaris, point du pal, Pfalstelle);

3., 6., 9. a paizs baloldala (latus sinistrum, côté sénestre, Linkeseite).

A paizsmezőn megkülönböztetett kilencz hely a következő:

1. A paizsfej eleje (latus dextrum capitis, canton dextre du chef, rechte Seite des Hauptes, rechte Oberwinkel).

2. A paizsfej közepe vagy díshely (media pars capitis, regio honoraria, milieu du chef, point du chef, lieu d'honneur, Mitte des Hauptes, Orthstelle).

3. A paizsfej hátsó része (latus sinistrum capitis, canton sénestre du chef, linke Seite des Hauptes, linke Oberwinkel).

4. A paizsderék eleje (latus dextrum cordis, flanc dextre, rechte Seite des Herzens).

5. A paizsderék közepe vagy boglárhelye (regio cordis, centre, coeur, abîme, milieu, Herzstelle).

6. A paizsderék hátsó tagja (latus sinistrum cordis, flanc sénestre, linke Seite des Herzens).

7. A paizstalp eleje (latus dextrum pedis, canton dextre de la pointe, rechte Seite des Fusses, rechte Unterwinkel).

8. A paizstalp közepe (media pars pedis, pointe de la pointe, Mitte des Fusses, Fersenstelle).

9. A paizstalp hátsó része (latus sinistrum pedis, canton sénestre de la pointe, linke Seite des Fusses).

A) A paizsfej jobb szöglete (angulus dextrum capitis, angle dextre du chef, Obereck des Schildes).

B) A paizsfej bal szöglete (angulus sinistrum capitis, angle sénestre du chef, linke Obereck des Schildes).

C) A paizstalp jobb szöglete (angulus dextrum pedis, angle dextre de la pointe, rechte Untereck).

D) A paizstalp bal szöglete (angulus sinistrum pedis, angle sénestre de la pointe, linke Untereck).

II. A paizson előforduló képek.

A heraldikai paizson előforduló képek két főcsoportba oszlanak:

A) *Mesteralakok* (icones faciales, figurae honorabiles, honoraria scuti hieroglyphica, honorifica scuti symbola, pièces honorables, figures héraldiques, Heroldstücke, Heroldsbilder, Ehrenstücke).

B) *Czímerképek* (figurae vulgares, figures naturelles et artificielles, Gemeine Figuren).

Mesteralakok.

Ide tartoznak: *a)* az egyszínű tarpaizsok; *b)* a paizsmezőnek részekre való osztása egy vagy több egyenes-, vagy görbe vonal által; *c)* mindazon lapos, testetlen képek, melyek geometriai határolások által keletkeznek. Jellemző a mesteralakokra az, hogy nagyobb részüknek csak a heraldikában van jelentősége.

Vannak heraldikai írók, a kik azt mondják, hogy a mesteralakok végeinek érinteniök kell a paizs szélét s ha nem érintik, megszűnnek mesteralakok lenni.

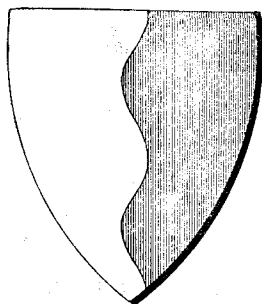
E nézetet nem osztja az a heraldikai iskola, a melynek megalapítójául Mayer Károly tekinthető, a ki a „Heraldisches ABC-Buch“ című könyvében erről a definiőról azt mondja, hogy nem állhat fenn, mert akkor a keresztek nagyobb része, a lóggó czölöpök, lebegő pólyák, a belső ráma, négyszög, karika, a bizanci érmek stb. nem volnának a mesteralakok közé számíthatók, holott minden körülmény között mesteralakoknak ösmerték el s bajos is lenne pl. a czölöpöt abban az esetben, ha két végével érinti a paizs szélét, mesteralaknak, ellenkező esetben pedig czímerképnek tekinteni.

Az elmondottak szerint a mesteralakok nagyobb része: 1. a mezőnek részekre való osztása s a vonalak kombinálása által keletkezik, a mely esetben a sokféle mázú szövet vagy bőrdarabokból stb. összevart burokkal volt a paizsmező beborítva, tehát a részek mind egy síkban feküdtek (juxtim, juxtaposée); 2. bizonyos alakú bőr- vagy szövetdaraboknak a, már bevont, paizsmezőre való helyezése által. Ez utóbbi esetben az alak a paizsmező felett, tehát vele nem egy síkban fekszik (superpositus, brochant).

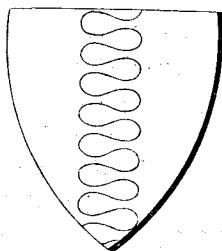
Az első esetben a határvonalak egyenlő vastagságúakra rajzolandók, a második esetben pedig a világossággal ellenkező oldalon levők vastagabbra, hogy az alaktól vetett árnyékot jelképezzék.

A részeket határoló vonalak vagy egyenesek vagy az egyenestől eltérőek.

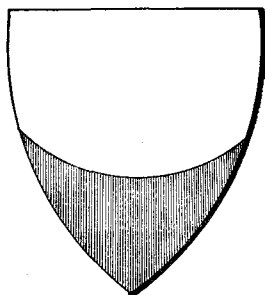
Az egyenes vonalak ismereteseek s róluk csak az jegyzendő meg egyelőre, hogy minden irányban oszthatják a mezőt.

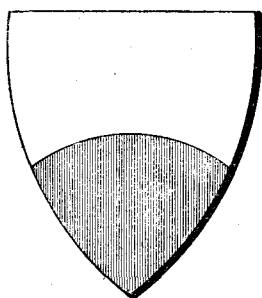
120. ábra.

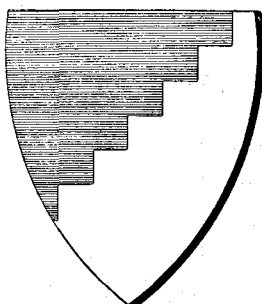
121. ábra.

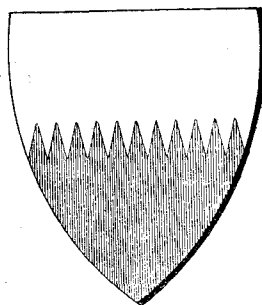
122. ábra.

123. ábra.

124. ábra.

125. ábra.

Az egyenestől eltérő vonalaknak alig van száma. Lássuk a leggyakrabban előfordulókat:

1. *Hullámos vonal* (linea undulata, ligne ondée, Wellenschnitt) 120. ábra.

2. *Kigyós vonal* (linea tortuosa, ligne tortillée, Schlangenschnitt) 121. ábra.

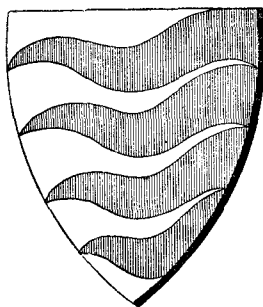
3. *Homorú vonal* (linea vel sectio transversa in lunae crescentis formam, en croissant, mit einem halbem Monde) 122. ábra.

4. *Domború vonal* (linea in orbem illita, ligne arrondie, abgerundete Schnittlinie) 123. ábra.

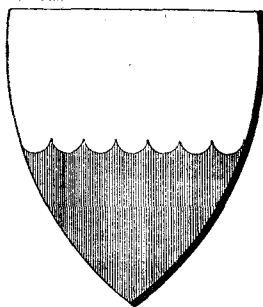
5. *Lépcsős vonal* (gradatim sectum, ligne en degré, Stufenschnitt) 124. ábra.

6. *Fogas vonal* (linea dentata, vel denticulata; ligne dentelée, Spitzenschnitt, Zahnschnitt, Zikzakschnitt) 125. ábra.

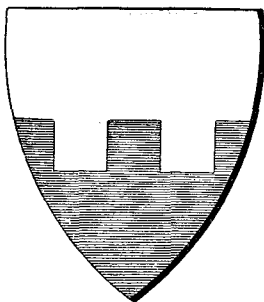
7. *Lángszerű vonal* (ligne en emmanches flamboyantes, Flammenschnitt) 126. ábra.

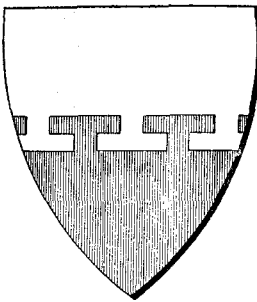
126 ábra.

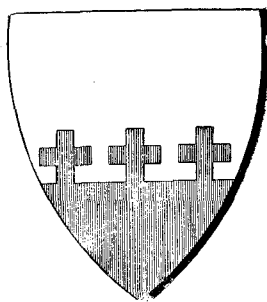
127. ábra.

128. ábra

129. ábra.

130. ábra

8. *Homorúan fodros*, vagy *rovátkolt vonal* (linea striata, l. engrelée, gekerbt). 127. ábra. Ennek ellenkezője

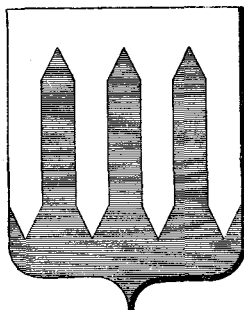
9. *domborúan fodros vonal* (linea canaliculata, vel imbricata, squamulata, l. cannelée, eingeschupt).

10. *Ormós vonal* (linea pinnata, fastigiata, l. crénelée, Zinnenschnitt) 128., 129. és 130. ábra.

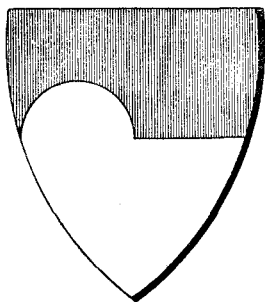
Ormós vonal annyiféle van, a hányképen a címerrajzolók az ormót képzeltek. Azon nyelvekben, a melyeknek

kifejlett heraldikai kifejezései vannak, igyekeztek valamennyinek külön nevet adni, igyekezetüket a címerrajzolók phantáziája túlszárnyalta, még mindig többféle ormózat van a heraldikában, mint erre vonatkozó műszó. Legjobb ha esetről-esetre jelzőt találva mindig „*ormósnak*“ mondjuk e vonalakat. Pl. mankó-ormós, kereszt-ormós stb.

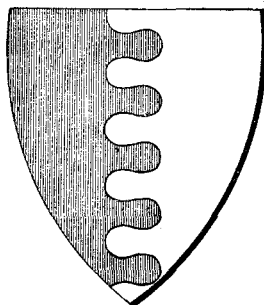
11. *Paláncos vonal* (sectio palata, invecta sectio per pinnas acuminatas. Pallisadenschnitt) 131. ábra.

131. ábra.

132. ábra.

133. ábra.

12. *Sarlós vonal* (Sichelschnitt) 132. ábra.

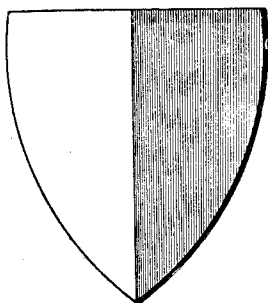
13. *Felhős vonal* (linea nubziata, ligne nébulée, Wolken-schnitt) 133. ábra.

E vonalakkal végtelen számú részre lehet osztani a mezőt, tehát a mesteralakok száma is végtelen.

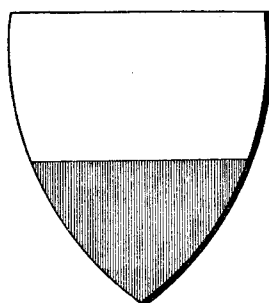
A paizs merőleges szélével párhuzamosan futó vonalakkal történő osztást 1. *hasításnak* (sectio perpendicularis, partition, Spaltung) nevezzük.

A paizs felső szélével párhuzamosakkal valót 2. *vágásnak* (sectio transverse sectum, divisio transversale, coupé, getheilt).

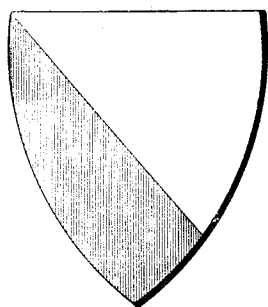
Az átló vonalakkal való osztást 3. *szelésnek* vagy harántosztásnak nevezzük és pedig: *a*) harántosztásnak (sectio diagonaliter dextra, taeniam sectus, tranché, Schrägrechts getheilt) azt, a mikor a paizs felső jobb és az alsó bal szöglete van összekötve; *b*) bal harántosztásnak pedig (sectio diagona-

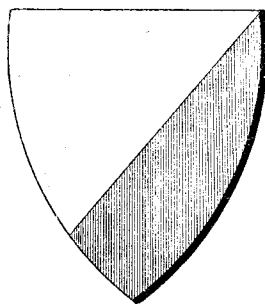
134. ábra.

135. ábra.

136. ábra.

137. ábra.

liter sinistra, in vittam sectus, taillé, Schräglinks getheilt, Links geschrägter Schild) az előbbinek ellenkezőjét.

134. ábra ezüsttel és vörössel hasított.

135. ábra ezüsttel és vörössel vágott.

136. ábra vörössel és ezüsttel harántosztott.

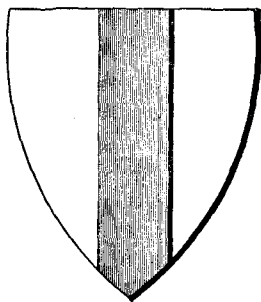
137. ábra ezüsttel és vörössel balharánt osztott.

Hasítás.

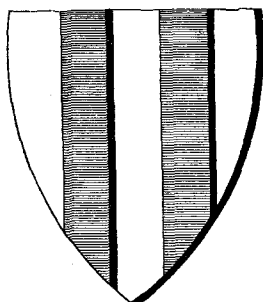
Lényeges különbséget tesz az, vajjon a hasító vonalak száma páros-e vagy páratlan.

Ha a hasító vonalak száma páros, minden második tagot *czölöpnek* (palus, pal, Pfal) nevezzük, a többiek a paizsmezőnek födetlen részei s a czölöp magasabb síkon fekszik, mint a paizsmező.

Két hasítással egy (138. ábra), négy hasítással két (139. ábra), hat hasítással három czölöp keletkezik.

138. ábra.

139. ábra.

Ha azonban a páros számú hasítások közötti tagok nem két színnek a változását mutatják, de mindenik tagnak más-más színe van, az elfogadott szabályok szerint nem lehet czölöpről szó, hanem hasításról.

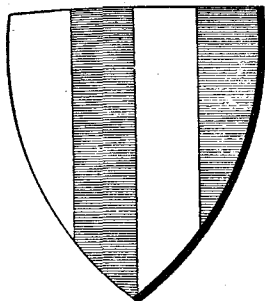
Ez utóbbi esetben a tagok egy síkon fekszenek.

Az elmondottakból világos, hogy annak meghatározására, hogy czölöpről vagy hasításról legyen-e szó, nem elegendő a hasító vonalaknak megszámlálása, de még az első és utolsó tag színeit is össze kell egymással hasonlítani, mert minden második tag csak akkor czölöp, ha az első tag színe ugyanaz, mint az utolsó tagé, vagyis ha e kettő minden páratlan sorszámú taggal egyformán a paizsmező alapszínét mutatja.

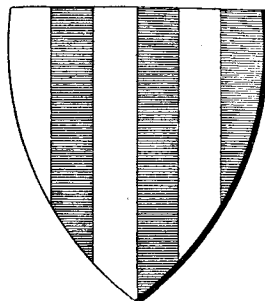
Ha tehát a hasító vonalak száma páratlan, a címerleírás elfogadott szabályai szerint a tagokat nem szabad czölöpnek neveznünk, hanem hasításnak s az oly címeres paizsmezőt,

a mely páratlan számú hasításokkal van osztva, nem czölöpösnek, hanem *hasításosnak*.

A 140. ábra ezüsttel és kézzel háromszor, a 141. ábra ezüsttel és kézzel ötször hasított paizsmezőt mutat.

140. ábra.

141. ábra.

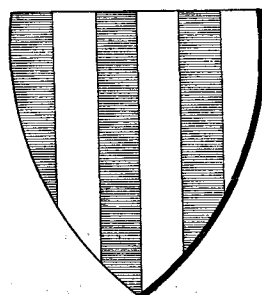
A Héder nemzetségből származó személyek három címere szolgáljon például a czölöpnek a hasításoktól való megkülönböztetésére:

142. ábra.

143. ábra.

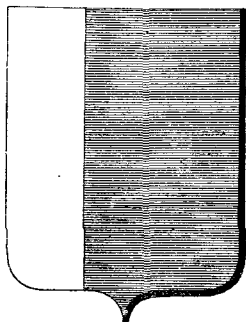
144. ábra.

János szlavoniai bán 1285. pecsétén három czölöp látszik (142. ábra). Benedek comes pecsétén szintén három czölöp (143. ábra), míg az ugyanezen nemzetségből származó Hédervári László 1440. pecséte ötször hasított paizst mutat, (144. ábra.¹)

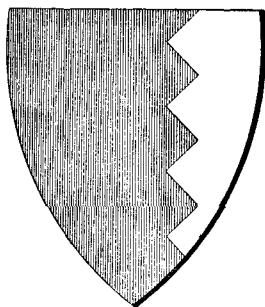
¹ Valószínű, hogy nem kézzel, hanem vörössel és ezüsttel hasított.

Ha a hasító vonal a paizs jobboldalát választja el a czölöp helyétől, mint a mellékelt 145. ábrán, azt mondjuk, hogy ezüst jobboldal kékben. A 146. ábra pedig kékben fogas szélű baloldalt mutat.

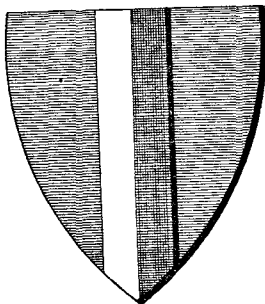
A czölöp szélessége, ha magában van, a paizs szélességének $\frac{2}{7}$ -ével egyenlő és rendszeren a paizs közepén áll, ha több czölöp van, akkor szélességük megfelelően keskenyedik.¹

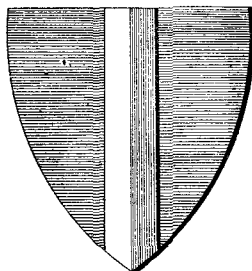
145. ábra.

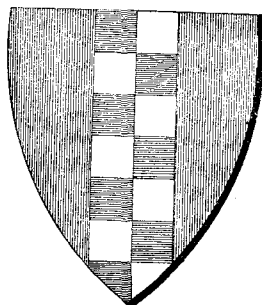
146. ábra

147. ábra.

148. ábra.

149. ábra.

Egymáshoz támasztott czölöpnek (aneinander geschobene Pfäle) mondjuk az egymást véghosszában érintő különböző színű czölöpöt. A 147. ábra kékben ezüst és fekete egymáshoz támasztott czölöpöket mutat.

A két egymáshoz támasztott czölöp szélessége a paizs szélességének kéthettedét foglalja el.

Ha keskenyebb, akkor *hasított czölöpnek* (pal fendu)

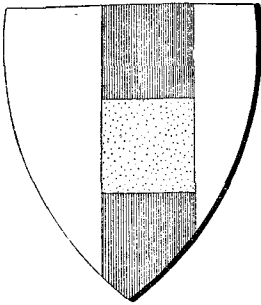
¹ A mesteralakok ismétlését ugyanazon paizsmezőben francziául „rebattement“-nak nevezik.

mondjuk. A 148. ábra kékben ezüsttel és vörössel hasított czölöpöt ábrázol.

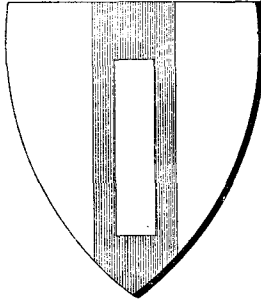
A czölöpöknek sok neme van. Az alább bemutatott ábrák a leggyakrabban előfordulókat ismertetik meg.

149. ábra. *Koczkás czölöp* (pal échiqueté, geschachter Pfal).

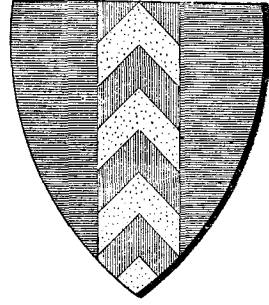
150. ábra. *Koczkákból összerovott czölöp* (p. fasciatus, p. fascé, gestückter Pfal).

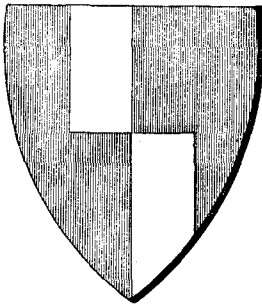
150. ábra

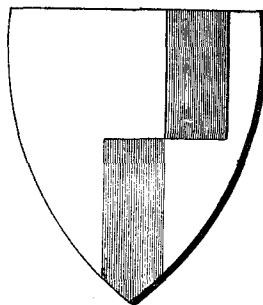
151. ábra.

152. ábra.

153. ábra.

154. ábra.

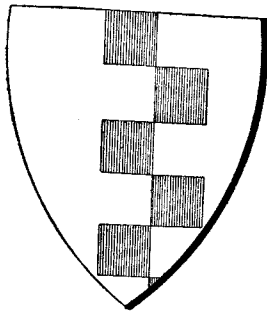
151. ábra. *Meglékelt czölöp* (p. finestratus, p. ajouré ou percé, ausgebrochener Pfal).

Az *áttört czölöp* csak abban különbözik tőle, hogy a lék rajta kisebb (p. cavus, p. vidé, leerer Pfal.)

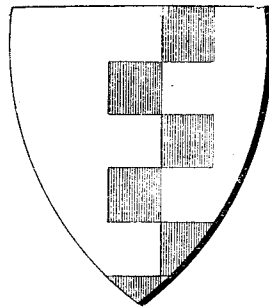
152. ábra. *Szarúfás czölöp* (p. cantheriatus, p. chevronné mit Sparren belegter Pfal).

153. és 154. ábra. *Széttolt czölöp* (p. déjointé, abgesetztter oder Kanten Pfal), a) baloldali széttolt czölöp; b) jobboldali széttolt czölöp.

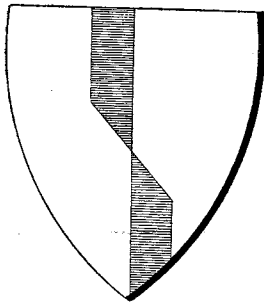
155. és 156. ábra. *Többször széttolt* (jobb- és baloldali) czölöp (Kantenwürfel-Pfal).

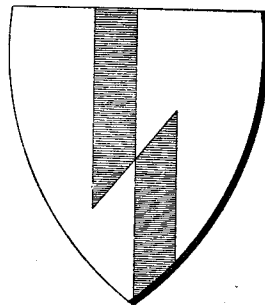
155. ábra.

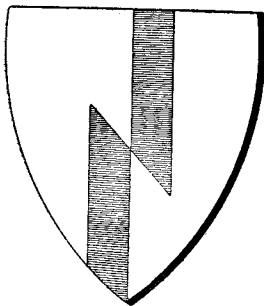
156. ábra.

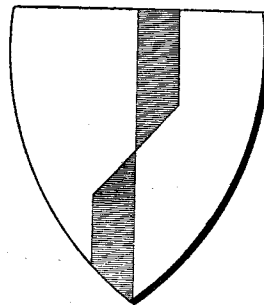
157. ábra.

158. ábra.

159. ábra.

160. ábra.

Rézsút tolt czölöp (Schräggkanten-Pfal).

Ez ismét négyféle:

157. ábra. Jobbra fölül rézsút tolt-,

158. ábra. Jobbra alul rézsút tolt-,

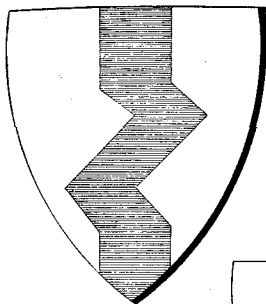
159. ábra. Balra fölül rézsút tolt-,

160. ábra. Balra alul rézsút tolt czölöp.

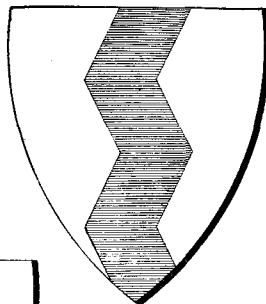
161. ábra. *Többszörösen (jobbra- vagy balra) megtört czölöp* (p. vivré, Zickzack-Pfal).

162. ábra. *Közepén megtört czölöp.*

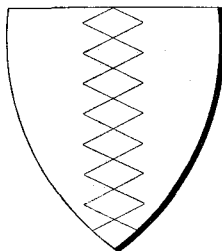
163. ábra. *Rombos vagy ruta czölöp* (p. fusatus, p. fuselé, rauten Pfal).

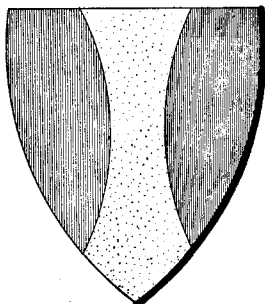
161. ábra.

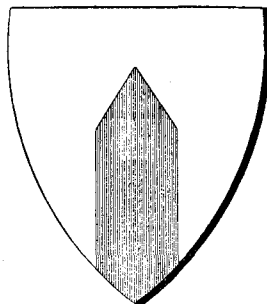
162. ábra.

163. ábra.

164. ábra.

165. ábra.

E nemét kétféleképen is rajzolják, úgy hogy a rombusoknak tompa szögei érintkeznek és úgy, hogy a hegyes szögei érintik egymást.

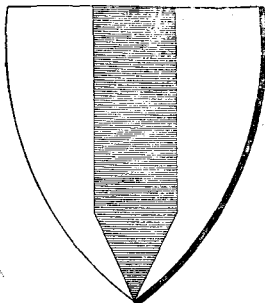
164. ábra. *Dongás czölöp* (p. flanqué, eingebogener Pfal).

165. ábra. *Palánkos czölöp* (Pal aiguisé, ou au pied fiché¹ Pallisade).

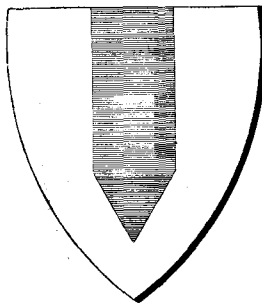
¹ Fiché, ha nagyon hegyes.

166. ábra. *Felfordított palánkos czölöp.*

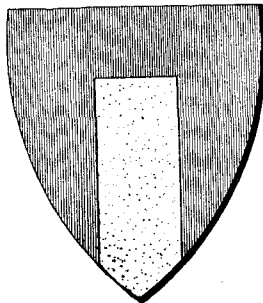
167. ábra. *Hegyes czölöp* (p. cuspidatus, pal aiguisé, fuss-gespitzter Pfal).

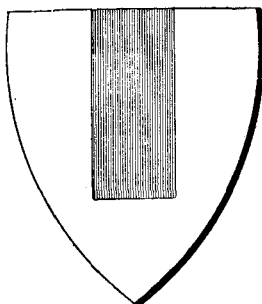
166. ábra.

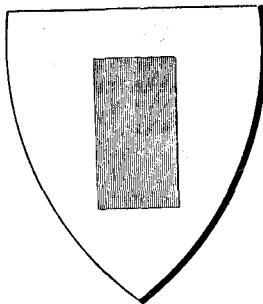
167. ábra.

168. ábra.

169. ábra.

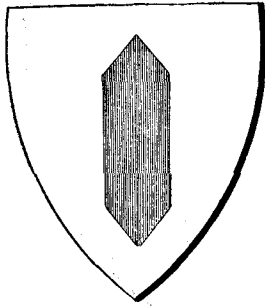
170. ábra.

168. és 169. ábra. *Csonka czölöp* (semi palus, pal raccourci pal retraits, verstutzter Pfal). Vagy fölül- vagy alul csonka.

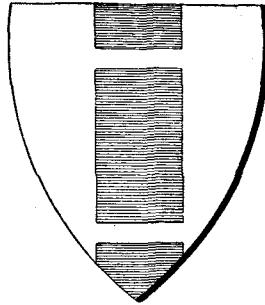
170. ábra. A paizs széléig sem alul, sem fölül nem érő czölöpöt *lebegő czölöpnek* (palus accissus, pal alaisé, schwebender Pfal nevezik).

171. ábra. *Alul-fölül hegyes lebegő czölöp* (pal alaisé et fiché, endgespitzter Pfal).

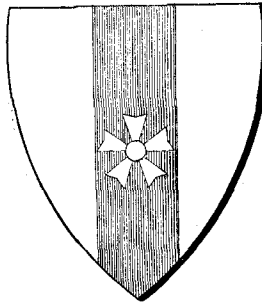
172. ábra. *Kétszer szétvált czölöp* (Doppel gebrochener Pfahl).

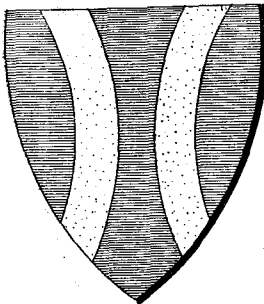
171. ábra.

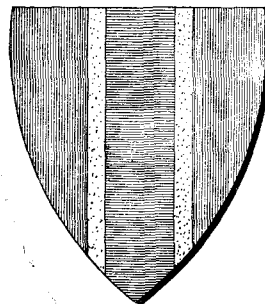
172. ábra.

173. ábra.

174. ábra.

175. ábra.

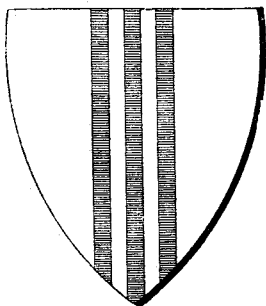
173. ábra. *Diszített czölöp* (p. impressus, p. ferens, p. chargé belegter Pfal) az, a melyen: rózsza, kereszt vagy más egyéb dolgok láthatók.

174. ábra. *Dongás czölöppár* (zwei Bogenpfäle).

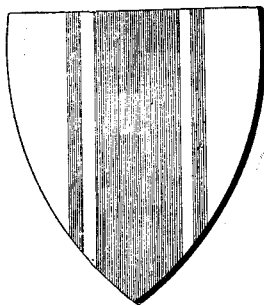
175. ábra. *Paszomántos czölöp* (pal. bordé, bordirter Pfal).

Iker czölöp (pal jumellé, Zwillingspfal).

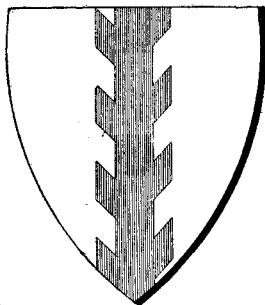
Tulajdonképpen két keskenyebb czölöp, a melyek között a mező színe látszik, olyan szélességben, mint az ő szélességük.

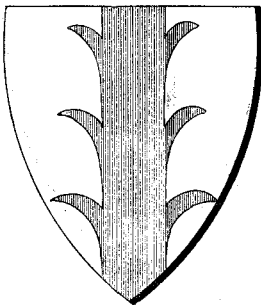
176. ábra.

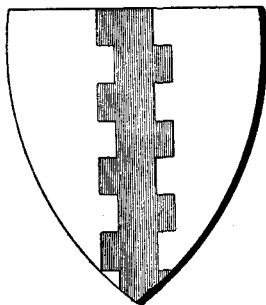
177. ábra.

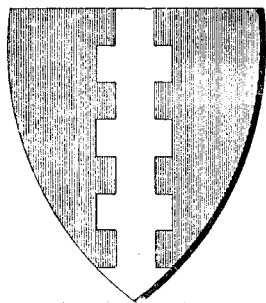
178. ábra.

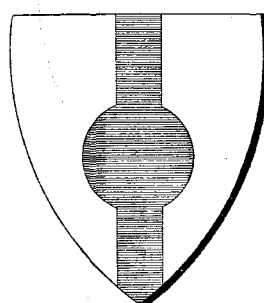
179. ábra.

180. ábra.

181. ábra.

182. ábra.

176. ábra. *Hármas czölöp* (trois vergettes, Drilingspfal).

Három keskeny czölöp, a melyek között szélességüknek megfelelően a mező színe látszik.

177. ábra. *Karó közti czölöp* (pal resarcelé, von zwei Stäben begleiteter Pfal).

178. ábra. *Legalyazott czölöp* (p. ramosus, p. écoté, Astpfal).

179. ábra. *Bevagdalt szélű czölöp* (angehackter Pfal).

180. és 181. ábra. *Ormós czölöp, váltakozva és szemben* (Wechsel- und Gegenzinnen-Pfal).

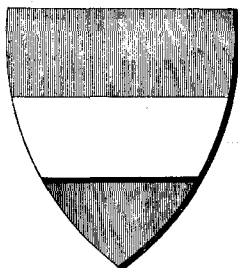
182. ábra. *Bütykös czölöp* (Pfropfpfal).

A czölöpöt határoló vonal lehet: hullámos, fogasos, fűrészes, fodros, visszásan fodros, ormós stb. E szerint lehet: hullámos-, fogasos-, fűrészes-, fodros-, visszásan fodros czölöp stb.

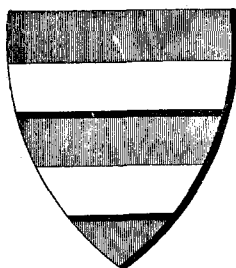
V á g á s.

Itt is, mint a hasításnál is említettük, lényeges különbséget tesz, vajjon a vágó vonalak száma páros-e vagy páratlan.

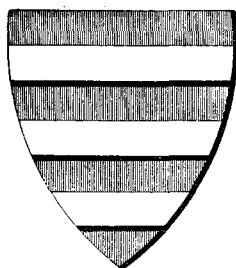
Ha a vágó vonalak száma páros, minden második tagot *pólyának* (fascia, fasce, Balken) nevezünk. A többiek a paizsmezőnek földetlen részei s a pólyák magasabb síkon fekszenek, mint a paizsmező.

183. ábra.

184. ábra.

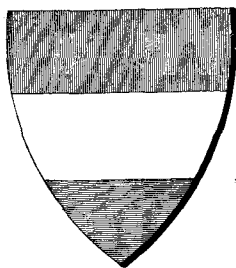
185. ábra.

Két vágással egy (183. ábra), négy vágással két (184. ábra), hat vágással három (185. ábra) pólya keletkezik. A pólya szélessége, ha magában van, a paizs magasságának kéthetedével egyenlő és rendszeren a paizs közepén fekszik. Ha több pólya van, szélességük megfelelően keskenyedik.

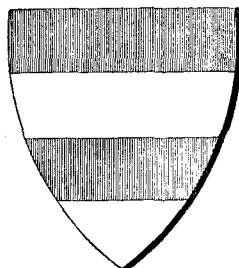
Ha a páros számú vágások által keletkezett tagok nem két színnek változásában különböznek egymástól, de mindenkinek más-más színe van, az elfogadott szabályok szerint nem lehet pólyáról szó, hanem vágásról, mint ez a 186. ábrán látható. E paizsnek leírása következőleg hangzik: „veressel,

ezüsttel és kékkel kétszer vágott“. Ez utóbbi esetben a tagok mind egy síkon fekszenek.

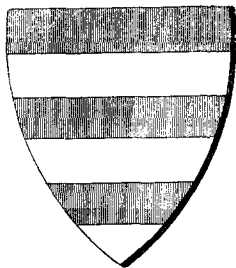
Az elmondottakból láthatólag, annak meghatározására, hogy pólýáról vagy vágásról legyen-e szó, nem elegendő az osztó vonalaknak megszámlálása, de még az első és utolsó osztály színeit is össze kell egymással hasonlítani, mert a páros számú osztályok csak akkor pólýák, ha az első és utolsó osztály színei összevágának, vagyis, ha minden páratlan részszel egyformán, a paizsmező alapszínét mutatják.

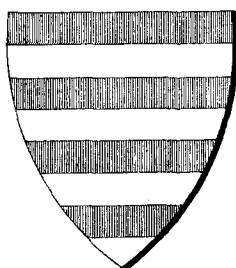
186. ábra.

187. ábra.

188. ábra.

189. ábra.

Ha a vágó vonalak száma páratlan, a címérleírás elfogadott szabályai szerint, az osztályokat nem szabad pólýának mondanunk, hanem vágásnak, s az oly címéres paizsmezőt, a mely páratlan vágásokkal van osztva, nem pólýásnak, hanem *vágásosnak*.

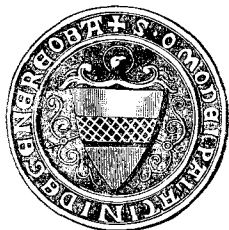
A 135. ábra ezüsttel és veresszel egyszer, a 187. ábra veresszel és ezüsttel háromszor, a 188. ábra veresszel és ezüsttel ötször, a 189. ábra veresszel és ezüsttel hétszer vágott paizsmezőt mutat.

Magyarország címéres paizsának elő részében, éppen úgy, mint a 189. ábrán látható, a mező hétszer van vágva, ennél-

fogva Magyarország czímerének ez a része *nem pólyás*, — mint ezt többnyire, de hibásan mondják — hanem *vágásos*, mert: 1. a vágó vonalak száma páratlan és mert 2. az első és utolsó tag színei nem vágnak össze.

A magyar czímerekben, már a legrégiebbekben is, gyakran fordul elő a pólya és a vágások.

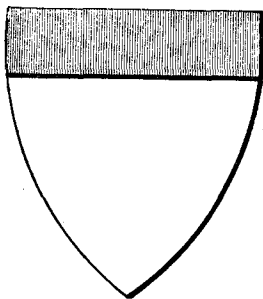
Az Aba nemzetségből származó Omode nádor 1299. évi pecsétén egy (190. ábra), Sándor-fla Demeter tárnokmester

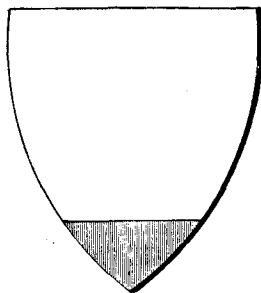
190. ábra.

191. ábra.

192. ábra.

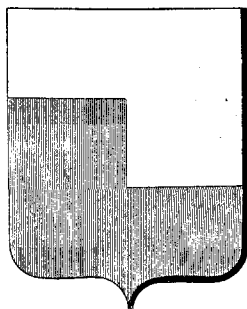
193. ábra.

1328. évi pecsétén (191. ábra) két pólya van. Gagy László 1382. évi czímerén pedig a paizs tizenegyszer vágott (6. ábra).

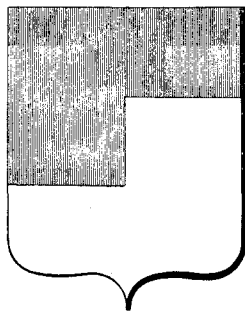
Mikor a paizsmezőt egy vágó vonal úgy osztja két részre, hogy felső része a paizs magasságának kéthetedét, az alsó öthetedét foglalja el, a felső részt *paizsfejnek* (caput, cephalus, chef, Haupt) nevezzük, az alsó pedig a paizsmező alapszínét mutatja. A 192. ábra veres paizsfejet mutat ezüstben.

Ha az egy vágással ketté osztott paizsmező felső része öthetedét, az alsó kéthetedét foglalja el, a felső rész mutatja a paizsmező alapszínét, az alsót pedig *paizstalp*nak (calx, champagne, helyesen campagne, Boden, Schildesfuss) nevezzük. A 193. ábra ezüstben veres paizstalpat mutat.

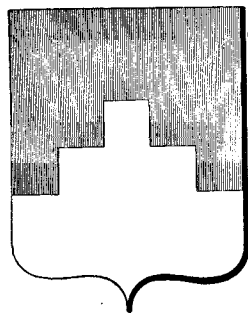
Félig vágott, a paizstalp felé félig hasított és ismét félig vágott mezőt (transverse sectum per gradus, mi parti vers la pointe et recoupé, getheilt mit Stufen) mutat a 194. és 195. ábra. Az első jobbról a másik balról félig vágott stb. Ebben az esetben szabály, hogy a paizs felső harmadát határoló vízszintes vonal a mező közepéig húzassék s ott 90° alatt törjön meg s merőleges legyen a mező alsó harmadát

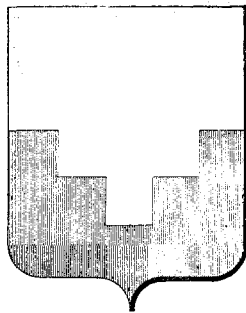
194. ábra.

195. ábra.

196. ábra.

197. ábra.

határoló vízszintes vonalig, a mely vele szintén 90° alatt érintkezvén a paizs ellenkező széleig érjen.

Ház-, vagy falcsúcsosan vágott (pignon, Stufengiebel) a mező, ha közepétől jobbra is és balra is lépcsők láthatók, mint a 196., 197. ábrán.

Az első *emelkedő*-, a másik *süllyedő falcsúcs*.

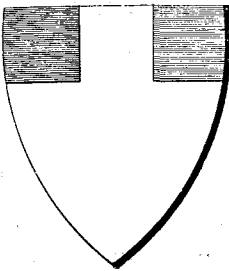
Ha a paizsfej meg van törve s a közepén, harmadának megfelelő szélességben a mező nyúlik föl, mint a 198. ábrán, azt mondjuk, hogy: „ezüstben kék *paizsfejormó*“ (enclavé).

A 199. ábra *koczkák*ból *összerovott* (componné de points, gestückt);

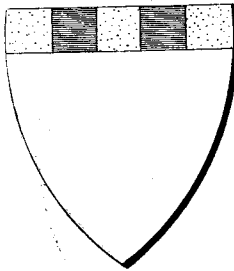
a 200. ábra *paszomántos*- (bordé bordirt);

a 201. ábra *koczkás* (échiqueté, geschacht) *paizsfejet mutat*;

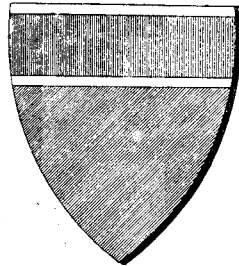
A paizsfejnek kiváló szerepe van a napoleoni heraldikában. Az úgynevezett „bonnes villes“-ek czímereiben a vörös

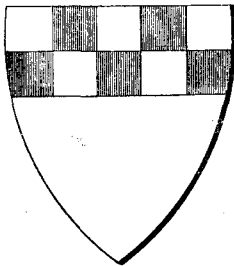
198. ábra.

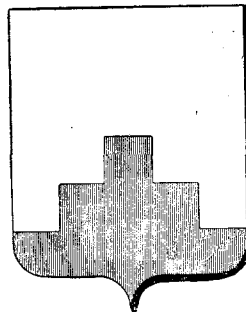
199. ábra.

200. ábra.

201. ábra.

202. ábra.

paizsfej három arany méh-vel van diszítve, a birodalmi hercegekében szintén vörös paizsfej ezüst csillagokkal van kiverve stb.

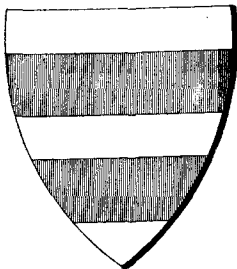
A paizstalp határvonala sokféle lehet és az osztó vonalak során fölemlítettek kívül számba veendő még a házcsúcsosan, vagy falcsúcsosan vágott (à la campagne pignonnée de deux montants) (202. ábra).

Pólyának (fascia, fasce, Balken) tulajdonképen a paizs mező közepét, magasságának kétheted részében, vízszintesen betöltő alakot nevezzük.

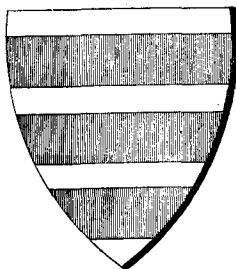
Több pólya a mezőnek páros vonalakkal való vágása által keletkezik, a 203. ábra egy-, a 204. ábra két-, a 205. ábra három pólyát mutat.

Vágott pólya (fascie coupée, getheilter Balken) az, a melyet egy vízszintes vonal két különböző színű, egyenlő nagyságú részre oszt (206. ábra).

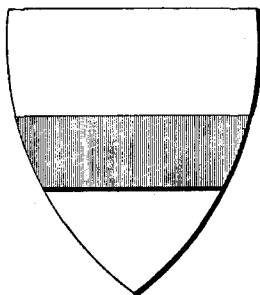
Hasított pólyának (fascie fendue, gespaltener Balken) pedig azt mondjuk, a melyet egy merőleges vonal oszt két egyenlő nagyságú, de különböző színű részre (207. ábra).

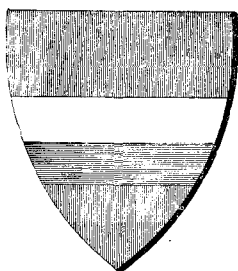
203. ábra.

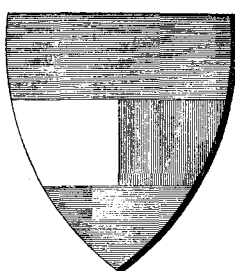
204. ábra.

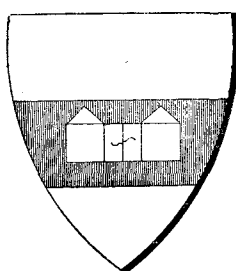
205. ábra.

206. ábra.

207. ábra.

208. ábra.

Diszített pólya (fascie chargée, belegter Balken) az, a melyen rózsza, kereszt, csillag vagy más alak látható (208. ábra).

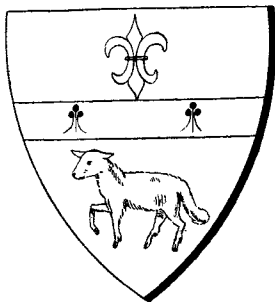
Diszített pólya van a Szalaházy czímerben (209. ábra.)

Koczkákból összerövott pólya (fascie componnée, gestückelter Balken), a melyet több merőleges vonal oszt egyenlő nagyságú, de váltakozó vagy különböző színű részekre (210. ábra).

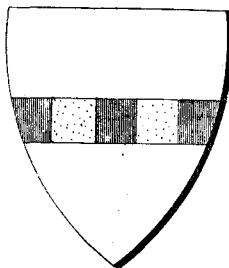
Koczkákból összerövott felső pólya van (lásd a 95. lapon) a nagyszigethi Szily-család czímerében a paizsfej alatt (211. ábra).

Négyfelé osztott pólya (fasce écartelée, gevierten Balken) az, a mely egyszeri hasítás és egyszeri vágás által van négy egyenlő részre osztva (212. ábra).

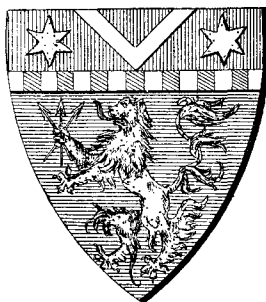
Koczkás pólya (fasce échiquetée, geschachter Balken) (213. ábra).

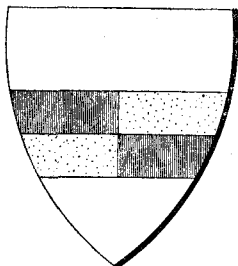
209. ábra.

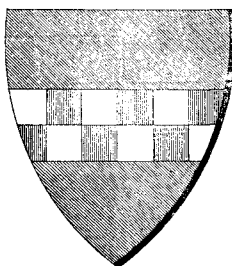
210. ábra.

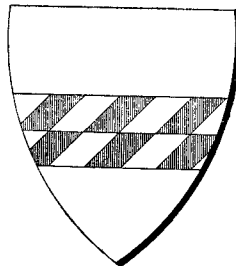
211. ábra.

212. ábra.

213. ábra.

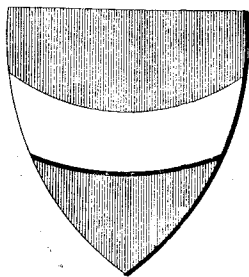
214. ábra.

Harántkoczkás vagy *harántrutás pólya* (Schräggerautet) (214. ábra).

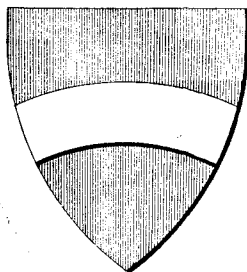
Ha kettőnél több sorban vannak a koczkák *falazott* (glutinata, maçonnée, gemauert) *pólya* keletkezik.

Lefelé dongás pólya (fascie cintrée, eingebogener Balken) (215. ábra).

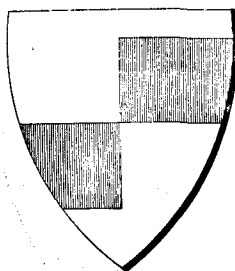
Fölfelé dongás pólya (fascie ployée, oben eingebogener Balken) (216. ábra).

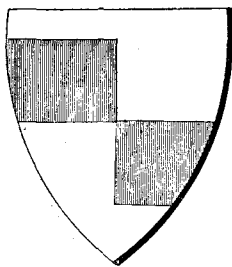
215. ábra.

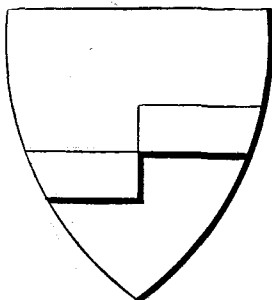
216. ábra.

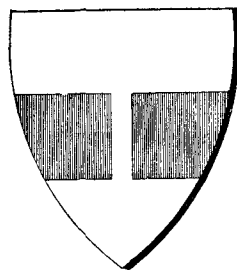
217. ábra.

218. ábra.

219. ábra.

220. ábra.

Baloldali széttólt pólya (fascie déjointée, linker Kanten-Balken) (217. ábra).

Jobboldali széttólt pólya (218. ábra) (fascie déjointée, rechter Kanten-Balken) van a Pempflinger-család czímerében (219. ábra.)

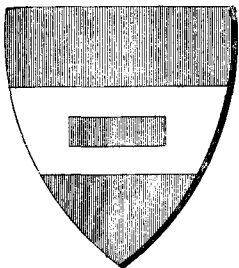
Szétvált pólya (f. fracta, f. tronçonnée, gebrochener Balken) (220. ábra).

Lékelt pólya (fascie ajourée, durchbrochener Balken) (221. ábra) mitten ausgebrochener Balken).

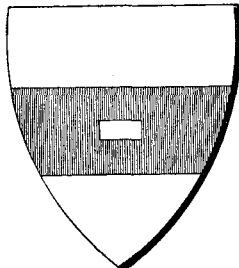
Áttört pólya (fascie percée, durchborter Balken) (222. ábra).

Kétszer szétvált pólya (zweimal gebrochener Balken) (224. ábra).

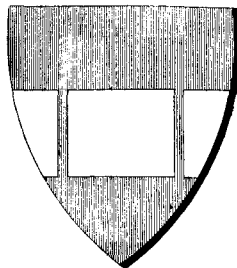
Lebegő pólya (fascie alaisée, Schwebender Balken) (224. ábra).

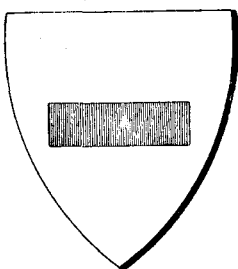
221. ábra.

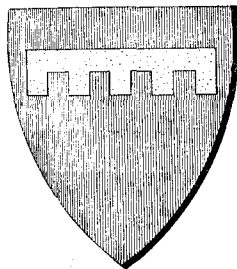
222. ábra.

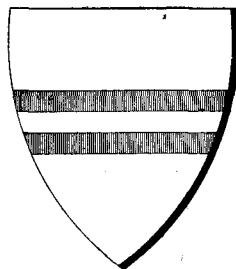
223. ábra.

224. ábra.

225. ábra.

226. ábra.

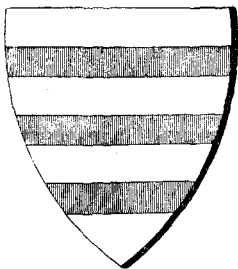
Torna gallérnak (lambel, Turnierkragen) (225. ábra) nevezzük az olyan lebegő pólyát, a melynek alsó széle ormózott és rendesen a paizsfejben foglal helyet. Van 3, 4, 5, 7 ormójú tornagallér. Alakja nyeletlen gereblyére emlékeztet.

Iker pólyának (jumelles, zwillings Balken) két keskeny párhuzamos pólyát nevezünk. A pólyaköz a pólyákkal egyenlő szélességű s az egész nem szélesebb, mint a rendes pólya (a mező magasságának kéthetede) (226. ábra).

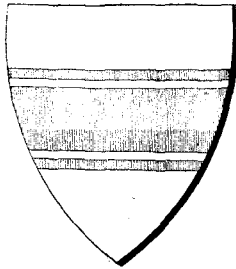
Pólya pár (zwei Balken) négy párhuzamosan futó vízszintes vonal által keletkezik. Ebben az esetben a pólyáknak szélesebbeknek kell lenniök, mint a köztök, fölöttük és alattuk lévő mezőrészeknek (203. ábra).

Hármas pólya (ductus tergemini, fascia trijuga, tierces, Drillings-Balken) (227. ábra).

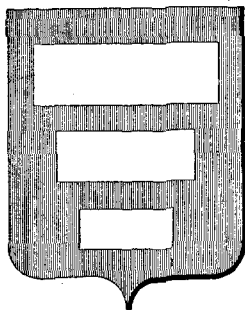
Léczközi pólya (Leiste belegter Balken) (228. ábra).

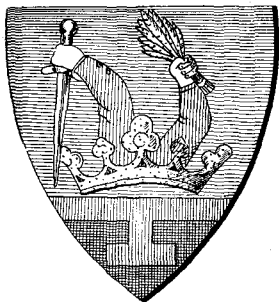
227. ábra.

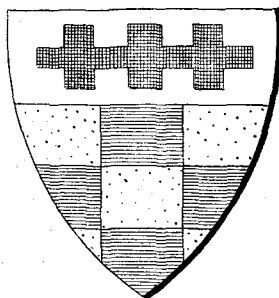
228. ábra.

229. ábra.

230. ábra.

231. ábra.

Három pólya (trois fascés, drei Balken) hat vízszintes vonal által keletkezik, mint a hármás pólya, csakhogy a közökre nézve az áll, a mi a pólyapárnál mondatott.

Lefelé rövidülő hármás lebegő pólya (laciniae trijugae, hamaydes, hamades, Lagerhölzer) (229. ábra).

Ezen alakot a francia és angol czímerekben, állítólag,

azért nevezik hamaydes-nek, mert a régi Hamayde-család czímerének ez a mesteralakja.

A pólyákat határoló-, vagy a vágó vonalak lehetnek fogazottak, ormósak, alul-felül ormósak, hullámosak, mankósak stb. s ezen esetekben a pólyák vagy vágások jelzője a fogas, ormós, mankós stb.

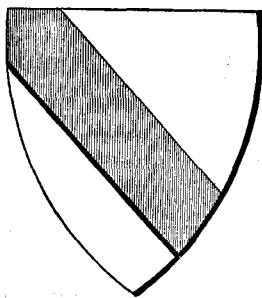
Mankós pólyát mutat a Zsigmond királytól 1415-ben Kőszegi László, János és Bereczk testvéreknek s unokatestvérüknek Bedőnek és Albertnek, valamint Komjáthy Jánosnak s Nenkey Mátyás, Miklós, Lőrincz, egy másik Miklós és Györgynek, továbbá Thokai János, Bereczk és Jakabnak adományozott czímer (230. ábra).

Alul-fölülormóslebegő pólya van a Pallavicini-család czímere paizsfejében (231. ábra). Ezt az alakot különben rohamczölőpnek is nevezik (estacade).¹

A rendesnél lejjebb fekvő pólya *alsó pólyának* (fascia depressa, fasce abaisée erniedrigter Balken), a rendesnél feljebb fekvőt *felső pólyának* (solito altius collocata) nevezik.

Harántosztás.

A paizsmező átlóival párhuzamos osztásokat *harántosztásnak* vagy *szelésnek* nevezzük.

232. ábra.

Ezen osztásokra nézve is áll az, a mit a hasításról és vágásról mondtunk.

A páros számú osztások által keletkezett tagokat *harántpólyának* nevezzük.

A 232. ábra (jobb) *harántpólyát* (taenia, balteus, bande,

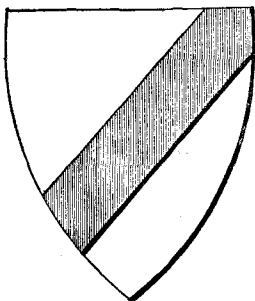
¹ Estacade-nak nevezik a várakhoz vezető utak s a révek elzárására szolgáló gerendákat, barricade-okat.

Schrägrechts-Balken), a 233. ábra pedig balharántpólyát (vitta, barre, Schräglings-Balken) mutat.

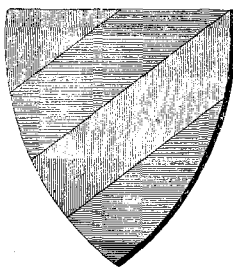
A 234. ábrán háromszor *bal harántosztásos* mező látható.

A 235. ábra páros számú vonalokkal van haránt osztva, de mert a tagok más-más színűek nem lehet haránt pólyáról szó, csakis harántosztásról.

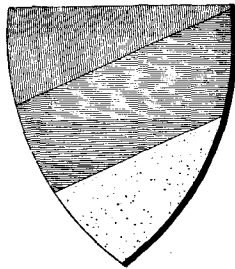
(Jobb) harántpólya van a Pécz nemzetség egy 1295. évi pecsétén látható címérében (236. ábra).

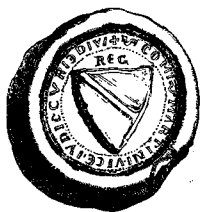
233. ábra.

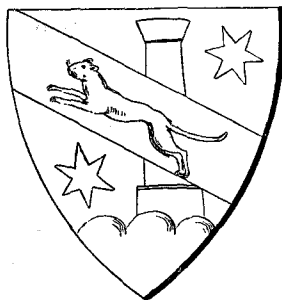
234. ábra.

235. ábra.

236. ábra.

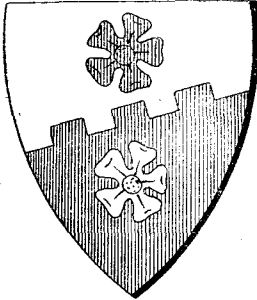
237. ábra.

Bal harántpólya a Heölgyi-család címérében (237. ábra).

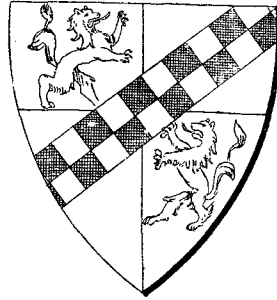
A harántpólya méreteire nézve is az áll, a mi a pólyáról mondatott, és a hányféle változása van annak, annyi van ennek is, s a harántpólya elnevezésnek azon jelzőkkel való összetétele, a melyeket már ismerünk, különbözteti meg az egyiket a másiktól.

A harántpólyák magasabb síkon fekszenek, mint a paizsmező, a harántosztott paizsmező tagjai pedig mind egy síkban vannak.

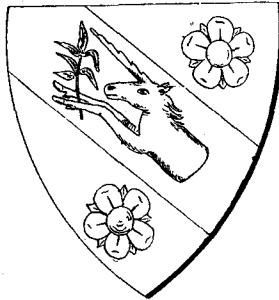
Ormós harántosztás van a Szecsődyek paizsmezején (238. ábra).

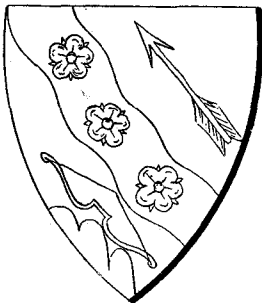
238. ábra.

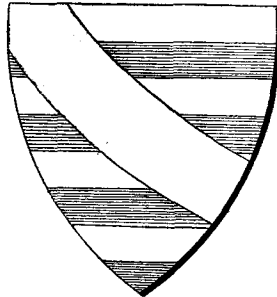
239. ábra.

240. ábra.

241. ábra.

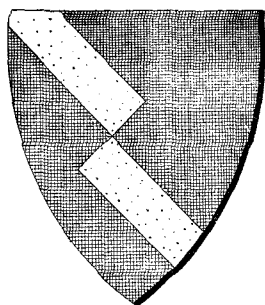

242. ábra.

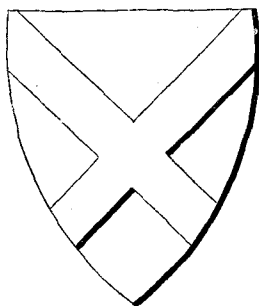
Koczkás harántpólya van az Uzovityok (239. ábra), diszített az Ujvárosiak- (240. ábra), hullámos szélű és diszített a Patakiak- (241. ábra), dongás az ősrégi indigena Redwitz- (242. ábra), széttolt a Ferrich-család czímerében (243. ábra).

Két — keresztbe fektetett — haránt pólya *Szent András keresztnek* mondatik (sautoir, croix de Saint-André, Schragen, Andreas Kreuz). Ilyen van az immár kihalt Egerváry-család czímerében (244. ábra).

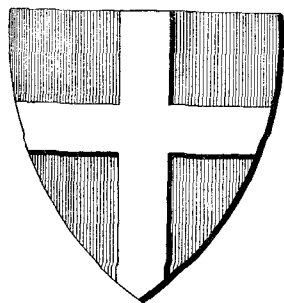
Egy czölöp és egy pólya összetétele által *kereszt* (crux, croix, Kreuz) keletkezik. Ilyen van a Savoyai-ház (245. ábra)

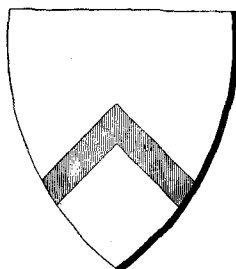
243. ábra.

244. ábra.

245. ábra.

246. ábra.

s a Bercsényi-család czímereiben, melyek a keresztek során fognak bemutatattatni.

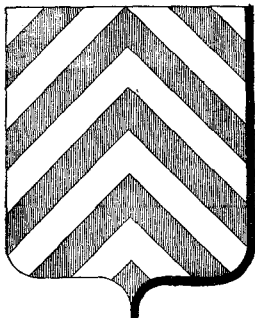
(A keresztekről behatóan alább lesz szó.)

A *szarufa* (cantherius, capreolus, chevron, Sparren) a szent András keresztnek hegyben végződő fele (246. ábra).

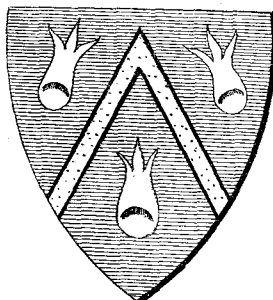
Ha a mezőt egynél több szarufa osztja részekre, *szarufásnak* mondjuk. A páros számú szarufás osztó vonalakkal *szarufák* keletkeznek, páratlan számúakkal pedig *szarufásosztás*. A szarufák magasabb síkon fekszenek, mint a paizs-

mező. A szarufás osztással keletkezett alakok pedig mind egy síkon (247. ábra).

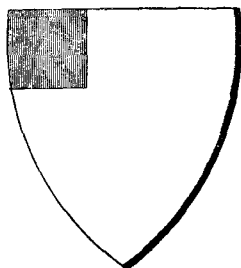
Arany szarufa van a zágrábi Daby-ak XV. századbeli czímerében (248. ábra).

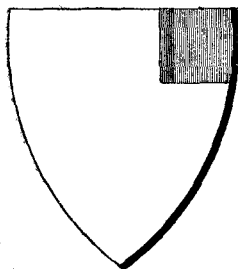
247. ábra.

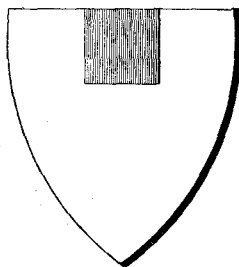
248. ábra.

249. ábra.

250. ábra.

251. ábra.

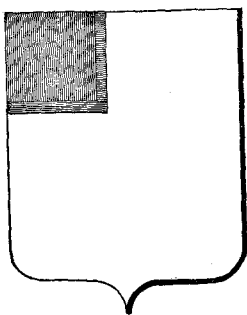
Telek (angulus, canton, Schildeck). Lehet a paizs felső jobb, felső bal szögleteiben s a paizs felső szélének közepén (249., 250. és 251. ábrák). Az utóbbi esetben a németek „Ort“-

nak nevezik. Négyyszög, melynek oldalai valamivel nagyobbak, mint a paizs szélességének egyharmada.

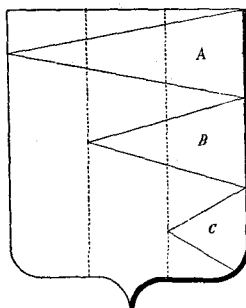
Ha a jobboldali telek ennél nagyobb, *szabad telek*nek (quadrangulus honorarius, francquartier, Freiviertel) nevezzük (252. ábra). Hazai címereinkben ezen alakok nem igen fordulnak elő.

Az *ék* (pila, pile¹, émmanchure, émmanche, Spitze) (253. ábra) a paizs valamely széléből kiinduló két vonalnak hegyes szög alatti érintkezése által keletkezik.

Az éket felfordítva, pólya- és czölöpméntén is alkalmazták.

252. ábra.

253. ábra.

A francia heraldikában háromféle éket különböztetnek meg külön névvel.

Ezek:

az „emmanche“ (A 253. ábra),

a „pile“ (B 253. ábra), és

az „emmanchure“ (C 253. ábra).

E megkülönböztetés nemcsak, hogy felesleges, de sok zavart okoz, ezért mi mind a hármat egyformán éknek mondjuk, s ha nagyon szabatos leírásra törekszünk, hozzátesszük: hogy, a mező szélességét teljesen, kétharmadban vagy egyharmadban töltik be.

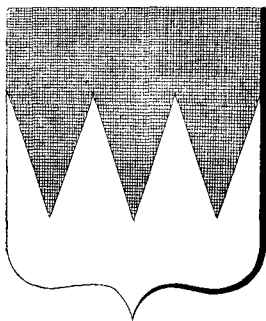
¹ Több heraldikus pointe-nak nevezi helytelenül.

A Gutkeled nemzetségből származó családok czímereiben, az ék sokféle nemeit és állását látjuk. (12—19. ábrák).

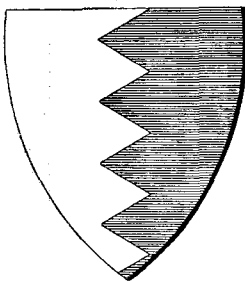
Pólyamenti ékekkel osztott (cuspidibus transverse inscriptus, emmanché d'un flanc á l'autre, emmanché en fasce (254. ábra).

Czölöpmenti ékekkel osztott (emmanché en pal) (255. ábra).

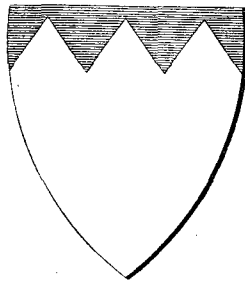
Ékekre osztott paizsfej (chef emmanché) (256. ábra).

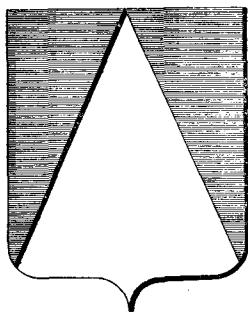
254. ábra.

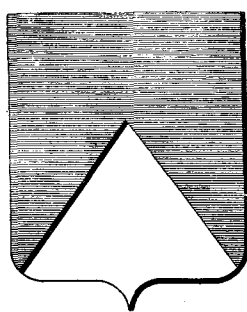
255. ábra.

256. ábra.

257. ábra.

258. ábra.

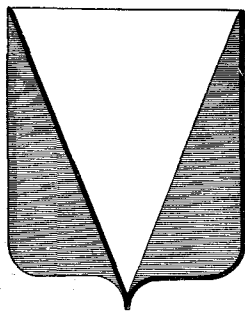
A *süvegezés* (trabea, chape, cape). Azon két derékszögű háromszöget, mely a paizs mezejét akként födi, hogy belőle egy a paizs széleit három helyen érintő éknek megfelelő rész látszik, süvegezésnek nevezik. A 257. ábrán látható alakot tehát következőleg kell leírni: ezüstben kék süvegezés.

Gallérozás (mantel) hasonló a süvegezéshez, de a mezőből csak oly rész látszik, a mely a paizs magassága kétharmadáig érő éknek felel meg. A 258. ábra ezüstben kék gallérozás.

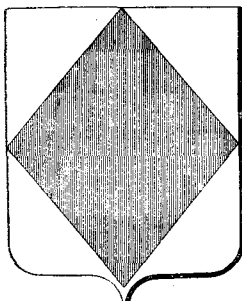
A *sarúzás* (coturnus, chausse) a süvegezésnek ellenkezője, a 259. ábra ezüstben kék saruzást mutat. Felesleges mondanunk, hogy mind a két esetben a paizsmező alapszíne ezüst.

A *nagyruta* (Grosse Raute, grande losange) a paizs szélei középpontjainak egyenes vonalakkal való összekötése által keletkezik (260. ábra); ezüstben vörös nagyruta.

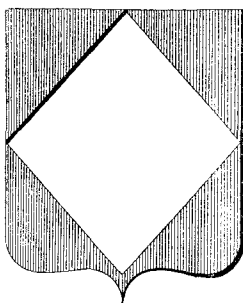
A *ruházat* (vêtement, ringsum anstossende Raute) azon négy derékszögű háromszög, a melyek a paizsmezőt akként fődik, hogy belőle egy nagyrutának megfelelő része látszik.

259. ábra.

260. ábra.

261. ábra.¹

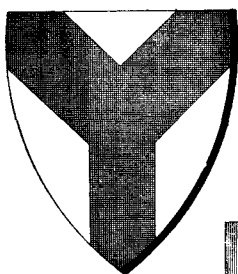
A 261. ábra: ezüstben vörös ruházat. A ruházat és nagyruta között a különbség az, hogy az előbbeniben a ruta vagy rá van helyezve a mezőre, tehát nincs vele egy síkban, vagy össze van vele varrva s egy síkot képez vele, az utóbbinál

¹ A német írók nagyobb részének fogalma a vêtement-ről zavaros. Ők a chape-ot éknek, s nem az ék oldalán levő háromszögalakú paizsmező-részeknek hiszik, hasonlóan nincsenek tisztában a chausse-al. Ez az oka, hogy ezen alakoknak német neve nem megfelelő. Így van ez a vêtement-al is, ők vêtement-nak a nagyrutát képzelik s nem a paizsmező el nem takart részeit.

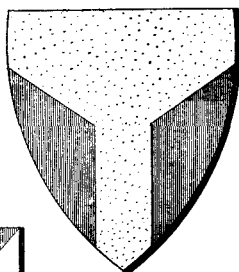
a négy derékszögű háromszög van ráhelyezve a mezőre s a paizsmezőből látszó ruta alakú rész lejjebb fekszik.

A ruházat tulajdonképen felesleges megkülönböztetés, mert ritkán van akár képen, akár pecséten oly pontossággal ábrázolva, hogy a nagy rutától meg lehessen különböztetni, s hogy mégis felvettük, csak az az oka, mert a *vêtement* a külföldi írók munkáiban tényleg előfordul, tehát magyarázatát adni szükségesnek tartottuk.

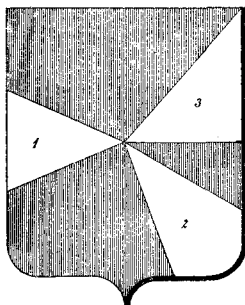
Az *ágas* (pairle, littera pythagorica, pergola, Schächerkreuz, Gabel) Y betűhöz hasonló alak, három vége a paizs

262. ábra.

263. ábra.

264. ábra.

felső két szögletét és az alsó szélének középpontját érinti (262. ábra).

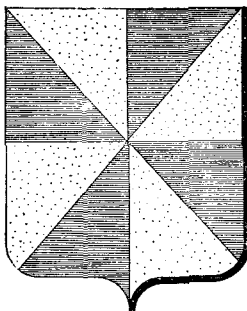
A *pillér* (littera pythagorica repleta, gousset, pairle plaine, gefülltes Schächerkreuz) egy a paizs alsó széle közepére állított czölöp, mely tölcészerűen szélesedik s az ágashoz hasonlóan a paizs két felső szögletében végződik (263. ábra).

A *czikk vagy gerezd* (conus, pinula, giron, Ständer) olyan háromszög, a melynek csúcsa a paizsmező közepén van. E háromszög alapja három különböző helyet foglalhat el:

1. a paizs valamely szélének közepét;
2. a paizs két szélének valamely sarkától jobbra és balra eső részét;

3. a paizs valamely szélének a saroktól balra, jobbra, le- vagy felfelé eső részét. E három helyzet a 264. ábrán látható.

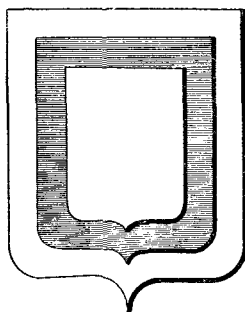
A czikk a paizsmezőben nemcsak elszigetelve állhat, de a paizsmező czikkekkal teljesen be lehet földve. Ekkor azt mondjuk, hogy *gerezdes vagy czikkos* (conatus, pinulatus gironné, geständert). A 265. ábra nyolczszor gerezdes paizst mutat. A czímerleírás ismertetésénél fogjuk látni, hogy ebben az esetben nem kell a számot kitenni, csak ha kevesebb vagy több, tehát ezen alak: kék és arany gerezdes.

265. ábra.

266. ábra.

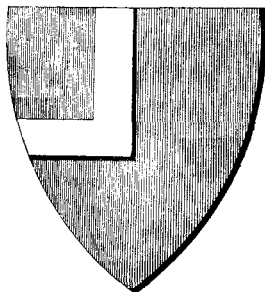

267. ábra.

Ráma (limbus seu margo, bordure, Einfassung). Rendesen a paizs szélességének egy hetede. A ráma, mindig másszínű, mint a paizs mezeje. A Pejacevics-család czímeres paizsa körüli fekete ráma rombuszokkal van díszítve (266. ábra).

A *belső ráma* (orula, limbus interior, margo disjunctus, Innenbord, orle, Umzug, innere Einfassung) néha fél olyan széles, mint az előbbi és a paizs széleivel, tőle bizonyos távolságban befelé, párhuzamos (267. ábra).

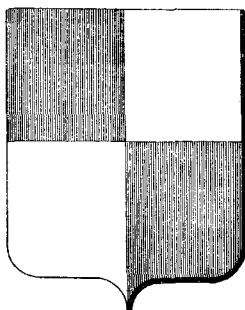
*Norma*¹ (norma, esquarre, équerre, Winkelmass). A mesteralakok közt nem egyéb mint a szabadtelek rámája (268. ábra).

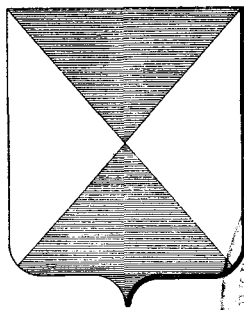
268. ábra.

A hasítás, vágás és harántosztás összetételei.

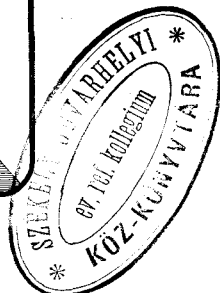
a) *felnegyedelt paizs* (quadripartitum, écartelé, geviert, quadrirt). A mezőnek egyszeri hasításával és egyszeri vágásával keletkezik (269. ábra).

269. ábra.

270. ábra.

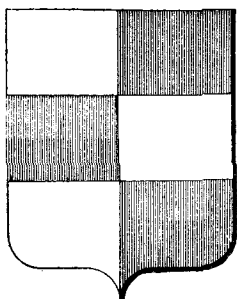

b) *Harántosan felnegyedelt* (quadrifidus in decussim, quadripartitum in decussim, quadripartitum in pallium, écartelé en sautoir, Schräggeviert, Schrägquadrirt) (270. ábra).

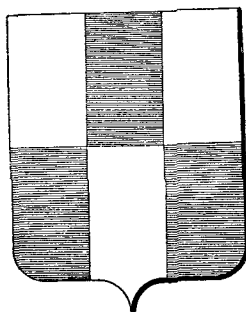
¹ Félreértés elkerülése végett neveztetik itt magyarul is a latin nevén, mert ez az alak, mint czímerkép is előfordul, s akkor szögmérőnek mondjuk.

c) *Egyszer hasított, kétszer vágott* (parti d'un, coupé de deux, einmal gespalten, zweimal getheilt) (271. ábra).

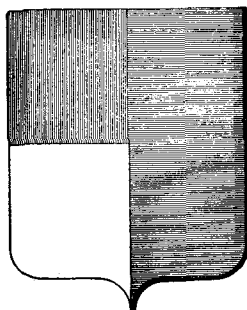
d) *Kétszer hasított, egyszer vágott* (parti de deux, coupé d'un, zweimal gespalten einmal getheilt) (272. ábra).

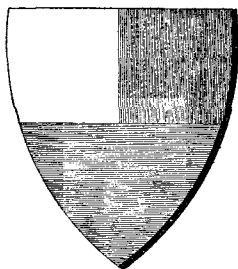
271. ábra.

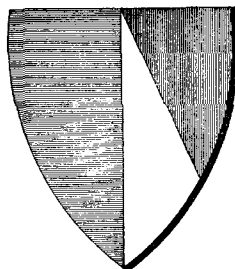
272. ábra.

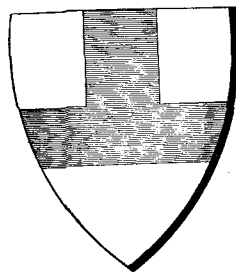
273. ábra.

274. ábra.

275. ábra.

276. ábra

Hasított, elől vágott (perpendiculariter sectum, pars anterior transverso divisum, mi coupé parti) (273. ábra).

Vágott, fenn hasított (transverse divisum superior pars perpendiculariter sectum, miparti coupé, Halb in die Länge und quergetheilt) (274. ábra).

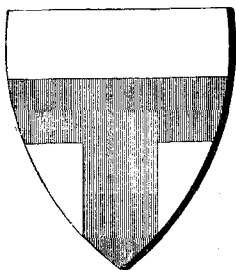
Hasított, hátul harántosztott (perpendiculariter sectum, posterior pars linea diagonali dextra divisa, parti mi tranché) (275. ábra).

Pólyán félczölöp (fascé pale en chef) (276. ábra).

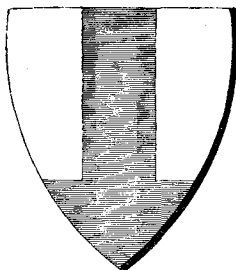
Félczölöpön pólya (fascé pal en pointe) (277. ábra).

Czölöpös talp (pal-campagne) (278. ábra).

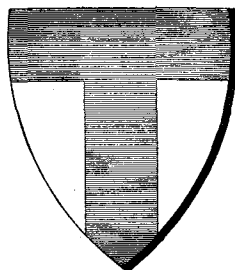
Czölöpre támasztott paizsfej (capiti adglutinati palus, chef pal) (279. ábra).

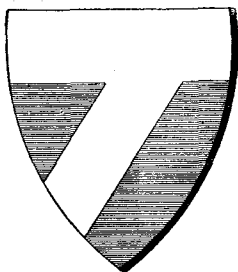
277. ábra.

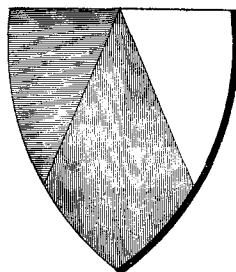
278. ábra.

279. ábra.

280. ábra.

281. ábra.

Harántpólyára támasztott paizsfej (caput baltheo dextro descendente, chef bandé) (280. ábra).

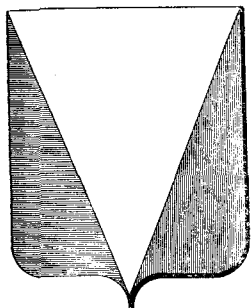
Ékre harmadolt (sectio tripartita per cuspidem, tiercé en emmanche, gespalten mit einer Spitze) a paizsmező, ha a paizs alsó két sarkából kiinduló s a felső széle középpontján érintkező vonalak osztják három különböző színű részre (281. ábra).

Felfordított, ékre harmadolt (sectio tripartita per cuspidem inversam, tiercé en emmanche renversé, mit einer gestürzten Spitze gespalten). Az előbbinek ellenkezője (282. ábra).

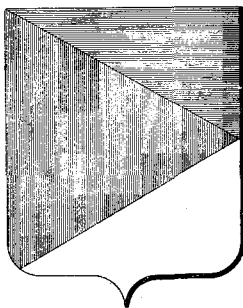
Jobb ékre harmadolt (sectio tripartita per cuspidem in dextram versa, tiercé en emmanche dextre, durch eine Spitze rechts getheilt) (283. ábra).

Bal ékre harmadolt (sectio tripartita per cuspidem in laevam versa, tiercé en emmanche sénestre, durch eine Spitze links getheilt) (284. ábra).

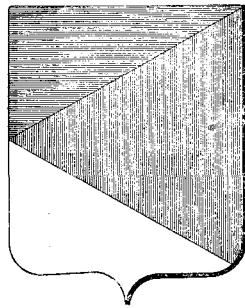
Harántos ékre harmadolt (sectio tripartita per cuspidem obliquam, tiercé en emmanche mise en bande) (285. ábra).

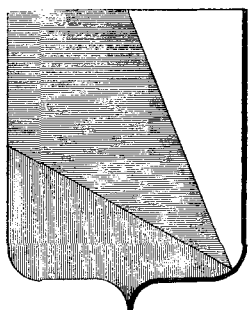
282. ábra.

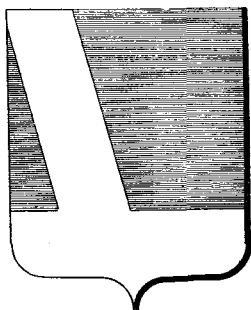
283. ábra.

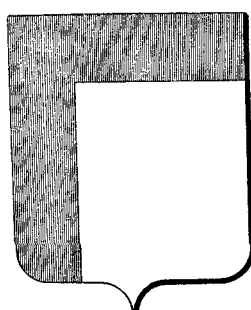
284. ábra

285. ábra.

286. ábra.

287. ábra.

Félreértés elkerülése végett itt is szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a heraldikának a mázokra vonatkozó azon szabálya, a mely szerint szín szín mellé, fém fém mellé ne kerüljön a felnegyedelés, felharmadolás s a vágás, hasítás és osztás combinatiói által keletkezett alakokra nem vonatkozik.

Paizstalpon harántpólya (Bande- vagy barre-campagne, Schildes Sonderfuss mit daraus hervorgehenden linken Schrägbalken) (286. ábra).

Oldalas paizsfej (chef addextré) (287. ábra).

Ha a mesteralakok magukban vannak, a paizsmező két hetedét kell, hogy betöltsék. Kivételt csak három képez: a *telek*, a *szabadtelek* és néha az *ék*.

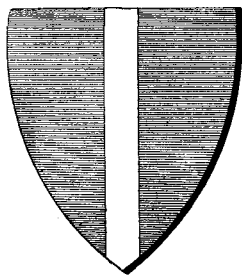
Ha ugyanazon alakok többes számban fordulnak elő egy mezőben, méretük keskenyebb.

Keskenyebb méretű alakok.

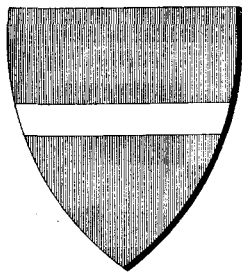
Ha a méretek nagyon megkisebbednek, az alak más nevet kap.

A keskenyebb félszélességű czölöp *karó* (palus augustior, vergette, Stab, Ruthe) (288. ábra).

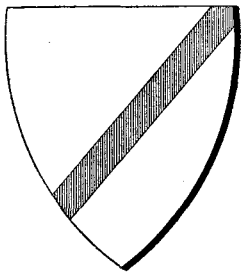
A keskenyebb félszélességű pólya *csík* (fasciola, fascia augustior, divise, vagy fasce en divise, Schmale Binde) (289. ábra).

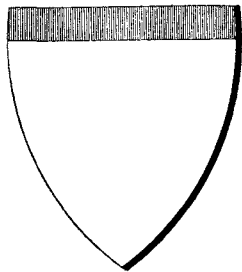
288. ábra

289. ábra.

290. ábra.

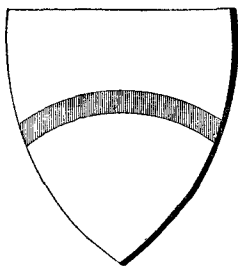
291. ábra.

A még keskenyebb pólyát *foná*lnak (fascia minuta, trangle) mondják.

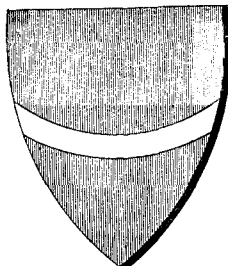
A félszélességű harántpólya *szalag*nak neveztetik (baltheus augustior, cotice, Schrägfaden) (290. ábra).

A félszélességű paizsfőt *pártán*nak mondjuk (caput augustior, vertex, chef retraits vagy comble, schmales Schildeshaupt) (291. ábra).

A keskenyebb szarufa, *szarufácska* nevet kap (*cantherius augustior*, *étai*, *schmaler Sparren*). Lehet azonban e keskenyített alakokat, *keskeny czölöp*, *keskeny pólyának* stb. is nevezni s ez azért jobb, mert nem okoz zavart.

292. ábra.

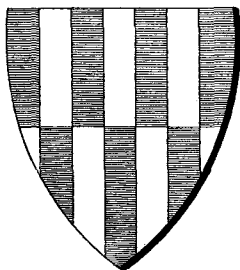

293. ábra.

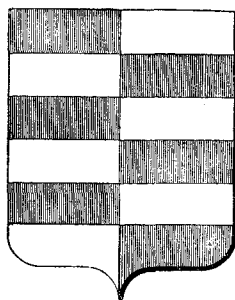
Természetes, hogy a rendes nagyságú alakok változásai a keskenyebb méretű alakoknál is előfordulnak. Van például *keskeny dongás pólya* (292. és 293. ábra). stb.

Váltakozó színű és színcserélő mesteralakok.

Ha a czölöpök és hasítások, pólyák és vágások, szarufák és szarufázások felemás színűek, tekintet nélkül az osztó vonalak páros vagy páratlan voltára, magyarul nem nevezetnek czölöpnek, pólyának és szarufának, de az ily alak *hasításnak*, *vágásnak*, *szarufázásnak* mondatik.

294. ábra.

295. ábra.

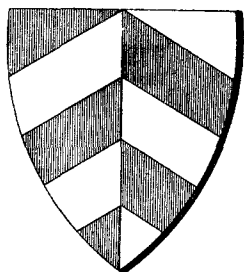
A 294. ábra késsel és fejjel váltakozva hatszor hasítottnak irandó le (*contra palatus*, *contre palé*, *Gegenpfal*),

A 295. ábra veressel és fejjel váltakozva ötször vágott (*contra fasciatus*, *contre fascé*, *Gegenbalken*).

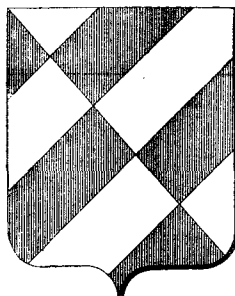
A 296. ábra veressel és fejjel váltakozva négyszer szarufázott (contra cantheriatus, contre chevronné, Gegensparren).

A 297. ábra veressel és fejjel váltakozva, négyszer haránt vágott (contra taeniatus, contre bandé, ha bal, contre barré, Gegen Schrägbalken).

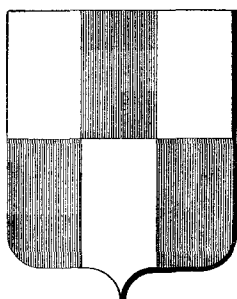
Ha valamely, czölöpös paizsmező vágva, valamely pólyás mező hasítva van s a paizsmező két fele más-más színű, a czölöpnek és pólyának is kétszínűnek kell lennie, a mint az a 298. és 299. ábrákon látható, a hol a paizsmező ezüst

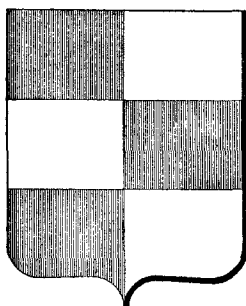
296. ábra.

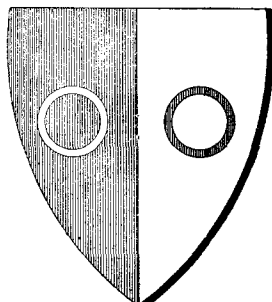
297. ábra.

298. ábra.

299. ábra.

300. ábra.

mázú részében vörös, vörös részében ezüst színű a czölöp, illetőleg vörös színű a pólya.

Ezt „*egyből a másba*“ nevezik (ex altero in alterum, de l'un à l'autre, mit des Schildes abgewechselt Farben).

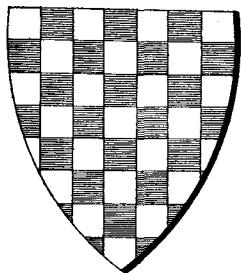
A 299. ábrán látható alak következőleg volna tehát leírandó: veressel és fejjel hasított mezőben pólya egyből a másba.

Színcserélőnek (ex altero ad alterum, de l'un en l'autre) mondjuk a 300-ik ábrán látható alakot, a hol veressel és fejjel hasított mezőben két színcserélő gyűrű van.

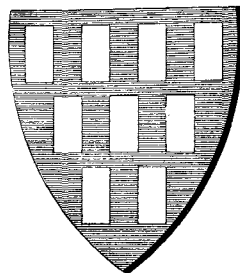
Mesteralakok még:

1. *Koczkás* (tessellatus, échiqueté, geschacht, gewürfelt) (301. ábra).

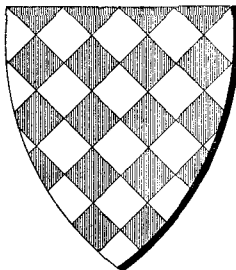
2. *Zsindelyes* (laterculatus, billeté, geschindelt, geziegelt) (302. ábra).

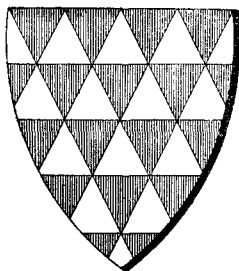
301. ábra.

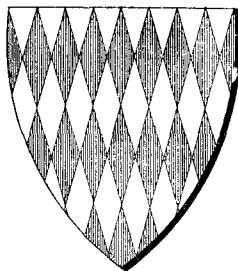
302. ábra

303. ábra.

304. ábra.

305. ábra.

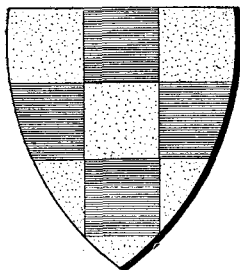
3. *Rutás* (plinthis repletum, losangé, gerautet, schräg-geschacht) (303. ábra).

4. *Vágott rutás* (endenté, cuspidibus transverse incrisptus, Rechenweise quergespitzt) (304. ábra).

5. *Hosszú rutás* (cuneatum, fusatum fuselé, geweckt, gespiendelt) (305. ábra). Ezen alak rutái a közönséges rutánál keskenyebbek és rendszeren hegyükkel érintik egymást.

6. *Kilenczszer koczkás* (306. ábra) (points équipolés, neunfach geschacht). Ez az alak a Pallavicini-család czímerének paizsfej alatti részében és névnai Treutul Miklós tárnok 1404. évi pecsétén fölül, hátul látható (231. és 307. ábrák).

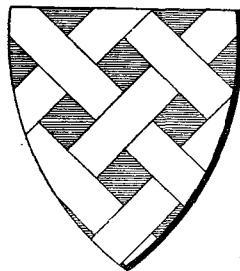
7. *Rácsos szalag* (fretté, Flechtnagelgitter) három haránt szalag és három balharánt szalag egymásba fonva (308. ábra).

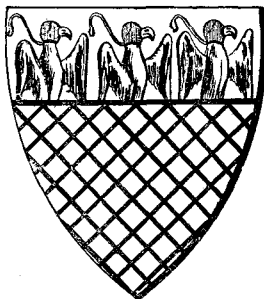
306. ábra.

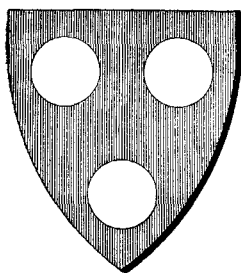
307. ábra.

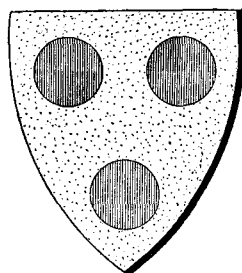
308. ábra

309. ábra.

310. ábra.

311. ábra.

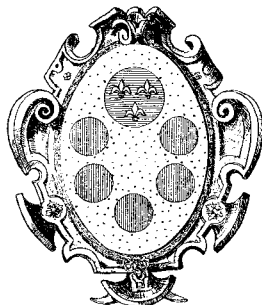
8. *Rács* (clatri, treillis, grille, Gitter), a mikor benne hatnál több pálcza vagy szalag van s a szalagok nincsenek egymásba fonva. (309. ábra.) A Zemléni család czímerében.

9. *Bizanczi* (bizantius numus, besants, Münze) kerek alak, a mely mindig fémből van (310. ábra). A bizanczi való-ságos éremnek a paizsmezőre való erősítése által keletkezett.

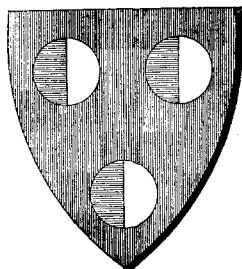
10. *Lepény* (tourteaux, placenta, globus, Kuchen, Kugel) az előbbentől csak abban különbözik, hogy mindig színes és soha sem fém (311. ábra). Szövet, vagy bőrből készült kerek alakoknak a mezőre való erősítése által keletkezett. A Mediciek

czímerében (312. ábra) arany mezőben hat (1., 2., 2., 1) lepény van, melyek közül a felső kék s három arany liliummal van díszítve, a többi vörös.

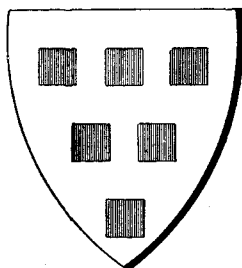
11. *Lepényes bizanczi* (libum bizantinum, besants tourteaux) ugyanaz ha fele szín, fele fém (313. ábra).

312. ábra.

313. ábra.

314. ábra.

12. *Négyszög* (quadrangulum, tessela, carreau, Viereck) (314. ábra).

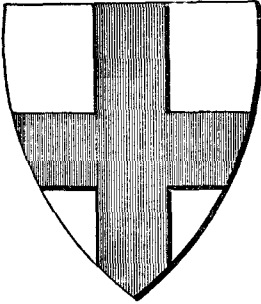
Keresztek.

(Crux, croix, Kreuz). Némelyek csak azon kereszteket számítják a mesteralakok közé, a melyeknek legalább két vége a paizs széléhez ér, minden más keresztet pedig a czímerképek csoportjába. E megkülönböztetést nem tartom helyesnek, mert ezzel analog a czölöpöt és pólyát stb. szintén hol a mesteralakok, hol a czímerképek közé kellene sorolnunk a szerint, a mint érintik vagy nem a paizs szélét.

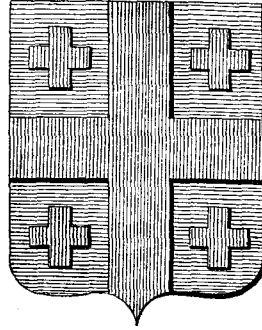
Némelyek negyven-, mások hetvenkét-, mások ismét még többféle keresztet különböztetnek meg. Felsorolásuk annyival inkább fölösleges, mert a változatuknak száma majdnem végtelen, tehát csak a leggyakoribbak felsorolására szorítkozunk.

Közönséges vagy görög kereszt (crux aequalis, crux graeca, croix grecque, Griechisches Kreuz (315. és 316. ábrák).

Magas vagy latin kereszt (crux latina, crux alta vel exaltata, croix latine, hoehes oder lateinisches Kreuz). Ilyen van a Kisfaludyak czímerében (317. ábra).

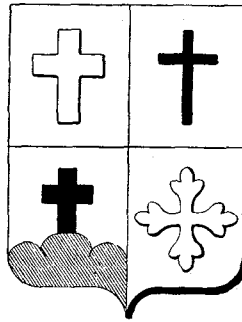
315. ábra.

316 ábra.

317. ábra.

318. ábra.

Kinszenvedés keresztje (crux passionis, croix de passion, croix du Christ, Passionskreuz) 318. ábra 1.

Husvéti vagy föltámadási kereszt (crux paschalis, croix pascale, Auferstehungs-Kreuz) 318. ábra 2.

Kalvária-kereszt (croix du Calvaire) 318. ábra 3.

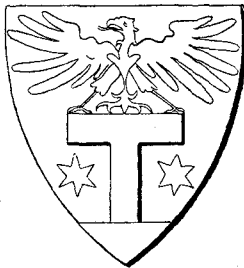
Szent András-kereszt (crux Andreana, crux Burgundica, croix de Bourgogne, croix de Saint-André, Andreas-Kreuz). 244. ábra.

Szent Antal-kereszt (crux Sancti Antonii, tau, taf ou croix de Saint-Antoine, Antonius-Kreuz). A Szarvady-család czímerében. 319. ábra.

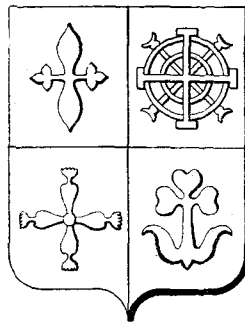
Szent Lázár-kereszt (crux trifoliata, crux Sancti Lazari, croix trefflée, Kleeblattkreuz) 318. ábra 4.

Szent Jakab-kereszt (crux Sancti Jacobi, croix de Saint-Jacques, Jakobskreuz) 320. ábra 1.

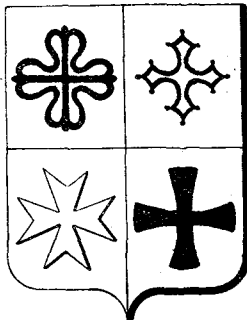
Szent Katalin kereszt (crux Catharinae, croix de Sainte Catherine, Katharinen-Kreuz) 320. ábra 2.

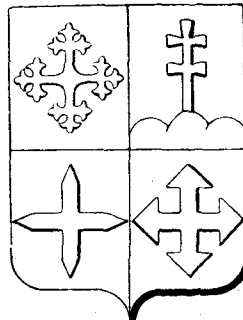
319. ábra.

320. ábra.

321. ábra.

322. ábra.

Mogyorós kereszt (crux avellana, croix coquerellée)¹ 320. ábra 3.

Avizi kereszt (croix d'Avis) 320. ábra 4.

Alcantarai kereszt (croix d'Alcantara et de Calatrava, Alcantara und Calatrava-Kreuz) 321. ábra 1.

¹ Coquerelle = három mogyoró egyesítése. Avellana, tulajdonképen nux avellana = mogyoró.

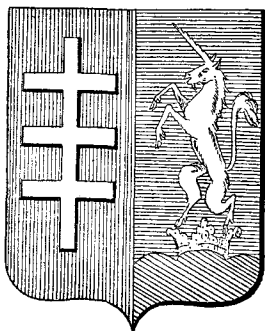
Toulouse-i kereszt (crux Tolosana, croix de Toulouse, Tolozanisches Kreuz) 321. ábra 2.

Máltai kereszt (crux melitensis, croix de Malte, Malteser-Kreuz) 321. ábra 3.

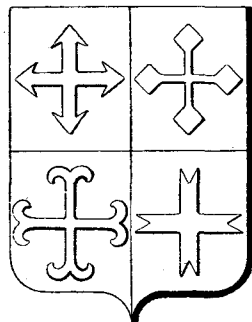
Mantuai kereszt (crux pedata, croix patée, Tazen-Kreuz, Mantuanisches Kreuz) 321. ábra 4.

Firenzei kereszt (crux in florem exiens, croix florencée) 322. ábra 1.

Apostoli- vagy kettős- vagy lotharingiai kereszt (crux patriarchalis, croix double, croix patriarchale, croix de Lorraine, nouvelle Hongrie, Patriarchenkreuz, ungarisches Kreuz, Lothringer Kreuz) 322. ábra 2.

323. ábra.

324. ábra.

Pápai- vagy hármaskereszt (crux trabe triplici, croix papale, dreifaches Patriarchenkreuz). A Bercsényiek egyik címerében. 323. ábra.

Csücskösvégű kereszt (crux acuminata, croix retranchée, zugespitztes Kreuz) 322. ábra 3.

Háromszögű kereszt (crux triangularis, croix triangulaire, Triangelkreuz) 322. ábra 4.

Nyílvégű kereszt (crux sagittata, croix barbée, Pfeilkreuz) 324. ábra 1.

Rutavégű kereszt (crux in rhombi figuram definens, croix aiguisée, Rautenförmiges Kreuz) 324. ábra 2.

Horgonyvégű kereszt (crux anchorata, croix ancrée, Anker-Kreuz) 324. ábra 3.

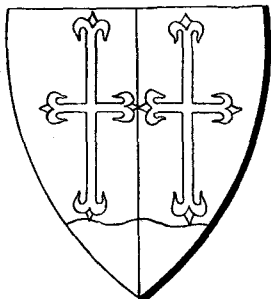
Villásvégű kereszt (crux furcata, croix fourchée, Doppelzugespitztes Kreuz) 324. ábra 4.

Liliomvégű kereszt (crux liliata, croix fleur-de-lisée, Lilienkreuz, a Veresmarthyak címérében) 325. ábra.

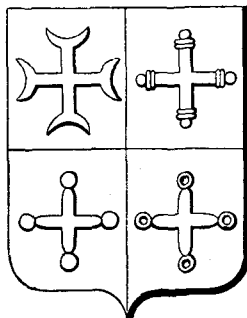
Sarlóvégű kereszt (crux lunis terminata, croix croissante, Halbmondkreuz) 326. ábra 1.

Zarándok-kereszt (crux orbiculata, crux columnaris, croix bourdonnée, Pilgerkreuz) 326. ábra 2.

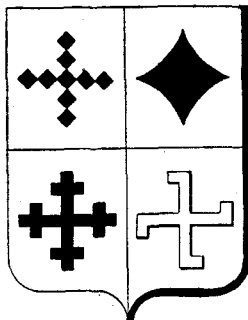
Gömbösvégű kereszt (crux globata, croix pommetée, Apfelkreuz) 326. ábra 3.

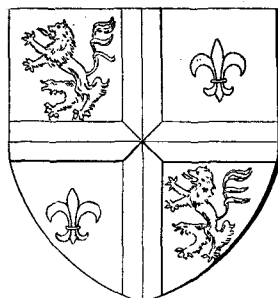
325. ábra.

326. ábra.

327. ábra

328. ábra.

Gyűrűsvégű kereszt (crux in annulos terminata, croix d'anneau) 326. ábra 4.

Ruta-kereszt (crux rombis completa, croix fusée, Weckenkreuz) 327. ábra 1.

Élére csiszolt kereszt (Geschliffenes Kreuz). Ilyen van a mellékelt Várallyai címérben. 328. ábra.

Csillagkereszt (crux stellata, croix étoilée, Sternkreuz) 327. ábra 2.

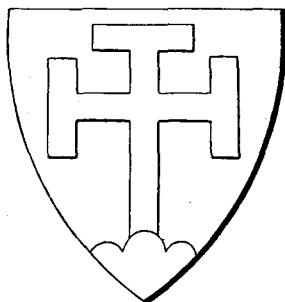
Keresztvégű kereszt (crux brachiata, crux recruciata, croix recroisetée, Wiederkreuz) 327. ábra 3.

Félmankóvégű kereszt (crux semipatibulata, croix demi potencée, halbgekrücktes Kreuz) 327. ábra 4.

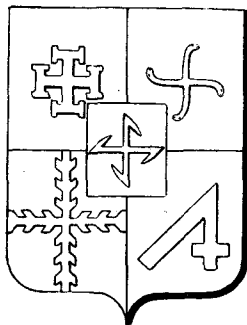
Mankóvégű kereszt (crux patibulata, croix potencée, gekrücktes Kreuz, ilyen van a Szomolyai czímerben) 329. ábra.

Kettős mankóvégű kereszt (crux repatibulata, croix repotencée, wiedergekrücktes Kreuz) 330. ábra 1.

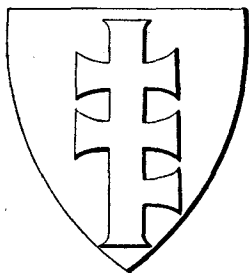
Kígyós kereszt (crux serpentina, croix guivrée. Schlangenkreuz) 330. ábra 2.

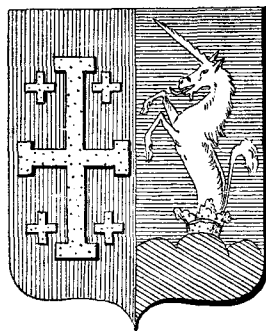
329. ábra.

330. ábra.

331. ábra.

332. ábra.

Legallyazott kereszt (crux ramosa, croix clavetée, croix écôtée, Astkreuz) 330. ábra 3.

Két- és félagú kereszt (croix archiepiscopale à trois croisillon celui du bas n'ayant que la parti sénestre). A Kothcsalád czímerében. 331. ábra.

Jeruzsálemi kereszt (crux hierosolymitana, croix de Jérusalem, hierosolymitanisches Kreuz) mind a négy végén mankóban végződő, lebegő kereszt, négyszögletében egy-egy keresztől kísérve. (Lásd a Bercsényiek-czímerét) 332. ábra.

Szarufásan megtört kereszt (crux exaltata in cantherii formam, croix rompu en chevron, sparrenweise gebogenes Kreuz) 330. ábra 4.

Csáklyavégű kereszt (crux hamata, croix d'hameçon Hackenkreuz) 330. ábra a boglárpaizsban.

Ha a keresztet határoló vonalak fogasak, ormósak stb., neve elébe az illető jelzőt: fogas, ormós stb. teszszük. Van lékes-, rámás- stb. kereszt.

III. A mesteralakok feltüntetése és elhelyezése a paizsmezőn.

A mesteralakoknak a paizsmezőn való feltüntetésekor következő szabályok veendőek figyelembe:

1. A világítás felülről és jobbról jön.
2. Az alappal, a mezővel egy síkon fekvő alakok határvonalai egyenlők s vékonyak.
3. Azon alakok határvonalai, a melyek az alapra, a paizsmezőre rá vannak varrva, tehát vele nem egy síkon, hanem magasabban fekszenek a baloldalon és alul vastagabbra húzandók, mert a mint 1. pontban mondtuk a világítás jobbról és felülről jön.

A hasított, vágott, harántosztott és koczkás¹ paizsmezőben látható vonalak egyenlők és vékonyak, mert itt kétféle színű anyagból vágott szövetdarabok vannak összevarrva, tehát az alakok mind egy síkon vannak.

A czölöp, pólya, harántpólya, tornagallér, szarufa, telek, ék, saruzás, süvegezés, nagyruta, az ágas, pillér, gerezd, ráma, norma, bizanci, s a kereszttek határvonalai a világításra való tekintettel baloldalt és alul vastagabbak, mert ezek más színű anyagból szabott alakok, melyek a paizsmezőre rá vannak varrva, tehát vele nem egy síkon fekszenek. Kivétel azonban némely esetben az ék, s a gerezd vagy czikk, mert ezek úgyis készülhetnek, hogy egymáshoz varratnak s ekkor egy síkon fekszenek.

¹ Szokták azonban a koczkás paizst úgyis feltüntetni, mintha kétféle mázú szalagokból volna összefonva s ez esetben a világításra való tekintettel a határvonalakat különféle vastagságúra kell rajzolni, mert itt a koczkák váltakozva két egymás feletti síkon fekszenek.

Az elmondottak szerint, tehát a magyar czímer jobboldalában levő vágások határvonalai egyenlőek, az alsóknak nem szabad vastagabbaknak lenniök, mint a felsőknek, mert ezek — mint már más helyt is mondtuk — nem pályákat határoló vonalak, hanem vágások, s a vörös tagok ugyanazon síkban fekszenek, mint az ezüstből valók.

Azon legrégibb pecséteken, a melyeken e mesteralak látszik, p. a II. András pecsétén (86. ábra) a 2-ik, 4-ik, 6-ik és 8-ik tag magasabb síkon van, mint a páratlan számú tagok. Ebből azt következtethetjük, hogy a legrégibb időben nem ismerték még azt a szabályt, a melyet a későbbi időben követtek, hogy a páros számú vonalak által történt osztások czölöpöt, pályát stb., azaz olyan alakot jelentenek, a melyek a mezőre rá vannak helyezve, tehát magasabb síkon fekszenek, s a páratlan számúak által keletkezettek hasítások, vágások stb., a melyek az alakok összevarrása által keletkeztek és a hol e tagok mind egy síkban vannak.

Tudjuk, hogy ez alakok csekély vastagságú anyagból készültek és helyzetük alig valamivel magasabb, mint a paizsmező, tehát, ha az árnyéktan szabályaihoz akarnánk szigorúan alkalmazkodni, különösen kis képeken, a baloldali és az alsó vonal alig lehetne észrevehetően vastagabb, mint a többi, de a heraldikában ezt észrevehetően kell föltüntetni s ezért a pályának alsó, a czölöpnek baloldali határvonalát határozottan vastagabbra kell húzni, mint az ellenkezőt.

A mi az alakok elhelyezését illeti, meg kell jegyeznünk, hogy:

1. Egyes alak rendszeren a mező közepét foglalja el, ha nem, a leírásnál meg kell mondani, hogy hol van.

2. Két czölöp- vagy pályamenti alak, egymás fölött vagy egymás mellett helyeztetik el.

3. Három alak czölöp-, paizsfej-, harántpólya- vagy pályamentén is lehet, de rendszeren háromszög alakban van és pedig kettő felül, egy alul (2. 1.), ha felül egy, alul kettő van, azt mondjuk, hogy *rosszul állított* (mal ordonnées).

4. Négy alak közül kettő rendszeren felül, kettő alul van. (2. 2)

5. Öt alak rendszeren keresztmentén helyeztetik el. (1. 3. 1) vagy 2. 1. 2. sorrendben. Megtörténik azonban néha, hogy

pólyamentén, vagy hármat felül, kettőt alul (3. 2.) vagy kettőt felül, kettőt közbül és egyet alul (2. 2. 1) helyeznek el.

6. Hat alak közül három felül, kettő közbül és egy alul van (3. 2. 1) vagy a három sor mindenkében kettő-kettő. (2. 2. 2)

7. Hét alak 4. 3 vagy 3. 3. 1 vagy 3. 1. 3 vagy 2. 3. 2 vagy 3. 1. 2. 1 sorrendben.

8. Nyolcz alak 3. 2. (1. 0. 1) 3 sorrendben.

9. Kilencz alak 3. 3. 3 vagy 3. 3. 2. 1 sorrendben.

10. Tíz alak 3. 3. 3. 1 vagy 4. 3. 2. 1 vagy 4. 2. 4 vagy 4. 2 (1. 0. 1) 4. sorrendben állíttatnak.

Ha ennél is több egynemű alak van egy mezőn, vagy azt mondjuk, hogy *kivert* (consitus, obsitus, sparsus, seminatus, semé, bestreut), vagy, hogy *beszörvött* (besät, latin és franczia neveit lásd kivetrnél). Az előbbi esetben a paizs bevonása szögekkel van a paizsra erősítve s a szögfejek sokféle alakúak lehetnek (liliom, csillag stb).

Az alakok mindannyian teljesen látszanak. Az utóbbi esetben a paizsmező olyan anyaggal van bevonva, a melybe egy és ugyanazon alak többszörösen van beszöve s ekkor a szélső alakok a paizs szélében vesznek el.

Végezetül jegyezzük meg, hogy némely heraldikus a leg-egyszerűbb s legrégebben használt alakokat *első rangú mester-alakoknak* nevezi. Ezek: 1. a *hasítás és czölöp*, 2. a *paizsfej*, 3. a *paizstalp*, 4. a *vágás és pólya*, 5. a *szelés és harántpólya*, 6. a *kereszt*, 7. a *szarúfásosztás és szarúfa*, 8. a *telek- és szabadszállás*, 9. az *ékkal való osztás és az ék*, 10. a *süvegezés*, 11. a *sarúzás*, 12. a *nagyruta*, 13. az *ágas*, 14. a *pillér*, 15. a *czikkés vagy gerezdes osztás és a cikk vagy gerezd*, 16. a *ráma*, 17. a *norma*, 18. a *negyedelés*, 19. a *harmadolás és végre a hasítás, vágás, szelés és ékkal való osztás valamennyi összetétele*.

IV. Czímerképek.

E csoportba tartozik minden a mi nem mesteralak, tehát ide sorolandók: 1. a *természetből vett*, 2. *mesterséges és 3. képzeleti képek*. Megjegyzendő, hogy a természetből vett dolgokat sem kell természetűen ábrázolni, hanem heral-

dikailag stilizálva, mert nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy minden mesteralaknak, minden címmerképnek rendeltetése, hogy messziről kivehető legyen, s a helyesen stilizált képek feltűnőbbek s így rendeltetésüknek inkább megfelelnek, mint a naturalisztikusan ábrázoltak. A heraldikai stilizálásakor arra fordítandó a főfigyelem, hogy az ábrázolandó állat, növény stb.-nek jellemző vonásai szembeötlően legyenek föltüntetve. Ezért — éppen úgy mint karikatura-rajzoláskor — ha valami nagy, még nagyobbra, ha karesú, még karesűbbra kell rajzolni. Nem szabad elfelednünk azt sem, hogy a címernormamentum s így a benne foglalt képeknek is ornamentálnak kell lenniök.

1. A természetből vett címmerképek: az állat-, a növény- és az ásványvilágból valók, továbbá elemek vagy pedig égi testek.

2. A mesterséges képek a művészetek és kézi mesterségek köréből vannak véve.

3. A képzeletiek pedig emberi phantasia alkotta szörnyetegek.

A természetből vettek (*icones naturales, figures naturelles, natürliche Figuren*) *a) ember-,* (*corpus humanum, corps humain, Menschen*), *b) állati alakok* (*animalia, animaux, Thiere*), *c) növények* (*plantae, plantes, Pflanzen*), *d) ásványok és elemek,* azaz a természetből vett, de élettelen dolgok (*sublunaria et elementa, figures naturelles inanimées, Erdkörper*).

1. Az *emberi alakok*, férfiak, asszonyok, vének, gyermekek, angyalok, vademberek, szerecsenek stb. Vagy teljeseek vagy pedig az emberi testnek csak egyes részeit ábrázolják.

A magyar heraldikában, különösen a XVI. század óta, az emberi alak vagy részei gyakran előforduló címmerképek.

Az ember lehet meztelen, ruhába, vagy páncélba öltözött, lehet gyalog, ülve, állva, fekvő, térdepelve stb. és lóháton ábrázolva.

Jegyezzük meg magunknak, hogy a modern öltözet nem illik címmerbe, s ha már a XVI., XVII.-ik századbéli ruhába öltözött emberi alak mint címmerkép sérti a heraldikus szemét, mennyivel inkább visszatetsző egy modern bakának, huszárnak vagy dandynek öltöztetett emberi alak. Legjobb, ha az új címerszerzők emberi alakot nem választanak címmerképnek.

Vadember (homo silvestris, sauvage, Wildermann) van a Görgei-ek czímerében (333. és 334. ábra.)

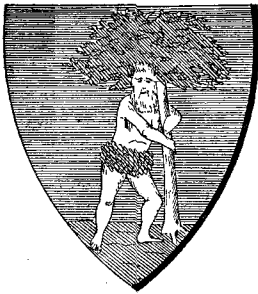
Szerecsen (mauritanus, more, Mohr).

Vitéz (eques, miles, cavalier, chevalier, Ritter) gyalog és lóháton nagyon gyakori az újabb magyar czímerekben.

Angyal (angelus, ange, Engel).

Mellkép (herma, buste, Halbfigur) van a Roskoványiak czímerében (335. ábra).

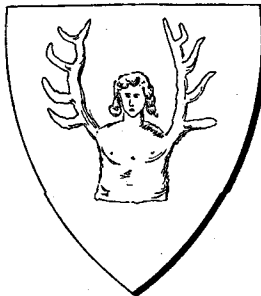
Fej (caput hominis, tête, Schädel) van a Csákyak czímerében (336. ábra).

333. ábra.

334. ábra.

335. ábra.

Kar (brachium, bras, Arm) számtalan magyar czímerben, a többek között pánczélos kar a Békásyak újabb czímerében (337. ábra).

Tenyér (manus palmata, manus prona, main appaumée, flache Hand).

Kézteteje (contre appaumée, verkehrte Hand).

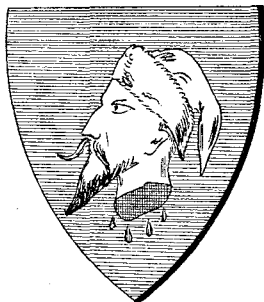
Esküvő kéz (manus jurandi, manus juris, Schwurhand). Melynek ujjai, a kinyújtott közép-, mutató- és hüvelykujjat kivéve, be vannak csukva.

Ha az így ábrázolt kéz felhőből tűnik elő, vagy dicsfényvel van körülvéve, áldókéznek mondják.

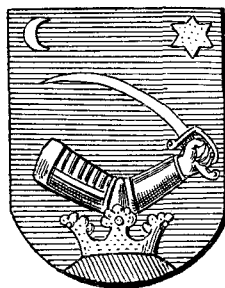
Parolázó kezek (fides, foi, Treuhand) (338. ábra).

Ököl (pugnum contracta, poignet, Faust).

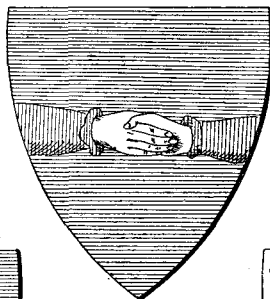
Szív (cor, coeur, Herz). Lángoló szív, melyből lángok csapnak ki. Szárnyas szív, ha oldalaiból szárnyak nőnek ki. Emberi szív az, a melynek tetején a véredény egy része látszik.

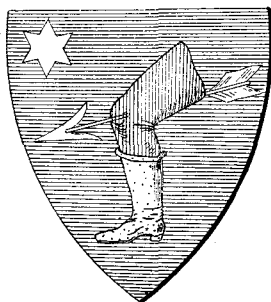
336. ábra.

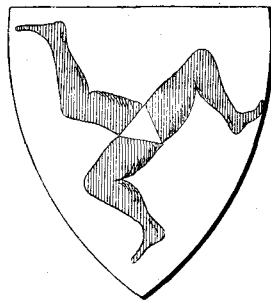
337. ábra.

338. ábra.

339. ábra.

340. ábra.

Czomb (crus, jambe, Schenkel). A Bernáth-czímerben. (339. ábra.)

Hármas czomb (triquetra, trois-jambes, Schenkelbeine, im Dreipass). Egy középpontból küllőszerűen kiinduló, térdben meghajlott három czomb (340. ábra).

Az emberi alakok helyzetére, állapotára stb. vonatkozó szokottabb műkifejezések: árnyék (ombre, Schatten), ha a czímerképnek csak körvonalai látszanak. *Szemközt fordított* (frontem obvertentes, affronté, gegeneinandergekehrt), *háttal álló* (dorso in dorsum obversus, adossé, abgevendet), *menő* (ambulans, gradiens, incedens, passant, schreitend). *Helyben álló* (immotus, arrêté, auf allen Vieren stehend). *Növekvő* (meditulliotenus, naissant, wachsend), ha az emberi törzs csak köldöktől felfelé látszik. *Előtűnő* (issant), ha a paizs oldalából vagy valamely mesteralak oldalából látszik előtűnni és csak felét látni a czímerképnek. *Letépett* (deceptus, arraché, abgerissen) a fej, kar, czomb, stb., ha a törzstől el van választva, de a választó vonal nem sima, mintha levágták volna, hanem a „letépett“ kifejezésnek megfelelő, tehát rongyos.

Könyccsepp (lacryma, larme, Thräne). Ha vörös, vércsöppnek nevezik. Kerekalakú fölül lángszerű nyúlványban végződik.

2. *Állatok. Az oroszlán* (leo, lion, Löwe) rendesen jobbfelé ágaskodva ábrázoltatik. Jobbfelé fordítva, azért mert a heraldikában szokásos udvariassági szabály azt követeli, hogy a czímerkép szembe nézzen az ellenséggel, ez pedig, tekintettel arra, hogy a paizst a balkaron viselték, csak akkor lehet, ha a czímerkép jobbfelé van fordítva és ágaskodva, mert a háromszögű paizsok mezejéhez legjobban illik e helyzet.

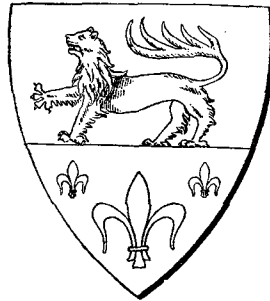
Az oroszlánnak, mint czímerképnek, fején gyakran van korona s megjegyzendő, hogy a koronás oroszlán régibb mint a koronás sas.

Ábrázoltatott azonban az oroszlán ugráshoz készülve, menve és szembefordított fejjel is. Ugráshoz készülve és menve, ha az alapjául szolgáló paizsmező széles volt s benne az ágaskodó oroszlán, két oldalt nagy felületet hagyott volna födetlenül, mint a Chák nemzetségbeli Deimeter mester XIII-ik századbéli pecsétén (341. ábra), s ha valamely keskeny mesteralakra volt rátéve, mint Imre és II. András királyaink pecsétén (111. és 86. ábrák). Vagy ha a vágott paizsmező egyik részében ágaskodva nem fért volna el, mint a Vitéz János 1453. évi pecsétén. (342. ábra.) Szembefordított fejjel, ha nem valóságos paizs mezejére, hanem olyan tárgyra volt festve, a mely helyéről el nem mozdítható, mint falfelületre, ablakra stb. Was-

serburg város tanácsháza egyik XIV. századbeli ablakfestésén a város czímerképének — az oroszlánnak feje, a szemlélő felé van fordítva, (343. ábra)¹ éppen azon udvariassági szabálynál fogva, mely különben a jobb oldal felé fordított fejet követeli, mert az ablak, helyét nem változtathatja, s rajta a czímerkép csak szemben állítva tehet eleget a már többször említett udvariassági szabálynak.

341. ábra.

342. ábra

343. ábra.

Ábrázolták növekvő helyzetben is — de így leginkább — mint oromdísz. Gyakran megtörtént, hogy az oromdíszból czímerkép lett. Az első növekvő oroszlánok vágással nem osztott czímermezőben, oromdíszból lett czímerképek. Növekvő oroszlán van a harinnai Farkasok czímerében (36. ábra).

Az oroszlánnak egyes részei is alkalmaztattak czímerképül. Például feje a lászlókarcsai Török-család czímerében, s talpa a Brancas-család czímerében, mely a 80. ábrán látható

¹ Heraldisches Original-Musterbuch von Otto Titan von Hefner Megjegyzendő, hogy e város címereiben az oroszlán feje rendesen oldalt van fordítva.

Castriota-czímerhez hasonló, csakhogy benne a griff talpakat oroszlán talpak helyettesítik.

A fekvő és ülő helyzet sokkal ritkább. A heraldika hanyatlásának idejében a menő és szembenéző oroszlánt leopárdos oroszlánnak nevezték. Ezen elnevezést azonban jobb kerülnünk, mert az élő heraldika idejében nem tettek különbséget a heraldikai oroszlán és a heraldikai leopárd között.

Leggyakrabban előforduló mázai a vörös, fekete és arany. Kék nagyon ritka,¹ de kockás, söt csíkos is van. például a thüringiai oroszlán, (lásd a magyar címerről szóló fejezetet).

Az oroszlán alakja, stilizálásának módja sokszor változott. A XII. és XIII. században czölöp mentén áll, dereka olykor behajlott. Testrészei közül a feje áll legfelül, s bal hátsó

344. ábra.

345. ábra.

talpa legalul, a bal első láb vízszintesen van kinyújtva, a jobb első láb és a nyak tengelyei 45°-nyi szög alatt érintkeznek. A hátsó jobb láb tengelye párhuzamos a jobb első láb tengelyével, tehát a két hátsó láb közötti szöglet tompa. Csak a sörénye bolyhos, a test többi részén a bunda sima. Farka, a test tengelyével párhuzamos helyzetű, közepén és végén bolyhos. Szája csukott vagy legfeljebb kissé nyitott, de nyelve nem látszik. Ilyen oroszlán van a Csák nemzetségbeli Péter nádor 1278. évi pecsétjén. (344. ábra).

A címerképek helyzete általában, s e szerint az oroszláné is a paizs alakja szerint változott, s ha a paizs szerföltt keskeny volt, a bal első láb sem lehetett vízszintes hely-

¹ Lüneburg címérében a welf oroszlán kék, Dánia címérében három kék (leopárdos) oroszlán, az Egbrecht-család címérében növekvő kék oroszlán van. (Lásd Züricher Wappenrolle, Taf. I. 8. és Taf. XVIII. 425.

zetű. Tudjuk, hogy a paizs szélessége azon ember testének méretéhez alkalmazkodott, a kit óvnia kellett, természetes tehát, hogy egy és ugyanazon időben, például a háromszögű paizsok idejében is voltak szélesebb, keskenyebb paizsok s ez magyarázza meg a czímerképek stilizálásának kisebb-nagyobb eltérését egy és ugyanazon időben.

A 345-ik ábra, az oroszlánnak, mint czímerképnek, legrégibb alkalmazását mutatja. E kép egy, a müncheni nemzeti múzeumban őrzött 3 láb magas és $2\frac{1}{2}$ láb széles, a XII. század második feléből való, homokkő faragványról van rajzolva.

Az oroszlán bal első lábát itt nem lehetett vízszintes helyzetben faragni, sőt lefelé nyúlva sem fért a paizsba, körmei ezért a paizs szélén túl terjednek. Ezen oroszlán körülbelül a legrégibb,

346. ábra.

de mindenesetre a legtanulságosabb ilyenmű czímerkép. Mert, habár pecséteken, itt-ott régibbidőből való oroszlánokat is látunk, azok kicsiségüknél és kopottságuknál fogva alig kivehetők.¹

A XIV. század első felétől kezdve az oroszlán alakja és helyzete olyan, mint az előbb leírté, csak hogy nyelve ki van öltve, s ha e czímerkép nem veres, kék vagy fekete, akkor bundája bolyhos, vékonya karcsúbb, melle domborultabb az előbbeniénél és jobb hátsó lába a bal elsővel párhuzamos helyzetű.

Ilyen helyzetű, és alakú a rajnai Pfalz czímerének oroszlánja is (346. ábra).²

¹ Heraldisches Original-Musterbuch, herausgegeben von Otto Titan von Hefner. München. E czímeres kő a steingadeni kolostorból került Münchenbe és mert e kolostort a Welfek alapították, valószínű, hogy az ő kék oroszlánjukat ábrázolja.

² Egy a müncheni nemzeti múzeumban levő üvegfestés után. Herald. Musterbuch von Otto Titan Hefner.

Így ábrázolták a címeres oroszlánt még a XV. században is gyakran. Eberhard zágrábi püspök 1402. évi (347. ábra) és Lukács boszniai püspök 1492. évi pecsété (348. ábra) ily helyzetű és alakú oroszlánt mutat.

Ez utóbbi pecsét azonban nem tekinthető a XV. század végén szokásos stilizálás mintájának, mert ekkor már, többnyire, a következő leírásból felismerhető stilizálás divatozott.

347. ábra.

348. ábra.

349. ábra.

Az oroszlán testének tengelye nem állott czölöp mentén, hanem harántpólya mentén s a jobb első láb helyzete magasabb volt, mint a feje.

A mellékelt 349. ábra egy ilyen helyzetű, már naturalistikusan ábrázolt oroszlánt mutat, azon eltéréssel, hogy a jobb lába nem nyúlik a feje fölé.¹

¹ Meg nem határozható címér. Turul. 1889. 21. lap. Csoma József „A kassai dom szentségházán lévő címerek“.

350. ábra.

A Ruggendorf-család czimere Dürer A-tól, 1520.

A XVI. században kezdték — nálunk itt-ott előbb is — az oroszánt naturalistikusan ábrázolni. A jobb czímerfestők, a kik a heraldika szabályait, de főleg a czímerek czélját, ismerték, mint pl. Dürer Albrecht, ettől mindig tartózkodtak s ma is azt ajánlhatjuk, hogy az oroszánt se rajzoljuk természetesen, de vegyük mintául a fent említett mester rajzait mint azt mi is tettük a Szilyek oroszánjával 211. ábra. E művész oroszánjai szigorúan heraldikaiak, szépek s bele illenek bármilyen alakú paizsba. A mellékelt 350. ábra a Roggendorf család, Dürertől 1520. körül metszett, czímerét ábrázolja.¹

Az oroszán farkának göndör fürtökkel való díszítését olykor úgy formálták, hogy kettős farknak látszott. Ez a legtöbb kétfarkú oroszán keletkezésének a titka. Vannak azonban olyan oroszánok is, a melyeknek kétségtelenül szándékosan rajzoltak két farkat. Ilyen a cseh oroszán.²

Új czímerterv rajzolásakor, ha oroszán a választott kép, ajánlatos fejét szembe fordítani, mert az új czímer sohasem kerül bal karon viselt valóságos paizsra, hol, hogy a czímerkép viselője ellenségével szembe legyen, fejét oldalvást kellett fordítania.

Megjegyzendő, hogy házasselek czímereiben az oroszán helyzetét okvetetlenül meg kell változtatnunk: ha a férj (tehát jobboldali) czímerében jobbra ágaskodó vagy menő, vagy ha a nőben balra ágaskodó vagy menő oroszán van, mert a heraldikai udvariasság azt követeli, hogy a czímerképek egymásnak ne fordítsanak hátat.

A heraldika fénykorában a viszonyok szerint változtatták a czímerképek helyzetét. Láttuk ezt a Hunyadiak bővített czímerében (25. lap 79. ábra, és 26. lap 2. jegyzet).

Az ágaskodó oroszán három fő típusának rajzolásához Mayer a következő skelettek alapul vételét ajánlja:

¹) E metszet egyetlen fenmaradt példányát a nürbergi Germanisches Muzeumban őrzik. Másolatát, — melyről ez ábra véve van — az Adler 1871. évi folyamában közölte.

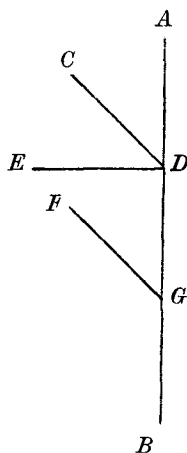
²) A cseh oroszán két farkáról az a hagyomány, hogy egyszer oly rövidre festették az oroszán farkát a király zászlajára, hogy inkább majomhoz hasonlított, mint oroszánhoz s a harcosok vonakodtak az ily csúffá tett czímeres zászlót követni. A bajon segített a királyn két hosszú farkat festetett neki.

Az 1. skeleten 351. ábra AB a test tengelye, A a fej, B a bal hátsó láb talpa, CD a jobb-, ED a bal első láb, FG a jobb hátsó láb.

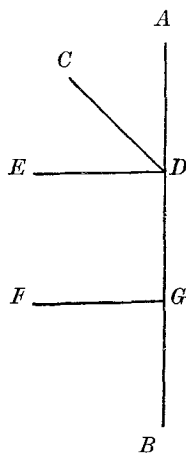
A 2. skeleten 352. ábra AB a test tengelye, CD a jobb-, ED a bal első-, FG a jobb hátsó láb. B pedig a bal hátsó láb talpa.

A 3. skeleten 353. ábra AB a test tengelye, D -nél van a fej, A -nál a jobb-, C -nél a bal első, E -nél a jobb hátsó, B -nél a bal hátsó láb vége, F pedig a fark iránya.

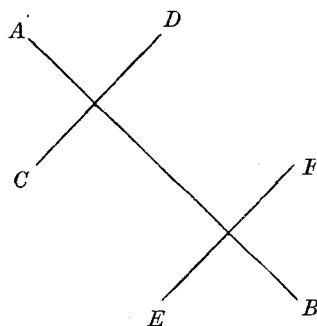
A *leopárdot* (leopardus, leopard, Leopard) a heraldikában úgy ábrázolják, mint az oroszlánt, csakhogy menve (ren-

351. ábra.

352. ábra.

353. ábra.

desen jobbra) és fejét a néző felé fordítva, belső lábát fel-emelve, farkát pedig a hátára csapva, száját malomvas alakúra formálva. Mondtuk már más helyt, hogy az élő heraldika idejében e két állat között nem tettek különbséget s hogy ma is fölösleges a menő és a szembe fordított fejű oroszlánt leopárdos oroszlánnak nevezni, most még azt tehetjük hozzá, hogy éppen olyan felesleges megkülönböztetés az ágaskodó leopárdot oroszlánosleopárdnak nevezni és hogy tulajdonképpen csak a természethűen ábrázolt nevezendő leopárdnak.

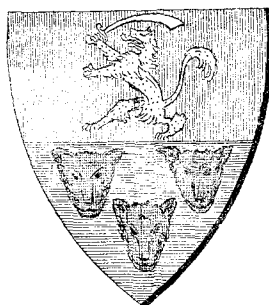
A Hótvafőiek czímerében (64. ábra) természethű leopárd van, ezt hiba lenne másnak mondani, de a stilizált heraldikai leopárdot bizvást mondhatjuk mindig oroszlánnak.

Medve (ursus, ours, Bär) menve (Majthényi 11. ábra) állva és növekvően (Asszúvölgyi 354. ábra) ábrázoltatik. A feje magában is előfordul mint címmerkép. Például a Mikó-család címere vágott mezejében alul (355. ábra).

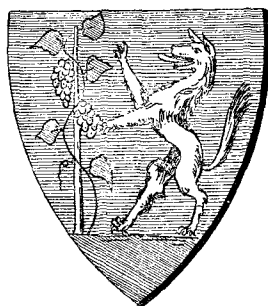
Farkas (lupus, loup, Wolf) szintén gyakori kép hazai címereinkben lásd a Mezősy címert (356. ábra.) *Farkasfej* van a Kövér címér vágott mezejében alul (357. ábra). A nőstény farkast, Romulust és Remust szoptatva ábrázolják.

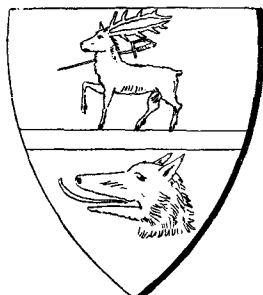
354. ábra.

355. ábra.

356. ábra

357. ábra.

Róka (vulpes, renard, Fuchs) nehezen különböztethető meg a farkastól. Lásd a Kunsch címert 358. ábra, a hol farkas is és róka is van.

A kutyát (canis, chien, Hund), rendesen nyakravalóval ábrázolják s a juhászkutyát csak a nyakravaló különbözteti meg a farkastól. Menve, futva és ágaskodva is előfordul. Növekvő kutya van a Dobokai címérben (359. ábra).

Bika (taurus, taureau, Stier). Állva, menve, futva stb. ábrázoltatik. A bölénybikát a házi bikától meg szokták különböz-

tetni. A mi nem nehéz, mert ezen állatokat természetűen szokás föltüntetni a címerekben is. Az *ökör* (bos, boeuf, Ochse) címerben a házi bikától semmiben sem különbözik. Bika van a Zmeskál-címerben (360. ábra).

A *tehén* (vacca, vache, Kuh), annyiban különbözik a két előbbtől, hogy tőgye van.

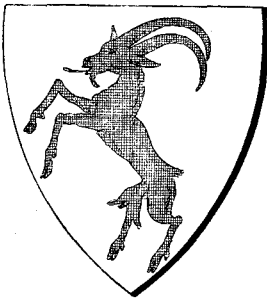
358. ábra.

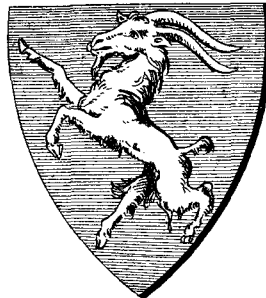
359. ábra.

360. ábra.

361. ábra.

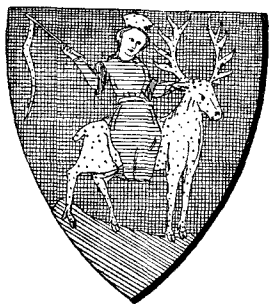

362. ábra.

Bárány (agnus, agneau, Lamm), könnyen felismerhető, mert naturalistikusan szokás föltüntetni. A keresztel ábrázolat *husvéti báránynak* (agnus dei, agneau pascal, Osterlamm) nevezik. Bárány van a Szalaházy címerben (209. ábra).

Zerge (capricornus, capricorne, Bock) van a Kozáry (361. ábra) és a Berzeviczyek címerében (362. ábra).

Szarvas (cervus, cerf, Hirsch) gyakran előforduló czímerkép. Ábrázolják állva, futva, ágaskodva, fekve, növekvően stb. Fejét és szarvait külön-külön, továbbá szarvait emberi

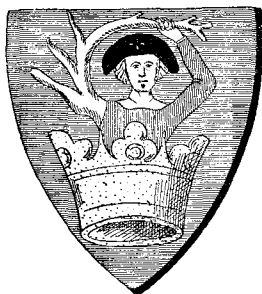
363. ábra.

364. ábra.

365. ábra.

366. ábra.

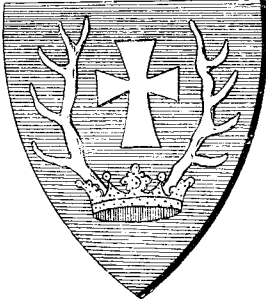

367. ábra.

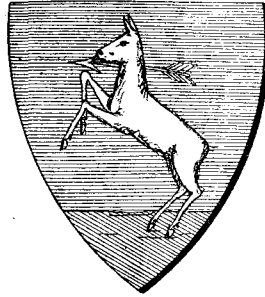
testrészekkel összefüggésben. Álló szarvas, melyen nőalak ül, van a Moghi czímerben (363. ábra), fekvő a Verbőczy czímerben (364. ábra), növekvő a Mikó czímerben (365. ábra), emberi törzshöz nőtt szarvasagancs a Roskoványiak és Bárczay-ak czímerében (335. és 366. ábra), emberi fejhez nőtt szarvasagancs

a Dobay czímerben (367. ábra), szarvasagancs a Zichyek czímerében (368. ábra).

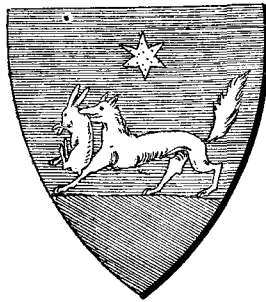
Őz (cerva, biche, Reh) van a Paczolay czímerben (369. ábra).

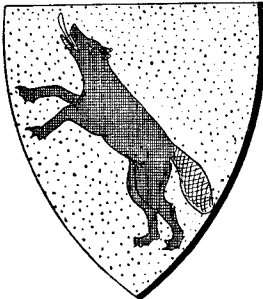
368. ábra.

369. ábra.

370. ábra.

371. ábra.

372. ábra.

Nyúl (lepus, lièvre, Hase) van a Nyúl-család czímerében (370. ábra).

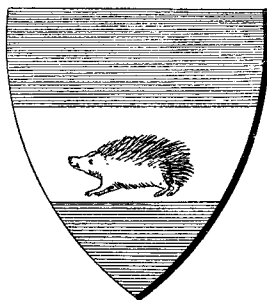
Hód (castorbièvre, Biber) a Bibra-család czímerében (371. ábra).

Evet (sciurus, écureuil, Eichhörnchen) a magvaszakadt Tarczaiak czímerében (372. ábra).

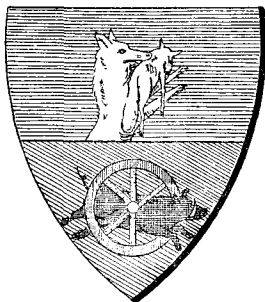
Sän (histris, hérisson, Igel) van a Frenzl-család címében (373. ábra).

Vadkan (aper, sanglier, Eber). Állva, törtetve, ágaskodva, növekvően stb. és mindig agyarakkal ábrázolják. Vadkanfej egyedül is lehet címekép. Törtető vadkan van a Csieseriek vágott cím mezéjében alul (374. ábra).

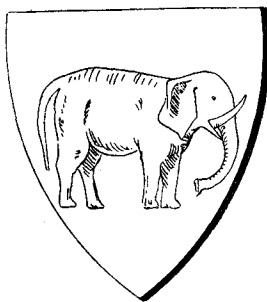
Majom (simia, singe, Affe). Címeképnek ritkán választják. Majom van a Sánkfalvay és Guthai címerekben (82. és 83. ábrák).

373. ábra.

374. ábra.

375. ábra.

Elefánt (elefas, éléfant, Elephant). természetűen szokták ábrázolni. Elefánt van az Elefánti-család beszélő címében (375. ábra).

Ló (equus, cheval, Pferd). A ló nagyon gyakori címekép. Állva, ágaskodva, vágatva, lovassal, lovas nélkül, felnyergelve, nyergeletlenül stb. ábrázolják, a magyar címerekben naturalistikusan, külföldön, különösen régebben, igen nagy fülekkel, úgy hogy bajos a *szamártól* (asinus, âne, Esel) megkülönböztetni. Ez utóbbit gyakran *öszvérnek* (mulus,

mulet, Maulthier) nevezik a czímerleírók, valószínűleg azért, mert a számárnak, közönségesen elfogadott értelme megszegyenítő. Pedig a heraldikában egyik állat olyan mint a másik s az oroszlan sem kölcsönöz nagyobb tekintélyt a czímernek, mint a számár.

A *házi- és vadmacska* (felis, chat, Katze), *hiúz* (lynx, loup-cervier, lynx, Luchs), *nyest* (martes, fouine, Marder), *hermelin* (mus ponticus, hermine, Hermelin), *vidra* (lutra, loutre, Fischotter), *kos* (aries, bouc, Widder), *egér* (mus, souris, Maus) *denevér* (vespertilio, chauve-souris, Fledermaus), *teve* (camelus, chameau, Kameel) stb. vagy teljesen természet-hűen, vagy oly kevésbé stilizálva ábrázoltatik, hogy nagyon könnyű felismerni.

A *négylábú állatokra vonatkozó műkifejezések*: *tüzes* (animatus, animé), ha szemük elütő színű. *Patás* (onglé, behuft), ha a pata elütő színű. *Csonka* (inermis, morné, gestümmelt). Nyelv, fog és köröm nélküli állatról, különösen oroszlanról. *Herélt* (éviré). *Csuffátett* (vilené). Elütő színű, az olyan állatokról, a melyek nemzőrészei más színűek. *Vágottfarkú* (diffamé), *fekvő* (accubans, jacens, couché, liegend), *pihenő* (quietus, en repos, ruhend), *ülő*, *guggoló* (sedens, accroupi, sitzend, gekrüpft), *legelő* (pascens, paissant, aesend), *vágtató*, *futó* (currens, courant, laufend). Továbbá: *árnyék*, ha csak körvonalaí látszanak; *szemközt fordított*, *háttal álló*, *helyben álló*, *növekvő*, *előtűnő*, *letépett* (jelentését lásd az emberi alakoknál).

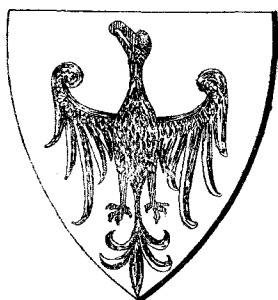
Sas (aquila, aigle, Adler). Nagyon kedvelt s egyike a legrégebb s leggyakrabban használt állati czímerképeknek. A heraldikai sas a természetestől nagyon különbözik és stilizálása több változáson ment át.

A 376. ábrán látható sas Wittelsbach Ottó pfalzgróf 1207. évi pecsétéről van rajzolva, a 377. ábra pedig Arnsberg gróf 1208. évből való pecsétéről.¹

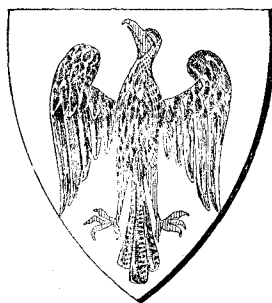
Mind a kettő jellege ugyanaz. Merev tartás, a nyak, fej és csőr a farkkal majdnem ugyanazon tengelybe esik, a szárnykönyöke kissé befelé hajlott, s a végén csigaszerű, a karmok

¹ Lásd Heraldisches Original-Musterbuch von Otto Titan von Hefner. Tafel II.

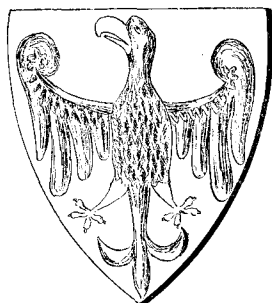
szintén mereven nyúlnak lefelé, a fark ornamentált. A kettő között csak az a különbség, hogy az elsőnek evezőtollai széjjelebb állanak, mint a másodiké. Csőre mind a kettőnek csukott s nyelve nem látszik. A sas stilizálása e legrégebbi módjához hasonlóan ábrázolták nálunk még a XIV. században is. A mellékelt 378. és 379. ábrákon látható, a Nagymartoni Miklós 1353. és Nagymartoni Miklós (de Franchon) 1380. évi pecsétje után rajzolt sasok jellege megfelel az 376. és 377. ábrákon bemutatottakénak, a különbség csak az, hogy a fej

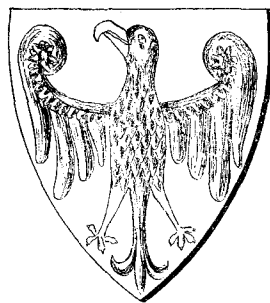
376. ábra.

377. ábra.

378. ábra.

379. ábra.

tartása nem annyira merev, de a karmok merevsége a fark ornamentálása a szárnykönyök alakja, s az evezőtollak függélyes, egymással párhuzamos helyzete ugyanazon alapon dolatra vallanak.

A 380. ábrán látható sas, mely Nagymartoni Pál országbíró (Simonfia) 1328. évi pecséte után van rajzolva, az imént leírt stilizálásnak kissé naturalizált képét mutatja. A balra fordított fej csukott csőre fölfelé áll, a lábak éppen olyan merevek, csakhogy merevségük nem tűnik annyira fel, mert

a merevség a karmokra nem terjed ki. Ennek oka az, hogy alapra állították. A farka már egészen természetes.

A sas stilizálásának ez a módja, a keskeny háromszögletű paizsokba illett s inkább a román, mintsem a csúcsíves stílnak felel meg.

380. ábra.

381. ábra.

A 381. ábrán látható sas már határozottan a csúcsíves stílushoz illik. Ez egy a XIV-ik század utolsó évtizedéből való faragott kő után van rajzolva, mely Ulmban a göcklingi kaput díszítette s most az ottani múzeumban őriztetik.¹ A megszegett

¹ Heraldisches Original-Musterbuch von O. T. von Hefner. Tafel 11.

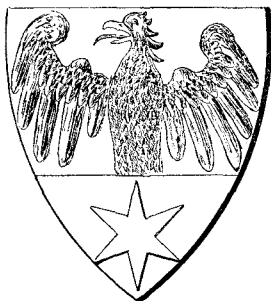
nyak, s a karmok kanyarossága, a nyitott csőr, s a nyelv fulánkszerűsége, a fark ornamentálása, a nyakon és a szárny könyökén látható tincsek már a XV-ik századbeli sasra emlékeztetnek.

Az előző század stilusát csak a párhuzamos evezőtollak függőlegesen lefelé irányulása mutatja még.

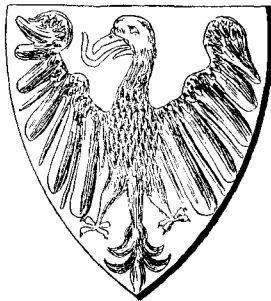
A XV. században a sas fejét laposabbra, a szárny könyökét félkörszerűvé formálták s ennél fogva az evezőtollak sem

382. ábra.

383. ábra.

384. ábra.

függtek többé merőlegesen lefelé, de a félkör sugarainak megfelelőleg ábrázoltattak.

A sasnak e korból való jellegét mutatja a 382. ábra, mely a müncheni nemzeti múzeumban őrzött Schongau város zsoldosai, XV. századbeli eredeti, címeres paizsának képe után van rajzolva.¹

Az Ágoston győri püspök 1447. évi pecsétéről rajzolt 383. ábrán a növekvő sas, és Buzlai Mózes 1505-iki pecsétéről

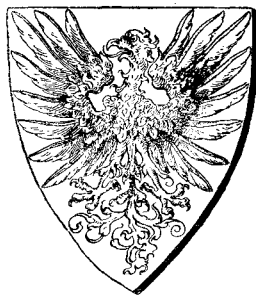
¹ Heraldisches Original-Musterbuch von O. T. Helfner. Tafel 20.

vett sas (384. ábra) megközelítőleg e stílusnak felelnek meg. E két utóbb említettek tekintete azonban nem olyan mérges, szárnyuk könyökének, evezőtollaiknak meg a farknak rajza nélküli azt a csint, mely a mintául bemutatottét (382. ábra) jellemzi. Ennek oka részben a metsző lehet, de meg az is, hogy a pecséteket, a melyekről ezek rajzoltattak, az idő nagyon megviselte s éppen azok a vonalak vesztették el élességüket, a melyek a legjellemzőbbek.

A 385. ábra Szentgyörgyi János 1492. évi pecsége után van rajzolva. A sas a stilizálás fölsorolt két nemének jellegét egyesíti, a karmak még mereven nyulnak lefelé és a csőr még csukott, a nyelv nem látszik, a szárny könyöke azonban már félkör szerű, s a fején korona látható.¹ A fark a pecséten any-

385. ábra.

386. ábra.

nyira lekopott, hogy nem lehet tudni vajon stilizált vagy természetes volt-e?

Megjegyzendő, hogy nálunk már a legrégibb időben is ábrázolták a sast naturalistikusan, mint azt a Nagymartoni Pál 1328. évi pecsétéről rajzolt 380. ábra mutatja. E sason különösen nem szép a czombok alakja. Külföldön azonban még akkor is stilizálták, a mikor a többi állatok nagyobb része már gyakran természetűen ábrázoltatott. A későbbi heraldikai sas egész habitusa az ingerültséget, mérgességet mutatja. A sasra nézve is azt ajánlhatjuk, a mit az oroszánra vonatkozólag mondtunk: hogy stilizálni kell, olyformán mint az az ide mellékelte 386. ábrán látható, hol a sas Dürer modorában

¹ Mondtuk már, hogy a sas fejére később került korona, mint az oroszánra. Tirolisnak a 387. ábrán bemutatott sasa is koronátlan még, s csak Zsigmond herczeg (XV-ik század második fele) óta az.

van ábrázolva és hogy czombjainak ábrázolása különösen kerülendő még akkor is, ha a paizs s az ezt környező díszek modernek; mert ismétlem, hogy nem kell felednünk a címernak ornamentumszerű jellegét. Ha a mostani címerrajzolók félve tartózkodnak az orrjegynek kendőszerű, azaz naturalistikus ábrázolásától, még inkább tartózkodniok kell a naturalistikus czímerképektől, mert ez utóbbiak az élő heraldika korában ornamentumok voltak, és nem természetrajzi kézikönyvek ábrái, az orrjegy pedig valóságos kendő volt.

A heraldikai sas szárnyán gyakran látni lóherevégű vagy félholdalakú pántokat, mint azt az ide mellékelt 387. ábra mutatja (Tirolis címere a donaueschingeni címeres könyvből

387. ábra.

388. ábra.

1433). Valószínű, hogy e pántok az élő heraldika korában a bőrből vagy más anyagból kivágott sasnak a paizsra való erősítésére szolgáltak, s ennek emlékére maradtak fenn. E pántokat már igen régi időből való címereken is látjuk. Például ugyancsak Tirolis címerein (388. ábra), mely egy a XII. század végéről, vagy a XIII-ik elejéről való kő után van rajzolva. E kő az 1347-ben lerombolt Zenoburg megmaradt kapuíve fölött látható Meranban.¹

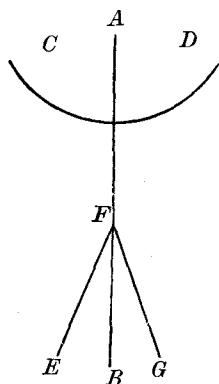
A heraldikai sas rajzolásához Mayer² a következő két

¹ Heraldisch-geneologische Zeitschrift. Organ des heraldischen Vereins Adler. 1871. Nr. 6.

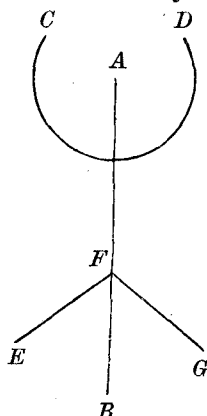
² Heraldisches ABC-Buch, München 1857.

módszert ajánlja. A 389. ábra (a XIV. század végeig). A CD a kiterjesztett szárnyak könyökének körvonala AB a test, A pontban van a csőre, E -ben a jobb-, G -ben a bal lába és végre B -ben a fark végződik.

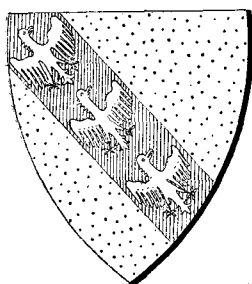
Az 390. ábrán (XV., XVI. és XVII. század) AB a test, CD a kiterjesztett szárnyak könyökének körvonala, FE a jobb, FG a bal láb, B pedig a fark vége. Ha több sas van egy címerben, meghatározott módon kell őket elhelyezni, kettőt

389. ábra.

390. ábra.

391. ábra.

392. ábra.

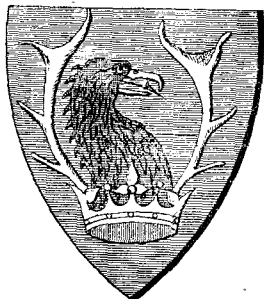
egymás fölé, hármat 2, 1-ként. Ha kettőnél több van egy címerben, *sasocskának* (aquilula, aiglette, kleiner Adler) nevezzük. A Lotharingiai ház címérében (391. ábra) a vörös harántpólyát három leeresztett szárnyú ezüst sasocska díszíti.

Csonkásas (aquila mutila, alérion, Adler ohne Schnabel und Füsse). A magyar címerekben nem igen fordul elő.

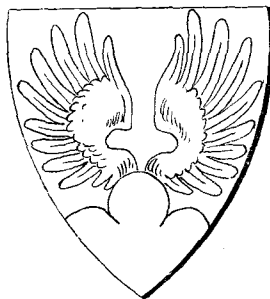
A *növekvő sast*, ha nem koronából nő ki, alul lilomszerűen kell alakítani (392. ábra). Semmiesetre sem szabad lábait látni.

A sas máza lehet arany, ezüst, fekete, vörös, kék, sőt zöld is, mint a Monthermer czímerben (lásd Heraldry British and foreign by. Rev. J. Woodward), továbbá koczkás stb.

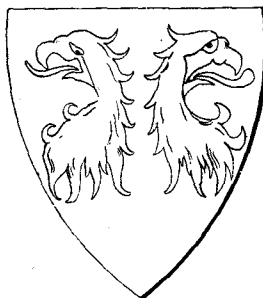
A sas egyes részei is lehetnek czímerképek. Például a *feje* nyakastól, vagy egyedül. A paczali Peres czímerben (393. ábra) sasfej van nyakastól. Szárnyait vagy kettősen, vagy csak a felét használják mint czímerképet. A kétszárnyat egyszerűen *sasszárnynak* (ala, vol, Flug), az egyest *félszárnynak* nevezik. A sasszárny leginkább mint oromdísz fordul elő a heraldikában.

393. ábra.

394. ábra.

395. ábra.

kában lásd a Dürer czímert (245. ábra), de mint czímerkép sem ritka. Szép példája a Doroszló czímer (394. ábra).

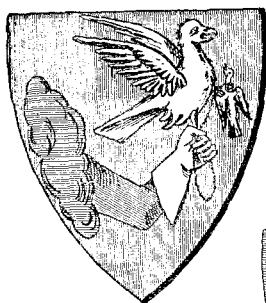
A törzsét mint czímerképet mindig leszakítottnak ábrázolják, ennél fogva alul nem szabad egyenes vonallal határolni (395. ábra).

Fejetlen sas van a lengyel Szaszszorok czímerében.

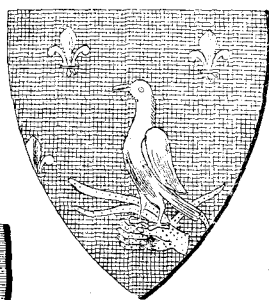
A lábban, karomban végződő sasszárny szintén kedvelt czímerkép. Ezt nevezik *szárnyaslábnak* (pes ala conjunctus, main d'aigle, Klaufflügel). Az Osl nemzetségbeliek czímerében szárnyasláb a főtypus (45, 46, 47, 48. és 49. ábrák).

Sólyom (falco, faucon, Falke) gyakran forgós sapkával ábrázolják. A magyar heraldikában szép példa erre a Zemlényi-család címere (309. ábra). Sapka nélküli sólyom van a Vátyoni címerben (396. ábra), ez utóbb egészben hasonló a francia Astorg címerhez (397. ábra), de a Vátyoni címer heraldikailag szebb.

Holló (corvus, corbeau, Rabe) a Hunyadi címerben (89. és 90. ábra).

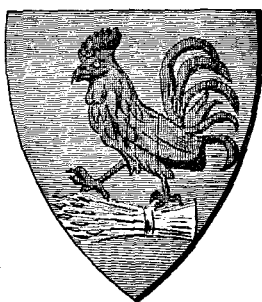
396. ábra.

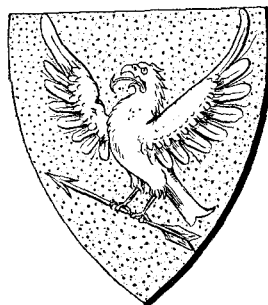
397. ábra.

398. ábra.

399. ábra.

400. ábra.

Bagoly (noctua, chouette, Uhu). E ritka címerképet mutatja a Cselkó címer (398. ábra).

Kakas (gallus, coq, Hahn) mindig nagy taréjjal, állva, küzdve vagy menve ábrázoltatik. Kakas van a hradnai Holy-család címerében (399. ábra).

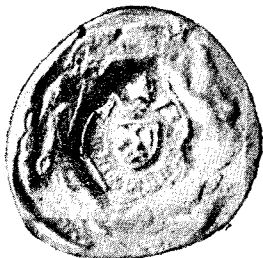
Héja (Nyáry turulnak nevezi) (accipiter, autour, Habicht) van a Héja-család beszélő címerében. (400. ábra.) Továbbá a

Kaplyon nemzetségbeli Vetésiek czímerében mint azt a Vetési Albert veszprémi püspök 1479. évi pecséte mutatja. 401. ábra).

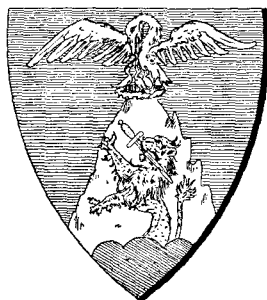
Pelikán (pelicanus, pelican, Pelikan) rendesen, melléből patakzó vérével, kölkeit etetve ábrázoltatik, mint a Batthyányi czímerben (402. ábra).

Páva (pavo, paon, Pfau) mindig sátorozó farkkal látni a czímerekben, mint a Csapodiakéban (403. ábra).

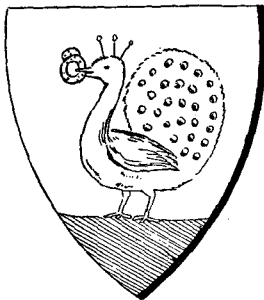
Hattyú (cygnus, cygne, Schwan) lába és csőre fekete, ebben különbözik a libától és abban, hogy hosszabb nyakát

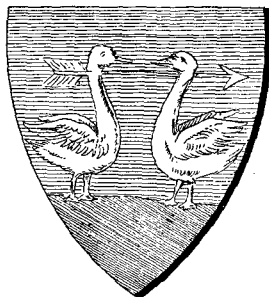
401. ábra.

402. ábra.

403. ábra.

404. ábra.

hajlottabbnak rajzolják. Az ikthári Bethlenek czímerében két hattyú van (404. ábra).

Liba (anser, oie, Gans) rendesen úgy ábrázoltatik, hogy a ruczától alig különböztethető meg vagy pedig a hattyúhoz hasonlóan.

Kacsa (anas, canard, Ente) van a Nádasdy és Darabos czímerekben (43. és 44. ábrák).

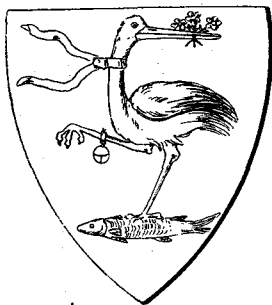
Darú (grus, grue, Kranich). Rendesen egyik, fölemelt,

lábával követ tart, mint a Tétényiek (Kapyak) czímerében (62. ábra).

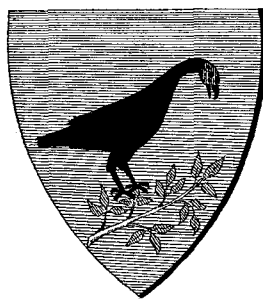
Gólya (ciconia, cigogne, Storch) a darútól abban különbözik, hogy csőrében kígyót tartva ábrázolják. Gólya van a Nagyréviak czímerében (405. ábra).

Fajdkakas (tetrao, urogallus, coq de bruyère, coq de bois, Auerhahn) van a Mesterházy-ak czímerében (406. ábra).

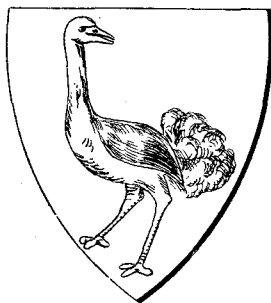
Strucz (strutio, autruche, Strauss) van a Kálnásy czímerében (407. ábra).

405. ábra.

406. ábra.

407. ábra.

Papagáj (psittacus, perroquet, Sittich), *szarka* (pica, pie, Elster), *pacsirta* (alauda, alouette, Lerche), *galamb* (columba, colombe, Taube) természetűen ábrázoltatnak a czímerekben.

A rigót rendszeren mint *csonka rigót* (mutila merula, apodis, merlette, Merlette, Amsel ohne Schnabel und Füsse) ábrázolják, mint a homonnai Drugethek czímereiben (100. ábra).

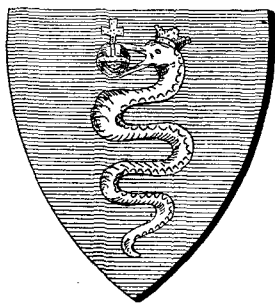
A két- és háromfejű sasról alább a 155. lapon lesz szó.

A madarakra vonatkozó szokottabb műkifejezések: *csőrös* (rostratus, becqué, geschnabelt), *felröppenő* (evolans, esso-

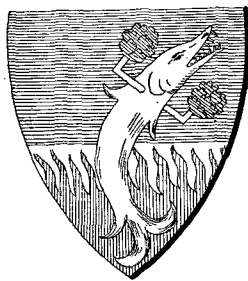
rant, flugbereit), *kiterjesztett szárnyú* (alae expansae, vol éployé, offener Flug), *leeresztett szárny* (jugum alarum demissum, vol abaissé, niedergeschlagener Flug), *ágon ülő* (perticae insidens, perché). *Csonka, letépett, fejetlen, növekvő, előtűnő* (jelentését lásd az emberi alakoknál).

Kígyó (serpens, guivre, bisse, Schlange) a hüllők között leggyakoribb czímerkép s többnyire czölöp mentén kacskaringósan van állítva, mint a Garaiak (97. ábra) és bethleni Bethlenek czímerében, (408. ábra), de előfordul a földön kúszva is. A francziák abban az esetben, ha valami állatot nyel el „bisse“-nek nevezik.

A halaknak különféle faja gyakori czímerkép, *csuka* (lucius, brochet, Hecht) van az Eresztvényi czímerben (409. ábra).

408. ábra.

409. ábra.

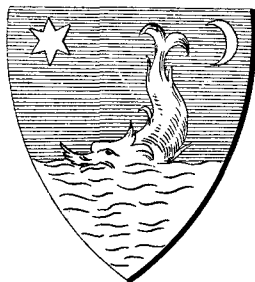
A csukán kívül a *ponty* (carpio, carpe, Karpfen), *pisztráng* (truta, truite, Forelle), *angolna* (anguilla, anguille, Aal) stb. is előfordul, különösen a külföldi címerekben.

A *halakra* vonatkozó külön műkifejezések: *uszószárnyas* (pinnatus, lorré, beflosst), ha uszószárnyuk elütő színű. *Elalélt* (pâmé, schmachtend) tátott szájú halról, *uszó* (nageant, schwimmend) a vízszintes helyzetű halról.

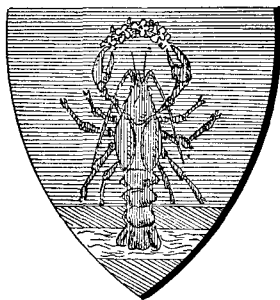
A *gyík* (lacerta, lézard, Eidechse), *teknősbéka* (testudo, tortue, Schild-Kröte), *béka* (rana, grenouille, Kröte), *krokodilus* (crocodilus, crocodile, Krokodil), *piócza* (hirudo, sangsue, Blutegel), *csiga*, *kagyló* (conchylum, coquille, Muschel), *czápa* (balena, baleine, Wallfisch), *sáska* (locusta, sauterelle, grillon, Heuschrecke) stb. heraldikánkban nem szokásos czímerképek.

Delfin (delphinus, dauphin, Delphin) van a Petrichevich Horváth címében (410. ábra).

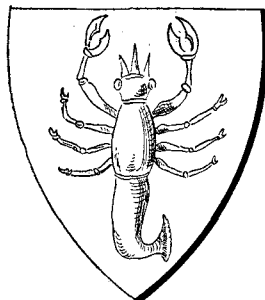
Rák (cammarus, cancer, écrevisse, Krebs) a Szirmay címében (411. ábra).

410. ábra.

411. ábra.

412. ábra.

Skorpio (scorpio, scorpion, Scorpion) a Csele-család címében (412. ábra).

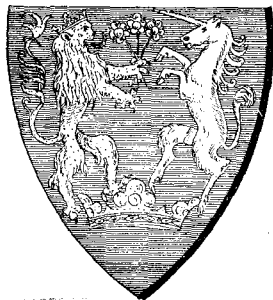
Méh (apis, mouche au miel, abeille, Biene) magában és kaptár körül, különösen az újabb időben kedvelt címerkép.

V. Képzelti alakok.

Egyszarvú (monoceros, licorne, Einhorn). Gyakran előforduló címerkép. Ágaskodva, menve, vágatva s növekvően ábrázoltatik. A heraldikailag helyesen rajzolt egyszarvú szarva nem egyenes s farka rövid és nem olyan lófarkszerű mint a

nagy-britanniai czímer mellett lévőnek. Egyszarvú van a Bercsényi (323. ábra) és a Fejérpataky czímerben (413. ábra).

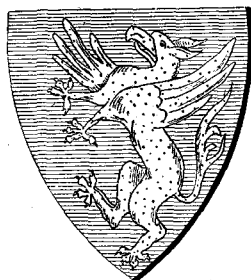
Grif, grifmadár, (gryphus, griffon, Greif). Felső teste sas-hoz hasonló, madárcsőre van, elő végtagjai, madár karmakban végződnek, hátsó része oroszlán, füle hegyes és hosszú, farka majdnem mindig a hátsó lábai között van. Szárnyai nem a hátán vannak, de első lapoczkájából nőnek ki (414. ábra).

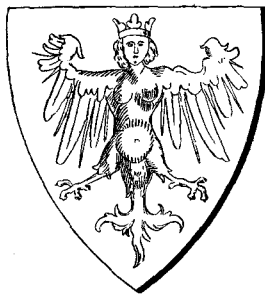
413. ábra.

414. ábra.

415. ábra.

416. ábra.

Igen sok magyar család czímerében van grif. A Tomaj nemzetség czímere (415. ábra) is grifet mutat. A grif növekvően is ábrázoltatik, de egyes részei is elfordulnak, mint a grifláb a Castriota czímerben (80. ábra).

Harpia (harpya, harpie, Jungfrauenadler). Sas, a melynek feje és nyaka helyén asszonyi fej és kebel van. (416. ábra).¹

Sasember (Adlermann) rendkívül ritka alak. A Pera-család két szárnyas láb közötti szakállas férfifejet ábrázoló czímerét

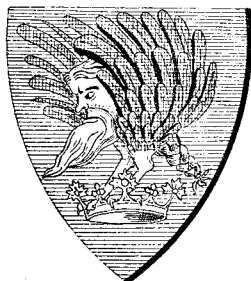
¹ Wappen der Stadt Nürnberg 1521. Retberg szerint Dürer tanítványa Pencz György rajza után. Orsz. képtár, metszetgyűjtemény.

Seyler unicumnak mondja. Nálunk e czímerkép a Perényiek czímerében látható. (417. ábra).

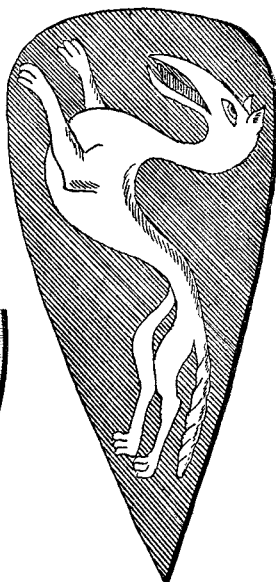
Sphinx. Fekvő oroszlán, a melynek feje és előrésze helyén asszonyi fej és kebel van.

Szírén (sirena, Melusine, sirène, Meerjungfrau). Tengeri szörnyeteg női fejjel. Nagyon ritkán fordul elő.

Párducz (panthera, panthère, Panther). A heraldikai párducz semmiben sem hasonlított a természeteshez. Feje olyan mint a grifé, előlábai mint a sasé, a hátsóak pedig olyanok

417. ábra.

419. ábra.

418. ábra.

mint az oroszláné. Szájából és füléből gyakran lángok csapnak elő, néha pedig sarva is van. A legrégibb heraldikai párduczok egyike Stiria czímerében látható, alakját a 418. és 419. ábrák mutatják. E két ábrának összehasonlításából látszik különben, hogy e phantastikus alakot milyen különbözően rajzolták, a mi nagyon természetes, mert az efféle alakokat a rajzoló, képzeletük szerint, különbözően foghatták fel. Az első helyen bemutatott István Stiria kormányzójának czímere, mely a Züricher Wappenrolle-ből van véve, a

második Luitpold Stiria fejedelmének 1203-ik évből való lovas pecsétéről van másolva.¹

Szt. Márk oroszlána (lion de Saint-Marc, Markuslöwe) rendesen zöld pázsíton fekvő, előre tekintő szárnyas arany oroszlán gloriával.

Sárkány (draco, dragon, Drache) pikkelyes testű képzeleti állat, a melynek feje vagy a krokodiluséhoz, vagy a griféhez hasonlít. Szárnya olyan mint a denevéré, farka kacskaringós, vége nyílalakú.

Állva, fekve, Szt. Györggyel vagy a nélkül, és menve ábrázoltatik. Egyik neme két-, a másik négy lábú. Sárkány van a Hermán nemzetség ősi czímerében és pedig olyan, a melyiknek szarvai vannak (420. ábra).

420. ábra.

Basiliskus (basiliscus, basilic, Basilisk, Unk) kakasfejű sárkány. *Hydrának* nevezik a kétfejű sárkányt. *Szalamander* (salamandra, salamandre, Salamander). *Főnix* (phenix, Phönix) lángokból, vagy máglyából kiemelkedő sas- vagy pávaalakú madár. *Tengeri szüz* (Seejungfer) néha kar nélkül, néha egy, néha két farkkal ábrázolják. Ha egyfarkú, akkor egyik kezével farkát, a másikkal fésűt vagy tükröt tart.

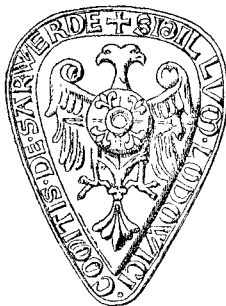
Tengeri oroszlán (Seelöwe) oroszlánfejű hal. Nagyon ritka czímerkép hazai heraldikánkban.

Két állatnak egyesítése, legalább e szokás keletkezésekor, két czímernek egyesítésére vezethető vissza. Például ha egy olyan czímert, melyben hal volt egy másikkal — melynek czímerképe oroszlán — akartak egyesíteni, a hal testére oroszlán fejet

¹ Mayer Heraldisches ABC-Buch Tafel XLIX. 14.

tettek. Innen következik, hogy ezen kettős állatok képzeletiek ugyan, de nem sorolhatók egészben a grifhez és egyszarvúhoz, mert a halfejű oroszlánt soha nem képzelték létező állatnak, míg a grifet és egyszarvút igen.

A *kétfejű sas* (aquila biceps, aigle éployé, aigle de l'empire, Doppeladler) szintén nem sorolható azon képzeleti állatokhoz, melyeknek létezésében valaha hittek. Általánosan el van terjedve az a vélemény, hogy a kétfejű sas a római birodalomnak két részre, a keletire és nyugatira való osztását jelenti, ez azonban semmivel sem bizonyítható. Annyi kétségtelen, hogy a kétfejű sas ősrégi kis-ázsiai romokon, s az Orkaditák XIII-ik századbéli bronz-érmein látható és hogy magán emberek czímerében régebben fordul elő, mint a német-

421. ábra.

422. ábra.

római császárságában. Sarwerden Lajos pecsétjén, mely 1185-ben kiállított oklevelére van nyomva, kétfejű sas látható¹ (421. ábra). Ugyancsak e képet mutatja a Henneberg grófok 1202. évi pecsége.² Az augsburgi zsidó község 1292. évi pecsétén (422. ábra)³ szintén kétfejű sas van.

Ez azt bizonyítja, hogy a kétfejű sasnak nem szabad symbolikus jelentését keresnünk. Eredete, az embereknek a fantastikus felé való hajlamára vezethető vissza. Grünenberg a római szent birodalom czímeres paizsának és oromdiszeinek összeállításakor egy-, két- és *háromfejű* sast mutat be

¹ Fürst Hohenlohe: „Sphragistische Aphorismen“-jére hivatkozva Seyler Geschichte der Heraldik. 85. lap.

² F. Warnecke „Heraldisches Handbuch.“ 13. lap.

³ Nyáry. A herald. vezérfonala 66. lap.

egymás mellett. S e képekhez azt a megjegyzést fűzi, hogy az a császár, a ki birodalmát egy vagy több királysággal növeli, háromfejű sast viselhet czímerében. Továbbá az egyfejű sast a római király, a kétfejűt a római császár czímerének mondja. E megjegyzéseinek azonban semmi alapja sincs. Császári czímernek csak Zsigmond óta használják (1433)¹ és

423. ábra.

425. ábra.

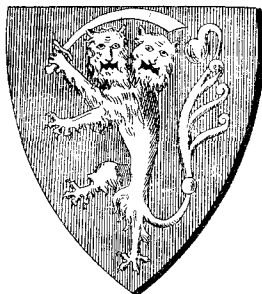
424. ábra.

az maradt, míg 1806-ban az újonnan alakult osztrák császárság czímerévé nem vált. A mostani (1871) német császárság czímerében a sas egyfejű. Kétfejű sas van 1472 óta Oroszország czímerében is. Ez évben Vasziljevics Iván kezdte használni.

Nálunk a Balogh nemzetségbeliek czímerében van kétfejű sas. A Derencsényi czímerben (9. ábra). A rima-szécsi Széchyek

¹ Fürst Hohenlohe „Der heraldische Doppel-Adler.“

czímerében (Dénes asztalnokmester a Széchyek őse 1328. évi pecsétén 423. ábra), Széchy Tamás komáromi ispán 1447. évi

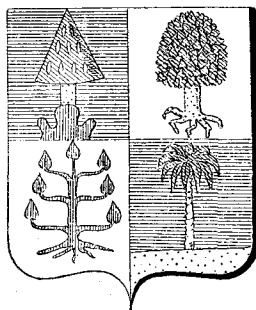
426. ábra.

pecsétén 424. ábra, Széchy Miklós székelyek grófja 1380. évi pecsétén 425. ábra.

Azonban nemcsak a sast, hanem a kutyát, leopárdot (Radák czímer 426. ábra) stb. is ábrázolják két fejjel.

VI. Növények.

Fa (arbor, arbre, Baum). A heraldikai fa hasonlít a gyermekjátékszerek fához. Színe a természeteshez legközelebb álló heraldikai szín. A fatörzs piros vagy arany, a lomb zöld, veres, vagy arany. Gyakran ábrázolják a fát gyökerestől s

427. ábra.

ezt *Kiszakított fának* (arbor extirpatus vel eradicatus, arbre arraché, entwurzelter Baum) nevezik. Különben, vagy sima földből vagy hármaskúpban növekvően is előfordul.

A *fenyőfa* (pinus, pin, Tanne) felfordított tölesérhez hasonló (427. ábra 1.).

A *hárs* (tilia, tilleul, Linde) lombozata kolomp alakú (427. ábra 2.).

A *nyírfa* (betula alba, bouleau, Birke) lombozata rosta-szerű ezüst fonással van bevonva.

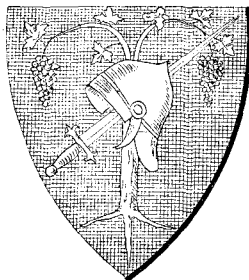
Vadcserezsnyefa (vepres, créquier, wilder Kirschbaum) (427. ábra 3.).

Tölgyfa (quercus, chêné, Eiche) (11. ábra).

Az *almafa* (pomus, pomier, Apfelbaum) rendszeren gyümölcsessel ábrázoltatik.

A *pálmafa* (palma, palmier, Palme) természetűen ábrázoltatik (427. ábra 4.).

Az *olajfa* (olea, olivier, Oelbaum) leginkább a francia heraldikában előforduló czímerkép.

428. ábra.

A *szárazfa* (arbre ébranché, dürrer Baum), lombtalan, olyan mint a fa télen.

Bokrok (arbuscula, arbuste, Staude).

Szőlőtőke (vitis, cep de vigne, Weinstock). Az Apafiak czímerében (428. ábra).

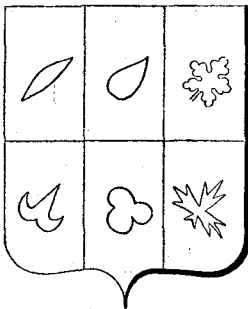
A *faág vagy gally* (ramulus, branche, Ast) többnyire naturalistikusan ábrázoltatik, pálmaág, olajág galamb csőrében stb. Kis ágacskákat vagy levélkéket, az élő heraldika korában nagyon szerettek az oromdíszre tűzdelni.

A heraldikai fa ábrázolásakor sem kell megfélekednünk Mayer tanításáról, a ki azt mondja, hogy: „a keresztény középkor ornamentikája az igaz heraldikának anyja, s az anya képének, jellege látszik a gyermekén is. Ezt megváltoztatni a természet törvényeivel ellenkezik.”¹

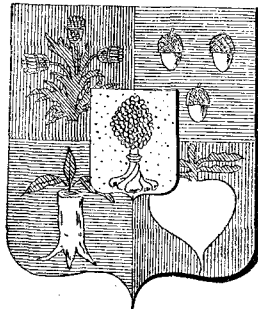
¹ Mayer Heraldisches ABC Buch.

Levelek (folia, feuilles, Blätter) rendszeren úgy ábrázoltatnak, hogy száruk lefelé áll, mint a Rátót nemzetségbeliek címérében (50., 51., 52., 53., 54., 55., 56., 57., 58. és 61. ábra). Az ellenkező esetben *hulló levélnek* mondják. A mellékelt 429. ábrán 1. fűzfalevelet, 2. nyárfalevelet (panelle, Pappelblatt), 3. tölgyfalevelet (feuille de chêne, Eichblatt), 4. borostyánlevelet (feuille de lierre, Eppich, Epheublatt), 5. lóherelevelet (trifolium, trèfle, Kleeblatt) mutat. Hársfa-levél a Rátót nemzetségbeliek címérében látható. (50—61. ábra.) 6. *Szőlőlevelet* mutat. A levelek színe: zöld, vörös vagy arany.

A lóheréhez hasonló, meg nem határozható növényeket: *négylevélnek* (flos tetraphyllus, quartefeuille, Vierblatt), *ötlevélnek* (flos pentaphyllus, quintefeuille, Fünfblatt) stb. nevezik.

429. ábra.

430. ábra.

Toboz (nux pinea, pomme de pin, Tannenzapfen) (431. ábrán a szívpaizsban).

Szőlőgerezd (botrus, uva, racemus, grape de raisin, Weintraube).

Bogácskóró (carduus, chardon, Distel) (430. ábra 1.).

Makk (glans, gland Eichel) (430. ábra 2.).

Torma (raifort, Kren, Meerrettig). A Torma család címérében (430. ábra 3.).

Répa (rapa, rave, Rübe) (430. ábra 4.).

Rózsa (rosa, rose, Rose). Ábrázolják stilizálva és természetesen. *Rózsa* alatt mindig heraldikai rózsát kell értenünk, mert ha nem az, *természetes rózsának* mondjuk a címereleírásban. A heraldikai rózsá alakja látszik a Szecsődy és a Gyulai címerekben (206. és 432. ábra).

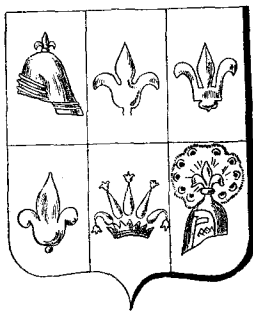
Búzakalász (spica, épi, Aehre).

Búzakéve (fasciculus, botte, Garbe).

Liliom (lilium, fleur-de-lis, Lilie) alatt mindig heraldikai, azaz stilizált liliomot kell érteni. A természethűen ábrázoltat *kerti liliomnak* (lis des jardins) nevezik.

A heraldikai liliom hasonlít a heraldika előtti idők ornamentált liliomához. Demmin: Encyclopédie des Beaux-Arts Plastiques etc. (1872) című munkájában az ornamentális liliom átváltozásainak fázisait mutatja be.

Ezek között egy ó-assyr sisakot, melynek boglárái a heraldikaihoz hasonlóan ornamentált liliomok (431. ábra 1.), egy etrusk edény díszét (431. ábra 2.), egy 580-ból való arabpénzen látható liliomot (431. ábra 3.), egy egyiptomi

431. ábra.

emlékről másoltat (431. ábra 4.), egy Ombos idejéből való egyiptomi basrelief liliomos koronáját (431. ábra 5.) és a régi francia királyi pávás oromdíszét (431. ábra 6.) a zürichi címerterkeres szerint — s mindezekon stilizált liliom látható.

Ezek szerint a stilizált liliom régibb lévén, mint a heraldika, nem állhat fenn az a nagyon elterjedt nézet, hogy a stilizált liliom a gallusok gerelye hegyének a képe.¹ Annyival inkább sem, hogy a gerely, lándsa stb. hegyének ilyenre való formá-

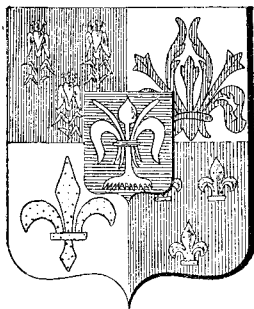
¹ P.-B. Gheusi (Norb. Lorédan) „Le Blason historique“ című munkájában, mesterére Augustin Tailhadesre hivatkozva, azt állítja, hogy e címerkép eredete azon gallus gerelynek a hegye, a melyet a francia királyok sceptrum helyett kezökben viseltek. Szerinte VII. Lajos e gerely hegyéhez hasonló ornamentumokkal díszítette paizsát, szőnyegeit stb. s ezért nevezték ezeket *fleur de Loys*-nak (Lajos virága) s nem *fleur de lys*-nek (liliom virág).

lása jóval újabbi keletű. Valószínűbb, hogy a gerely hegyét, a kormánypálcza végét stb. formálták ennek alakjára.

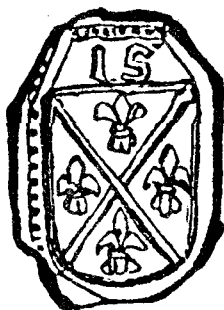
A lilium nagyon kedvelt czímerkép mindenütt, de Franciaországban különösen, valószínűleg azért, mert 1179 óta a francia királyok czímere volt.¹

La Chesnaye des Bois „Dictionnaire généalogique“ czímű munkájában 5500 liliumos czímert sorol fel.

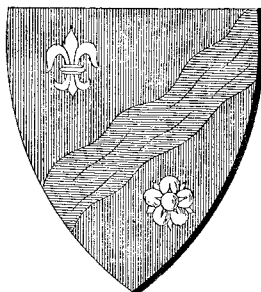
Nálunk már az Anjouk előtti időben a Győr nemzetségbeli István főpinczemeszter fia Konrád 1295-ben liliummal pecsételt.²

433. ábra.

432. ábra.

434. ábra.

Az ezen nemzetségbeliek czímerének lilium a főtypusa (20. és 22. ábrák). Liliumos czímerrel pecsétel a Győr nemzetségből való Somi Józsa 1447-ben (432. ábra).

A lilium stilizálásának különféle módjait mutatja a 433. ábra. Lilium van a Gyulai czímerben fölül a hullámos harántpólyát kísérvé (434. ábra). A természetes liliumot pedig a Győr nemzetségbeli Imrefiek czímerében látjuk (21. ábra). E példa mutatja, hogy a naturalistikus irány divatja az ornamentált liliumot, természetes liliummá változtatta.

A francia heraldika arany liliumait kivéve, a heraldikai liliumok nagyobb része ezüst, de van: vörös, fekete, zöld és kék is.

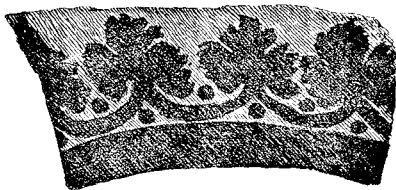
¹ Eleintén tetszés szerinti számú kékbe szövött arany lilium. 1364 óta a paizs megkisebbedése miatt, csak három.

² Hazai Okmánytár VIII. 360. l.

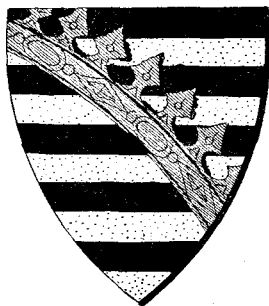
A stilizált liliom egyes változatainak külön neve van. Például: *vágott liliom* (*lilium inferiore parte abscissum*, fleur-de-lis au pied coupé vagy au pied perdu vagy au pied nourri, Halbe Lilie), *firenzei liliom* (*lilium florenticum*, lis de Florence, florentinische Lilie).

Tulipán (tulipa, tulipe, Tulpe). Különös, hogy ez a virág a mely a magyar ornamentikában oly kedvelt, hazai czímerekben nem igen látható. Azon két körülmény miatt, hogy a magyar ornamentikának kedvelt motivuma és hogy eddigelé alig van magyar czímer, a melynek czímerképe tulipán volna, az új czímerek tervezőinek figyelmébe nagyon ajánlható.

Napraforgó (*flos ad solem versa*, tournesol, Sonnenblume) mint mellékes czímerkép fordul elő leginkább.

435. ábra.

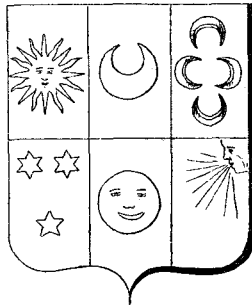
436. ábra.

A *virágkoszorú* (*sertum*, *couronne de fleur*, Kranz), és a *rutakoszorú* (*corolla rutacea*, *crancelin*, Rautenkranz). Az utóbbi stilizált virágokból áll, s nevének a rutához (rhombus) semmi köze. E titokzatos czímerképnek egész irodalma van, s főleg a vélemények nagyon különbözők. *Hefner* eleintén azt állította, hogy övből keletkezett, később e véleményét oda módosította, hogy kiegyenesített koronapánt, e nézetet vallja *Sacken* is. Regényesebb, de egyúttal valószínűtlenebb *Zollmann* nézete a rutakoszorú eredetéről, ő t. i. azt hiszi, hogy a rutakoszorú Habsburg Rudolf leányának farkocsa, a ki Szász Albrechtnek volt a jegyese. *Michelsen* Krisztus töviskoszorúja utánzatának tartja. Valószínű a Hefner későbbi- és a Sacken nézete, mert ha a szász czímer ezen különleges czímerképét megnézzük, csakugyan hasonlít egyenesre vert koronapánthoz, melynek boglárái „*ruta montana*“

levelek. Még valószínűbb *G. G. Winkel* nézete, a ki azt mondja, hogy nem egyenesre vert koronapánt, hanem szövetdarab, melybe a ruta montana levelei vannak stilizáltan beleszőve (435. ábra).¹ Rutakoszorú van a Szász-házbeliek czímereiben (436. ábra).

VII. Égi és földi testek.

Nap (Sol, soleil, Sonne). Rendesen kerek koronggal ábrázoltatik. Mindig tizenhat sugárral. A sugarak közül 8 egyenes és 8 lángszerű (437. ábra 1.). Néha egészen, néha csak félig látszik, a paizs széléből vagy hegy mögül előtűnve. Színe rendszeren arany, de láthatni vörös napot is.

437. ábra.

Naparcz (sol figuratus, soleil figuré, Umgebildete Sonne). Emberi arcot mutató nap. Ezt kell a nap rendes ábrázolásának tekintenünk. Ha a napnak tizenhatnál kevesebb vagy több sugara van, leírásakor meg kell mondani, mert ez kivétel. *Fölkelő napnak* (sol nascens, soleil levant, aufgehende Sonne) nevezik, ha a paizs alsó szélének jobb oldalából tűnik elő. *Nyugvó a nap* (soleil couchant, soleil mourrant, untergehende Sonne), ha a baloldali paizs szélén tűnik elő.

Komornap (sol inumbratus, ombre de soleil), mely csak egy üres korongból és a sugarakból áll és nem arany színű.

Hold (luna, lune, Mond) így csak a holdtöltét nevezik (437. ábra 5.).

Holdsarló (croissant, Mondessichel). Rendesen szarvaival fölfelé áll. Ha nem, meg kell mondani.

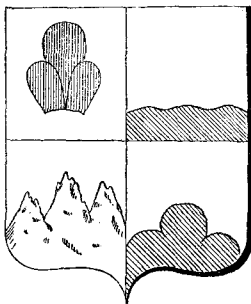
¹ *G. G. Winkel*, „Gewerbe und Kunstgewerbe in der Heraldik. E szövetdarab a fayumi nekropoliszból került Magdeburg város gyűjteményébe.

Uj-hold megfordított *C* alakú, a fogyó hold *C* alakú. (437. ábra 2. és 3. középen jobbra és balra.)

Felfordított holdsarló, (croissant versé, ou renversé, gestürzter Halbmond) melynek szarvai lefelé állanak. (437. ábra 3.)

Holdarcz (luna expresso vultu humano, croissant figuré). *Holdsarló* emberi profillal. Ha négy holdsarló kettőnként szemben áll „lunel“-nek nevezik francziául (437. ábra 3.).

Csillag (aster, stella, étoile, Stern). Rendesen hat ágú, ha nem, fel kell említeni, mert ez eltérés. A francia címerekben többnyire ötágú. Az olyan csillag, melynek ágai közt még vonalak is vannak: *tündöklő csillagnak* neveztetik.

438. ábra.

Üstökös (cometa, comète, Komet). Leírásánál meg kell említeni, hogy üstöke merre áll.

Villám (fulmen, fulgur, foudre, Blitz) rendesen felhőkből pattan ki.

Szivárvány (iris, arcus celestis, arc-en-ciel, Regenbogen). Színe: vörös, arany, kék.

Szél (aquila, aquilon, Wind). Rendesen a paizs széléből előtűnő gyermekarcz fölfújt pofával, a szájából szétágazó vonalak jelképezik a szelet (437. ábra 6.).

Halom (collis, collina, coline, Berg).

Hármas halom (tricollis, montagne à trois coupeaux, troismonts, Dreiberg) (438. ábra 1., 4.). Ha nem a paizs talpát foglalja el, meg kell mondani, mert ez szokatlan. (Lásd a Magyarország címéréről szóló fejezetet.)

Czímer tervezésnél ajánlatos a hármass hegyet nem természetes alakban, hanem úgy, mint a régi címerekben látható,

ábrázolni s ne mindig zöldre festeni, hiszen a hegy nincs mindig gyepvel benőve, lehet földszínű tehát: fekete mint a Kisfaludyak címérében 317. ábra, arany, vörös, mint a mely színek legközelebb állanak a föld természetes színéhez, lehet ezüst mintha hó borítaná.

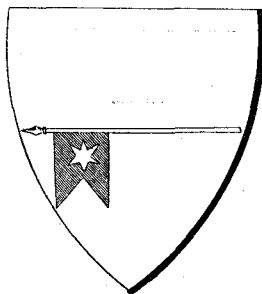
Szikla (rupes, rocher, Felsen). Gyakran a hármashegy helyén fordul elő, különösen, ha hegyi állatok vannak rajta (438. ábra 3.).

Pázsit (gramen, gazon, Rasen) (438. ábra 2.).

VIII. Műalakok.

Ezek közé tartozik minden olyan tárgy, a melyet emberi kéz alkotott s közhasználatban van vagy volt.

Alig van az efféle tárgyak közül egy, a mely mint címerekép ne fordulna elő, ennél fogva fölsorolásuk alig volna lehetséges.

439. ábra.

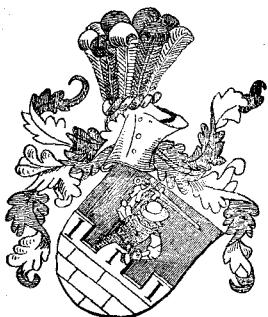
a) *Fegyverek*. A leggyakoribb címereképek. Előfordulnak mint fő- és mellék-címereképek. *Íj* (arcus, arc, Bogen), számszeríj (ballista, arbalète, Armrust), *nyíl* (arundo, jaculum, sagitta, flèche, Pfeil), a Filep-család címérében 446. ábra, *kopja, lándsa, dsida* (lancea, lance, Lanze), *Buzogány* (clava masse d'arme, Streitkolben, *kard* gladius, ensis, framea¹, Schwert), az Apafiak címérében 428. ábra, *görbe kard* (acinaces, sabre, Krumsäbel), *pallós* (gladius, spatha, Pallasch, *tőr* (pugio, poignard, Dolch). *Zászló* (bandum, vexillum, banniére, drapeau, Banner, Fahne). A Radicsics cs. címérében 439. ábra. Az újabb címerekben *ágyú* (bombarda, tormentum

¹ Framea tulajdonképen döfőfegyver, tehát kizárólag egyenes kard, ha kard értelemben használtatik.

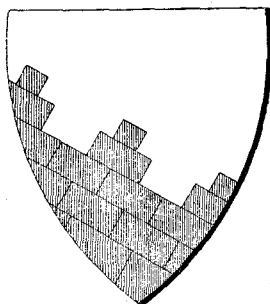
bellicum, canon, Kanone), *puska* (igniarium, fusil, Flinte, Büchse), *pisztoly* (pistolet, Pistole), *szurony* (bayonette) stb. stb.

b) *Épületek.*

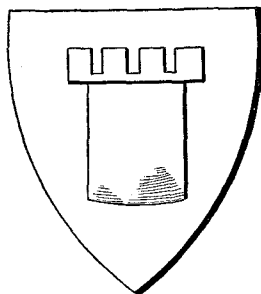
Fal (murus, mur, Mauer). A Szlopnai (440. ábra) és a

440. ábra.

441. ábra.

442. ábra.

Kaas-család magyarországi ágának czímerében 441. ábra.¹ A fal rendesen ormós, ha nem, leírásában föl kell említeni, valamint azt is, hogy van e rajta kapu.

Bástya, torony (turris, tour, Thurm, Bastei). A Tornallyay czímerben (442. ábra).

Vár (castellum, chateau, Burg). Rendesen két bástya közt egy ormós fal s rajta néha még egy, vagy több torony. Leírá-

¹ E czímerképet használja e család dániai idősebb ága a hasított paizsmezőben hátul, míg elül a 28. lapon közölt czímerkép látható. Az ifjabb, magyar és norvég ág a 441. ábrán bemutatott czímet használja. Megjegyzendő, hogy Németországban e nemzetségből való Kaas-család nincs. — Lásd Tycho de Hofman „Danske Adelsmaend“ című munkáját a 157. lapon.

sakor meg kell mondani, hogy hány torony van rajta. A Vadkerti és Szentgyörgyi Vincze család czímerében (443. ábra).

Csapórács, vagy *emelcsős kapu* (cataracta, herse sarra-sine, Fallgatter).

Palánk (pallisade, Pallisadirung). Az Abhortis-család czímerében (444. ábra).

Sáncz, (vallum, redoute, retrenchement, Schanze).

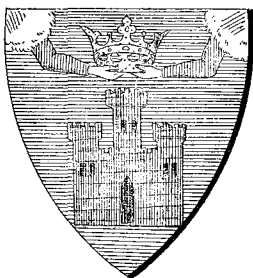
Ostromló-kos (aries, bélier, Widder).

Kapu (porta, porte, Thor). A Dürer czímerben¹ (445. ábra).

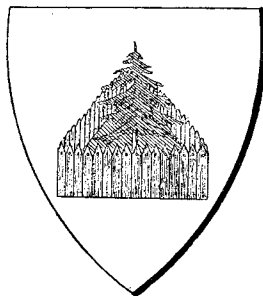
Ostromgerenda (palorum obex, estacade, Verpfälungsbalken). A Pallavicini czímerben (232. ábra).

c) *Öltöny és szerszám*:

A *süvegek* különféle neme, *vasmell* (pancerea, plastron, Brustharnisch), *vassaru* (ocrea, pedieu, soleret, Eisenschuh),

443. ábra.

444. ábra.

vasszár (cuissard, grève, Beinröhre), *vastérd* (genouillière, Kniekachel), *vaskönyök* (cubitus ferreus, cubitière, Ellenbogenkachel), *vasgallér* (haussecol, Kragen), *sarkantyú* (calcar, éperon, Sporn), *sarkantyucsatt* (fermail, Spornschnalle) sarkantyutaraj (asteriscus, molula, molette, Spornrad) stb.

Patkó (equi solea, fer de cheval, Hufeisen). A Filep-család czímerében (446. ábra).

Malomkőguzsaly (ferrum molendinare, anille, Mühleisen).

Szögmerő (norma, regula, équerre, Winkelmass).

Horgony (anchora, ancre, grapin, Anker). A Sólyagi-család czímerében (447. ábra).

¹ Dürer e czímerét 1523-ban rajzolta, de czímeres paizsát sisak és oromdísztól már előbb is használta rajzainak jelzésére.

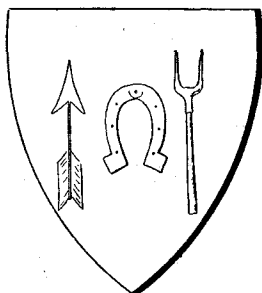

445. ábra.

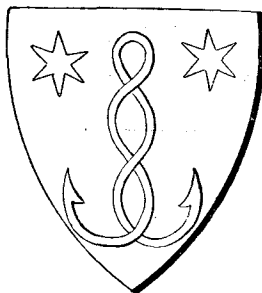
Dürer sajátkezűleg rajzolt címere, 1523.

Zabla (frenum, frein, Gebiss). A Perlaki-család czímerében (448. ábra).

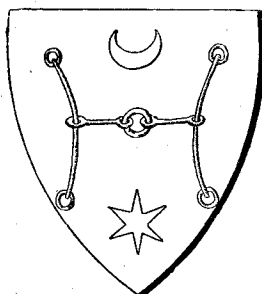
Csatt (fibula, boucle, Schnalle) a Homonnaiak czímerében (100. ábra).

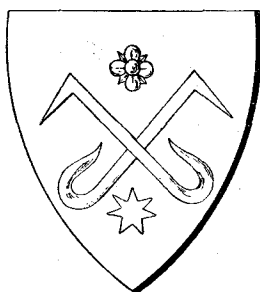
446. ábra.

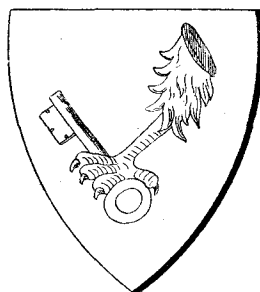
447. ábra.

448 ábra.

449. ábra.

450. ábra.

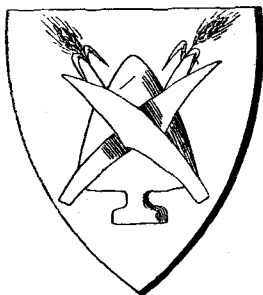
Szigony (hamus, hameçon, harpon, Angelhacken) a Kerecsenyi-család czímerében (449. ábra).

Kulcs (clavis, clef, Schlüssel). A Darnóczi-család czímerében (450. ábra).

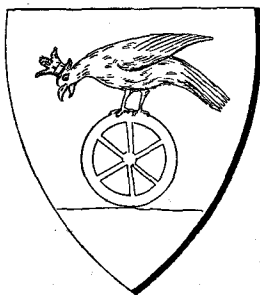
Asó (ligospala, bêche, Spaten) a Thoroczkay-család címérében (451. ábra).

Kerék (rota, roue, Rad) a Káta nemzetségbeliek címérében (38., 39. és 40. ábrák) és a Rákócziak ősi címérében (452. ábra).

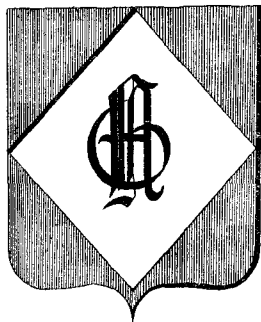
A *betűk* és *monogrammok* nagyon megfelelő címerképek, s régebben is használtattak. Az új címerszerzőknek nem

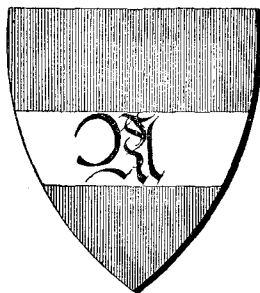
451. ábra.

452. ábra.

453. ábra.

454. ábra

ajánlhatók eléggé. A 453. és 454. ábrákon látható címertervezetek monogrammos címert mutatnak.

Mayer „Heraldisches ABC-Buch“-jában azt tanácsolja, hogy a mesteralakok és címerképekre vonatkozólag a következőket tartsuk szem előtt:

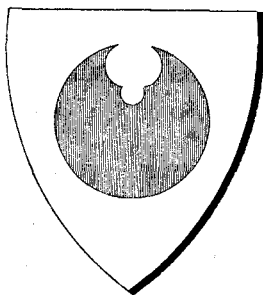
1. A mesteralak vagy címerkép keletkezését és helyes felismerését annak, hogy mit ábrázol.
2. Karakterisztikus heraldikai formájuk átváltozásait, fejlődését.

3. Helyes megválasztásukat.
4. Alkalmazásukat a heraldikában.
5. Alkalmazásukat a heraldikán kívül.
6. S némely mesteralak vagy czímerkép nemzetiségét.

1. Hogy bizonyos dolgot melyik csoportba soroljunk (a mesteralakok-, czímerképek-, természetes-, képzeleti stb. alakok csoportjába-e), szükséges az illető tárgynak biztos felismerése. Ez sok esetben nem nehéz, de máskor meg sok fejtörésbe kerül. A ki a heraldikával behatóan foglalkozott, tudni fogja, hogy a felismerhetetlen, bizonytalan és a korcsalakok száma — a melyek ide is, oda is számíthatók — körülbelül olyan nagy, mint a biztosan meghatározhatóké. Hogy valamely tárgynak hovatarozását meghatározhassuk, biztosan kell tudnunk, hogy mit ábrázol, ennek felismerésére a legtöbb esetben eredetének ismerete is szükséges. Ha az ilyen kétes dolog eredetére rájöttünk s alakja fejlődési fázisait megismertük, majdnem mindig tudni fogjuk azt is, hogy mit ábrázol. A mesteralakok, a természetből vett czímerképek, s a képzeletiek eredetének kutatása közben a kora középkorig kell gyakran visszamenőnk, míg a mesterséges alakok legtöbbjének eredetét a közelebbi multban találjuk meg. Ez azt bizonyítja, hogy a mesteralakok, a természetből vett czímerképek és a képzeletiek (képzeleti állatok) régiebbek, mint a műtárgyak sorából vett czímerképek. A stilizált rózsa, lilium, lóhere stb. azonban éppen olyan régiek, mint a mesteralakok s a természetből vett czímerképek, mert a keresztény középkor legrégibb ornamentumai közé tartoznak, a heraldika pedig benső összefüggésben van a korai keresztény középkor ornamentikájával. De nemcsak a heraldikában ábrázolták előbb a természetből vett-, s a képzeleti dolgokat, továbbá a mesteralakokat, mint a műtárgyakat, de képzőművészetekben is. Itt is előbb foglalkoztak a természetből vett tárgyakkal és képzeleti ornamentumokkal (ezek a mesteralakoknak felelnek meg) és csak később tértek a fegyverek, szerszámok stb. ábrázolására. — A műtárgyak eredetének és fejlődésének kutatása közben hipotézisekre nem szabad támaszkodnunk s lehetőleg eredeti, régi emlékeket kell szemügyre vennünk. Az efféle kutatásoknak az az előnyük, hogy a laikusoknak különben száraz és unalmas heraldikát nemcsak érdekessé, tanulságossá, de élvezetessé is teszik.

Manapság a múzeumok tudományosan rendezett gyűjteményei, a gyakran ismétlődő különféle kiállítások kincsei s a művészi kivitelű képes szakművek stb. lényegesen megkönnyítik a középkori műipar termékeknek, öltözetnek, fegyvereknek s más szerszámoknak tanulmányozását, s ez a heraldikának a kulcsa.

Sok ideig a „rutakoszorú“-ról nem tudták, hogy mi. „Cingulum militare“-nek, Habsburgi Ágnes hajfonatának tartották, míg a régi emlékek tanulmányozása világosan kiderítette, hogy egyenesre vert korona pánt és egy olyan paszománt, a melybe stilizált „ruta montana“ levelek vannak szöve.¹ Nézetem szerint e képnek két eredete lehet. Azon sok címer közül, a melyekben előfordul,² némelyiken az egyenesre vert

455. ábra.

korona pánt, némelyiken pedig a szövet stráf volt az eredeti, s később ezen — eredetileg is nagyon hasonló — ornamentumok tökéletesen egyenlőek lettek. Gyakran bizonyos tárgyat fokozatosan változtatott ábrázolási módja tette felismerhetetlenné. Példa erre a francia heraldikában „bouterolle“-nak nevezett címerkép (455. ábra). A melyben semmiképen sem lehet a kardhüvely karikáját felismerni. Pedig bouterolle = Ortbänd = a kardhüvely felső karikája. Mayernek sikerült az Engern, Brenen és Gumpfenberg címerek tanulmányozása után bebizonyítani, hogy e bizonytalan kép nem az, a minék

¹ Lásd a rutakoszorúról a címerképek során mondottakat 162. lap.

² Rutakoszorú van a Szász fejedelmi házak címerein kívül sok francia, német, belga család címerében. Lásd Petra Sancta, Menestrier, Siebmacher stb.

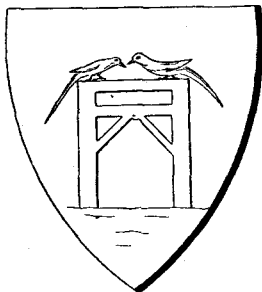
neve mondja, hanem hegyével lefelé fordított tengeri lapulevél (Seebblatt). Ugyanis a Gumpenberge két 1279. és 1281. évi pecsétén e levelek félreismerhetlenek. Ezen család 1305., 1346-iki és későbbi pecségei pedig a levélnek fokozatos átváltozását mutatják, míg végre a levél olyanná formálódott, mint az a bizonytalan kép, melyet helytelenül kardhüvely karikának (bouterolle, Ortband) neveznek. Elég helytelenül, mert nem hasonlít hozzá.

E példák mind azt bizonyítják, hogy nem elegendő valamely címernek egy ábrázolását megnézni, de lehetőleg valamennyi hozzáférhetőt meg kell tekintenünk, hogy biztosan meghatározhassuk. A címerekép szabatos meghatározása nélkül pedig sem a címert leírni, sem pedig a heraldikából történelmi vagy diplomatikai tanulságot levonni nem lehet. Főforrások erre nézve az eredeti címerpaizsok. A pecsétek és a sírkövek sokkal megbízhatóbbak mint a diplomatikai források. Ezekhez járulnak még a középkori címertekercsek, mint a Züricher Wappenrolle, Grünenberg's Wappenbuch stb.

2. A heraldikának egyik lényeges sajátsága: hogy a legtöbb dolgot nem természetes alakjában ábrázolja és hogy a mesteralakok kivételével valamennyit a megfelelő kor építészeti stílusának megfelelő módon adja vissza. Az oroszlan, sas, lilium, fa stb. soha sem olyan, mint a természetben. E körülmény annyira jellemző tulajdonsága a heraldikának, hogy ellene vétenünk, azaz naturalistikusan ábrázolnunk, nem szabad. A heraldika hanyatlásának korában, sőt manapság is szemelől tévesztik ezt s azt hiszik helyesen járnak el, pedig ezzel a heraldikát lényegéből forgatják ki, elfeledvén, hogy a heraldika par excellence középkori művészet s a címert lomtárba dobni lehet, azaz lehet többé új címereket nem adományozni, de a címerek karakterét megváltoztatni nem lehet. Tehát új címereket is a középkori ízlésnek megfelelőleg kell szerkeszteni, s mintául nem a hanyatlás korából, hanem az élő heraldika korából valókat kell választanunk.

3. A címereképeket mindig, a középkorban is használtak közül választjuk s úgy ábrázoljuk, mint akkor ábrázolták, mert csak az ilyenek illenek a címér keretébe, a kiválóan középkori paizshoz és sisakhoz. A középkorban használtak keretén belül a legprofánabb és a legmagasztosabb tárgyak is

használhatók címereképnek. És megjegyzendő, hogy egyik olyan értékű, mint a másik. Az oroszlan nem tekintélyesebb, mint a számár. A kereszt nem dicsőbb, mint az ostromgerenda. A címér értékét, tehát nem a címereképül választott állatnak vagy szerszámnak a közéletben tulajdonított becse szabja meg, hanem heraldikailag helyes szerkezete és stilizálása. A heraldika hanyatlásának idejében — a mely nálunk hamarább következte a heraldika fénykorát, mint másutt — ezt szem elől tévesztették s nem egyszer változtatták meg a címereképet csak azért, mert olyas valamit ábrázolt, a mi a közélet fel fogása szerint nagyon profán dolog volt. Azt hiszem nem tévedek, ha a Kaplyon nemzetségbeli Nagymihályiak legrégibb címereképe (456. ábra) bitófa, melyen varjak állanak s ezt

456. ábra.

kapuvá változtatták később, s mint kapú került azon címérbe, melyet Zsigmond 1416-ban adományozott a Nagymihályiaknak.

A Pallaviciniek címere fejében (232. ábra) félreismerhetlen ostromgerenda van, ennek blasonálja Spener és Menestrier is. Ma azonban keresztnek mondják s az újabb pecséteken kereszthez hasonlóan ábrázolják, nyilván azért, mert a kereszt magasztosabb dolog, mint a profán ostromgerenda és talán azért, mert azt hiszik tévesen, hogy a kereszt, a keresztes háborúban való részvételt bizonyítja. Holott tudjuk, hogy Lajos francia király, oroszlánszivű Richárd, II. András harcoltak a Szentföldön és még sincs kereszt címérükben, s hogy igen sok család van, melynek címérében kereszt van ugyan, de nagyobb részük ősei nem jártak Krisztus koporsójánál.

Az elmondottakhoz képest őrizkednünk kell az antik világból és a modern életből vett címereképek választásától. Jupi-

ter, Hercules, Mars, Pallas, Cerberus, a római légio sasa, éppen olyan kevésbé illik címereképnek, mint a zongora, fotografáló-gép, lokomotiv, huszár, baka, velociped stb., mert e tárgyak mind más időből valók, mint a címér kerete a paizs, és a tornasisak. Miért is az új címerek szerkesztésekor ne a Mohács utáni időből, különösen ne a XVII. és XVIII-ik századból való címerek képeit vegyük mintául, hanem azon címereket, melyek a XIII-ik századbéli pecséteinken, s a Zsigmondkori festett armalisainkon látszanak, mert ez a mi heraldikánknak jó korszaka, ide kell visszanyulnunk. Találunk közöttük elég szép motivumot, s a heraldika szabályait szemelőtt tartva belőlük olyan új címereket formálhatunk, melyek a heraldika karakterének megfelelnek s kevés fáradsággal úgy szerkeszthetjük, hogy a régi ismert címerekkel nem azonosak, de viszont nem hű képei azon, kevés kivétellel, torz címereknek, melyeket a XVI., XVII., XVIII. és XIX. században adományoztak.

4. A címereképek alkalmazását illetőleg három lényeges dolgot kell szem előtt tartanunk:

A) hogy a kép egészen vagy csak részben ábrázoltatik e a paizsban?

B) a kép állását a paizsban;

C) a címerekép egykori valóságos megerősítési módját az eredeti paizson.

Az A) pontban foglaltakra nézve megjegyzendő, a korai heraldika azon sajátága, hogy gyakran használt egyes részeket az egész helyett s gyakran az egészet egyes részek helyett. Később — az úgynevezett diplomatikai heraldika korában — ez nem történt meg többé, s ez igen helyes, mert e tulságos szabadság nagy zavaroknak lett volna okozója. Példa erre nézve a mi heraldikánkban a későbbi időből is van: a Csákyak legrégibb címérében egy emberi törzs van, a későbbiben pedig csak egy fej (336. ábra).

B) Több címereképet egy mezőben úgy kell állítani, hogy a felső sorba jusson a legtöbb s lefelé fokozatosan kevesebbedjenek a sorokban. Például: 4, 3, 2, 1 vagy 3, 2, 1 vagy 2, 1. A címereképek felülről lefelé való fokozatos kevesebbednek az oka az, hogy a háromszögű paizsok alul keskenyebbek voltak, mint felül.

Az állatokat rendszeren jobbra fordulva ábrázolták, mert a mint már máshelyt is mondtuk, ilyformán, ha a paizs a balkaron volt, a ráfestett állat az ellenség felé nézett, s ezt a heraldikai udvariasság követelte így. Most azonban helyesebb, ha szembe fordult testtel ábrázoljuk vagy szembe fordítjuk, az egész állatot mert a paizst most nem viselik a balkaron s most nem az ellenséggel kell udvariaskodni, hanem a szemlélővel. A leírásban azonban nem szükséges felemlíteni, hogy merre fordult az állat, mert normális körülmények között mindig jobbra kell fordulva lennie és mert bizonyos körülmények között az ellenkező oldalra kell fordítani, például öszszetett címerekben, ha a férj címérében van a jobbra fordult oroszlán, nehogy a nő címérének hátat fordítson.

Az állatok helyzete a régi időben ágaskodó és menő. Fekve és ülve nagyon, de nagyon ritkán ábrázolták.

Felnegyedelt paizsban az 1., 4. és 2., 3. mezőben lévő állatokat egymás felé fordítani nem szabad, mert a paizs megdőlésekor valamennyi állatnak azon oldal felé kell fordulva lennie, a merre a paizs hajlik, s ha az efféle címeres paizs a küzdő balkarján volt, valamennyi állatnak jobb felé kellett fordulva lennie.

Zászlón az állatokat a nyél felé kell fordítani.

Több címérékének a perspektiva szabályai szerint való állítása szabályellenes, mert nem kell elfelednünk, hogy mindnyájan egy felületen, egy síkon vannak. Ebből látható, hogy a tájképszerű címerek, hol a háttérben vár, előtte mező s ezen lovasok vannak, nem tartoznak a heraldikailag kifogástalanokhoz.

Valamennyi címéréképet a lehető legnagyobbra kell formálni, azért, hogy a mező minden része lehetőleg egyenletesen legyen betöltve, s hogy nagy üres felületek ne legyenek. Egyáltalán nem szabad valamely kép vagy alak rangját nagysága után megítélni. Például egy címérében, hol oroszlán és csillag van s a csillag nagyobb, mint az oroszlán, mégis az oroszlán a főalak.

C) A mesteralakoknak és címéréképeknek a paizsra való erősítéséről a 120., 121. és 122. lapon volt szó.

A mi a címéréképeknek és mesteralakoknak a heraldikán kívüli alkalmazását illeti, megjegyzendő, hogy e tekintetben

a középkor példáját kell követnünk. A műiparosoknak csak azt ajánlhatjuk, hogy tanulmányozzák a lovagöltönyök szöveteit, a lótakarókat, címereképek alakját mutató ivóeszközöket, falszőnyegeket, misemondóruhákat stb. stb. Innen megtanulhatják, hogy a címereképek heraldikai típusát nem szabad megváltoztatni a heraldikán kívüli alkalmazáskor sem, s ha megváltoztatjuk, a szép ellen vétünk.

6. Bizonyos címereképek egy országban gyakoriabbak, mint a másokban. Például a patkó a lengyel címerekben gyakori, a szolgálfa és üsthorog Hannoverben, Braunschweigben és Thüringiában kedvelt címerekép, a bundabőrök pedig Francia- és Angolországban, míg nálunk alig fordulnak elő. Csonka madarak szintén Francia- és Angolországban divatoznak és nem ritkák Olaszországban sem. Nálunk a legrégibb címerek motívumai az állatvilágból, főképen a madarak közül valók. Ez utóbbiak közül pedig a sas fordul elő leggyakrabban. A mesékben szereplő képzeleti állatok: sárkány, grif szintén kedvelt motívumok. A négylábú állatok közül a szarvas s későbbben az oroszlán. A növényországból ritkábban választottak motívumot s ezeknél még ritkábban égitesteket. A vágás és pólya-, hasítás és czölöp stb., tehát a mesteralakok sem ritkák régi címereinkben, de csakis a címérlevelek előtti időben. Már a Zsigmond-kori címerekben ritkán fordulnak elő.

Természetes dolog, hogy lovas nemzeteknél a patkó, zabla, pásztoroknál a juh, harczias népeknél a fegyverek stb. a kedvelt címereképek. Hogy nálunk magyaroknál a patkó és különösen a zabla oly ritkán fordul elő, annak tulajdonítható, hogy a jó időben a mesteralakok s a természetből vett címereképek számából lehetett a szükségletet fedezni, később pedig a heraldikai izlés annyira megromlott, hogy az egyszerű szerszámokat címerbe nem illőnek tartották.

Későbbi címereinkben a török, törökfej, a hajdú, a huszár a legkedveltebb címereképek s ezekből annyi van, hogy az e korbeli címerek közül sok alig különböztethető meg a másiktól. De mert az efféle dolgok nem heraldikába valók, új címér szerkesztésénél figyelembe sem veendő.

Ismételjük, hogy első sorban a Zsigmond előtti, önjogúlag felvett címereket, s másodsorban a Zsigmondkoriakat

vegyünk mintául, szakítsunk a Mohács utániakkal, legyünk e tekintetben igazán conservatívek, conserváljuk a régi szép czímernek stílusát s ne utánozzuk azon torzképeket, a melyek a hanyatlás korából valók.

NEGYEDIK FEJEZET.

A sisakról általában.

A czímernek második főalkotó része a sisak, a melyre olykor szintén ráfestették a címert.

A heraldika virágzásakor ez éppen olyan fontosságú volt, mint a paizs, mert, a mint később látni fogjuk, némely alakját alkalmasnak találták arra, hogy ormára a czímerképet plastikusan formálva rá illesszék. Különösen a tornákban volt a sisak nagy fontosságú, a hol a paizssal együtt ezt is be kellett mutatni. A sisak a XII. századbeli, úgynevezett személyes pecsétek — leginkább a lovas pecsétek — által jött a czímerrel közvetlen érintkezésbe, de alakja ebben az időben még olyan volt, hogy oromdísz nem igen lehetett reá helyezni. A személyes pecsétek kifejlődése után, a XIV. század elején, a sisakot a paizs fölé helyezték s ez heraldikailag fontos jelenség, mert ekkor lett a czímer valóságos alkotó részévé.¹

Sisakot, tulajdonképpen, csak azon czímeres paizs fölé lehet helyezni, a melynek birtokosa sisakot viselhetett, tehát csak nemes személyek paizsa fölé. Eleintén ezt az elvet szem előtt tartották s testületek, valamint polgári személyek czímeres paizsa fölé nem tették. Az élő heraldika korában, különösen kezdetben a fejedelmek által, a városoknak, testületeknek és polgári személyeknek adományozott czímeres paizs fölött sisak nincs.

E tekintetben kivétel Franciaország, a hol V. Károly már a XIV. század közepén megengedte a párizsi polgárok-

¹ B. Nyáry A. „A Heraldika vezérfonala“.

nak, hogy czímeres paizsukra sisakot tegyenek. Olaszországban a szabad-, Németországban a birodalmi városok polgárai csak a XVI-ik században kezdték használni.

Heraldikai sisaknak csak az tekinthető, a mely a fejet és arcot teljesen fedi és melyre oromdísz lehet tenni. Heraldikai sisak tehát:

I. a) a csuporsisak	} csatasisak (<i>zárt</i> nak nevezik általában, de helytelenül, mert sem záró, sem ki-nyitó készülék nem volt rajtuk).
b) a csöbørsisak	
c) a csőrössisak	
II. α) a pántos sisak	} tornasisak (<i>nyílt</i> nak nevezik helytelenül. Lásd a <i>zárt</i> -ra tett zárjelközti megjegyzést).
β) a rostos sisak	

I. Csatasisak.¹

Legrégibb a *csuporsisak* (yaume, heaume, Topfhelm), a mely két, utóbb három, négy, nem ritkán öt részből is állott, s a XII. század vége felé jött divatba.² Eleintén közvetlenül a *salap*³ fölött, később azonban a *hómer*⁴ csuklyáján vagy a *pikonhog*⁵ fölött viselték. Teteje lapos és elől kissé magasabb volt, mint hátul.

Ez, az alakjára nézve csúf sisak nagy befolyással volt a heraldika fejlődésére, mert lapos teteje mintegy megkívánta, hogy rá valamit helyezzenek s ez által az *oromdisz* (sisakdísz) keletkezésének lett okozójává.

A csuporsisakon a szemnyílás hol keskeny, hol szélesebb, s ez alatt vannak a *lélegzőnek* nevezett lyukak. Ez utóbbiak rendeltetése elnevezésükből tűnik ki. A csuporsisak súlya legtöbbször nem a vállra, hanem a fejre nehezedett.

¹ E sisaknemeket csatában és tornában egyaránt használták.

² A legrégibb csuporsisak I. Richard angol király lovas pecsétén látható, mely egy 1198-ban, a bohainville-i Szent György apátság részére kiállított s most a Seine inférieure département levéltárában őriztetik. — Hefner-Alteneck, Trachten des Christlichen Mittelalters. I. Abth. Tafel 16.

³ Salap = cervelière, huette, mitra.

⁴ Homer = haubert.

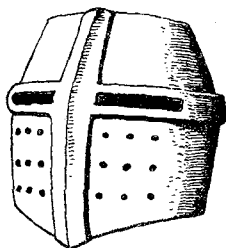
⁵ Pikonhog = Bassinet. Kesselhaube, Beckenhube.

A 457. ábra egy a XIII. század elejéről való csuporsisakot mutat. (J. H. von Hefner's Trachten des Christlichen Mittelalters. Abth. III. Tafel IV.).

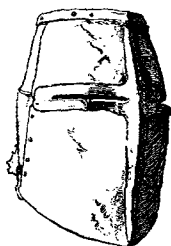
A 458. (eleje) és 459. (oldala) ábrák egy öt darabból álló csuporsisakot mutatnak.

458. ábra félprofil.

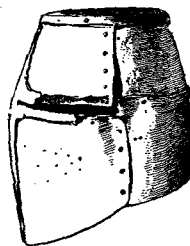
459. ábra baloldali profil.

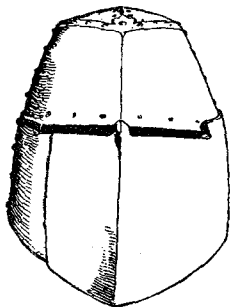
457. ábra.

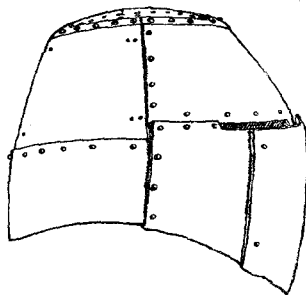
458. ábra.

459. ábra.

460. ábra.

461. ábra.

Ezen a berlini szertárban őrzött sisak a XIV. század elejéről való, 30 cm. magas, mélysége 24 cm., szélessége pedig elöl 20 cm.

A 460. és 461. ábrákon egy a XIV. sz. második feléből való csuporsisak látható. Ezen 5 darabból készült sisaknak szemnyílását közepén a vasarcz egy nyúlványa választja kétfelé. E 9.5 cm. hosszú nyúlvány a vasarczot a vashomlokkal köti össze.

Az oromdísz ráerősítésére kereszt mentén, kétsorosan fűrt 30 lyuk szolgált. E 2.5—5 mm. nagyságú lyukak a sisak tetejének oldalán vannak. Ezeken kívül a sisaknak más helyein fűrt 15 lyuk szintén e célra való.

A vörösre festett 5 klg. 357 grm. nehéz sisak felső része bőrrrel volt bélelve.

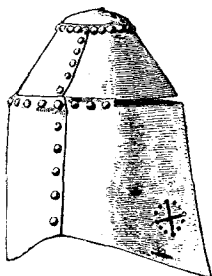
460. ábra elülről nézve. Itt figyelmet érdemel a vasarcznak baloldali megerősítése;

461. ábra jobboldali profil (e sisak a bécsi császári fegyvergyűjteményben van).

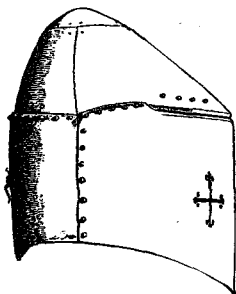
Hogy csuporsisakot nálunk is viseltek, látszik a fennmaradt középkori pecsétekből s a többek között a 142. ábrán feltüntetett János szlavóniai bán 1285. évi pecsétjéről.

Megjegyzendő, hogy a csuporsisak csak háromszögletű paizshoz illik.

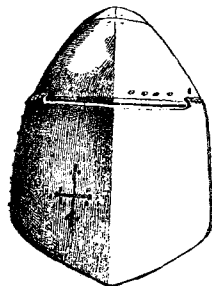
A *csöbör sisak* (grand'heaume, Kübelhelm) a XIII-ik század végén és a XIV. század elején keletkezett, az előbbinél sokkal

462. ábra.

463. ábra.

464. ábra.

bővebb, súlya pedig teljesen a vállra nehezedett. Teteje vagy boltozott, vagy laposan kúpos. Rendesen öt, összeszőgecselt darabból áll. Szemnyílása a csuporsisakéhoz hasonló s alatta néhány lyuk s a száj tájékán gyakran rácsszerű áttörés — lélegző — látszik. Mind a két oldalon keresztalakú nyílások vannak, a melyek a sisaknak a vasmellhez való kapcsolására szolgáltak. Ez pedig úgy történt, hogy a rajtuk áthúzott lánczot a vasmellhez kötötték. A pecséteken látható, lelőggő szalagok szintén erre valók voltak.

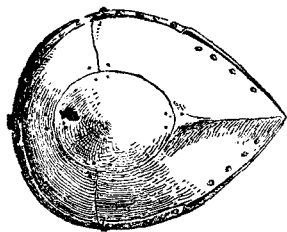
Úgy látszik, hogy a régibb csöbör sisakra nem igen lehetett oromdísz tenni, legalább nem látni rajtuk semmi olyan készüléket, a mely erre szolgálhatott volna. A csöbör sisakot vasból készítették, megaranyozták vagy megezüstözték, fekéteré fényezték stb.

A 462. ábra egy öt részből álló s a XIV. század második feléből származó csöbör sisakot mutat. Jobb oldalán kereszt-

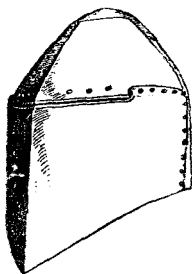
alakú lélegző látszik s e körül 8 lyuk van. Magassága 37 cm., szélessége 28,5 cm. Decker Gusztáv tulajdona Berlinben.

A 463., 464., 465. és 466. ábrákon látható öt darabból összeszőgecselt csőbőrsisak szintén ebből a korból való, a hátsó részén levő horog a vasháthoz való erősítésére szolgált. Keresztvirág alakú lélegzője a jobb oldalon van.

A 463. ábra jobb oldali profilja.

465. ábra.

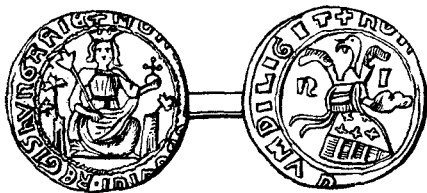
466. ábra.

464. ábra e sisak előrésze.

465. ábra e sisak felülről tekintve.

A tetején látható 16 lyuk az oromdisz ráerősítésére szolgált.

466. ábra profilja félbalról tekintve.

467. ábra.

Csőbőrsisakot látunk I. Károlynak a 467. ábrán föltüntetett érmén.

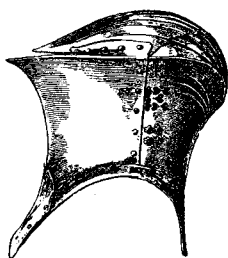
A XIV. század vége felé és a XV-ik elején a sisaknak két újabb neme — a *csőrsisak*, továbbá a *pántos-* és *róston tornasisak* — jött divatba, melyek közül az utóbbi kettő kizárólag tornákban használtatott.

Az előbbi a kopjás tornákban, az utóbbiak a karddal és buzogánynyal vívottakban viseltettek. A csupor- és csőbőrsisakokon a szemnyílást és a lélegzőket egy, az arcz nagy-

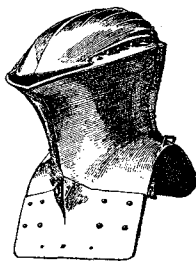
ságának megfelelő, pántokkal vagy rostélylyal elzárt nagyobb nyílás pótolta.

A csőrös sisak a csatasisakok (zártak) csoportjába tartozik és egyaránt illik a tárcsához, a háromszögletű- és a csücskös- vagy kerek talpú paizsokhoz.

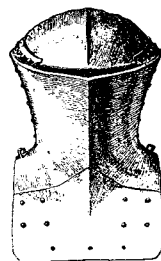
Alsó, a nyak elejét takaró része erősen bekanyarított s felnyúlik a szem tájákáig, a hol nagyon előre áll s a felső részhez ér. Itt van a szemnyílás. A későbbi csőrössisakok alsó, előrésznének felső széle feljebb esik, mint a felső rész alsó széle s a szem tájékán hasadék van nyitva. Súlya körülbelül 20 kiló, tehát nehezebb, mint a csupor- és csöbørsisak. A puszta fejen vagy a posztó salap fölött viselték. Súlya nem nehezedett a fejre, hanem a vállakra, úgy, hogy benne a fej szabadon mozoghatott. A vérthez való erősítése sróffal, csattal

468. ábra.

469. ábra.

470. ábra.

vagy kapocscsal történt. A sisaknak e neme mindig vasból készült s rendesen vörös posztóval volt bélelve.

A csőrös sisakot kopjával vívott tornákon kívül csatában is viselték.

A 468., 469. és 470. ábrán látható Decker Gusztáv berlini gyűjteményében őrzött *csőrössisak* a XV-ik század második feléből való. A tetején látható nagyobb négyszögletű és a többi kisebb lyuk az oromdísز megerősítésére szolgált. A fül tájékán, mind a két oldalon lélegző látható, alattuk és felettük pedig 4—4 rozettaszerűen szegett nyílás.

468. ábra a sisak oldalról nézve.

469. ábra félprofil.

470. ábra elülről látva.

Legrégibb, festett czímereinken általában csőrös sisak van festve, de többnyire domborúbb alakú, mint a bemutatott

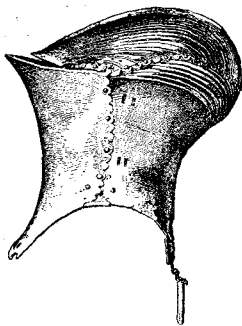
három ábrán látható, a melyhez hasonló a Szlopnai-család armálisára festett szép oromdíszszel ékesített sisak (440. ábra).

A 471. és 472. ábra egy a berlini szertárban őrzött, a XVI-ik század elejéről való csőrös sisakot mutat. A tetején lévő tarajon 10 lyuk van. Ezek közül kettő az oromdísz ráerősítésére szolgált. Oldalt 5 különböző alakú lélegző látszik. A vasnyakon látszik az úgynevezett sisak-farkcsavar (Helmzagelschraube) és egy csatt, a melybe azt a szíjat húzták, a melylyel a tárcsa állását tették feszessé.

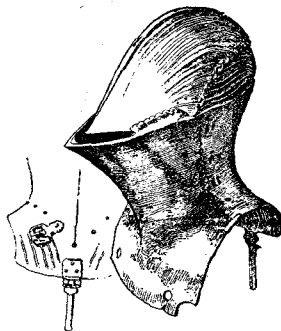
Magassága 44 cm., szélessége 40·5 cm.

471. ábra oldalról nézve.

472. ábra félprofilja és a vasnyak alsó része.

471. ábra.

472. ábra.

II. Torna- (nyílt) sisakok.

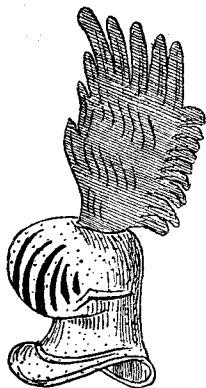
A *pántos- és róstos tornasisak* a csupor- és csöbör-sisakból fejlődött.

Láttuk, hogy a csupor- és csöbörsisakon a szemnyílást és a lélegzőket néha egy, pántokkal vagy rostélylyal elzárt, nagyobb nyílás pótolta. E pántoknak meghosszabbítása által a XV-ik század harminczas éveiben keletkezett a *pántos-* s később, keresztpántok alkalmazása által a *róstos sisak*. Az első pántok a sisak előrészéből voltak verve, mint a Bakócz-család, 1486. évből való armálisának sisakján látszik (473. ábra). Később azonban a pántok külön vasdarabok voltak s szögekkel erősítették a nyílás fölé.

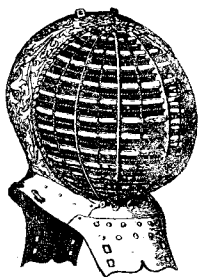
A fej alakjához idomult ezen sisakok vagy kétféle anyagból: vasból és bőrből készültek, vagy pedig csupán egyikéből ezen anyagoknak.

Eleintén a pántos vagy róstos rész csak mérsékelten domborodott ki, később azonban nagyon is kidomborították. Ezt is posztóval — rendszeren vörös színűvel — bélelték.

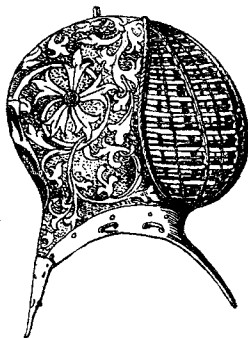
A 474., 475. és 476. ábrán a XV. század második feléből való róstos tornasisak látható (Heffners Trachten des Chr. M. Alt. Abth. II. Tafel 137). A róst vaspántokból és drótfonadékból készült. Hátsó része bőrből való, felette néhány, bőrrel bevont vaspánt van s aztán az egész ismét, krétás pépbe mártott, vá-

473. ábra.

474. ábra.

475. ábra.

476. ábra.

szonnal van burkolva. Tetején ezüstös lombdís, hátulján a *Stein*-család címere látható. Az oromdís megerősítésére, a tetején látható, két átllyukasztott vas szolgált. E sisakot nem lehetett kinyitni, úgy helyezték felülről a fejre, mint valamely üveg harangot az óra felé.

Magassága 49 cm., szélessége 32·7 cm.

474. ábra félprofil.

475. ábra profil.

476. ábra hátulról nézve.

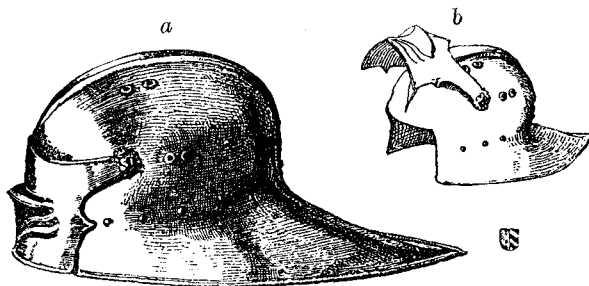
Nálunk — a hol a csőrös sisak később multa divatját, mint Francia- és Németországban — a tornasisak csak a Jagellók idejében kezdtek elterjedni.

Pántos vagy rostos tornasisak nem illik a régibb alakú paizshoz, csakis a kerek talpú, csücskös talpú és a renaissance korbeliekhez.

A XV-ik század közepén keletkezett „*salade*”-nak nevezett vas süvegeket a XVI-ik század elején már a tornákban is használták rövid ideig s így heraldikai sisaknak tekinthetők. A tornákban viselt „*salade*”-ra oromdiszt tettek.

E süveget úgy viselték a fejen, mint a kalapot.

A *salade*-nak mindig volt szemnyílása, *nyakernyője* hol merő, hol tagolt. Szerkezetét az jellemzi, hogy a mellvérttel

477. ábra.

kapcsolatos *állazóhoz* (Kinnstück, Barthaube) illet. Néha *vizir* is volt rajta.

A „*salade*”-ból alakultak valószínűleg a *burgundi vizires sisakok* (1500). A vizir fel és letolható s oldalt nyitható volt. E sisak oromdiszszel a heraldika hanyatlása idejében fordul leginkább elő.

A 477. ábra egy, a XV. század közepéből való Nürnbergben készült „*salade*”-ot mutat (Decker gyűjteménye), a mely két részből van alkotva, *nyakernyője* merő, mind a két oldalán az oromdisz megerősítésére való 4—4 lyuk látható:

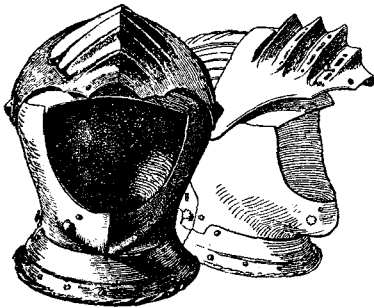
a) oldalról nézve,

b) féloldalról nézve, feltolt vizirrel.

A „*salade*” hazai heraldikánkban nem igen volt divatos s mint „*tímre*” nem fordul elő. Csakis mint czímerkép-járu-lék látható. Például a Szlopnai czímerben (440. ábra).

Megemlítenéd még az aranyból készült *királyi (nyilt) sisak*.

A 478. ábra egy a XVI-ik század elejéről való „armet“-nek nevezett vizes sisakot mutat (Warnecke tulajdona). Miksa császárt Burgmair egy 1508-ból való fametszeten ilyen sisakkal ábrázolta, csak hogy tetején pávatollcsomós oromdísz

478. ábra.

479. ábra.

látható (479. ábra). Ez leginkább szolgálhat mintául a nyilt királyi sisak rajzolásához, annyi inkább, hogy a valóságban is létezett, nem úgy, mint a rendesen rajzolni szokott.¹

III. A sisak alkalmazása.

A gyakorlati heraldikában természetes, hogy egy paizson csak egy sisak volt, mert a címerez paizsból és oromdíszes sisakból összeállított „*emblème*“ egy embernek szereléke volt

¹ F. Warnecke „Heraldisches Handbuch“.

és mindenkinek csak egy feje van. Több sisakot egy paizson az élő heraldika korában nem is látunk. Később, mikor a torna divatját múlta, a festett, faragott vagy metszett címéres paizsok felett több sisakot is alkalmaztak, de csak ott, ahol több címér van egyesítve. Ebben az esetben az egyes sisakoknak a rendesnél kisebbeknek kell lenniök s azon címér nagyságához kell arányulniok, a melyhez tartoznak. Elnékel kell tekinteni, hogy a paizs fölé csak annyi sisak való, a hány a felső szélén elér. Ha ez nem lehetséges — például nagyon sok címérnek egyesítésekor — a paizstartók fejére, vagy a paizs lábához kell a fent el nem férő sisakokat helyezni. Megjegyzendő, hogy itt nem címérképekről, nem a paizsmező tagjairól, hanem külön címerekről van szó, tehát az olyan négy részre osztott címéres paizsra, a melyen több mesteralak vagy címérmép csak egy címért alkot, csak egy sisakot szabad tenni.

A heraldika hanyatlásának korában az itt elmondottakra nem voltak tekintettel, sőt az 1817. július 29-én 9406. szám alatt a cs. k. udvari bizottság által kiadott heraldikai szabályok szerkesztője is figyelmen kívül hagyta ezt, a midőn egy 1752-iki szabályzat alapján a többek közt azt mondja, hogy az alsóbb osztályú nemest egy, a lovagot két, a bárót (Freiherr) három sisak illeti meg.

A sisakok rendesen csiszolt vas színűek, a rostély pedig, különösen a későbbi, rendesen aranyos. Voltak azonban egészen arany-, egészen ezüst-, festett- és damaszkozott sisakok, sőt olyanok is, a melyeken a díszítések ezüstmől vagy aranyból valók.

Megjegyzendő azonban, hogy a nem fejedelmek címéres paizsa fölötti aranysisak, Csoma szerint,¹ csak a véletlen vagy a címérfestő szeszélyének tekintendő, éppen úgy, mint az ezüst korona, melyet itt-ott kedvező színbeosztás elérése végett alkalmaztak. — E föltevés mellett bizonyít az, hogy az egyetlen Hunyadi Jánost kivéve, Básznai János, Nagymihályi Albert, Bajnai Both egyáltalán nem voltak olyan állásban s az érdemek oly magaslatán, hogy ezen — a külföldön csak fejedelmi személyeket megillető kitüntetésben részesültek volna. És ha ez valóban kitüntetésnek volna tekinthető,

¹ Turul 1896. Zsigmond király címérlevelei.

úgy azt bizonyosan külön felemlítették volna az oklevél szövegében, mint a koronáról, melyet a címmerkérők nemességük nagyobb dicsőségére nyertek.

Kékre futtatott aczélsisakot a heraldika fénykorában nem, csakis a hanyatlás korában viseltek.

A sisak béllése rendszeren vörös, de a régiebb időben zöld és fekete béllés is fordul elő.

Czímerfestésű sisakok már a heraldika legrégebbi korában is voltak,¹ és pedig a plastikus oromdísz divatját jóval megelőző időben. Később, a mikor a fegyverek befestése általános lett, kétféle módon, „*heraldikai*“-lag és „*ornamentálisan*“ befestett sisakokat lehet megkülönböztetni. — A XIV. század elejétől kezdve már nem volt szokásban a sisakra címert festeni, s a renaissance óta a sisakot csakis ornamentálisan festették be.

A mi a sisaknak a címeres paizs fölé való helyezését illeti, a következőkben elmondottakra kell ügyelni:

1. A sisakot közvetlen a paizs felső szélére téve, úgy, hogy közepét kissé fődje, kell ábrázolni, akként, hogy ne úgy nézzen ki, mint ha lebegne, vagy egyensúlyt veszítve leesni készülne. Mert a valóságot kell szem előtt tartanunk, a sisak pedig csak a fent leírt módon állhat biztosan a paizson.

2. A koronának kell a sisakon lenni, s nem a sisaknak a koronán, mert koronás sisak képzelhető a fejen, de koronás fejen sisak nem. Ha tehát valaki ragaszkodik ahhoz, hogy paizsa fölött újkori rangkorona legyen, a sisakot mellőznie kell, mert a korona fölé helyezett sisak vagy sisakok heraldikai értelmetlenséget tanúsítanak. A heraldika fénykorában rangkoronát nem ismertek, a fejedelmeken kívül, a valóságban senki sem viselt koronát, s az a korona, a melylyel a sisakot díszítették, a fejedelmi koronát jelképezte, s ez, tudvalevőleg, akkor nem volt zárt korona és úgy ábrázolták, hogy három boglára s két éke látszott csak (lásd a rangkoronáról szóló fejezetet).

3. A sisakot a paizs helyzetéhez kell alkalmazni. A dőlt paizson vele egy oldal felé fordítva, a paizs felső sarkára kell helyezni. E korlátozáson kívül, hogy szembe vagy valamelyik oldalra fordítva ábrázoljuk-e, az szabad tetszésünktől függ.

¹ Mayer. Heraldisches ABC-Buch.

4. Két egymás felé fordított sisak közül a jobbról levőt nevezzük elsőnek.

5. Három sisak közül a középső az első, a jobbról álló a második.

6. Páratlan számú sisakoknál a sor a következő:

6., 4., 2., 1., 3., 5., 7.

Ez esetben a jobbról állókat balfelé, a balfelől állókat jobb felé fordítva kell állítani, a középsőt pedig szembe kell fordítani.

7. Páros számúaknál kölcsönösen egymás felé kell őket fordítani. A jobbról 3-ik helyen álló az 1-ső.

5. balra, 3. jobbra, 1. balra, 2. jobbra, 4. balra, 6. jobbra fordítva állítandó.

Téves az a nézet, hogy csak a pántos sisakot szabad nemesinek tekinteni, és hogy a csatasisak (zárt) polgári sisak. Hiszen tudjuk, hogy tornában csak nemes ember vehetett részt, tehát a sisak akár zárt, akár nyílt, tulajdonképpen csakis nemes ember címeres paizsára volna helyezhető. De a tornák megszűnése után a nem nemeseknek adományozott sisakok Németországban többnyire csatasisakok (zárt) voltak és ettől az időtől kezdve a nemesek pántos vagy róstos tornasisakot állítottak címeres paizsuk fölé.

Határozottan állítható azonban, hogy a heraldika fénykorában egy sisaknak sem volt nagyobb értéke, mint a másinak, s hogy heraldikailag éppen oly kevésbé lehet a sisakok között rangfokozatot megállapítani, mint a koronák között, habár a heraldika hanyatlásával a szokás mind a kettőnél hozott illet létre.

A XVI-ik század közepétől kezdve Németországban az összes nemesség majdnem kizárólag pántos vagy róstos tornasisakot használt címeres paizsa fölött és nem szívesen látta volna, ha polgáriak ezt teszik.

Zsigmond diplomáiban, sőt Miksa és V. Károlyéiban sem látunk különbséget a torna (nyílt) és csatasisak (zárt) között. Így volt ez hazánkban is, hol nyílt (aperta), hol zárt (clausa) sisakot említenek armálisaink, tekintet nélkül az illető rangjára.

Németországban, az előbb említett szokásnál fogva, hogy nem nemes címeres paizsán a későbbi időben torna (nyílt) sisak nem igen fordult elő, mondhatni még, hogy a tornasisak nemesi címér „timbre“-je, de nálunk nem kell reá figyelmet for-

dítani, mert ilyen megkülönböztetésről szó sincs s legrégibb, kétségtelenül ősnemes családaink czímerében csatasisakot látunk, sőt a király czímeres paizsa fölött is csőrössisak van Nagy Lajos fibuláján, a mely Aachenben őriztetik. Hazánkban legfeljebb a legutolsó időben tehettek a sisakok között különbséget, abban az időben, a mikor Bécsben készültek a magyaroknak adományozott czímeres levelek, a hol 1752. október 23. Mária Terézia császárné adott ki egy rendeletet, a melyben erre vonatkozólag utasítások foglaltatnak. A pántok nagyobb vagy kisebb száma sem jelent nálunk semmit. — Franciaországban a XVI. századtól kezdve rang szerint variálták a sisak anyagát, alakját és helyzetét.

És pedig:

A királyoké: nyiltsisak (rostély nélkül való) szemben álló arany; az uralkodó hercegeké: hasonló a királyihoz, szemben álló, de kevésbbé nyílt; más hercegeké és az őrgrófoké arannyal diszített, zárt, ezüst, a melynek rostély a 11 pántból áll; a grófoké, vicomte-oké és a vidame-oké¹ harmadprofilban álló, ezüst, 9 arany pánt; a báróké félprofilban álló, aranyos diszítésű, ezüst sisak, 7 arany pánttal; a cím nélküli nemeseké profilban álló aczél, a melynek rostély a család régisége szerint 5, 4, 3 pántból áll; az új nemeseké profilban álló, rostély nélküli, majdnem teljesen zárt; a törvénytelen származásúaké balra fordított, zárt sisak; az écuyer-ké² jobbra fordított nyílt, rostély nélkül való.

Nyakék (monilia). A sisak nyakrészén lánczon, zsinóron stb. függő érmek csekély jelentőségű ékességek, a melyeket, nemesi- vagy tornatársulatok tagjai, mások szerint csak a főbb tisztviselői viselték. Legelőször a XV. század végén a tornasisakokon tűnnek fel. A polgári czímereken vörös pántlikán lógva találjuk.

Manapság a sisak kiegészítő részének tekintik s úgy szólván nincs újabb czímer, a melyben a sisak nyakrészén ilyen lánczos érem ne csüngene. Némely heraldikus azt véli, hogy csak azon családok viselhetik jogosan, a melyeknek

¹ Vidame = a középkorban olyan nemes ember, a ki valamely érsekség vagy püspökségtől földet bírt annak fejében, hogy a püspökség vagy érsekség földjeit fegyverrel megvédelmezi, ha kell.

² Még lovaggá nem ütött fiatal nemes.

egykori tagjai nemesi- vagy tornatársulatok tagjai voltak. Azt hiszem, hogy e nézet túlságosan szigorú, mert hozzá hasonló gondolkozással a címér használatát egyáltalán nem lehetne megengedni azoknak, a kiknek elei nem voltak jogosítva a tornákban való részvételre, hiszen a tornák megszűnése óta adományozott címerek részei: a paizs, sisak, oromdís, ma alkalmazva, nem kisebb históriai hazugságok, mint a moniliák.

Ha ily túlszigorúak akarnánk lenni, az újabb nemes családok nemesi rangjának jelezése végett egyedül a rangkoronát kellene monogrammm fölött használni s nekik címert nem lehetne adományozni. Ebben volna logika, de nem hiszem, hogy e túlhajtott logika tetszésre találna.

IV. A sisak aránya a paizshoz.

Újabb időben a sisaknak a paizshoz való helyes arányát nem igen veszik tekintetbe, holott erre nagyon kellene ügyelni, ha — a mi az egyedül helyes — azt akarjuk, hogy a festett címér a valóban használt tornaszerszámokból összeállított „emblème“-nek hű képmása legyen.

Az új címerekben a sisak rendesen nagyon kicsi, a paizs meg igen nagy. Pedig nem kell elfelednünk, hogy a címeres paizs lovag paizsa volt, a melyet lóháton használt. Lóháton pedig a paizs csak a törzs fedezésére szolgált, nem kellett tehát oly szerfelett nagynak lennie, mint a gyalogsági paizs-nak, de nem is lehetett, mert lóháton alkalmatlan és céljának meg nem felelő lett volna.

Rendesen az oromdíszes sisakot viszonyítják a paizshoz — és ez helytelen — mert az oromdís változó nagyságú. A pusztas sisakot — melynek nagysága, a paizs nagyságához hasonlóan, az emberi test méretein alapul — kell a paizsszal összehasonlítani. A kettő közötti arány éppen olyan változatlan, mint az emberi fej és az emberi test közötti.

Nem szorul magyarázatra, hogy a heraldikai sisak rangjának magában is jóval nagyobbnak kellett lennie, mint az emberi fejnek, mert ha teteje közvetlen a fejen nyugodott volna, viselője minden fejére mért ütést, vágást fokozottabban érzi vala, de azért is, mert — a mint azt már más helyt is

mondtuk — a salap, a hómer csuklyája, vagy a pikonhog fölött viselték. A harang pedig csak egy része a sisaknak, hozzájárul még a nyakat fedő rész is.

Egy közép nagyságú ember sisakjának legalább 40 cm. magasnak kellett lennie, paizsa pedig legfeljebb 50 cm. lehetett. Tehát az arány 4 : 5-höz.

A lovas pecsétek nyújtják e tekintetben a legjobb útbaigazítást István ifjabb király XIII-ik századbéli (480. ábra) és János cseh király XIV-ik századbéli (481. ábra) lovas pecsétei igazat adnak fenti számításunknak.

480. ábra.

Dürer címerrajzai, a melyeket a mai címerrajzolóknak mintául ajánlhatunk, mutatják, hogy a XVI-ik században még tudták, mire való a sisak és paizs, s a sisakokat jó nagyra formálták.

A Roggendorf címérben 350. ábra a sisak a paizsnak $\frac{7}{9}$ -e, a Dürer címérben $\frac{7}{10}$ -e, 445. ábra.

Későbbben a kettő közötti arány mindinkább változott a sisak nagysága rovására, míg a XVIII. és XIX. században

már oly kicsire rajzolják a sisakot, hogy a paizshoz mérve a lovag legfeljebb öklére s nem fejére húzhatná. — Erről a heraldika szellemével ellenkező visszásságról le kell szoknunk, mert az ily arányokban rajzolt czímer nemcsak helytelen, de csunya is és nagyon emlékeztet valami nagy fejű s kis testű bogárra.

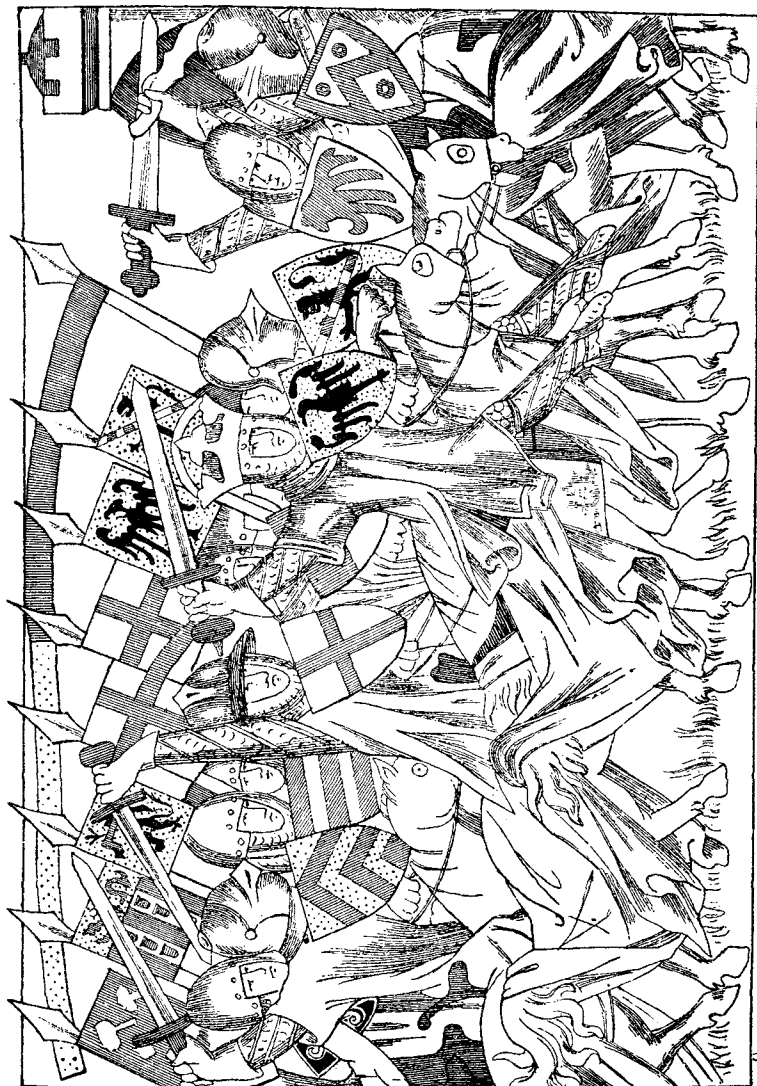

481. ábra.

Mayer azt mondja, hogy a sisak inkább nagy legyen, mint kicsi.¹

A mai czímerrajzolóknak nem látván valódi czímeres paizst és heraldikai sisakot, mintának nem ezeket veszik, de a múlt századbéli czímerfestményeket, a melyek egytől-egyig olyan

¹ „Bei den jetzt zumeist noch üblichen zwei Hauptformen heraldischer Helme dürfte es jedoch immer viel besser sein, wenn man sie verhältnissmässig lieber etwas zu gross macht; denn zu kleine Helme auf kolossalen Schildern sind gewiss für jeden Sachkundigen ein gar zu wiederlicher Anblick.“ — „Heraldisches ABC-Buch“. 134. l.

Gellum ante Iamnic.

482. ábra.

emberek készítettek, a kiknek e két dolog nagyságáról s nagyságuk egymáshoz való viszonyáról fogalmuk sem volt. Ez az oka, hogy a paizst nagyobbnak, a sisakot kisebbnek képzelik, mint az valóban volt. A fent már elmondott okoknál fogva a lovagpaizsnek feltűnően kicsinynek kellett lenni, s hogy kicsi is volt, a lovaspecséteken kívül az ide mellékelt csatakép (482. ábra) is mutatja, a mely a *Balduineum*nak nevezett trieri képes kéziratrajzai közül való.¹

¹ Ezen egykorú kézirat VII. Henrik római útjáról szól (1310—1313). A benne foglalt történelmi képeket a berlini királyi állami levéltár adta ki „Romfart Kaiser Heinrich's VII. im Bildercyclus des Codex Balduini Treverensis“ czim alatt. Szövegét L. von Eltester irodalmi hagyatékának fölhasználásával Imer György adta ki Berlinben. 1881.

ÖTÖDIK FEJEZET.

I. Az oromdíszeről általában.

Oromdíszernek (apex galeae, cimier, Kleinod) nevezik a sisak ormára tűzött plastikus tárgyakat.

A heraldikai oromdíszer a heraldikai sisaknak jellemző plastikus ékessége. Nélküle heraldikai sisakot éppen oly kevéssé lehet képzelni, mint oromdísz sisak nélkül. Ez az ókoritól csak abban különbözik, hogy formálása a heraldikai ízlésnek felel meg.

Az újabbkori heraldikusok, különösen Mayer nyomán indulva, azt állítják, hogy a heraldikai oromdíszer nem az ókori oromdíszből fejlődött. Nézetem szerint ez túlzás, mert abból, hogy az utóbbi más ízlés szerint van formálva, mint az előbb említett, nem következik az, hogy más, vele nem rokon tárgy, hiszen a keresztény középkori sisakok is más ízlésben készültek, mint az ókoriak, még sem jut eszébe senkinek sem, hogy a kettő közötti összefüggést tagadná.

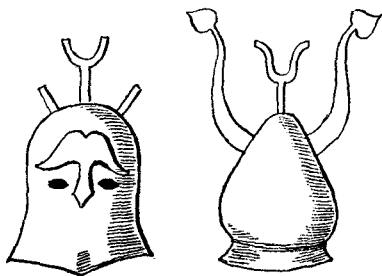
Ezen theoria onnan ered, hogy az ókori paizsokon ábrázolt képeket nem tartjuk czímernek s ehhez analog az ókori sisakra tett plastikus díszeket sem akarják némelyek oromdísznek elismerni. Pedig a két dolog között különbség van. Az elfogadott elvek szerint czímernek csak azt a képet tekintjük, a mely paizson vagy zászlón stb. van ábrázolva, a mely régi jog vagy fejedelmi adomány által el van ismerve, és a mely átörökölhető.

Az oromdíszer nincs kötve a föntebbiekhez hasonló feltevélekhez, szabadon választhatta mindenki, az élő heraldika korában nem volt okvetlen átörökölhető, tehát minden plastikus tárgy, a mely a sisak ormát díszíti, oromdíszer, de nem

minden kép czímer, a mely paizson, más fegyveren és pecséten stb. van.

A legrégibb szobrokon látható sisakokon is van oromdíszt. Például Jupiterén kos, Marsén oroszlán, Bacchusén leopárd, Minerváén bagoly, Heraklesén a nemeai oroszlán feje stb. Ezen oromdíszek czélja ugyan az volt, mint a középkori sisakokra helyezetteké, t. i. a sisakot díszíteni s viselőjét megkülönböztetni.

A kora keresztény középkori sisakokon nem volt oromdíszt s a heraldika első éveiben a sisakra ráfestették a czímerképet. E festett képekből származtatja Mayer a heraldikai oromdíszet.¹ És azt mondja, hogy a mainzi római-germán múzeum azon két sisakja, a melyet mi is bemutatunk (483.

483. ábra.

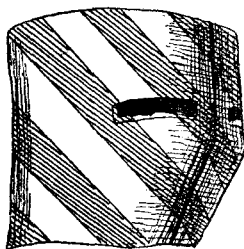
ábra), első tekintetre azt látszik bizonyítani, hogy az oromdíszt első nyomain az antik sisakdíszeken mutatkoznak, de az ő nézete szerint ez még sem áll. Én részemről e két sisakon csak azt látom, 1. hogy mivel erősítették az oromdíszet a sisak ormára az antik világban, és 2. hogy oromdíszül akkor is viseltek olyan szarvat ábrázoló nyúlványokat, mint a középkorban és azt tartom, hogy az e fölött való vitázás hiábavaló szörszálhasogatás.

Az antik oromdíszekkel e helyen csak azért nem foglalkozunk, mert a heraldikát tárgyaljuk s valamint csak a heraldikai paizsszal, csak a heraldikai sisakkal foglalkoztunk, úgy az oromdíszek közül is csak a heraldikait fogjuk szemügyre venni.

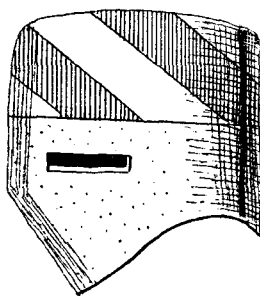
¹ Mayer. Heraldisches ABC-Buch. 136. I.

A csupor- és csöbörsisak keletkezése előtt, az első keresztes háborúk idejében már a pikonhog két oldalát heraldikai képekkel festették be. Az 1150-ben elhalt *Gottfridus pulcher Coenomanensis* pikonhogjára oroszán van festve s paizsa is ezt a címereképet mutatja. Később, a mikor a pikonhog fölött csupor- vagy csöbörsisakot viseltek, a címereképet nem festették többé a pikonhogra, hanem a csupor- vagy csöbörsisakra, s e címerekép rendesen azonos a paizsával. Az itt bemutatott ábrák Hefner-Alteneck „Trachten des Christlichen Mittelalters“ című művében közzétettek után készültek.

(484. ábra). Egy a lipcei városi könyvtárban őrzött XIII-ik századbeli pergamen-kézirat után készült s zölden négy fejér harántpólyát mutat.

484. ábra.

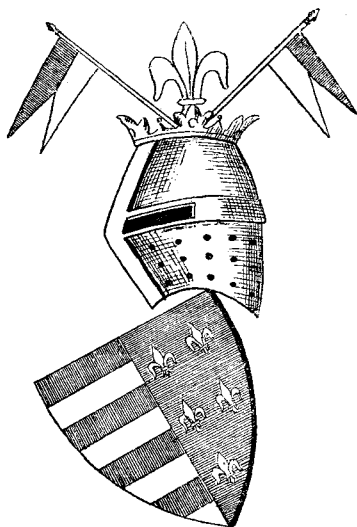
485. ábra.

485. ábra. Egy a müncheni állami könyvtár tulajdonában levő XIII-ik századbeli pergamen-kéziratból való, a mely Strassburgi Gottfried és Thüringiai Ulrik „Tristán“ című hőskölteményét tartalmazza. Fejérrel és sárgával vágott, felül két vörös harántpólya.

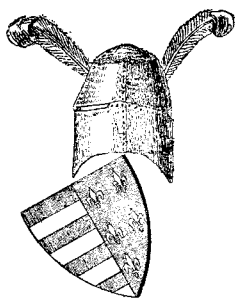
A lapos tetejű sisakra a címereképet plastikus alakban könnyű volt rátenni, a sisak teteje mintegy maga kínálkozott erre. Úgy látszik, hogy eleintén a plastikus oromdisz mellett a festés is megmaradt a sisakon. Mayer említi, hogy egy bizonyos „Nicolaus amplius dictus gloener“ XIV-ik századbeli sírkövén a Reichenhall melletti Szent Zénóról nevezett templomban a címeres paizs fölötti sisak oldalán harang látszik s ormát két szárny diszíti.

Az első plastikus oromdiszek a XIII. század elején tűnnek föl, de úgy látszik, sokág tetszés szerint változtatták.

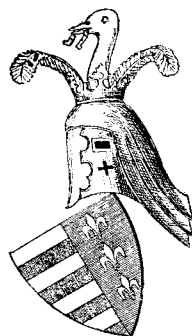
Ugyanaz a személy más-más oromdíszet viselt, mondhatni, hogy még a XIV. században sem voltak az oromdíszek állandóak. Nálunk Magyarországon a királyi oromdísz is gyakran változott. A züricher Wappenrolleben a magyar címmerpaizs fölötti sisak ormán pávatoll csomó (l. a Magyar címerről

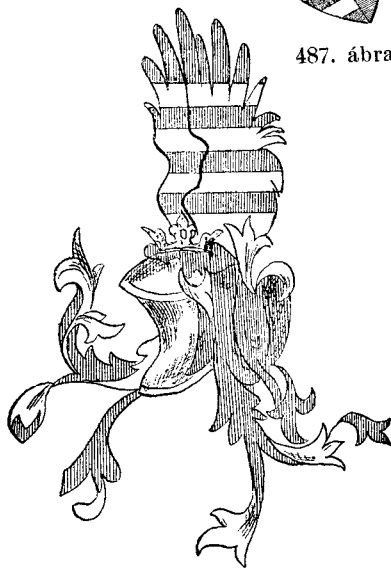
486. ábra.

488. ábra.

487. ábra.

489. ábra.

szóló fejezet ábráit), az Anjouk idejében, hol lilium két zászló között, N. Lajos 1379. pecsétjén 486. ábra, hol patkót tartó strucz, u. e. király 1387. pecsétje, 487. ábra, hol strucztoallak, u. ő 1379. pecsétje, 488. ábra, V. László idejében. veressel és fejjel hétyszer vágott csukott sasszárny 489. ábra.

A családi címerek állandó kiegészítő részének csak a

XIV. század második fele óta tekinthető, szigorúan véve azonban csak Németországban.

Úgy látszik, hogy a plastikus oromdíszt leginkább csak a tornákban viselték, csatában ritkán és ez utóbbi helyen kisebbet, mint a tornákban.

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy a czímer képes ábrázolásakor is a sisakon van az oromdíz helye és hogy nagy hiba az, a mit az újabb időben oly sokszor látunk, hogy a sisaktalan rangkoronára teszik. Épp ilyen hiba az oromdísznek közvetlen a paizs fölé való helyezése, habár ez utóbbi a régiebb időben is előfordult, p. Rabel Erik halberstadti prépost 1412. pecsétén, a hol a felröppenő sas közvetlenül a paizs felső szögletére van helyezve; Wensine Ottó

490. ábra.

491. ábra.

1364-iki pecsétén a bivaly szarvak; (Volkmar?) János egy a XV. századból való pecsétén a párnán ülő kutya.

Nálunk Köcski Sándor országbíró 1327. évi pecsétén a kutya. 490. ábra.

Még nagyobb hiba az oromdíszt lebegve feltüntetni, mert ez a valóságban így nem lehetett.

A Kusalyi György tárnokmester 1399. évi pecsétén, 491. ábra, az oromdíz, úgy látszik, a sisak fölött lebeg. — Lehet azonban, hogy a segéd oromdíz — mely a madarat tartotta s a sisakra volt erősítve — lekopott a pecsétről.

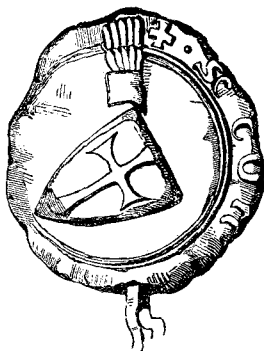
Az oromdíszt mindig plastikusan kell ábrázolni, mert az élő heraldika korában plastikus tárgy volt és pedig rendesen a paizs czímerképe, vagy a maga teljességében, vagy részben, de mindig plastikusan formálva. Ha a paizson mesteralak

van s ezt akarták az oromdíszen feltüntetni akkor deszkára, szárnyakra stb., úgynevezett segéd oromdíszekre helyezték (lásd V. László oromdíszét 489. ábra), ha pedig emberi vagy állati alak volt a czimerkép, akkor magára a sisakra erősítették vagy egészben, vagy növekvő állapotban.

Az önálló oromdíszek színének a paizsbeli kép színével kell egyeznie.

Az oromdész helyzete a sisak állásához idomul, ha tehát a sisak szemben áll, oldalát fordított oromdísz rá tenni nem helyes.

Ha a mi festett armálisainkon végig tekintünk, azt látjuk, hogy a régiebbekben rendszeren a czimerkép vagy mesteralak ismétlődik a sisakon, mint oromdész.

492. ábra.

Nálunk lovaspecséteken az oromdész a XIV. századig nem fordul elő, ellenben a mellképes pecséteken már a XIII. században.

Külföldön legrégibb sphragistikai megjelenése I. Richard 1189—1199, és Németországban Spanheim János gróf 1225-ik évi pecsétén. Nálunk a már említett 1285-iki pecsétén kívül az István nádor 1311. évi mellpecsétén látható 3 strucz toll a legrégibb oromdész, megjegyzendő azonban, hogy ez nem heraldikai sisakon van. Az eddig ismert legrégibb magyar oromdíszes sisakkal fölszerelt czímeres paizs Mihály zólyomi comes 1273. évi pecsétén fordul elő,¹ a melyet a 492. ábrán mutatunk be.

¹ M. Nemzeti Múzeum.

Ez, mert nem mellkép-czímer, nemcsak a magyar, hanem az általános heraldika tekintetében is nevezetes. A korra nézve ezután következő 31 évvel fiatalabb s az Igmand nemzetségből való Lőrincz vajda pecsétén látható (493. ábra).

Tehát elszórva az Árpádházi királyok alatt is fordult elő oromdisz, de általánosabbá csak az Anjouk korában lett, habár még ekkor sem egészen, mert heraldikánk a francia illetőleg olasz heraldika befolyása alatt állott s ez az orom-

493. ábra.

494. ábra.

495. ábra.

dísz soha sem tekintette a címér kiegészítő részének és ha alkalmazta is, gyakran az egy és ugyanazon családhoz tartozók egymástól különböző oromdíszet használtak, mint nálunk Drugeth Miklós országbíró és Drugeth Vilmos szepesi és újvári főispán. Az előbbennek 1335-iki pecsétén — két bivalszarv között egy hatszögletű, minden szögletén liliommal díszített csatt (494. ábra) — az utóbbinak 1337-ik évi pecsétén pedig egy térdepelő angyal az oromdisz (495. ábra).

Nyáry Albert a következő XIV-ik századbeli oromdíszes

pecségeket sorolja fel: Mária királynéét 1388. évi titkos pecsétén, Benedek comesét 1312. évi pecsétén (496. ábra).

István főlovászmesterét 1328. évi pecsétén.

Drugeth Vilmos szepesi és újbári főispánét 1328. évi pecsétén 495. ábra.

Tamás erdélyi vajda és szolnoki főispánét 1336-iki pecsétén 497. ábra.

Drugeth Miklós országbiróét 1335-iki pecsétén (494. ábra).

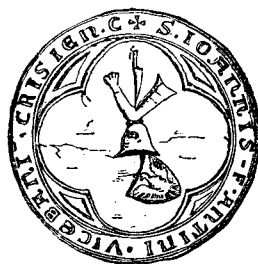
496. ábra.

497. ábra.

498. ábra.

499. ábra.

Olivér tárnokmesterét (1347—1352) pecsétén.

Stibor vajdáét 1389-iki pecsétén (498. ábra).

Tapsonyi János szlavoniai al-bán és kőrösi főispánét 1396. évi pecsétén (499. ábra).

Kusalyi György tárnokmesterét 1399-iki pecsétén (491. ábra).

Ebben az időben a magyar heraldikát még a francia és az olasz befolyásolta s ez az oka, hogy sok czímeren hiányzik az oromdís.

Nyugat-Európában — Németországot kivéve — az oromdíszt tulajdonképpen nem volt a címér lényeges alkotó része, hanem inkább a lovagi costume ékessége. A francia címertani könyvek az oromdísztól (cimier) azt mondják, hogy ez inkább fakultatív ékesség, a melyet kényük-kedvük szerint változtathatták s hogy az utódok szabadságában állt, azt használni vagy elvetni. Elismerik azonban, hogy voltak olyan családok is — de csak kivételesen — a kik öröklési joggal bírtak oromdísz, de ebben az esetben szokás volt, hogy a fiatalabb ág megváltoztatta azt.¹

A heraldikai oromdíszes sisak paizs nélkül nemcsak egyenjogú, de értékesebb jel volt, mint a címéres paizs — kivált eleinte — mert oromdíszes sisak viselésére csak a nemesség volt jogosítva, ellenben címéres paizst polgári személyek és testületek is használhattak.

A heraldikai oromdíszes sisakok címéres paizs nélkül síremlékeken és pecséteken fordulnak elő. Utóbbiak *oromdíszt* vagy *sisak*-pecsétnek mondatnak.

A *címér* szó eleintén nálunk is heraldikai oromdísz jelentett. I. Károly királyunk 1326-iki adományleveléből, melyben Herczeg Miklós mesternek — Eneruchi Imre fiának — oromdísz adományoz, ezt világosan látjuk „ . . . volentes dileccionis nostre favore Regio eidem aliquatenus respondere, et dileccionis nostre indicio eundem insignire; cristam inferius descriptam, que vulgo *Cymer* dicitur etc. etc.

Később azonban az „Arma, armes, Wappen“ fogalom kifejezésére szolgált és szolgál mai napig.

Nyáry Albert „A heraldika vezérfonala“ című munkájának 62-ik lapján olvasható 2-ik idézete² alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a „*címér*“ a blazon általános kifejezőjévé akkor vált, a mikor a címéres paizs fölé általában oromdíszes sisakot tettek s hogy a címéres paizsokat egyszerűen

¹ Maigne „Abrégé Méthodique de la Science des Armoiries“.

² A címéres paizsok legrégibb latin elnevezése után ítélve, azokat őseink valószínűleg paizsjelnek vagy hadjeleknek (?) nevezték. IV. Béla 1240. évi okmányában e szavak állanak: Bagun, ubi signatum est super una arbore quae Bik vocatur signum klippey Jule Bani. (Wenczel G. Árpádkori új Okmánytár VII. k. 102. l.)

paizsnek nevezték abban az időben, a mikor czímer alatt még csak az oromdíszt értették.

Világos példája az oromdíszes sisak egyenrangúsításának a czímeres paizsszal, vagyis a családi czímer alakjával Nagy Lajos királyunk 1365. évi nagy felségi pecsége, hol a jobb-oldali kis czímeres paizson a vágásos és liliomos egyesített czímer, a baloldalin pedig a strucz látható.¹

Struczot, tehát oromdíszét, használja e király az 1349-iki gyűrűs pecsétén² és Mária királyné 1384. évi felségi pecsétén is strucz látható.

500. ábra.

Az oromdísznak sisak nélküli használata, vagyis a rendes címerképnek vele való helyettesítése, mint azt az Anjou-házbeli királyaink tették, a heraldika elfogadott szabályaival ellenkezik. Az Anjouk azzal, hogy e szabálytalanságot elkövették, néhány hibás szerkezetű címernek lettek okozói. Így például Kanizsai István zágrábi püspöknek 1363-ik évről fenmaradt függő pecsétén az Anjou struczós sisak, a helyett, hogy a paizsra lenne állítva, magában a címeres paizsban a Kanizsaiak szárnyas sas lábára van helyezve.

Zsigmond király idejétől, illetőleg a XV. század elejétől

¹ Pray de Sigillis Tab. II. fig. 1.

² Pray de Sigillis Tab. IV. fig. 5.

oromdísz — önálló címmerként nem adományoztak többé királyaink, s idő multával a sisak oromdíszeivé, részint pedig a paizs címér alakjaivá lettek. Igen hihető, hogy a Thelegdiek és az Apafiak címérképe is így keletkezett.¹

Így lett valószínűleg a segéd sisakdíszekből címérkép a Buzád, Bebek, Csetneki, Forgách és Soós családok címereiben.²

II. Az oromdís nemei.

Nevezetesebb oromdíszek: 1. *szarv*, 2. *szárny*, 3. *fél-szárny*, 4. *ernyő*, 5. *kalap*, 6. *toll*, 7. *tolcsomó*, 8. *zászló*, 9. *virágok*, *tagalyak*, 10. *tegez*, 11. *emberi és állati alakok* s ezeknek részei stb.

1. A szarv lehet: bivaly-, antilop-, kőszálikecske-, szarvas-stb. szarv.

A bivalyszarv rendesen párosával fordul elő, régebben természetes alakjában, azaz hegyben végződő egyszerű görbülettel, sarló alakú (lásd Drugeth Miklós pecsétét 494. ábra). E szarvak aránylag nem voltak nagyok s mert így formálva némi hasonlatosságot mutattak a vadkan- és elefánt agyarával, sokan tévesen agyarnak mondták, de ez tévedés, mert elefánt- vagy elefánt-agyar soha sem fordul elő mint oromdís s gyakran látni ezen vadkan- vagy elefánt-agyarnak vagy elefánt-orrmánynak képzelt oromdísz tövén ökörkoponyát és fület. Ezt látjuk a legrégibb példányokon mindaddig, míg az orrjegyek (sisaktakaró) nem jöttek divatba.

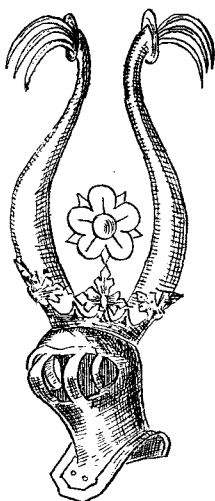
A legrégibb leírások mindig csak szarvról szólnak és soha sem említenek elefánt-orrmányt, vadkan-agyart stb.

Később a XIV. század vége felé e szarvakat nagyobbra alakították s kétszeresen meghajtván, végüket lefűrészelték. Ez által keletkeztek a XV. század végén az úgynevezett nyitott szarvak, a melyek kürthöz hasonlítanak.

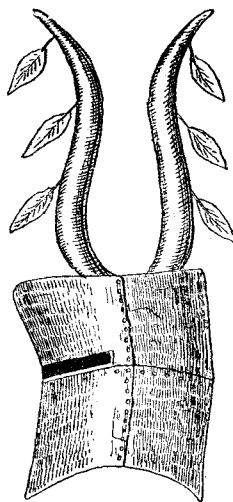
¹ Nyáry A. „A Heraldika vezérfonala“ 64 l.

² Csoma József „Nemzeti címerek az országos kiállításon“. Turul 1897.

Az 501. ábrán Egri Mátyás 1649-iki pecsétjén két ilyen szarv látható, nyílásukba tollak vannak dugva. De nemcsak tollat, hanem virágot, lóherelevelet stb. dugtak ide díszül. Diszítették levelekkel vagy csörgőkkel beaggatott pálczákkal is, mint a Földemesi Imre barsi alispán 1411-iki pecsétjén (502. ábra). Külső oldalához lándzsa- vagy nyílhegyeket, zászlócskákat, gömböket stb. tűztek, a melyek mozgás közben egymáshoz ütődtek s csörgő hangot adtak. A címeres paizs pólyája, különösen német címerekben, gyakran ismétlődik a szarvon pánt alakjában.

501. ábra.

502. ábra.

A szarvak díszítésének módja még: a bearanyozás, be-
ezüstözés, hermelinnel való bevonás, szőgekkel való kiverés stb.

A szarvak közé gyakran más tárgyat, mint lándzsát, keresztet, kardot stb. helyeztek. Bivalyszarv nálunk különösen a régiebb címerekben, sokkal ritkábban fordul elő oromdísztípus gyanánt, mint Németországban.

A szarvakat alul nem szabad összekötni, kivéve ha az összekötés az állat koponyáját ábrázolja.

Egyes szarv — különösen régebben — ritkán fordul elő. Az antilop és kőszáli kecskeszarv mint oromdísztípus ritkaság számba megy, de annál gyakoribb a szarvasszarv. Megjegy-

zendő, hogy az élő heraldika idejében rendszerint valóságos szarvakat használtak e célra, mert nem nehezek s a plébából vagy fából készülteknél tartósabbak.

Ha egy és ugyanazon család szarv-oromdíszt szemügyre vesszük, azt fogjuk látni, hogy az a kor ízlésének megfelelően változott. Az eleintén egyszer görbe, később kétszeres meghajtással, vagy végein levágva fordul elő stb. Eből következik, hogy a kinek szarv az oromdísze, rajzoltat-

503. ábra.

hatja alakját tetszése szerint. Megjegyzendő azonban, hogy egy oldalon szarv, a másikon más tárgy nem ajánlatos oromdísznek s a heraldika fénykorában nem igen fordult elő.

2. *Szárny.* Felületének nagysága miatt, a melynél fogva jól láthatóan lehet reá valamely mesteralakot vagy címerképet helyezni, oromdísznek alkalmasabb, mint a szarv.

Csukott szárnynak nevezzük azt, a melynek két fele földi egymást, ilyen a Hunyadi János bővített címerének oromdísze (503. ábra). Szép példáját látjuk a csukott szárny-

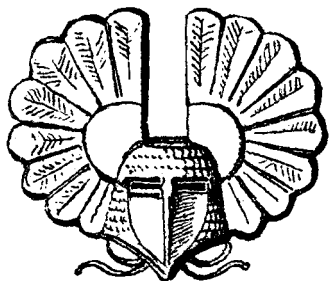
504. ábra.

Halálfejes czimer Dürertől. 1503.

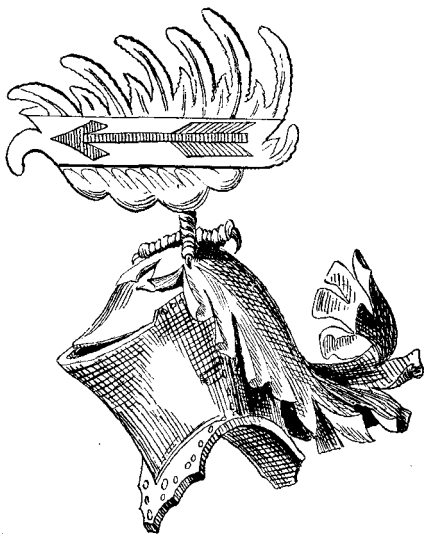
nak Dürer Albrecht halálfejes czímere sisakján (504. ábra), hol a félszárnyak nem fődik teljesen egymást.¹

Kiterjesztett vagy *nyílt szárny* az, melynek felei külön-külön a sisak jobb és baloldalához vannak erősítve (505. ábra).

Csukott szárny való az oldalt fordított, *kiterjesztett szárny* a szembe fordított sisakra. És mivel mindenki tetszése szerint állíthatja sisakját oldalvást vagy szembe, tetszés szerint csukott vagy kiterjesztett szárnyat használhat oromdíszul, feltéve, hogy oromdísze szárny.

505. ábra.

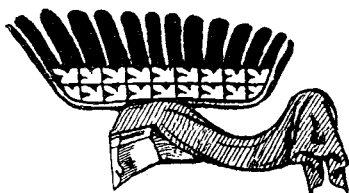
506. ábra.

A *félszárnyat* a későbbi időben gyakran karommal kapcsolatosan viselték oromdíszul (506. ábra).

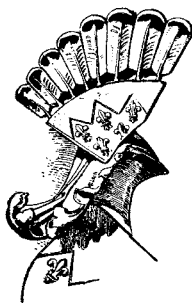
Valóságos szárnyat ritkán használtak erre, de rendszeren deszkából vagy bőrből készítették. A régibb ábrázolatok e

¹ E czímer, melyet Dürer 1503-ban rajzolt, egyike a legjobbaknak. Eredeti lenyomatait 150—200 frttal fizetik. A paizstartó egy nürnbergi úgynevezett koronamenyasszony Dürer idejébeli viseletben, jobb kezével szoknyáját tartja, baljával pedig a paizs szíjját. Mellette egy vadember áll, ki meg akarja csókolni. Ez utóbbi bal kezével egy ágas botra támaszkodik s ez ágasra van másik szíjjánál fogva czímeres tárcsája akasztva. Czímerkép egy halálfej. Az országos képtár gyűjteményében levő metszet után.

föltevést bizonyítják, mert mind merevek, s ha tollak látszanak is rajtuk, azok sem naturalistikusak (507. és 508. ábrák). Később e deszkákra talán tollakat tűzdeltek, de valószínűbb, hogy a naturalistikusan ábrázoltak nem valamely létezett oromdísznak képei. Szép szárny van a Dürer Albrecht címeres paizsa fölötti sisakon (445. ábra).

507. ábra.

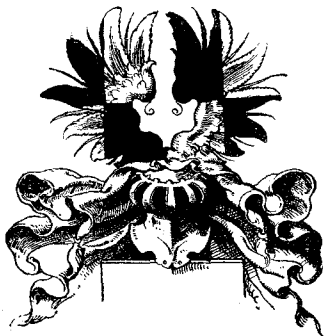
508. ábra.

509. ábra.

A szárnyakon megkülönböztetjük a szárnykönyököt s az evezőtollakat. Megjegyzendő, hogy a szárnykönyök vonala tekintetik a szárny elejének s az evező tollak a szárny hátuljának, ezért mázainak leírásakor azzal a mázzal kell kezdeni, a melyet a szárnykönyök vonal határol jobbról. Például az 509. ábra: fejjérrel és feketével felnegyedelt szárny. A szárny rendesen, elejével áll befelé, mint azt az ide mellékelt valamennyi ábrán látjuk, kifelé álló elejű szárnyak csak a németalföldi címerekben fordulnak elő.

Szine vagy egy vagy kettő. Két színnel lehet: vágott, hasított, haránt osztott, koczkás, felnegyedelt stb. Lásd az 510. és 511. ábrákat.

510. ábra.

511. ábra.

512. ábra.

Az élő heraldika korában leginkább csukott szárnyat tettek a sisakra azon gyakorlati oknál fogva, hogy éle a szelet hasította, holott a kiterjesztett szárny nagy felületet állított vele szembe. Manapság azonban e gyakorlati ok megszűnt s állíthatjuk így is úgy is, csak azt kell tekintetbe vennünk, hogy oldalt fordított sisakra kiterjesztett szárny nem való.

A szárnyak díszítése vagy megezüstözés, megaranyozás, különböző színekre való festés által történt vagy pedig az által, hogy bizonyos mesteralakot vagy címereképet — többnyire a paizsbelit — festették rá. V. László oromdísztípusán a paizsbeli mesteralak, a veressel és ezüsttel 7-szer való vágás, (489. ábra), a Kistárkányiak oromdísztípusán a paizsbeli címerekép (512. ábra) ismétlődik. Előfordul az is, hogy a két félszárny között van egy növekvő emberi vagy állati alak, mint a Dürer sisakján (445. ábra) és Roggendorf családján (350. ábra).

E növekvő alakokat a félszárnyak közé, tőlük félig eltakarva kell elhelyezni.

Talán fölösleges ismételni, hogy e tárgyaknak a szárnyak közé lebegő állapotban való helyezése ellenkezik a heraldika elveivel. Ugyancsak ellenkezik vele, valamely más oromdísztípusnak a szárnyak elé helyezése, mert ezeket, mint már fentebb mondtuk, közéjük, tőlük félig eltakarva kell tenni.

Megjegyzendő, hogy a csöbörsisak legrégebbi alakjához, ahhoz a melynek oldalai egyenes vonalak, a szárnyakat két oldalt alkalmazták.

A sasszárny, mint oromdísztípus a magyar heraldikában is gyakrabban fordul elő, mint a szarv.

Szárny alatt rendszeren sasszárnyat kell érteni, habár más szárnyak is fordulnak elő oromdísztípus gyanánt, mint a Garaiak címérében a kék struccszárny, a melyre a címerekép van ráfestve.

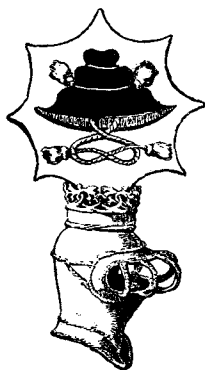
4. Az *ernyődeszka*, mint oromdísztípus kerek-, tojásdad-, három, hat vagy nyolcszög alakú.

Többnyire a címerekép vagy címeralak ismétlődik rajta, ezért inkább segédoromdísztípusnak tekintendő (513. ábra). Szögletein rendszeren: csörgő, pávatoll, bojt s efféle tárgyak láthatók. Az ernyőkre nézve is, és pedig ugyanazon oknál fogva, áll az a mit a szárnyakra nézve mondtunk, hogy t. i. élükkel előre állították a régi időben. Gyakran nyélre tűzve tették a sisakra. Ebben az esetben rendszeren sarok körül forgott, mint a szélkakas. Ilyen forgó oromdísztípus volt eleinte a Bourbonok sisakja felett a liliom és valószínűleg a Győr nemzetség arany lilioma is. 514. ábra.

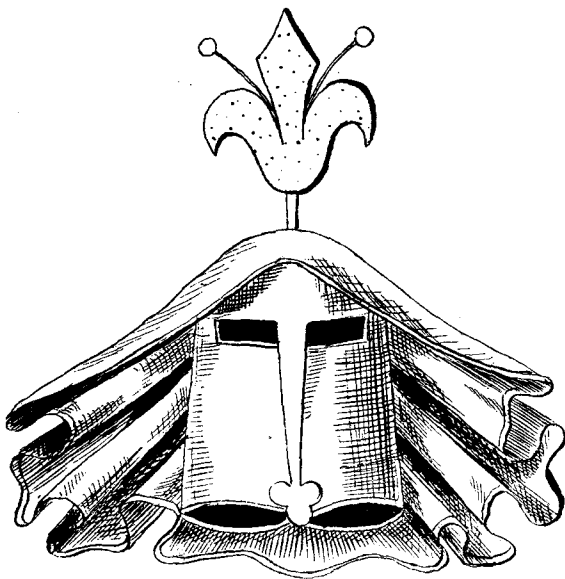
A mi heraldikánkban nagyon ritkán fordul elő, különben

az olyan csillag, a mely nincs valamely más oromdíszre, mint segédoromdíszre rá illesztve táblának tekinthető, úgyszintén a Csupor-család oromdíszje is, habár alakjára nézve nem is olyan, mint a német heraldikában szokásosak, hanem hegyére állított ostábla, melynek felső szögletén pacsirta ül.

Az olyan ernyődeszkák, a melyeknek végén bojt van, valószínűleg csak a hibás ábrázolás következményei s ennél fogva párnának kell tartanunk.

513. ábra.

514. ábra.

5. *Süveg* mint oromdís: 1. a tornasüveg vagy lovagi süveg, 2. csehsüveg, 3. barett, 4. papi süveg, 5. zsidósüveg, 6. tatársüveg, 7. sapka, 8. parasztkalap, 9. magas kalap, 10. bohóczsapka. Kevés kivétellel ezen megkülönböztetések fölöslegesek, mert a kinek kalap az oromdíszje, a paizs formájának s más irányadó körülményeknek megfelelőleg, tetszése szerinti kalapot vehet oromdísznek s nem köteles a kalap azon alakjához mindenkor hű maradni, a mely esetleg első czímereiben volt.

A lovagi süveget ritkán használták önálló oromdísz gyanánt, de ha igen, rendeltetése az volt, hogy a sisakot, illető-

leg viselőjének fejét a nap melegétől óvja és talán, hogy a tulajdonképeni oromdísznak a sisakhoz való erősítésére szolgáló csapokat, srófokat stb. eltakarja. A süveg karimájához két oldalt, szarvakat, sasszárnnyat, tollbokkrétát stb. tűztek.

A karimát akként hajtották fel, hogy eleje magasabb volt, mint a hátulja. A karima széle gyakran ki volt csipkézve vagy nyuszt, hermelin stb. prémmel volt beborítva. A heraldika szabályaival ellentétben a lovagsüvegnek fejedelmi süveg formájára való alakítása. Ha a süveg tetejéből valamely állat nő ki, a hasadékok, a melyen át ez történtnek feltételeztetik, láthatóvá kell tenni.

A cseh süveg ismertető jele, hogy teteje domború s rajta gomb, ezen pedig tollbokréta van, egyébként hasonlít az alább leírandó hegyes süveghez.

A barett vagy toque az újabb francia heraldikában a sisakot pótolja, tehát „timbre“, és színben, díszítésben különböző a szerint, a mint hercegi, grófi stb. címernek „timbre“-je.

A papi süveg ismertető jele két bojt a karimán; ritkán fordul elő, mint oromdísztípus.

A zsidósüveg annyira hasonló az alább leírandó hegyes süveghez, hogy alig lehet tőle megkülönböztetni, karimája többnyire le van hajtva.

A hegyes süveg fő ismertető jele a fejrész hegyessége; felhajtott karimája alul fel van hasítva és hátul két hegyben végződik. Hegyes tetején majdnem mindig gomb van, a hová páva, kakas, strucz stb. tollat dugtak. Néha tetejét koronával övedzték s e koronát díszítették tollakkal.

A tatársüveg hasonló a sapkához, a mennyiben a fejrész eleje, oldalról nézve hátrafelé dőlnek mutatkozik, teteje pedig tompa.

A sapka (pogánysüveg) felhajtott karimájú mint a kalap, fejrésze hátrafelé hajló.

Az oromdísztípusok, az élő heraldika korában valóságos süvegek voltak.

A zacskóssapka, a mely felül két csücskben végződik, ritkán fordul elő mint oromdísztípus, nálunk pedig éppen nem.

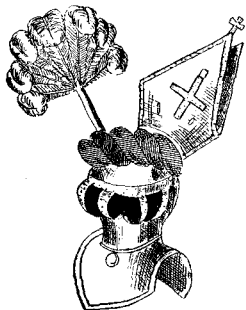
A parasztkalap rendszeren szalmából font szalaggal van körülvéve.

A bohóc sapka hegyes, karimátlan s csörgős főveg.

A süveg a mi heraldikánkban egyáltalán nem nagyon gyakran fordul elő, mint oromdís.

Példa azonban van reá, a többek között: az ürögi Bajchi család 1551-iki sisakján (püspöksüveg) (515. ábra) s a zemlényi Dávid 1418-iki sisakján (516. ábra).

6. *Tollat* és tollbokrétát gyakran látunk oromdíszül alkalmazva. Leggyakoribbak: a kakas-, páva-, strucz-, kócsag-, fáczán- és sastollak. Papagáj-, lud- és hattyútollak ritkábbak s leginkább a hanyatlás korából valók.

515. ábra.

516. ábra.

Kakastoll (négy) az Ákos nemzetség czímerén sisak nélkül, közvetlen a paizon (8. ábra).

Sastollak (hat) a Heder nemzetség oromdíszé (496. ábra).

Pávatollak. A züricher Wappenrolle magyar czímerének oromdíszé (l. a magyar czímerről szóló fejezetet) s az Igmánd nemzetségé (493. ábra) is. Egyáltalán a főbb hivatalt viselők oromdíszé már a legrégibb időben.

Strucz toll bokréta a Szlopnai-család oromdíszé (440. ábra).

7. *Tegez*-nek nevezik a heraldikában az egy csomóba kötött tollak foglatját, a mely néha kosáralakú, néha pedig

a valóságos tegezhez hasonlít, néha azonban olyan, mint a felfordított kalap (517. ábra).

8. *Zászló*. A paizsbeli czímerkép ismétlésére igen alkalmas oromdísztípus, mindazáltal ritkább, mint a fölsoroltak. A legrégibbek deszkából vagy pléhből, talpbőről stb. készültek és ezért oly merev kinézésűek. Csak a későbbi ábrázolatokon látjuk lebegő állapotban, tehát szövetből készülve föltételezetteknek.

A zászló formája és nagysága a divat szerint változott. Megjegyzendő, hogy a czímerképnek mindig a nyéllel szembe fordítva kell lennie.

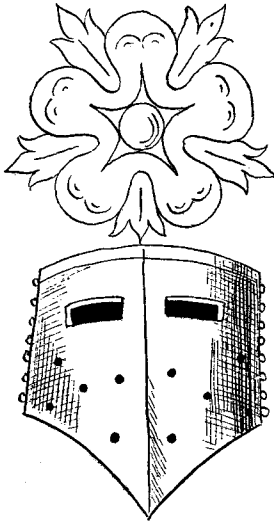

517. ábra.

A kis zászlók párosával alkalmaztattak, mint a Nagy Lajos sisakján (486. ábra). A nyél aranyozott, ezüstözött kétszínre festett.

9. *Rózsa* a Pók nemzetség sisakján (518. ábra.)

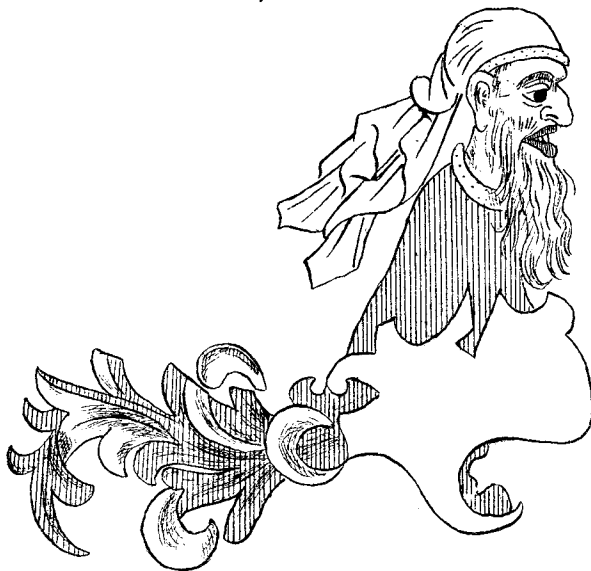
10. Az *emberi törzs* nagyon kedvelt oromdísztípus volt, a legrégibb időt kivéve, mindig. A nyak nélküli fej, mint oromdísztípus a legrégebb kornak kedvelt alakja. Később a nyak mindig hosszabb lett, míg végre növekvő alakká változott. A fej rendesen lebegő hajjal fordul elő. Eleintén az emberi törzs váll nélküli formátlan kúp, öltözete nagyon egyszerű s gyakran nem egyéb, mint lepel, mely ügyesen megy át az orrjegybe. A Zsigmondkori czímereinkben gyakori. Előfordul a mellétei Barócz (519. ábra), Bárczay, Csontos, Előjáró, Herencsényi, Olsvay, Mohorai Vid (520. ábra), Soós család

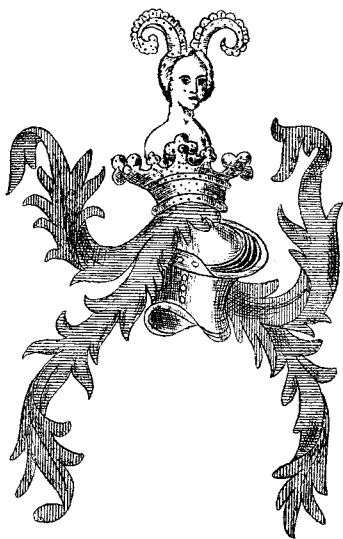
518. ábra.

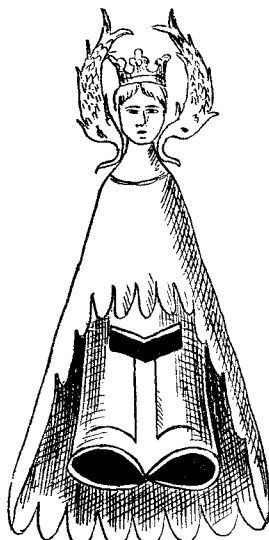
519. ábra.

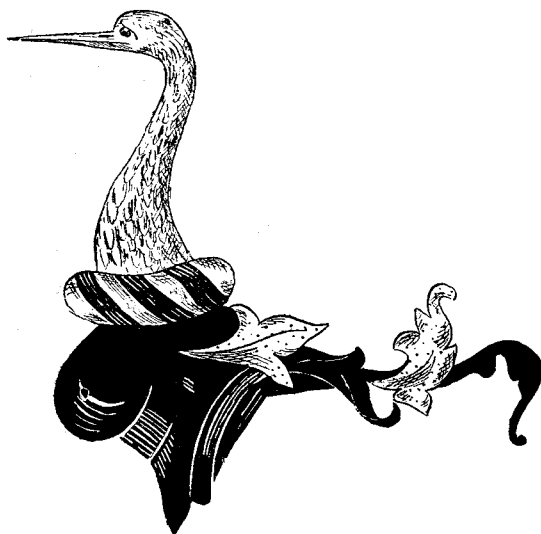
520. ábra.

521. ábra.

522. ábra.

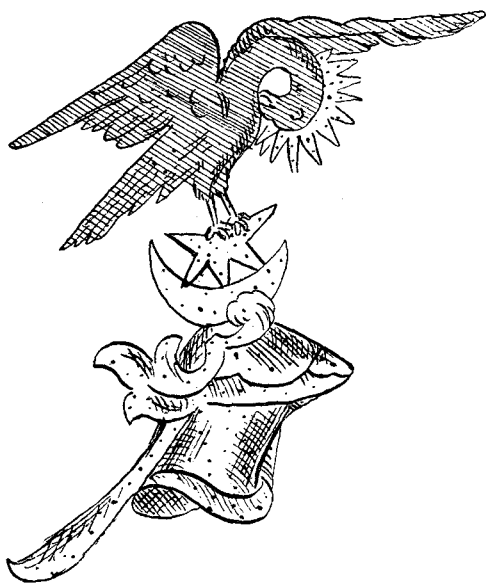

523. ábra.

(521. ábra) sisakján. A Bebekek oromdísz-e is emberi fej kúp-alakú testtel (522. ábra).

A XV. században kezdett divatba jönni, az emberi törzs-oromdíszek karjai helyére szarvakat, szárnyakat, baltát; fejéhez számár fület, szarvas szarvat, halat, kulcsot stb. tenni. Ez esetekben valószínű, hogy az emberi törzs vagy fej, segéd-oromdísz volt.

Az állati törzs, a heraldika fénykorában előláb nélkül ábrázoltatott. Többnyire rendkívül hosszú nyakkal, mint a

524. ábra.

Tétényiek oromdísz-e (523. ábra), de a teljes állat sem ritka, mint a Méreyek pelikánja (524. ábra); és a kakas a Dürertől rajzolt meg nem határozható címeren (525. ábra).

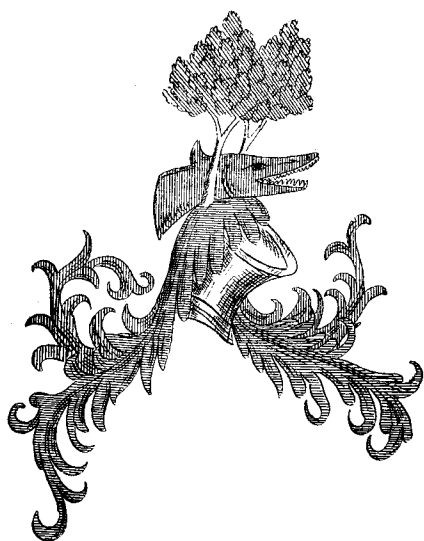
Különös az Eresztvényiek oromdísz-e, két fa között egy csukának az eleje (526. ábra).

Hazánk rendkívül szegény azon heraldikai emlékek tekintetében, a melyek a középkori címerek fő alkotó részeit tették. Eredeti címeres paizsaink, sisakjaink nincsenek s oromdíszről is csak egyről van tudomásunk. De ez annál

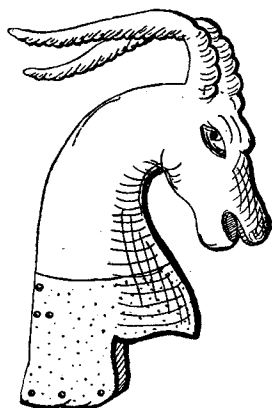

525. ábra.

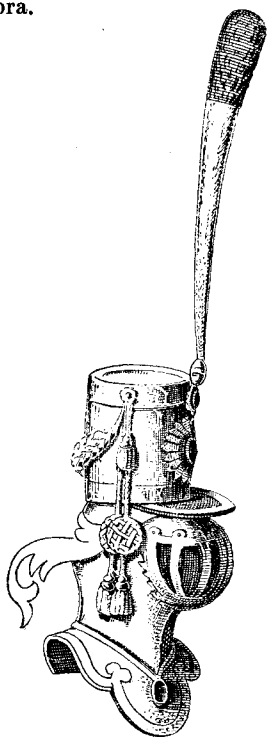
Meg nem határozható czímer Dürer A.-tól.

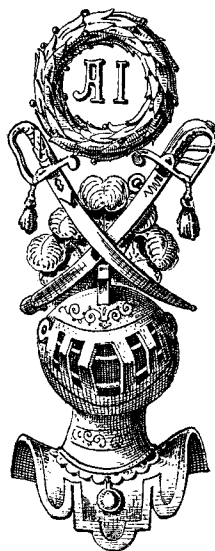
526. ábra.

527. ábra.

528. ábra.

529. ábra.

becsesebb, mert unicum s mert szakértő állítása szerint a XV-ik század elejéről való valószínűleg használatban volt oromdísztípus. Ezen oromdísztípusról meglehetősen homályosan ír Henszlmann Imre „Magyarország csúcsíves stílusú Műemlékei“ című munkája 63-ik lapján s képen is bemutatja. E kőszáli kecskefejet ábrázoló, bőrből készült s gipszsízzel modellált oromdísztípus, az 527. ábra mutatja.¹ A fej és nyak fekete, a szarvak és a nyitott száj vörös, a szem sárga golyón fekete, nyakát széles arany szegély veszi körül. Hátra a nyak nyulványán meg vannak a szögek helyei, melyekkel egykor a sisakhoz volt erősítve.

Végezetül csak azt ajánlhatjuk az új címertan szerzőknek, hogy oromdísztípus csak olyas valamit választsanak, a mi a kíválszóan középkori sisakhoz illik, mert modern tárgyak nem erre valók. Világos példa erre az orosz Platord család idemellékelte két oromdísztípusa (528. és 529. ábrák).

¹ E rajzot s az érdekes adatokat Varju Elemér úr szíveségének köszönhetem, a ki ezen oromdísztípus közelebbről megtekintette s róla a „Turul“ ez évi folyamában megjelent ismertetést írta.

HATODIK FEJEZET.

Az orrjegyről általában.

Orrjegy (corymbi, laciniae, lacunae, lemnisci; lambrequin, ha behasogatott, volets: ha szíjhoz, szalaghoz hasonló, capelines: ha kámzsához hasonló, mantelets: ha köpenyeghez hasonló, achievements: ha keskeny szalaghoz hasonló stb. Helmdecken). Eddig sisaktakarónak mondta heraldikai nyelvünk, de a besztercei szószedet Tagányi Károlytól való ismertetésének megjelenése óta¹ nincs okunk a Helmdecke szószerinti német fordításával élnünk, mert kétségtelenül ráakadhatunk arra a szóra, a melylyel akkor nevezték, a mikor ezt a gyakorlati életben is használták, és mert az orrjegy megfelelőbb szó, mint a sisaktakaró, mert a sisak orrából indul ki és ismertető jegyfélé és — kivált a mostani időben — nem takarója, hanem díszjegye a sisaknak.

Az orrjegy keletkezésére vonatkozólag nagyon eltérők a nézetek, legvalószínűbb ezek között az, a mely szerint azon kendőből keletkezett, a melyet a keresztes háborúkban résztvett lovagok sisakjukra tűztek, hogy a nagy hőségtől óvják magukat; az sem lehetetlen, hogy azon szalagok képe, a melyeket — hasonlóan a mai kalapszalaghoz — a sisak körül kötve viseltek. E két eredet valószínűsége mellett szól az a körülmény, hogy már a legrégibb időben is voltak kendőszerű és szalagszerű orrjegyek.

Az orrjegy elterjedésének az északibb vidékeken az volt az oka, hogy szép volt s a sisaknak festői tekintetet kölcsönzött.

¹ Századok XXVII-ik évfolyam „A besztercei szószedet kulturtörténeti jelentősége“.

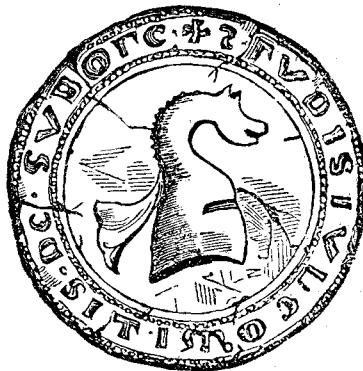
Némelyek azt vitatják, hogy az orrjegy azon kendőkből vagy szalagokból keletkezett, a melyekkel az oromdís és sisak összekapcsolására szolgáló készüléket takarták el. Ha

530. ábra.

531. ábra.

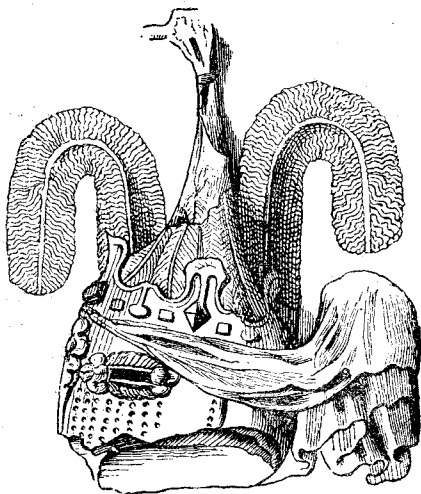

532. ábra.

ez való volna, akkor nem lennének oromdíszes sisakok orrjegy nélkül, pedig XIII-ik századbéli pecséteken éppen olyan gyakran látunk oromdís nélküli sisakot orrjeggyel, mint oromdíszest orrjegy nélkül. Különösen az olyan sisakokon hiányzik az orrjegy, a melyre az oromdís kétoldalt volt ráerősítve.

A legrégebb ismert pecsét, a melyen orrjegyes sisak van, Fürstenberg-Henrik grófé, 1283-ból¹ (530. ábra). Nálunk Széchényi Tamás országhiróé, 1319—1354-ből (531. ábra); László, szabolcsi főispáné, a 1332 körüli évekből (532. ábra); Drugeth Miklósé, 1335-ből (494. ábra); Drugeth Vilmosé, 1399-ből (495. ábra).

Az első orrjegyek olyan egyszerű kendők voltak, mint a Nagy Lajos sisakján (533. ábra) és a Drugeth Vilmosén (495. ábra) látható, e kendők egyszerűen úgy voltak a sisakra kötve, mint ma az asszonyok kalapjára a fátyol. Némelyek azt hiszik, hogy később kámzsa, még később köpenyeg-

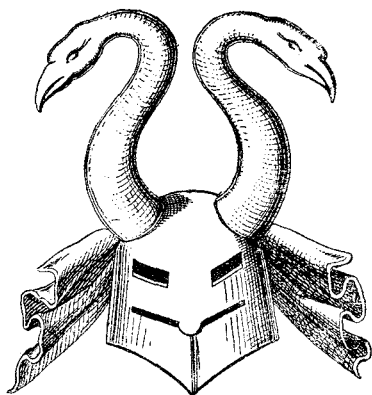
533. ábra.

formára és nagyobbra szabták a kendőszerű orrjegyet, de ez nyilvánvaló tévedés, mert az ilyen nagyon megnehezítette volna a különben is nehéz sisakot és súlyával hátra húzta volna. Biztosra vehetjük, hogy az efféle orrjegyek a valóságban nem, csakis a festett címerképeken léteztek.

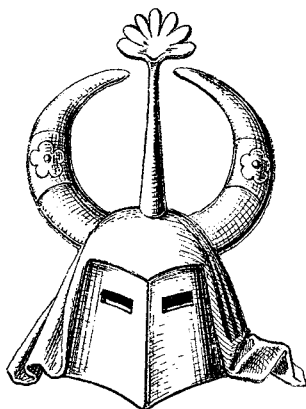
Az orrjegyek tekintetében is mindinkább elfeledkeztek arról, hogy mit kell ábrázolnia s az, eleintén kendőhöz, szalaghoz hasonlóan formált orrjegyek a XV-ik században ornamentumszerűekké váltak, s később a renaissance- és barokk-időben az illető ízlésnek megfelelően alakították.

¹ Seyler: „Geschichte der Heraldik“.

Az orrjegy csatában és az idő viszontagságai következtében elrongyolódott s az ilyen, megtépett, elrongyolódott, orrjegy annak volt a jele, hogy viselője nem kerülte a veszedelmet, s valamint a rongyos zászló, úgy a rongyos orrjegy is bizonyos tekintélyt kölcsönzött tulajdonosának. Mindenki ilyenre vágyódott s már az új orrjegyet is behasogatta. Így keletkeztek a behasogatott, ciffraszélű orrjegyek. Később az orrjegykészítők fantáziája különbnél-különb alakban ciffrázta ki szélüket. Az 534. ábra Truhendingen Fridrik 1320. évi pecsétéről, az 535. ábra Aufsesz Ottó 1309. évi pecsétéről vett, még be nem hasogatott kendőszerű orrjegyet mutat, míg ellenben a

534. ábra.

535. ábra.

bajor Leoprechtingek XIV. századból való orrjegye már cifra szélű (536. ábra).

A behasogatott orrjegyből fejlődtek — persze leginkább csak a festett és metszett címerekben — a stilizált levél-, virág- s más ornamentumszerűek.

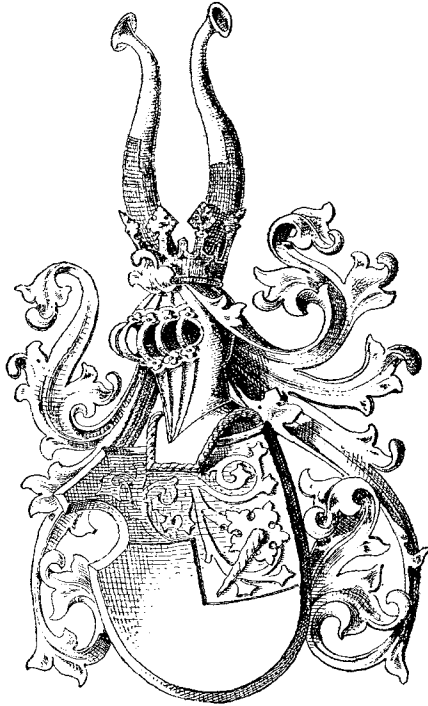
Az 537-ik ábra a Leoprechting család XV-ik századbéli ornamentumszerű orrjegyét mutatja, világos példájául annak, hogy az orrjegy eredeti alakjához a régi időben nem ragaszkodtak, de a kor ízlésének megfelelően változtatták. Mert ha e családnak az 536. és 537. ábrákon bemutatott orrjegyeit szemügyre vesszük, különbözőségük azonnal föltűnik. Ebből az következik, hogy ma sem kell azon tárgy stílusához nem illő orrjegyet használnunk, a melyen címerünket feltüntetjük, csak azért, mert armalisunkban vagy címerünk más leg-

régibb emlékén ilyen vagy olyan az orrjegy, de tetszésünk szerint formálhatjuk a viszonyok követelménye szerint.

A XV. században a címereknek e külső díszei festőien szépek. (Lásd az V-ik fejezetben az oromdíszek során bemutatott Tétényi, mellétei Barócz, Zemlényi stb. orrjegyeket.)

536. ábra.

537. ábra.

A XVI. században az akantus-virágszerűek terjedtek el, a XVII. században pedig már az eredetihez legkevésbé sem hasonló, s mint ornamentum is ízléstelen orrjegyek divatoztak.

Ma tekintetben szigorúan konzervatíveknek kell lennünk, s a címerszerkesztőknek csak azt ajánlhatjuk, hogy a régi, szép és helyes, mintákhoz ragaszkodjanak s ne a heraldikai hanyatlás elfajult, ízléstelen mintáihoz, a melyek a XVIII-ik s a jelen század címereiben minden heraldikus szemét mogbotránkoztatják; s ha már a naturalistikus modortól, itt a hol nem kel-

lene, idegenkednek,¹ vegyék mintául Dürer Albrechtnek a 350. 445. és 525. ábrákon bemutatott orrjegyeit, a melyek nem naturalistikusak ugyan, de ornamentálásuk a jóízlésnek megfelelő s illik azon középkori tárgyakhoz, a melyek a címérnek fő alkotórészei: a paizshoz és sisakhoz.

Francia-, Angol-, Spanyol- és Olaszországban, hol a heraldikai fényűzés erősen ki volt fejlődve, tollakból készült orrjegyek is voltak. Ezekre vonatkozólag különösen áll az, a mit e fejezet elején mondtam, hogy a sisaktakarónál sokkal helyesebb az orrjegy elnevezés.

Előfordult különösen Franciaországban, hogy az orrjegy anyagába többszörösen beleszőtték vagy reá hímezték a

538. ábra.

paizs címerképét vagy mesteralakját. A szövetből készült orrjegyet néha az oromdíszül alkalmazott emberi fej hosszú haja, lófej sörénye s más állatnak a bőre pótolta. Az 538-ik ábrán a Woller (de Lana) család ilyenmű orrjegye látszik.

Mondtuk már, hogy az élő heraldika korában az orrjegy szövetből készült, most még hozzátehetjük, hogy később, talpbőről és pléből is.

¹ Már más helyt is rámutattunk a jelenkor címerszerkesztőinek azon helytelen eljárására, hogy ott ornamentálnak, a hol nem kell, s ott ábrázolnak naturalistikusan, a hová az nem való. A címerképet vagy mesteralakot mindig stílizálták a régi időkben, mert ezek ornamentumok voltak, az orrjegyet és oromdísz pedig naturalistikusan ábrázolták, mert ezek valóságos tárgyak voltak. Mi pedig az ellenkezőt cselekeszszük.

Ez abban az időben történt, a mikor tornákat már nem rendeztek, és azon embléme-eket, a melyeket most czímernek nevezünk, nemcsak festették, de bizonyos alkalmakkor plastikusan állították össze, nem a valóságban használt paizsból, sisakból, oromdíszből s orrjegyből, hanem ezen tárgyak utánzataiból. Az olyan czímerfestők, a kik valóságos, a tornákban használt, paizs-, sisak-, oromdíz- és orrjegyből összeállított, embléme-eket nem láttak, az ilyen pótembléme-ek után festették a czímereket. Ez az oka, hogy képeiken az orrjegy merev, holott természeténél fogva, mert a valóságban szövetből, szalagból készült, hajlékonynak, puhának, lebegőnek kellene lennie.

A mai czímerfestőnek a fent elmondottakon kívül még azt tanácsolhatjuk, hogy az efféle czímerfestményeket ne vegyék mintául s ne feledjék, hogy minden, a mi a paizs keretén kívül esik, valóban létezett, plastikus tárgy volt, tehát plastikusan, hűen kell ábrázolni. Legjobb, ha kendőszerűen vagy pántlikaszerűen festi az orrjegyet, mintául azon régi pecséteket véve, a melyeken a tárgyak még olyan metsző által ábrázoltattak, a kik efféle, valósággal használt orrjegyeket láttak. Ha pedig ezt tenni nem akarják, legalább jó czímerfestő képeit vegyék mintául.

Van azonban eset, a mikor minden körülmények között ornamentumszerű orrjegyet kell festeni. És pedig azon modern czímerek körül, a melyek nélkülözik a sisakot s a paizs fölé rangkorona¹ van téve. Tulajdonképen itt nincs az orrjegynek értelme, mert az orrjegy a sisakhoz való, de ha valaki bármi okból a paizs két oldalát mégis díszíteni óhajtja, legjobban teszi, ha a késő renaissance-korbeli ornamentumokat utánozza, mert ezek az úgynevezett rangkoronához leginkább illenek; megjegyezvén, hogy ez esetben az ornamentumoknak nem felülről kell kiindulniok, hanem alulról; ezzel is mutatva, hogy tulajdonképen nem orrjegyek.

A rangkoronás, sisaknélküli czímer úgy sem olyan embléme, a mely a heraldika követelményeinek megfelelne, tehát rajzolásakor nem annyira a heraldikai szabályok, mint a jó ízlés irányadó.

¹ Lásd a koronákról mondottakat.

A mint mondtuk, a francia heraldikában az orrjegynek alakja szerint változik a neve. A szíjhoz hasonlókat *volet*-nek, a kámzsához hasonlókat *capeline*-nek, a köpenyegszerűeket *mantelet*-nek stb. nevezik.

E megkülönböztetésekre nálunk nincs külön, külön szó, mert a mi heraldikánk a későbbi időben inkább a német, mint a francia mintájára fejlődött, a német heraldika pedig e megkülönböztetéseket nem ismeri.

Az olyan címeres paizsok fölött, a melyeknek paizs-tartójuk van, az orrjegynek csak a sisak körül szabad lennie, s nem szabad leérni a paizs oldaláig.

Zsigmond-kori, tehát legrégibb festett, címereinken leginkább ornamentumszerű orrjegyek vannak, habár van, naturalistikusan festett, takarószerű is, mint a Lesztemény család 1422-iki címere körül,¹ de e takaró festése nem mondható sikerültnek, valamint az a címerkép s az oromdís is, a melyet környez.

II. Az orrjegy mázai.

A legrégibb időben, a XIV. század végeig voltak egymázú orrjegyek is, de később a kétmázúak használata terjedt inkább el. A hárommázút némelyek helytelennek tartják, pedig nem az, mert a bélelt szövetnek lehetett paszomántja, s ennek színe a harmadik máz.

Helytelen az egyik oldalon más mázú orrjegyet alkalmazni, mint a másikon s ez az élő heraldika korában nem, csakis a diplomatikai heraldika korában fordult elő.

Ha a gyakorlatot vesszük alapul — a mint azt a heraldikai szabályok kifürkészésekor tennünk kell, — arra a meggyőződésre jutunk, hogy a kétmázú orrjegyek a valóságban leginkább csak színeket tüntettek föl, mert ha voltak is — elvértve — ezüst- vagy aranszövetből készült orrjegyek, számuk aránytalanul csekélyebb volt, mint a közönséges posztóból vagy szövetből készüteké, ezek pedig színesek voltak. Ebből az következik, hogy az orrjegyet lehet kétszínűvé festeni a nélkül, hogy azon bizonyos heraldikai szabály ellen véténénk,

¹ Turul IX. évfolyam.

a mely tiltja a színnek színre való festését és hogy e szabály csak a paizsra vonatkozik.

Nézetem szerint tehát nem hiba az, a mi a Zsigmond-korabeli címereinkben oly gyakran előfordul, hogy kétszínű — vörös és kék — az orrjegy. Hogy ezt a régi időben a fejlett heraldikájú Németországban sem tekintették hibának, látszik a pfalzi címerből, melynek a paizsa arany, fekete és vörös, orrjegye pedig fekete és vörös.

Nem kell elfelejtenünk, hogy valamint az oromdíszt valóban létező tárgy volt, úgy az orrjegy is az volt, tehát föltüntetésekor annak kell szemünk előtt lebegni, hogy milyen volt a valóságban, és hogy szükséges volt-e azt a bizonyos szabályt szem előtt tartani. Bizonyára nem, mert az orrjegy készítésekor nem kellett arra igyekezni, a mire a címerkép ábrázolásakor, hogy t. i. a paizs mezejének mázától elüssön.

Négymázú orrjegy a valóságban, vagyis az élő heraldika korában nem fordult elő s e szerint kerülni kell, habár a diplomatikai heraldika szentesíteni is látszik e helytelenséget, a mennyiben a XVII. és XVIII. században a német császárok, udvar- és pfalzgrófok armalisaikban a jobboldali oromdíszen a *római szent birodalom színeit*, a *sárgafeketét*, a baloldalin pedig az adományozott címere két mázát tüntették föl.

Ha a paizs fölött egynél több sisak van, mindenik orrjegye olyan mázú legyen, mint a neki megfelelő címeré, mert szabály, hogy *az orrjegy mázainak a címer mázaival egyeznie kell*.

Megrögzött hiedelem az, hogy az orrjegyen a színnek kívül, a fémnek belül kell lennie, pedig ez nem áll. E tekintetben Mayer¹ azt mondja, hogy a ki az eredeti heraldikai emlékeket veszi szemügyre, rögtön látni fogja e nézet tartatatlanságát, mert sokszor éppen ellenkezőleg a külső rész fém és a belső szín. Például: ha az oromdíszt egy, ezüstbe vagy aranyba öltöztetett, emberi törzs, az orrjegy külső része, az öltözet folytatása és ezzel egy darabból van szabva, tehát szintén ezüst vagy arany.

¹ Heraldisches ABC-Buch von Carl Ritter von Mayer. 188. lap.

III. Az orrjegy megerősítése a sisakon.

Az orrjegy vagy folytatása volt az oromdís szövet-takarójának vagy pedig kámzsaszerűen összevarrva, felhúzták a sisak tetejére. Ezenkívül szalagokkal kötötték oda, vagy pedig a sisak körületének megfelelő gyűrűszerű karikával szorították reá. Ilyen gyűrűszerű karika volt a koszorú, tekercs (göngyöleg) vagy sisakkorona.

Az oromdís szövettakarójának folytatása a mellétei Barócz-féle orrjegy (519. ábra) és a Bebek sisakon (522. ábra) látható; tekercsesel van odaszorítva, a Tétényi s Szlopnai sisakjára (523. és 440. ábra) és koronával az V-ik Lászlóéra (489. ábra). Kámzsaszerűen van szabva az Eresztvényiek (526. ábra) és a Méreyek sisakjára (524. ábra) felhúzott.

HETEDIK FEJEZET.

A külső díszekről általában.

Az eddigi fejezetekben megismerkedtünk a valóságos címér azon fő alkotórészeivel, a melyeket a címér-használatra jogosultak annak idejében valósággal használtak. E fejezetben a címert környező azon külső díszekről (ornements extérieurs de l'écu, Prachtstücke) lesz szó, a melyek heraldikailag jelentéktelenebbek s az élő heraldika korában, nagyrészt, ismeretlenek voltak. Ezek:

I. *A címert alkotó emblème diszitményei*, (külső plasztikusan formált vagy festett) mint: A) *a paizstartók* (sustentacula, telamones, atlantes, tenants, soutiens, supports, Schildhalter, Telamonen); B) *a címersátor* (tentorium, pavillon, Wappenzelt) és C) *a címerpalást* (pallium, manteau armoyé, mantelet, Wappenmantel, Fürstenmantel). D) *Zászlók* (bandum, extendarium, vexillum, bannière, pennon, Banner).

II. A) *Méltósági, tisztségi* és B) *nemességi rangjelvények*.

III. *Csatakiáltás és devise*.

IV. *Badge*.¹

I. Paizstartók, címersátor, címerpalást.

A paizstartók eredete a lovas és más arczképes pecsétekre és azon emberekre vezethető vissza, a kik gyakran vadembernek, szerecsennek vagy valami vadállatnak álcázva a címeres

¹ A badge tulajdonképen önálló, a címertől független, heraldikai jelvény, de pecsétken, mint a címeres paizs kísérője, is előfordul.

paizst valósággal tartották, őrizték s tulajdonosuk után hordták. Az előbbi esetben a paizstartó a tulajdonos maga s itt a címeres paizs alárendelt jelentőségű, míg az utóbbi esetben, a mikor a paizstartó nem a tulajdonos, a címeres paizs a főrész. Sok esetben azonban, a paizstartók csupán sphragistikai díszítések, a melyeknek rendeltetése a legenda és a címeres paizs közötti üres tér betöltése.

A címernek e feltűnő, de heraldikailag lényegtelen, díszekre vonatkozó határozott szabályok nincsenek. Sokan azt tartják, hogy bárki választhat magának olyan paizstartót, a melyet akar s meg is változtathatja, el is hagyhatja kénye, kedve szerint. Ezek véleménye szerint a paizstartó nem lévén a címernek alkotó része, nem megy át arra, a ki különben a címert megint öröklí. Mások meg azt vélik, hogy öröklődik s csak azt illeti meg, a kinek adományozták és örököseit. A dolog úgy áll, hogy a paizstartók öröklése régebben nem volt abszolút és csak azóta tartják annak, a mióta adományozás tárgyai.

A XVII-ik századig a paizstartók használata teljesen önkényes volt. E díszítések nem voltak a címert kiegészítő részei, különben nem írhatta volna Rudolphi, — a ki ebben az évszázadban élt — hogy „a paizstartót többnyire bizonyos esetleges okból választják s ugyancsak esetlegesen változtatják meg“. Lipovszky „Grundlinien der theoretisch und praktischen Heraldik“ című könyvében erre vonatkozólag említ, hogy a bajor hercegi házból való öt testvér közül mindenik más-más paizstartót használt, s Mayer, Triernek „Einleitung zur Wappenkunst“ című munkájára hivatkozva, azt mondja, hogy a francia királyok közül, pedig ezek paizstartója állandónak tekinthető, voltak néhányan, a kik az angyal helyett más paizstartót használtak, például: XII. Lajos sündisznót, VI. Károly két szarvast. A XVIII-ik századtól kezdve Németországban formálisan adományozták, azonban többnyire csak főbb rangúaknak, gróftól fölfelé. Ez hazánkra nézve is áll, mert ebben az időben heraldikánk nemcsak, hogy a német útján járt már, de a címereket Bécsben festették s az adományozások ugyanazon elvek szerint történtek, mint Ausztriában.

Megjegyzendő azonban, hogy nálunk a paizstartó királyi adományozás tárgya volt — kivételesen — már előbb is. II. Lajos 1519-ben kelt címertbővítési levelében ugyanis,

a melyet Kanizsay László részére állíttatott ki, nemcsak a címérfestésen láthatók paizstartók, de a szövegben is van róluk említés téve.

Mindazonáltal, ha valamely épületre akarjuk címerünket alkalmazni s az architektura megkívánja, hogy a paizst valamivel tartassuk, nem követünk el hibát, ha az épület architekturájához illő paizstartókat alkalmazunk, még akkor sem, ha az illető címerrel paizstartó nem volt adományozva és akkor sem, ha az adományozott paizstartók helyett másokat, a viszonyoknak megfelelőbbeket, alkalmazunk.

Őrizkednünk kell azonban modern ruhába, például huszárnak, öltözött paizstartók választásától. Ez annyival inkább könnyű, hogy nincs olyan építési stylus, a mely ezt megkívánná. Csúcsíves épületeken a középkori lovag, renaissance épületen meztelen férfi vagy nő felel meg leginkább. A heraldikában használt állatok pedig mindenhez illenek, ha az illető stylusnak megfelelőleg formáljuk.

Waldbott-Bassenheim a heraldikai paizstartókról írt tanulmányában azt mondja, hogy „még az olyan nemes családok is megváltoztathatják paizstartóikat, ha a körülmények kívánják, a kik évszázadokon át apáról fiúra szállt paizstartókat használtak. A Bergerhauseni várkapolna bejárata fölött a Boldogasszony lábához helyezett kettős címert két térdelő angyal tartja, holott mind a két címerrel, úgynevezett örökös paizstartók jártak és pedig hatyú meg oroszlán. A címereknek ezen ornamentális vagy figurális környezete eredetileg nem tartozott hozzá, s szigorúan tudományos szempontból ma sem számítható oda s csak a hanyatló heraldika korában eshetett meg az, hogy valamely paizstartó használatának jogosultságát fürkészszék, vagy hogy nagyobb takasért ilyeneket adományozzanak is“.

Téves az a nézet is, hogy a paizstartó a fejedelmi- és főnemesi-családok címereinek jellemző vonása; hiszen ismeretes, hogy sok fejedelmi ház és még több főnemesi család soha sem használta ezt a külső díszet. A paizstartók különben majdnem olyan régiek, mint a címerek s hol a feleség van ábrázolva, mint a férj címeres paizsának tartója, hol pedig maga a férj. Hol egy, hol két paizstartó tart egy vagy két paizst.

A XIV. század első felében, heraldikai jelleg nélküli, természetes gyermekek, fiatal emberek és asszonyok, a második felében már állati alakok, grif, oroszlán, medve s phantastikus állatok voltak a paizstartók.

A XV. és XVI. században harczosok, vadászok, lombkoszorúzott és szőrös vademberek és asszonyok, a kiknek ágyékát lombfűzér fűdi, szentek, angyalok stb. Azonban ezek mellett a XVI-ik századig olyan pecséteket is véstek még, a melyek címeres paizsait maga a tulajdonos tartja.¹

A sisakról szóló fejezetben már mondtuk, hogy bizonyos esetekben, ha a sisakok száma oly nagy, hogy a paizs felső szélén nem férnek el, a sisakokat lehet a paizstartók fejére helyezni, vagy kezébe adni.

Látunk, ebből az időből való pecséteken, sisakos oroszlánt, a melynek nyakában függ a címeres paizs s egyik első lábával címeres zászlót tart; továbbá a paizs két oldalán álló két oroszlánt, közülök az egyik lábával a paizst, a másik pedig a sisakot tartva.

Paizstartókul leginkább ajánlhatók: álló és térdelő angyalok, férfiak és nők mindenféle helyzetben, de többnyire állva; úrnők, lovagok, parasztleányok, apródok, szerecsenek, lombkoszorús vademberek, bunkót tartva s lombfűzérrel ágyékuk körül. A ruhába öltözött nők és férfiak viseletének azonban nem szabad modernnek lenni, hanem középkorinak, mert a modern öltözet nem illik a címerhez és az építészeti stylusok egyikéhez sem. Továbbá phantastikus és természetes állatok: oroszlán, grif, kutya, sárkány, hattyú stb. A madarak, alakjuknál fogva, nem igen illenek paizstartónak, az oly gyakran előforduló sas sem. Kivéven olyan formán, mint János angol király fiának Cornwallis Richárd német királynak pecsétén, a hol a sas szájában tartja a paizs szalagját (lásd 539. ábrát). A paizstartókat rendesen stylizálva festik, pl. az oroszlánt karcsúan, felfelé tartott farkkal s nyitott szájjal.

A paizstartókat mindig valami alapra kell állítani. Ezen alap lehet: gyeplő, polcz vagy párkány, vagy díszes szalag, stylizált faág. A madarakat is szokták ugyan alap nélkül is (539. ábra) mintegy röppölve ábrázolni, de ez nem helyes.

¹ Warnecke: Heraldisches Handbuch.

A paizstartók némely családnál szoros összefüggésben vannak a névvel, pl.: a barátok (monaco) Monaco, a medve (ursus) az Orsiniak címeres paizsa mellett.

Nálunk már az Árpádházi királyok alatt is fordultak elő paizstartók. A Heder nemzetségből való Henrik bánnak 1272-iki

539. ábra.

540. ábra.

541. ábra.

pecsétén a paizs mellett két oroszlánforma állat látszik (91. ábra), de valószínű, hogy azok csak az üres hely kitöltésére valók.

Az Aba nemzetségből való Omode nádor 1295-ödi kipecsétén a paizsot növekvő sas tartja (540-ik ábra). Róbert Károly 1334. évi pecsétén két sárkány látszik a paizs mellett (541. ábra). Nagy Lajos 1365. évi kettős pecsétén a paizsokat két lebegő génusz tartja. Zsigmond király 1383—1395. évi

felsőgi nagy pecsétén sas a címertartó, ugyancsak az ő 1397-iki pecsétén növekvő angyal tartja a paizsot s körülötte négy sas van.

542. ábra.

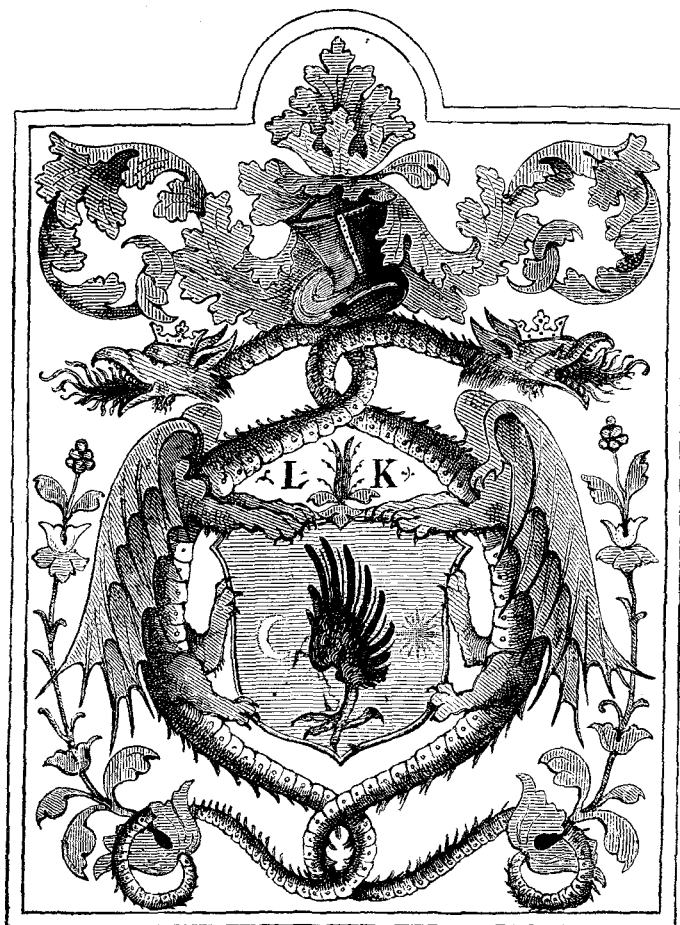
543. ábra.

A XIV-ik századtól kezdve Magyarország címeres paizsának tartói angyalok.

A XV-ik században magánosok címereiben sem ritka a paizstartó. Tamás erdélyi vajda XIV-ik századbéli pecsétén a

paizsból előtűnő oroszlán (542. ábra), Miklós mester dictus Kakas 1323-iki pecsétén grif (543. ábra).

A sárkány mint paizstartó, előfordul ugyan hazai heraldikánkban, például Róbert Károly pecsétén és az idemellékelt

544. ábra.

544. ábrán, a Kanizsay László 1519-iki címérében, mindazáltal nem minden címerek körül lévő sárkány tekinthető paizstartónak és pedig az Apafi, Balassa, Báthori, Berzeviczy, iktári Bethlen, Bocskai, Kapy, Károlyi, Sztáray, Radvánszky stb. családok címeres paizsa körül ábrázolt sárkány nem paizstartó, hanem a Zsigmond-kori sárkányrendjelvénye, a melyet e családok

annakjeléül viselik, hogy őseik már Zsigmond király korában oly előkelő állásúak voltak, hogy e kitüntetéshez hozzájuthattak.

Az állami czímerek melletti paizstartók között a legrégibbekhez tartozik a magyar állam czímeres paizsa két oldalán

545. ábra.

546. ábra.

547. ábra.

548. ábra.

látható angyalpár. Ausztriában sokáig nem állapodott meg a szokás, angyalok és oroszlánok váltakoztak, míg aztán 1806-ban hivatalosan nem állapították meg, hogy grif legyen.

Az angyal mint paizstartó, már Zsigmond királynak 1397. évi pecsétén is előfordul. V. László kettős pecsétének hátulso részén és középpecsétén angyal paizstartó látszik.

Mátyás király kettős felségi nagy pecsétén paizstartóul angyalokat használt. Ezt azonban korántsem tarthatjuk magyar speciálításnak, mert a XIV. és XV. században külföldön is gyakoriak az angyalok, mint paizstartók, s legállandóbbak a francia királyi címeres paizs mellett. Azonban nemcsak a királyok címeres paizsait tartja angyal, de másokét is, mint Perényi Imre nádorét 1504. évi pecsétén (545. ábra), Szapolyai Imre nádorét (546. ábra), Corvin Jánosét (90. ábra).

549. ábra.

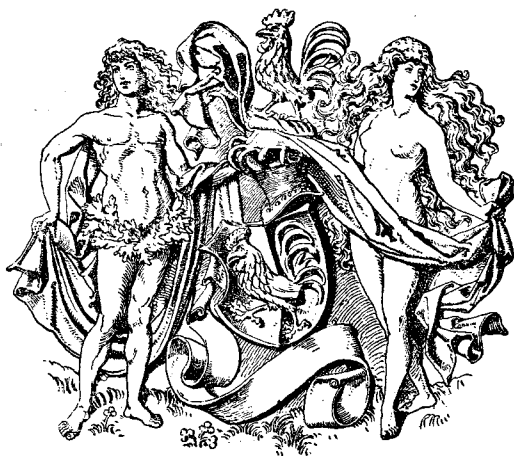
E szerint láthatjuk, hogy a magyar címér körüli angyalok, mint paizstartók, nem II. Mária (Terézia) királyné idejéből, hanem a XV. századból származnak, s nem helyesen cselekszünk, ha az Ausztriában használt griffel helyettesítjük az angyalokat, mint azt manapság az udvari szállítók cégétábláin látjuk.

Jelenleg a paizstartókat a paizshoz mérve tulságos kicsinynek tüntetik föl, ennek következtében a címerrajzolók figyelmét a mellékelt következő ábrákon látható helyes arányú paizstartókra hívom föl.

547. ábra. Száva-Szt.-Demeter városának 1388. évi pecsété.

548. ábra. Női alak a Lotharingiai hercegek címeres

paizsa mellett. E kép ötödmagával és Jakobea bajor hercegnő arczképével úgynevezett kellheimi lemezre van metszve, s valószínűleg Dürer rajza után készült.¹

550. ábra.

551. ábra.

552. ábra.

549. ábra. Női alak a XVI. század viseletében, a kölni választófejedelem címeres paizsa oldalán. A Jost Amman-féle 1579. évi címeres könyv rajza után.

¹ Mayer „Heraldisches ABC-Buch“-jában, a müncheni gyűjteményekben őrzött eredeti után, közölt kép másolata. — Az 550., 551., 552., 553. és 554. ábrák Warnecke „Heraldisches Handbuch“-jában közölt képek másolatai.

550. ábra. Egy férfi és női alak — eddig ismeretlen — kakast ábrázoló címeres paizs mellett. Egy, báró Ledebur tulajdonában lévő, XV. századbeli pecsétnyomó után.

553. ábra.

551. ábra. Lovag, mely jobbában oromdiszes sisakot, baljában címeres zászlót tart, s melle baloldalán címeres paizs van. Az 1319-ben elhalt Hohenlohe Albrechtnek a schönthali kolostor templomában lévő sírköve után rajzolta E. Doepler.

552. ábra. Bern város zászló- és címertartója 1489-ből. A Bern városi könyvtárban őrzött Diepold Schilling-féle kézirat címlapja után.

553. ábra. Újabbkori czímertervezet, a XVI. század ízlésében ábrázolt paizstartókkal (nemesember és nemesasszony), rajzolta E. Doepler.

554. ábra. Néhai gróf Folliot-Crenneville Ferencz cs. k. osztrák főkamrás czimere, a melyet női alak tart.

Bercsényi Miklós oroszlán paizstartói (1708.) már nincsenek a kellő arányban feltüntetve (555. ábra).

Azon alakok, a melyek nem a paizst, hanem a sisakot tartják, *sisaktartóknak* nevezhetők. Ujlaki Lőrincz 1519-iki pecsétén az oroszlánok nem a paizst, hanem a sisakot tartják, tehát sisaktartók (556. ábra.)

Azon alakok, melyek sem a paizst, sem a sisakot nem tartják, hanem egyszerűen a paizs mellett állanak vagy ülnek, *paizs-őrnek* neveztetnek. S e három megkülönböztetésen kívül többre nincs is szükség, mert minden módozatára a paizstartó és paizs közötti viszonyoknak úgy sem lehet találó nevet találni. Például Giléthy Miklós nádor ide mellékelt pecsétén látható oroszánt, mely egy más állatot marczangol, minek nevezhetnénk? (557. ábra).

Felemlítendőnek tartom azonban, hogy a túlságos szabattosságra törekvő heraldikusok külömbiséget tesznek a növényországból vett, továbbá az élettelen (például bokor vagy fa) és az állatvilágból vett paizstartók között, előbbieket *sustentaculum*-nak, utóbbiakat *telamon*-nak nevezik. Az emberi paizstartók jelzésére az *atlantes* vagy *colossos* neveket használják. A francziák az ember és angyal paizstartókat *tenants*-nak, az állatokat *supports*-nak, s az életteleneket és a növény országából vetteket *soutiens*-nek mondják.

B) A *czimersátor* a koronás, püspöksüveges s más kalapféle timbre-es (czímerfődeles) czímerekben az, a mi a sisakos czímerekben az orrjegy. De ezen utóbbiaktól főleg abban különböznek, hogy a valóságban soha sem használtattak heraldikai jelvény gyanánt s ennél fogva nincsenek a czímerrel közvetlen összeköttetésben. Nem is egyebek, mint redős diszítványok. Leginkább a czímeres paizs színét feltüntető vagy bibor színű nehéz szövetből készülteknek s hermelinnel vagy más drága bundával bélelteknek vannak feltüntetve. Gyakran a mesteralak vagy czímerkép van rájuk hímezve, mint a régi franczia királyi czimersátorra, néha pedig az egész czímer, mint a Savoyai, Lotharingiai stb. házak czimersátorára.

A szokásjog szerint a czímersátor csak a fejedelmi személyeket illeti meg, mert a trónus fölötti baldachint jelképezi.

554. ábra.

555. ábra.

556. ábra.

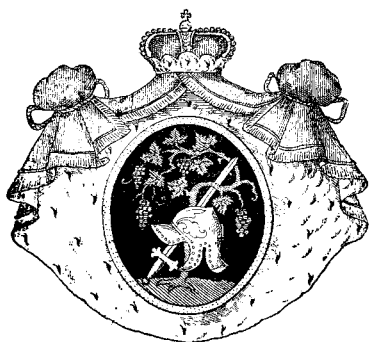
557. ábra.

E redős diszítménynek úgy kell alkotva lennie, hogy a czímeres paizs sisakostól, koronástól úgy tűnjék föl, mintha a sátorban lenne.

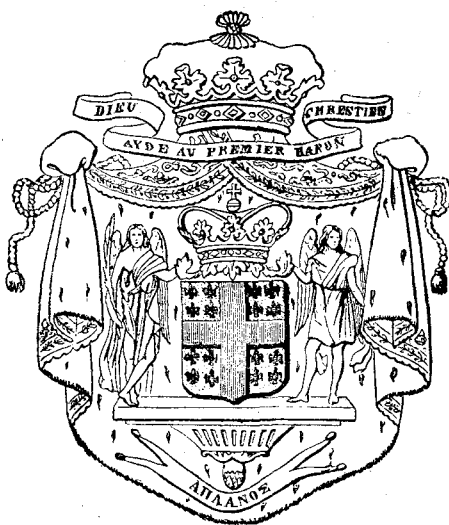
C) A *czímerköpeny* azon souverain fejedelmeket illeti meg, a kik nem teljesen függetlenek; továbbá a császári

királyi főhercegeket, s némely olyan főnemesi családot, a melyeknek adományoztatott. Ez a czimersátortól csak abban különbözik, hogy a „czimerfödél“ föltte van s alatta csak a czimeres paizs. A köpeny úgy van föltüntetve, mintha a koronából, püspöksüvegéből stb. kiindulva terülne szét.

E díszítések a XVII-ik század előtt nem fordultak elő, föltalálójuk, állítólag, Moreau Fülöp. A francia királyok 1680-ban használták először. Ennélfogva bár szépek, mégis csekély heraldikai jelentőségük van.

558. ábra.

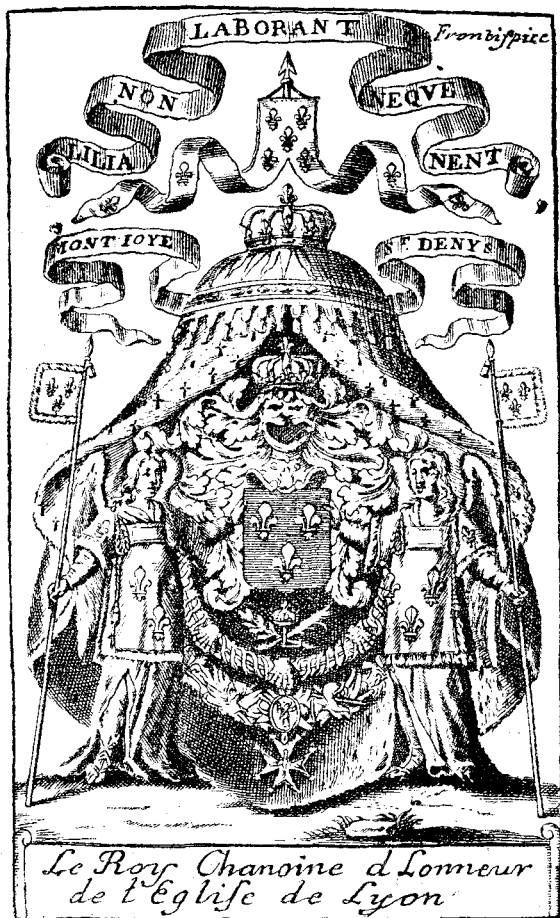

559. ábra.

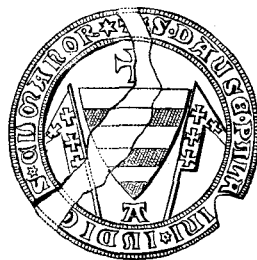
Az 558. ábra az Apafi Mihály, az 559-ik a Montmorency-ak czimerpalástját, az 560. ábra pedig a francia királyoknak czimersátrát mutatja.

D) *Zászlók.*¹ E külső díszek nagyon régiek s a paizs-tartókkal együtt a legrégibb időben is előfordultak. Vagy a mesteralak vagy a czimerkép van rajtuk föltüntetve, vagy csak a czimer színei. A zászlóknak, mint a czimer külső díszeknek, rendesen mélyebb jelentőségük van, a mennyiben vagy azt jelentik, hogy viselőjük zászlós úr, vagy pedig

¹ Itt csak azon zászlókról van szó, a melyek a czimer külső díszeként vannak alkalmazva; egyebekben lásd a zászlókról szóló fejezetet.

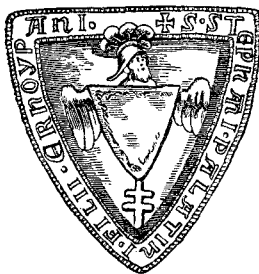

emlékei valamely nevezetesebb eseménynek. Előfordulnak egyedül is a címéres paizs két oldalán, mint az a Dózsa nádor 1322. évi pecsétén látható (561. ábra), vagy az oromdíszt mellé vannak szúrva, mint a Garay Miklós címéren. De gyakran a paizstartók kezében vannak, mint az az 560. ábrán látható.

II. Méltósági, tisztségi és nemességi rangjelvények, továbbá a rendjelek föltüntetése a czímerrel kapcsolatosan.

Az élő heraldika korában a méltósági, tisztségi rangjelvényeket és a rendek jelvényeit rendszerint vagy a paizsban magában (s ekkor némileg czímertörésnek tekinthető) vagy az oromdíszhöz csatolva tűntették föl, s e szokás a heraldika követelményeinek megfelelőbb, mint az alább olvasható újabb. De előfordult már akkor is, hogy néha mint külső díszek alkalmaztattak. Az Aba nemzetség czímerében a vágások vagy pólyák, az Ákos nemzetség czímerében a kereszt, valószínűleg, méltósági jelvények, s míg az Aba nemzetség-

562. ábra.

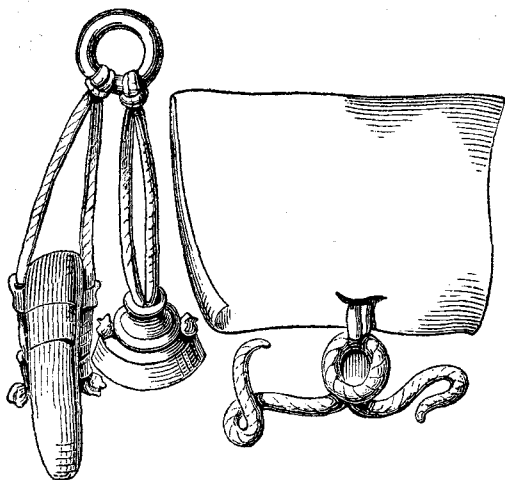
beliek vágásai és pólyái csakis paizsban fordulnak elő, az Ákos nemzetségbeliekében a kereszt, különösen eleintén, mint külső dísz is. István nádor 1311. évi pecsétén a paizs alsó csúcsa alatt (562. ábra) látszik. A pólyák és vágások természetüknél fogva nem lehetnek külső díszek, míg a keresztetek inkább alkalmasak erre. Különben a kereszt, mint külső dísz, nemcsak az Ákos nemzetségbeliek czímerén látható, hanem az Aba nemzetségbeli Dózsa nádorén is (561-ik ábra), de itt zászlóra helyezve.

Különös, hogy Grünenberg czímeres könyvében e külső díszek, ú. m. méltósági, hivatali és rendjelvények, mindig az oromdíszes sisak mellett lebegve vannak föltüntetve.

A mainzi, kölni és trieri érsekeknek, mint birodalmi fő-kancellároknak, jelvényei: a tintatartó és spanyolviasztartó vagy egy függőpecsétetes oklevél (563. ábra).

A cseh királynak, mint birodalmi főpohárnoknak, jelvénye a serleg (564. ábra).

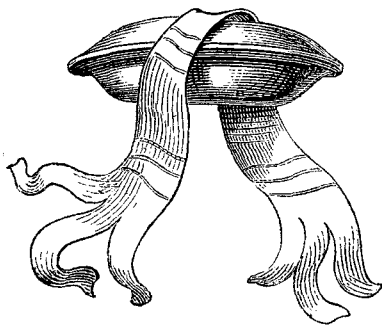
A rajnai pfalzgrófnak, mint birodalmi főasztalnoknak, jelvénye egy aranytál (565. ábra).

563. ábra.

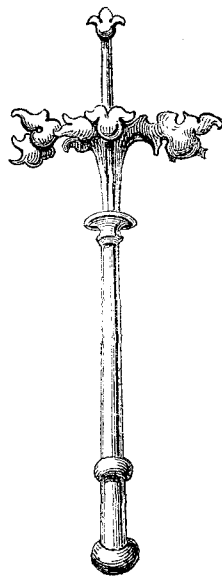
564. ábra.

565. ábra.

566. ábra.

567. ábra.

A szász hercegnek, mint birodalmi főmarsalnak, jelvénye a birodalmi pallos (566. ábra).

A brandenburgi űrgrófnak, mint birodalmi főkamarásnak, jelvénye a jogar (567. ábra).

Ezek Grüenberg képein lebegve vannak föltűntetve.

Azonban a rendjelvényeknek, illető lánczaikon függve, a paizs körül való helyezése sem olyan új szokás, mint azt általában hiszik. Már Grünenberg címeres könyvében is látjuk ezt, a többek között Albrecht Achilles brandenburgi őrgróf paizsa körül a hattyúról címzett boldogasszony-rend jelvényét, melyet II. Fridrik, brandenburgi őrgróf és nürnbergi várgróf alapított 1440-ben, Szent Mihály napján (568. ábra).

Nálunk, Magyarországon, a méltósági és tisztségi jelvényeknek a címér körül való alkalmazására csak kevés példát ismerünk s ezek is nagyon régi időből valók, belőlük azt a rendszert, a melyet netalán követtek, nem képzelhetjük el.

Manapság csak az egyházi méltóságok tüntetik föl méltóságuk jelvényeit címérük körül, továbbá a rendjel-tulajdonosok. A zászlós urak és más világi méltóságok, mint a kamarások stb. nem.

A most is szokásos méltóság- vagy tisztségi jelzések a következők:

A *pápai méltóság* a tiarán kívül a paizs mögé harántosan keresztbe állított két kulcs, a melyek közül az egyik arany, a másik ezüst (569. ábra).

A *cardinálisoké* a széles karimájú vörös kalapon kívül azon vörös selyemzsinór, a mely kétoldalt csüng alá és a melyet 15—15, szintén vörös selyemből készült bojt foglal össze, 1.2.3.4.5-kint egymás alatt, és a paizs mögé czölöpméntén odahelyezett kereszt (570. ábra). A vörös szín a cardinálisok ismertető jele. Állítólag annak emlékére viselik, hogy Krisztus az egyház megalapításáért ontotta a vérét, s hogy ők, mint az ecclesia-militans tagjai, szintén készek az egyház föntartásáért a magukét az utolsó csöppig ki-ontani.

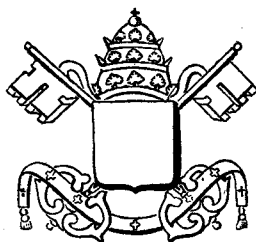
Az *érsekek méltósági jele* a cardinálisokéhoz hasonló alakú, de zöld színű kalap, két oldalán 10—10 bojtos zsinórral (a bojtok 1.2.3 és 4-kint vannak egymás alatt) és a paizs mögött álló egyszerű kereszt (571. ábra). Megjegyzendő, hogy a cardinálisok és érsekek, ha egyszersmind primások, az egyes kereszt helyett kettőset viselnek, mert ez utóbbi a *primási méltóság jele*.

A *püspökök* a címeres paizs fölé az érsekéhez alakban és színben hasonló kalapot helyeznek, csakhogy a czölöp-

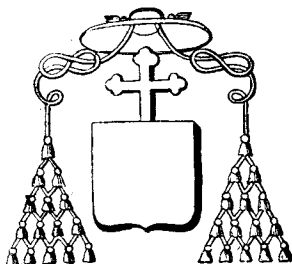
menti kereszt helyett a paizs felső szélén, a kalap alatt elől, szembeállított püspöksüveg, hátul kifelé fordított, czölöpmentén álló pásztorbot van. (572. ábra).

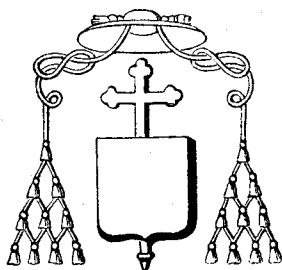
568. ábra.

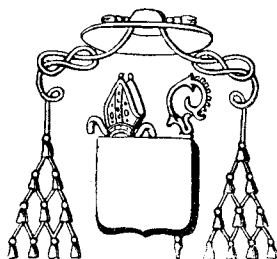
569. ábra.

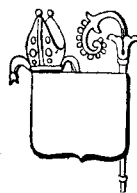
570. ábra.

571. ábra.

572. ábra.

573. ábra.

Az *infulás apátok* (abbés mitrés reguliers) tisztségi jele a czímeres paizs fölött elől kissé jobbra fordított püspöksüveg és a hátul befelé fordított, czölöpmentén álló pásztorbot. (573. ábra).

A *commandatarius apátok* (abbés commandataires) méltóságjele az előbbihez hasonló, csak hogy az egész fölött fekete

kalap lebeg és 1.2-kint állított bojtos fekete zsinór csüng a két oldalán (574. ábra).

A *perjelek* és *pápai ítélőmesterek* (protonotaire) méltóságjele az előbbihez hasonló kalap és a paizs mögött zarándokbot (575. ábra).

Az *apátnőké* a rutaalakú czímeres paizsukat körülvevő olvasó s a mögötte kifelé fordított és czölöpméntén állított pásztorbot (576. ábra).

A papi méltóságot viselőknak, szabály szerint, sem sisakot, sem rangkoronát nem kellene paizsuk fölé tenni, de újabb időben gyakran használnak rangkoronát.

Franciaországban, Richelieu óta, a ki herczeg is volt, az olyan cardinálisok is herczegi (duc) koronát tettek a kalap és a paizs felső szélé közé, a kik nem voltak herczegek.

A világi méltóságok jelei Franciaországban a következők voltak: a francia connetable-é két kard, a melyeket felhőkből előtűnő két kéz tart (577-ik ábra). A maréchal de France-é két tábornagyi bot a paizs mögött, harántpólya mentén állítva (578. ábra).

Az admiralisé két vasmacska, szintén a paizs mögött, harántpólya mentén (579. ábra). A colonel général de l'infanterie-é hat zászló (580. ábra).

Nálunk erre nézve nem igen fordul elő példa, mindazonáltal Dózsa nádor 1322. évi pecsétén (561. ábra) a paizs két oldalán látható egy-egy zászló talán a nádori vagy általában a zászlósúri méltóságot jelezi.

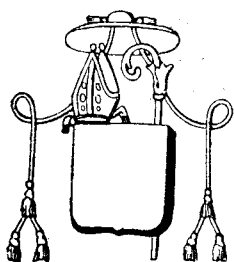
Az újabb időben, különösen a mult században a katonák rangjukra való tekintet nélkül, puskák, lándzsák, zászlók, ágyúk, dobok stb.-ből álló embléme-et tettek czímerük körül.

A rendjelek nagykeresztesei a nyaklánczot vagy szalagot a paizs köré, a többiek az illető keresztet a paizs alsó szélé alá helyezik.

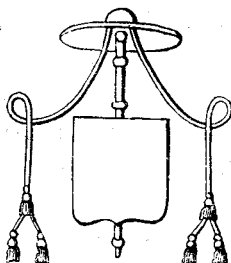
A felsorolt kalapok s az alább ismertetett koronák és toque-ok helye, a mint tudjuk, a paizs fölött van, és pedig ott, a hol a sisaké. E szerint az egyetlen régi „timbre“-hez, czímerfedélhez: a sisakhoz hasonlóan ma czímerfödélnek tekintendők ezek is.

Lehet mondani, hogy csak a XV. és XVI. században vált szokássá az egyházi és világi méltóságokat e különféle

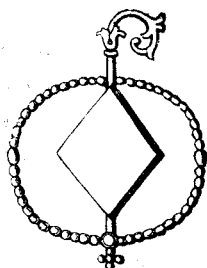
czímerfedelekkel megkülönböztetni. Az egyháziak e szokást előbb vették föl, mint a világiak s bíbornoki, püspöki stb. süvegeket már akkor is látunk mint czímerfedelet, a mikor még senki sem gondolt a grófok, bárók és rangczímnélküli neme-

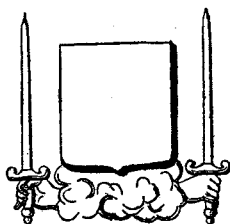
574. ábra.

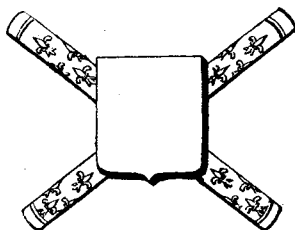
575. ábra.

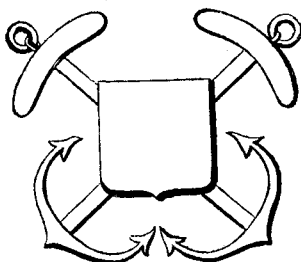
576. ábra.

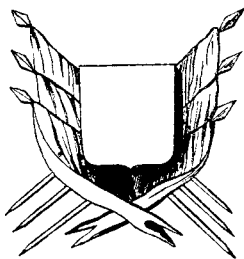
577. ábra.

578. ábra.

579. ábra.

580. ábra.

sek heraldikai megkülönböztetésére. E szokás leginkább a barokk-időben lett általános.

Korona. Mindenekelőtt meg kell a *sisakkoronát* a *rangkoronától* különböztetnünk; megjegyezvén, hogy a *sisakkorona* nem czímerfedél, a *rangkorona* pedig czímerfedél; továbbá, hogy a *sisakkorona*, éppen mint az *oromdís*, a *sisaktól* el

nem választható. Régebben csak a fejedelmi koronák voltak a heraldikának részei. És pedig eleintén kizárólag mint a fejedelmek címeres paizsa fölötti *czímerfedelek*, később, mint magánosok, testületek stb. *czímerfedelének*, a sisaknak *különös díszei*. Az így használt fejedelmi koronát nevezik *sisakkoronának*. Hogy a sisakkoronák nem rangkoronák, hanem a *czímerfedélnek* különös díszéül alkalmazott fejedelmi koronák, látszik az armalisok szövegéből, a hol rendszeren következő szavakban tétetik róluk említés: „supra scutum galea militaris aperta sive craticulata est posita, quam contegit diadema regium . . .” stb.

A rangkoronák (lásd az ide mellékelt táblázatokat) ismét két csoportba oszthatók, a *zárt-* és *nyíltkoronák* csoportjába.

A *zártkorona* csak a fejedelmi személyeket illeti meg. Bővebb felvilágosítás meríthető az idemellékelt öt táblázatból.

A sisakkoronákat Zsigmond király idejében még kiváló kitüntetés jelének tekintették.

Az első sisakkorona nálunk a Vadkerti Vincze-család 1415-ben kiállított armalisán látható.¹

Erdély különválása idején is mindig királyi koronának nevezik az armalisok szövegében a sisakkoronát. Ez gyakran tévedésre szolgáltatott alkalmat, mert az armalisok szövegét szószerint vették, különösen az olyanokat, a melyeknél nem volt festett *czímer* (ez nagyon sokszor megtörtént) s királyi koronának egyedül a zártat gondolva, illet helyezni — néhányan még ma is — címeres paizsuk vagy monogramjuk fölé. Hogy ez nem helyes eljárás, nem szorul bizonyítékra.

Zártkoronák azonban festett címereken is előfordultak, de ha jól megfigyeljük, ez nem közvetlen a sisakon szokott lenni, hanem a göngyölegen, vagy a tulajdonképeni sisakkoronán, tehát oromdísznek kell tekinteni.

Példa erre a Burza család 1718-iki *czímere* (581. ábra).

A rangkorona francia találmány s a XVII. század közepén Németországban is mindinkább elterjedett. Eleintén a paizs felső széle és a sisak közé toltak egy koronát (alább látni fogjuk, hogy ez helytelen), később a sisakot elhagyták

¹ Csoma J.: „Zsigmond király *czímerlevelei*“, Turul, 1896.

s az oromdíszt a koronára helyezték, a ,minek semmi értelme nincs; még később az oromdíszt is elhagyták s egyedül a rangkorona maradt a paizs fölött, s e külső dísznek ez az egyedül helyes elhelyezése.

A rangkoronák formájára nézve sokáig nem volt megállapodás. E zürzavar megvilágítására szolgáljanak a következő példák. ¹ Hattstein „Hoheit des deutschen Reichsadels“ című könyvében báró Kerckering címeres paizsa fölött ötponthos, báró Kesselstatté fölött nyolczponthos korona van; gróf Schönborné fölött leveles (három levél, két ék), gróf Stadioné fölött pedig 10 pontos koronát látunk.

Németországi diplomákban a XVII. század közepe óta fordulnak elő rangkoronák, de formájukra nézve itt sem észlelhető megállapodás. III. Ferdinánd császár az Ulfeld csa-

582. ábra.

ládót 1641-ben emelte grófi rangra s a címeres paizs fölött 5 pontos korona van.

Az I. Lipót császár által 1673-ban Schallenföld Gáspárnak adományozott bárói címerben a paizs fölött 11 pontos koronát látunk. Ugyane fejedelem a Hochburg testvéreknek bárói rangra emelése alkalmával kilenczpontú koronát adományozott („Perlencron mit 9 Perlen“). Sőt még Mária Terézia is ötponthos koronát adományozott az 1779-ben bárói rangra emelt Belli von Bellenaunak.

Magyarországon a rangkoronák kevéssel az első bárói s grófi rangra való emelés után jöttek divatba, tehát ugyanakkor, a mikor Németországban. Ennek okát nem kell magyaráznunk, hiszen mindenki tudja, hogy ettől az időtől kezdve a német császárok voltak Magyarországon választott s egy szá-

¹ G. A. Seyler: „Geschichte der Heraldik“.

zaddal később örökös királyai s az ügyek Bécsbe való központosítása kezdetét vette.

Nálunk a trakostyáni Draskovits János és az alsólindvai Bánfi Kristóf 1641-ik évi grófi czímerein (Jászai gyűjtemény 1511—1687.) látunk először rangkoronát.

Azonban nálunk sem volt még rendszer ebben az időben a koronák tekintetében, mert Esterházy Miklós 1626-iki és Pálffy János, továbbá bribéri Mellith György címeres pecsétéin még a leveles (három levél között két ék) korona látható. (Jászay gyűjt.: 1625—1629. k. 16. l.)

A rangcím nélküli nemesek czímerein Francziaországban már a XVII. században el volt terjedve, Németországban Hefner szerint 1692 előtt nem fordult elő, nálunk pedig csak a mult század végén.¹

A rangkoronák nem mindenütt egyenlők s ez onnan van, hogy a különféle országokban a nemességek különféle fokozatai nem felelnek meg egymásnak.

A mellékelt táblák e tekintetben a kellő felvilágosítást nyújtják.

A mi a koronák és más czímerfedelek helyzetét illeti, meg kell jegyeznünk, hogy eleintén nem állottak mindig a paizs felső széle közepe fölött, hanem gyakran a jobb oldalon, mintegy függve vagy a paizs oldala mellett a földön. E szokás, mint nem gyakorlati s heraldikailag is helytelen, csakhamar divatját multá.

Az újabb czímerfestők a koronák ábrázolásakor is megfeledkeznek azon helyes arányról, a melyben ezeknek a paizshoz kell állaniok. Meg kell gondolnunk, hogy a korona a fej nagyságának, a paizs pedig a test szélességének kell, hogy megfeleljen, mert előbbi főveg, utóbbinak pedig az ember testét kell egész szélességében elfödnie. Ennélfogva a paizsnak legalább háromszor olyan szélesnek kell lennie, mint a koronának (582. ábra).

A magyar állami czímer legújabb, hivatalosan szentesített képei (lásd a magyar czímerről szóló fejezetet) különösen rosszak, mert a korona éppen olyan széles, mint a paizs. Milyen nagyfejűnek vagy milyen szűkmellűnek kellene annak

¹ Nyáry. A Herald. Vezérfonala.

lenni, a ki fején e koronát viseli s a kinek mellét e paizs fődözi!!

Még egy lényeges hibát követnek el a czimerrajzolók a korona ábrázolásakor s ez az, hogy a pántot felfordított ékalakúra formálják, pedig az olyan főveg, a melynek a fejet körülvevő része ilyen, különösen ha érczből van, inkább kínzó szerszám, mint főveg; ennél fogva nagyon ajánlatos, hogy a pánt oldalait merőleges vonalak határolják, mint az az 582-ik ábrán látható.

III. Csatakiáltás és devise.

A *csatakiáltás*nak (cri de guerre, cri d'armes, cri, Feldruf), a mely nem tévesztendő össze a jelmondattal (devise), nagy és fontos jelentősége volt abban az időben, melyben még sem egyforma öltözet, sem egyforma fegyverzet nem tüntette föl, gyakran a legkülönbözőbb nyelvet beszélő, egy seregbe, egy zászlóaljba osztott emberek egymáshoz való tartozását. E hallható jel részben a gyülekezést könnyítette meg, mert mindenki oda sietett, hol a saját csatakiáltását hallotta, részben pedig ismertető-, hívó- vagy megszólítójelül szolgált, és a mostani, úgynevezett ezredhivókat vagy jeleket pótolta.

A csatakiáltás nemcsak háborúban, de tornákban is használtatott. Rendesen igen rövid volt, gyakran nem egyéb, mint az illető fejedelem vagy lovag neve.

Jelentése szerint lehetett: invocatio, mint a magyarok háromszoros Jézus kiáltása, a burgundi hercegeké „Nostre-Dame de Bourgogne”; resolutio mint a keresztesekké „Dieu le volt”, exhortatio, mint a híres Coucy-é „Place à la bannière”. gyülekezési, mint a francia királyoké: „Montjoie Saint-Denis”, a melynek eredetére nézve oly eltérők a nézetek.

Raoul de Presles azt mondja, hogy Clovis a Conflans-Sainte-Honorine völgyben harczolván, a csata azon a hegyen végződött be, a melyen egy Mont-Joie nevű torony volt. Scenel Róbert Avranches-i püspök azt írja, hogy Clovis a tolbiac-i csatában veszélyben forogván, kevéssel azelőtt, hogy keresztényné lett, Saint-Denist hívta segítségül, azt mondván: Saint-Denis, Saint-Denis mon (az én Jupiterem) Jove!

A legelfogadhatóbb nézet azonban a Huguet de Saint-Cher-é, a ki azt állítja, hogy a zarándokok azon, kövecsekből hányt, útmenti dombokat nevezték így, a melyekre keresztet tűztek (Constituunt acervum lapidum et ponunt cruces et dicitur Mons-Gaudii).

A Saint-Denis-re vezető úton sok ilyen mont-joie volt s a mikor az oriflamme-ért mentek, minden efféle dombnál azt kiáltották: „Mont-Joie-Saint-Denis“.¹

A csatakiáltásnak a címerrel való összeköttetése Németországban és nálunk nem szokásos. Leginkább Franciaországban volt elterjedve és ott a címer öröklődő részének tekintetett. Az alább megismertetendő devise-től különböző módon — a sisak, korona vagy oromdís mögött lebegő pántlikára írják.

A *devise* rövid mondat, a mely a címertulajdonos jellemére vagy valamely cselekményére vonatkozik. Gyakran valamely természetes vagy phantastikus alak kíséri. Ezen utóbbi esetben: a mondat a devise lelke, a kép pedig a teste.

Különben a devise betű vagy talány is lehet.

Már a heraldika előtti legrégibb időkben is használták. Például Róma S. P. Q. R. (senatus populusque romanus).

A Judea szabadságáért küzdött hasmonaei Júdás zászlójára az Exodus XV-ik fejezetéből vett mondat szavainak kezdőbetűit írta. (Ki hasonló Te hozzád Ó Isten az Istenek között.) Az ennek megfelelő héber szavak kezdőbetűi: M. A. K. K. A. B. J.

Erről nevezték az Hasmonaei dinastiából való zsidó királyokat makkabeusoknak.

A természeténél fogva nem okvetlen örökölhető devise főkélléke, hogy rövid legyen.

Helye: a paizs alatti szalag.

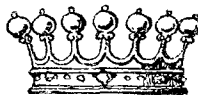
A fűlsorolt külső díszekről azt mondtuk, hogy heraldikailag nem jelentékenyek, mindazáltal jogosultságuk nem tagadható, a mennyiben néhány közülök az élő heraldika korából származik. Alkalmazásukra vonatkozólag ismételten csak azt mondhatjuk, hogy a címer alkotórészeivel, különösen a paizsszal és sisakkal helyes arányban kell lenniök, s hogy alakításuk heraldikai stylusban történjék.

¹ Jouffroy d'Eschavannes „Traité complet de la Science du Blason“.

I. TÁBLA.

Magyarország.¹Királyi korona.²

Grófi korona.

Bárai korona.

Rangcím nélküli nemesek
koronája.³

Sisak-korona.

¹ Vannak Magyarországon hercegi családok is, ezek a német hercegi (Fürstenhut) kalapot használják, mert német római birodalmi hercegek.

² A magyar királyi vérbeli hercegeknek nincs külön rangkoronájuk, mert a jelenlegiek egyszersmind osztrák főhercegek s e czímet többre becsülvén, a főhercegi kalapot használják. A nemzeti királyok idejében még nem voltak rangkoronák s így m. kir. hercegi korona nincs.

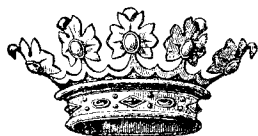
³ E korona helyett a leveles (három levél között két ék vagy gyöngy) koronát is használják.

II. TÁBLA.

a) Franciaország mint királyság.

Királyi korona.

Dauphin (trónörökös)
koronája.Királyi gyermekek
koronája.Királyi vérbeli hercegek
koronája.

Herczegi (duc) korona.

Marquis-korona.

Grófi korona.

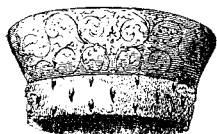
Vicente-korona.

Bárai korona.

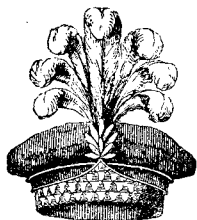
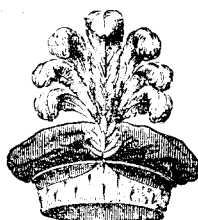
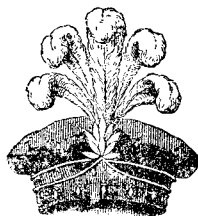
Lovagi korona.

Kancellár pecsétőri
süveg.

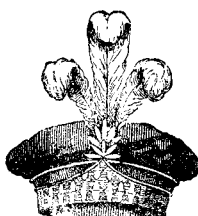
Vidame-korona.

Parlament¹ elnökeinek
süvege.

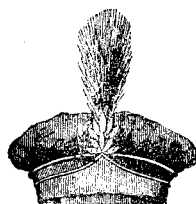
b) Franciaország mint császárság (I. Napoleon alatt).²

Princes grand
dignitaires.Hercegi (duc)
süveg.

Grófi süveg.

Bárai süveg.

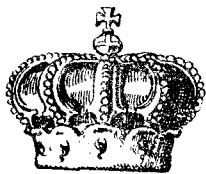
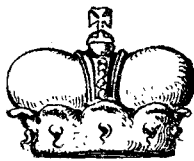
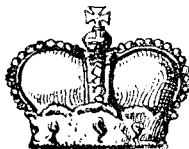
Lovagi süveg.

¹ Nem országgyűlés.

² I. Napoleon a heraldikát modernizálni óhajtotta s tudván, hogy a „timbre“ (címerfödél) föveg azon fövegeket rendelte címerfödélül használni, a melyeket udvari ünnepélyek alkalmával ki-kí szabályszerűen viselt.

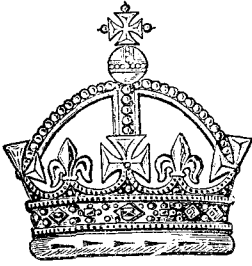
III. TÁBLA.

Németország és Ausztria.

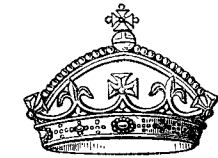
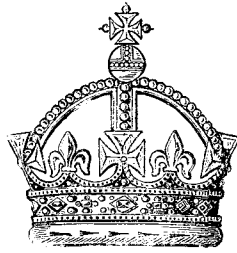
A volt német-római császár koronája.¹Osztrák főhercegi korona
(Erzherzogshut) Dürer rajza után.Fejedelmi korona
(Herzogshut).A volt választófejedelmek
koronája (Churfürstenhut).Hercegi korona²
(Fürstenhut).¹ A mostani német császár és az osztrák császár más koronát használ.² Ilyen koronát használnak azon magyar családok, a kik német-római birodalmi hercegek. A grófok, bárók és rangczímnélküli nemesek koronája olyan, mint a magyarországi táblán látható.

IV. TÁBLA.

Nagy-Britannia.

Királyi és királynői korona.

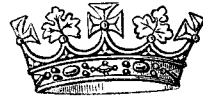
Wales-i herceg koronája.

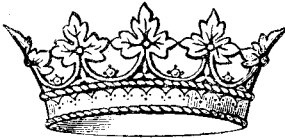
Királyi gyermekek
koronája.

Királyi unokák koronája.

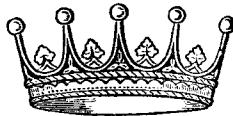
Királyi unokatestvérek
koronája.

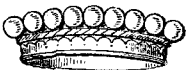
Herczegi (duke) korona.

Marquess-korona.

Grófi (earl) korona.

Viscount-korona.

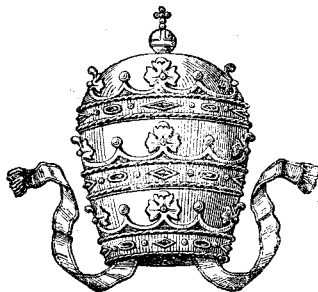
Baronet-korona.

Sisak-korona (crest coronet).

V. TÁBLA.

Egyéb koronák s a tekercs.

Pápai korona (tiara).

Toscanai korona.

Falkorona.¹Tekercs, göngyöleg (bourrelet).²

¹ A városok czímeres paizsa fölé való korona.

² A tekercs vagy göngyöleg arra való volt, hogy az oromdísznek a sisakra való erősítésének helyét eltakarja, vagy a czímerszínekből, vagy pedig a lovag választott hölgyének színeiből volt összeállítva, a tekercs nem szolgál rangmegkülönböztetésre.

A czímer főalkotórészei s külső díszei között való viszony.

Most, a mikor a czímer főalkotórészeit, a paizst, a rajta előforduló mázokkal, mesteralakokkal és czímerképekkel, a sisakot, oromdísz és orrjegyet, valamint a külső díszeket ismerjük, tisztába kell jönnünk azzal, hogy e részeket miként állítsuk össze egy „emblème“-é.

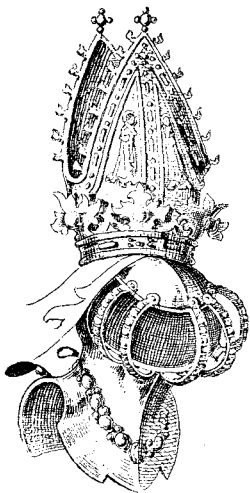
A czímeres paizs az emblème magva, e körül csoportosulnak a többi részek, fölötte van a czímerfödél, vagyis a sisak, koronával vagy anélkül, ezen az oromdísz s a sisakból kiindulva kétoldalt az orrjegy. A paizstartók, ha ketten vannak, a paizs két oldala mellé helyezendők, ha egy van, akár a jobb-, akár a baloldalára vagy pedig a paizs mögé. Különben az egyes paizstartó tarthatja a paizst melle előtt vagy valamelyik karján is.

A rendjelvények a paizst körülfogó lánczra függesztve tüntetendők föl. A csatakiáltás a sisak, korona vagy oromdísz mögött lebegő pántlikára irandó föl, a devise pedig a paizs alá helyezett szalagra.

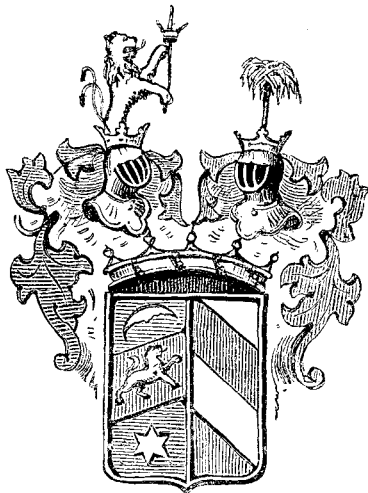
A czímer födele tulajdonképen csak a sisak volt, akár sisakkoronával, akár anélkül. A sisakkorona nem czímerfödél és használata a sisaktól elkülönítve helytelen. A rangkorona, sisak nélkül, a régibb időben többnyire csak a fejedelmi czímeres paizsok fölött fordult elő, mint a Mátyás király 1477-ik évi czímeres pecsétén a pántos (85. ábra), vagy az ország rendei-nek 1385-ik évi pecsétén (mely a magyar czímert tárgyaló fejezetben van bemutatva) és a szász egyetem 1372-ik évi pecsétén (74. ábra) czímeres paizsa fölött a leveles, továbbá ugyan ilyen az V. László pecsétén (87. ábra). Újabb időben azonban a rangkorona is czímerfödél és minden rendű és rangú czímer-viselésre jogosult rangkoronát tehet czímeres paizsa fölé, s ez már most nem tekinthető hibának.¹ De hiba az, ha a rangkoronát a sisakra helyezzük, mert egy paizshoz rendszerint csak egy czímerfödél illik, tehát ha sisak van rajta: rangkoronának, ha rangkorona: sisaknak nincs helye ott. Meg-

¹ Sőt az sem tekintetik hibának, hogy a szokás által a rangczímnélküli nemesek ismertető jelének tekintett öt ágú koronát széltében viselik, monogrammmal fölött, fiakkeresek, börszenzálok s más nem nemesek.

történt már a XVI-ik század elején is, hogy egyházi személyek, a kik nemesi házból származtak, sisakot tettek czímeres paizsuk fölé, hogy nemesi származásukat mutassák s oromdíszül püspöki süveget választottak, hogy egyházi méltóságukat jelezzék vele (583. ábra). Ez azonban helytelen eljárás. Még nagyobb hiba azonban az az újabban lábra kapott szokás, hogy a rangkoronát helyezik közvetlen a paizsra és e fölé a sisakot vagy sisakokat, mint a Meskó család 1721. évi czímerén (584. ábra), mert a paizs-, sisak-, oromdísz- s orrjegyből alkotott czímernek a valóságban úgy kellett összeállítva

583. ábra.

584. ábra.

lennie, hogy össze ne dőljön, tehát ábrázolni is úgy kell, hogy minden egyes résznek támasza legyen; már pedig a korona keskeny pántja nem lehet biztos alapja a nehéz sisaknak, a sisak rajta meg nem állhat, de még kevésbbé lebeghet fölötte a levegőben, mint azt rendesen ábrázolni szokták; és mert: sisakot és koronát egyszerre csak úgy tehet valaki a fejére, hogy a sisak tetejére teszi a koronát. Nem szorul magyarázatra, hogy megfordítva, t. i., hogy a korona legyen alul, a sisak meg felül — nem lehet.

Szabálynak tekintendő tehát, 1. hogy csak egyféle czímerfördél jöhet a paizs fölé, vagy a sisak vagy a rangkorona, de a kettő egyszerre soha, sem úgy, hogy a korona, sem úgy,

hogy a sisak legyen alul; és 2. hogy a sisakra csak sisakkorona jöhet, a sisakkorona, a mely a sisaknak tőle el nem választható díszje és a mely semmiesetre sem tekinthető czímerfödélnek.

A czímer főalkotórészei nagyságának egymáshoz való viszonyáról kimerítően szoltunk az illető helyeken. Az elmondottak szerint e tekintetben az emberi test méretei az irányadók, mert a czímer főalkotórészei az embernek voltak szerelékei, öltözetdarabjai. E szerint tehát a sisaknak és koronának olyan arányban kell a paizshoz lennie, mint a fejnek a törzshöz, tekintetbe véve, hogy a sisaknak mennyivel kell nagyobbnak lenni a fejnél, s tekintetbe véve azt is, hogy a paizst lóháton használták s így nem kellett az egész emberi testet födnie.

IV. Badge.¹

Az angol heraldikának e különleges jelenségét tulajdonképen nem itt, hanem külön fejezetben kellene tárgyalni, mert a mint tüzetesebb ismertetéséből látni fogjuk önálló, a címeres paizstól független, magában is teljes és egész megkülönböztető jel s ha teszszük azért van, mert pecséteken már a legrégibb időben is használták, hol az oromdísz, hol a címeres paizs mellett és a paizs- vagy sisaktartó helyett.

Mielőtt azonban mint külső dísznek a pecséteken való alkalmazásáról szólnék, szükségesnek tartom az önálló badge-ről egyetmást elmondani.

A badge a systematikus heraldikánál régibb időből való ismertető jel, s egyik neve átörökölt mint a címeres paizs vagy az oromdísz. Célja ugyanaz, a mi a mesteralaknak vagy a címerképnek: t. i. megkülönböztető jelül szolgálni, de ezektől annyiban mégis különbözik, hogy paizskeret nélkül is alkalmazható.

A badge néha ugyanaz a kép mint az oromdísz s ez az oka, hogy sokan e két különböző dolgot összetévesztik, holott a *badge*-nek magában is teljes jelentősége van és a sisakkal semminemű összefüggésben sincs, míg az oromdísz

¹ Lásd English Heraldry by Charles Boutell és u. e szerzőtől „Historical and Popular Heraldry“.

(crest) tulajdonképen csak sisakkal képzelhető,¹ lévén a sisak ormának tartozéka.

A systematikus heraldika kifejlődése előtt is voltak személyes és családi badge-ek, és ezután is általában emlékeztető méltó harci tettek emlékére, bizonyos családi vagy hűbéri kötelék jelölésére, vagy pedig territorialis jogok vagy igények kifejezésére használták. Sok badge vonatkozást tartalmaz s következőképen „rebus“. Némelyik, viselője, paizsának címerképével, mesteralakjával azonos, vagy többé-kevésbé rájuk vonatkozik. Ez onnan van, hogy gyakran vagy a régi badge-t használták fel címerképül vagy pedig — ha a badge újabb mint címer — a címerképet badge-ül.

A badge-eknek két különböző neme volt általánosan használatban a XIV., XV. és XVI-ik században:

a) az elsőt egyes személyek és családok ismertető jel gyanánt használták, ennél fogva általánosan ismeretesek voltak;

b) a másikat családok nem, csakis egyes személyek használták az első helyen említett helyett azért, hogy (különösen tornák alkalmával) ne mindjárt ismertessenek föl. Ez utóbbinak bizonyos finom avagy rejtett jelentősége volt, mely jelentőség felfedezését nagy óvatossággal megnehezítették s így nem voltak általánosan ismeretesek.

Az a) alatt említett badge-et, a mely átöröklődött mint a címer, nemcsak az illető család összes tagjai viselték, hanem a ház valamennyi követője (follower), hozzátartozója (retainer), részese (partisan) és a tőle függők (dependants) is. Viselték és használták a legkülönbözőbb díszítési célokra, mert e jelvényeket mindenki ismerte és megértette és következőképen azon személyeknek, kik viselték s azon tárgyaknak, a melyek velük díszítették, tekintélyt biztosított. Azokban a szavakban, a melyeket Shakspeare Warwickel szemben Clifford szájába ad: „Might I but know thee by thy household badge!“ bennfoglaltatik az, hogy Warwick összes követőit jól ismerték „household badge“-ük által, melyet mind-

¹ Angliában sisakkoronával, sisak nélkül, sőt egészen egyedül is használják a crest-et (oromdíz), de ez heraldikai nonszensz s az újabb heraldikusok küzdenek is ezen helytelenség ellen, eddigelé hiába éppen úgy mint a continens heraldikusai az itt lábra kapott helytelenségek ellen.

annyian föltüntettek, míg a badge másik nemét e gróf csupán személyesen viselte bizonyos alkalmakkor.

Lower¹ megjegyzi, hogy bizonyos analogia áll fenn azon oromdíszek (crest) között, melyek az úri cselédség gondjait ékesítik ma és azon régi divat között, a mely szerint az úr házi badge-ét (household badge) a nagy családoktól függő személyek ruházatuk ujára vagy mellére kihimeztették. A kitűnő író — Charles Boutell szerint — hozzá tehetne volna azt is, hogy ilyenén módon, oromdísz alkalmazva badge helyett, megelégszünk azzal, hogy a heraldika pompaszeretetének kifejezést adunk a nélkül, hogy figyelembe vennők a szükséges heraldikai distinctiókat is. A liberiák oromdíszszel kivert gombjai heraldikai anomáliák minden körülmény közt s az, aki a heraldikához ért, nem fogja kiveretni oromdíszét még olyan gombra sem, melyet ő személyesen visel, mert az oromdísz arra való, hogy sisakon viseljék, s ábrázolni a sisakkal is csak úgy szabad, mintha ormán lenne s nem mellette, alatta vagy felette lebegne.

A *b)* alatti badge-et kizárólag azok a kiváló személyiségek viselték, a kik saját akaratukból felvették. Nem volt átörökölhető s ha kivételesen mégis azzá lett, megszűnt rejtélyessége s az első helyen körülírtak közé jutott, gyakran csak időlegesen használták, nem annyira azért, hogy felismeresse viselőjüket, mint inkább azért, hogy álcázza őket és kíváncsiságot ébreszsen. E jelvényeket azon kor különlegességének és szeszélyének kell tekintenünk, a mely szerette a csodás fogalmakat és a symbolikus vonatkozásokat ragyogó pompa kifejezésével egyesíteni. Éppen azért a badge-k e második nemét leginkább torna alkalmával használták azért, hogy viselőjüket fel ne ismerjék, tehát keletkezésük indító oka ugyanaz, a mely az e korbeli előkelő férfiakat arra indította, hogy azon fegyverzetüket, melylyel a nyilvános tornákon megjelennek, ne a saját címérükkel, hanem barátjaik, szövetségeseik vagy alattvalóikéval díszítsék.

Rendkívüli kegy és különös kitüntetés számba ment, ha egy fejedelem vagy herczeg magára öltötte valamely alattvalójának címéres fegyverét. III. Eduárd lovagias udvarának

¹ Curiosities of Heraldry.

legkegyeltebb tagjait gyakran tisztelte meg ily módon. Így az 1347-ik év körül, a mikor Lichfieldben fényes tornákat rendezt s a résztvevő lovagok egymástól különböző álcázájú vizirt viseltek, a király Sir Thomas de Bradestone czímerével diszített korszovágyot¹ öltött fegyverzetére. Egy más alkalommal a canterbury-i tornában ugyane király Sir Stephen de Cosyn-ton czímerével diszített fegyverzetet osztott szét a wales-i herczeg, Lancaster gróf és hat más lovag között. Nem csoda, hogy e korban a titkos jelentőségű — általánosan nem ismert — badge-ek használata nagy népszerűségre tett szert.

Nem rendkívüli eset, hogy egy és ugyanazon személynek vagy családnak több badge volt. A királyok badge-einak alábbi felsorolása erre világos példa.

I. Henrik badge-e: nyolczlevelű virág.

II. Henrik-é: a planta genista; escarbunculus; kard és olajág.

I. Richard-é: három sugarú csillag és holdsarló; holdsarlóból előtűnő csillag; pánczélos kar markában törött kopjanyél; Motto: Christo Duce.

János és III. Henrik: holdsarlóból növekvő csillag.

I. Eduárd: (heraldikai) rózsza természetes száron.

II. Eduárd: Castilia czímerképe.

III. Eduárd: lilium; kard; sólyom; grif; fatörzs.

II. Richard: nyugvó fejér szarvas (585. és 586. ábra); fatörzs; fejér sólyom; ragyogó nap; felhőtől környezett nap.

IV. Henrik: SS monogramm; koronás sas; kiterjesztett szárnyú sas; fejér hattyú; vörös rózsza; violaszínű virág; róka fark; koronás párduc; fatörzs; holdsarló; felesége navarrai Johanná-é: hermelin állat.

V. Henrik: égő fáklya; fejér hattyú; antilop.

VI. Henrik: két strucz toll, szárai keresztbe állítva; antilop; párduc.

IV. Eduárd: fejér rózsza; fejér farkas és fejér oroszlán; fejér szarvas; fekete sárkány és fekete bika; sólyom bilincsen. Az 587. ábra sólyombilincset mutat; ragyogó nap.

VII. Henrik: fejér-vörös rózsza; rácsos kapu és lilium

¹ Ez öltöny (surcoat) eleintén bő ingyszerű volt, később rövidebbre és szűkebbre szabták.

korona alatt; vörös sárkány; fehér agár; crataegus bokor koronával és H. R. betűvel.

VIII. Henrik: ugyanaz, csak hogy crataegus bokor helyett fehér kakas; feleségei-é: 1. arragoniai Katalin-é: gránátalma, rózsza és nyílesomó; 2. Boleyn Anná-é: koronás sólyom, karmaival jogart tartó; 3. Seymour Johanná-é: fénix madár, várkastélyról felröppenő és két Tudor rózsza között; 4. Parr Katalin-é: koronás női fej.

VI. Eduárd: Tudor rózsza; ragyogó nap.

Mária: gránátalma, nyílesomó, Tudor rózsza.

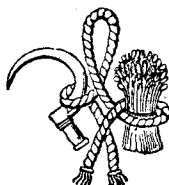
585. ábra.

586. ábra.

587. ábra.

588. ábra.

Erzsébet: Tudor rózsza, „Rosa sine spina“ mottóval; koronás sólyom jogarral „Semper Eadem“ mottóval.

I. Jakab: bogácskóró; rózsza és bogácskóró korona alatt, „Beati Pacifici“ mottóval.

I. Károly, II. Károly, és II. Jakab: ugyanaz a mi I. Jakab-é.

Anna: rózsaszál és bogácskóró.

Ez időtől kezdve az angol fejedelmek megszűntek személyes badge-et viselni.

Ugyanegy személy vagy család gyakran több badge-et is viselt. Így például az 588. ábrán a Hastings (kötélcsozor), Hungerford (sarló) és a Peverel (kéve) badge-ek vannak egye-

sítve; míg a 589. ábrán a Dacre (kagyló) és a Beauchamp (legallyazott fatörzs) badge-eket egyesíti a kötélcsokor.

Megkülönböztető, általánosan ismert, és az először leírt osztályba tartozó badge-ek: Angliá-é: a rózsza¹; Skócia-é: a bogácskóró (590. ábra); Irhon-é: a lóherelevél.

Nevezetes a *planta-genista* badge 591. ábra, melyről Anglia egyik legkiválóbb királyi családját Plantagenet-nek nevezték.²

Legismertebb és legnépszerűbb badge Angliában a *strucztollas*, melyről a hagyomány azt tartja, hogy a fekete herceg³ nyerte el Crécynél 1346-ban a vak cseh királytól. E hagyományt egyetlen egykorú tekintély sem erősíti meg. A legkorábbi író, a ki magát a hagyományt elmondja Camden (1614) és elbeszélését egyetlen történeti adat sem hitelesíti. Sir N. Harris Nicholas az Archaeologia XXXI. kötetében a 350—384. lapon kimutatta, hogy e tollakat első alkalommal egy 1369 után kelt jegyzékben említik, mely III. Eduárd és neje Philippa királynénak magántulajdonában volt edényeket sorolja föl. Itt van szó, a többek között, egy megaranyozott ezüst tálról, melynek közepén fekete mezejű paizsba foglalva strucztollak látszanak. Nézete szerint e címér Ostrevant grófságé, mely a Hainault grófok legidősebb fiainak volt apanage-a s Philippa királyné, mint a Hainault nemzetség sarja viselte. E címerképekből lett utódainak ismeretes „*strucztoll badge*“-e.

Eleintén vagy egy tollat viseltek, melynek szára egy pergamentekercsbe volt szúrva (592. ábra). (Ennek eredetije Tudor Arthurnak a worcesteri katedrálisban elhelyezett síremlékén látható) vagy pedig két tollat helyeztek egymás mellé a mint az ugyancsak ezen a síremléken látszik. Pecséteken, különösen, ha címeres paizssal együtt ábrázoltatott, két tollat látunk paizstartókul elhelyezve, egyet-egyét a két oldalon, ebben az esetben a tollak hegye jobbra és balra hajlik.

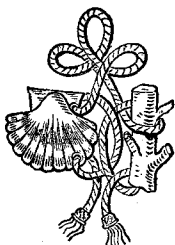
¹ I. Eduárd természetes színű száron arany heraldikai rózsát használt mint badge-et, ebből származott a York-ok fehér, a Lancaster-ek vörös és a Tudorok kétszínű, fehér és vörös rózsza badge-e.

² A Gatinais nemzetségbeli Anjou Gotfried utódait.

³ III. Eduard hasonnevű fia, II. Richard atyja.

Az előző esetekben a tollak vagy hasonló módon, vagy a szemléltető felé hajlanak.

Három tollat első ízben Tudor Arthur walesi herceg, VII. Henrik legidősebb fia, viselt, a mint azt az 593. és 594. ábrák

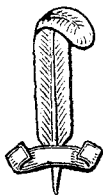
589. ábra.

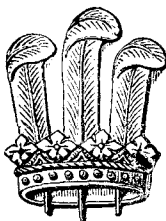
590. ábra.

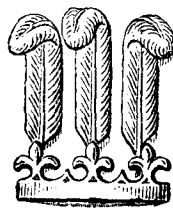
591. ábra

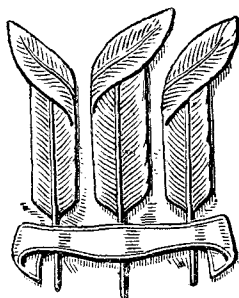
592. ábra.

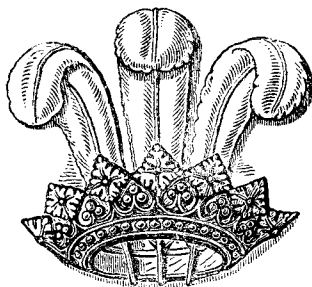
593. ábra.

594. ábra.

595. ábra.

596. ábra.

mutatják, melyek a peterboroughi székesegyházból vannak véve, néha pergamen tekercsbe voltak szúrva a tollak, mint azt az 595. ábra mutatja, mely a szép és érdekes ludlowi templomból van véve. A három tollat Eduárd herceg, utóbb VI. Eduárd vette körül első ízben koronával, ki azonban walesi herceg soha sem volt; az 596. ábra, melynek eredetije

a peterborough-i dekanátusi épület bejárata felett van kifaragva, szép és régi példát mutat a koronás tollakra nézve. Az 597. ábra szintén szép régi példája a három tollnak, eredetije, korona helyett tekerescsel körülvéve, a szt. alban püspöki templomban van kifaragva a ramrygei apát kápolnája fölött. Az 598. ábra az exeteri székesegyház déli chorusának keleti sarkához közeli ablakéktmény után készült. A három toll egy kézzel és vörössel hasított paizsra van kifaragva.

A strucztollakat mint badge-et, címeres paizs mellett, maga III. Eduárd alkalmazta pecsétjén. 1370 óta használta neje Philippa szintén mint badge-et. Megtalálhatók a tollak a fekete herczeg számos, de nem minden pecsétjén és hiányzanak különösen a Crécy-i csata után közvetlenül következő évekből valókon. Használta e tollakat bizonyos csekély megkülönböztetéssel — töréssel¹ — III. Eduárd valószínűleg valamennyi többi fia, egészen bizonyosan azonban John of Ghent, lancasteri herczeg és Thomas of Woodstock Duke of Gloucester. Elfogadta e jelvényt a fekete herczeg fia, II. Richárd is, és a Westminster Hall heraldikus szoborművén oromdíszes sisakja mellé jobbról, balról kifaragtatta, a mint erről szép példát mutat az 599. ábra. Ez a herczeg a strucztollakat első királyi pecsétén is alkalmazta s közönségesen használta diszítésre és heraldikai czélokra.

Ugyancsak ő formaliter engedélyezte unokatestvérének, Mowbray Tamás norfolki herczegnek, hogy különös kegyképen és a legfőbb kitüntetés jelül a tollakat viselhesse. A strucztollakat hasonló módon viselték az azután következő herczegek a Lancasteriek éppen úgy, mint Yorkiak. A Beaufort-ok közül is viselte legalább kettő, viselték a Tudor ház herczegei és ezek utódai a Stuartok is. Így tehát bizonyos az, hogy a strucztollakat királyi badge-nak tekintették, a XIV. század óta. a mióta csak az angol heraldikában feltűntek, s bizonyos az is, hogy e jellegüknél fogva viselték azt a királyi házból származó fejedelmek és herczegek, néha a herczegnők is (a mint azt Beaufort-i Margitnak, VII. Henrik anyjának pecsétje bizonyítja) semmi egyéb változtatással, mint a címertörés feltüntetésével.

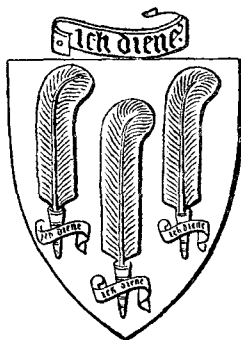
¹ Lásd a címertörésről szóló fejezetet.

A Stuart-család uralkodása óta a koronába foglalt három strucz tollat a walesi herczeg specialis badge-ének tekintik.

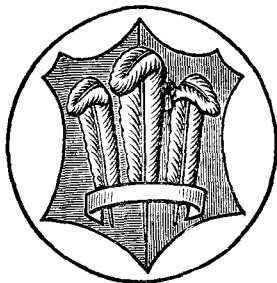
A fekete herczeg síremlékét, végrendeletének intézkedése szerint, két czímeres paizs ékesíti a canterbury-i székesegyházban. Ezeket maga a herczeg a háború és béke paizsainak nevezte el. Az egyik az ő felnegyedelt paizsa (1., 4. franczia, 2., 3. angol) a tornagallérrel (600. ábra), a másik fekete mezőben három ezüst strucz tollat mutat, száruk pergamentekercsen van átszúrva s e tekercsen, „Ich Dien“ mottó olvasható, ugyane

597. ábra.

601. ábra.

598. ábra.

599. ábra.

600. ábra.

mottó van a paizs feletti szalagon is (601. ábra). Az első helyen említett paizs fölött a herczeg másik mottója: „Hou-mout“ olvasható. Végrendeletében a fekete herczeg azt is meghagyta, hogy temetése alkalmával fekete zászlón ezüst strucz tollat hordozzanak körül és hogy sírhelyének kápolnáját a canterbury-i katedrálisban, több helyen, czímerével és strucz tollas badge-el ékesítsék.

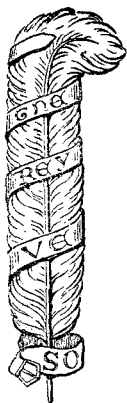
A fekete herczeg végrendelete bizonyítéka annak, hogy a tollakat badge-nek és nem oromdísznek, nem czímerképnek kell tekintenünk.¹

¹ „Noz bages dez plumes d'ostruce“.

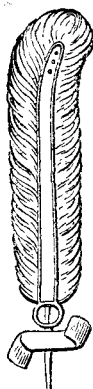
A végrendelet azonban megczáfolja egyszersmind a tollak hadi jellegét és harci eredetét is, mert határozottan mondja békés jelentőségüket és megkülönbözteti őket azoktól a jelvényektől, melyeket a háborúban viselt.

Ich dien	én szolgállok	} ó német nyelven.
Houmout	nagylelkű	

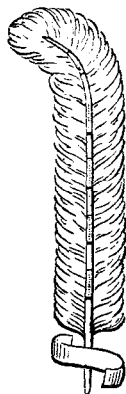
Planché (Archaeologia: XXXII. k. 69. l.) azt hiszi, hogy houmont flem nyelven van s hogy e két mottó helyesebben egy mottó s azt teszi „Én nagylelkűen szolgállok“, azaz engedelmeskedem a nagylelkűség parancsainak.

602. ábra.

603. ábra.

604. ábra.

A tollakon gyakran van törés jele, például IV. Henriknek egy pecsétjén, melyet trónra lépte előtt rövid idővel használt. E pecséten a címeres paizs fölött oromdíszes sisak van, s a sisaktartók helyén álló két toll körül „Sovereigne“ feliratú térdszalag (garter)¹ van csavarva (602. ábra). E király nagybátyja, Tamás gloucester herceg tollán a garter vég-hosszant látszik (603. ábra), míg John Beaufort K. G. Somerset hercegének szára ezüstkéék (604. ábra). Atyja John of Ghent lánczot tett a tollra a mint azt a canterbury-i kolostor saját-ságos díszítései mutatják.

¹ Csattos szíj, melynek végén lyukak látszanak.

A harleian kézirat 304. f. 12., a strucztoll badge-ek némely törését a következőkben állapítja meg:

király: aranszárú ezüst toll;

trónörökös: ezüstszárú ezüst toll;

Lancaster herczeg: hermelinszárú arany toll;

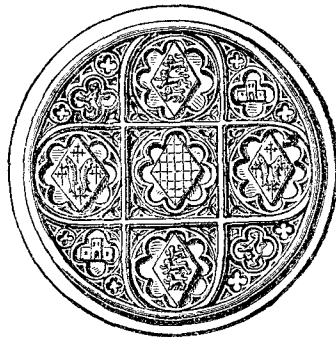
Somerset herczeg: ezüst és kékszárú ezüst toll (603. ábra).

VI. A badge-ek használatáról pecséteken a címéres paizsszal vagy oromdíszszel kapcsolatosan.

Már a legrégebb időből való pecséteken is gyakran látunk badge-et, vagy úgy, hogy a badge maga alkotja a pecsét jelvényét, vagy pedig mint külső díszét a címéres paizsnak. Például Bruce Róbertnek, Dávid skót király atyjának titkos pecsétén (605. ábra), a melylyel I. Eduárdnak, a skót nemesektől kieroszakolt hódoló levelét, megpecsételte, a pecsét jelvénye maga a badge. Címéres paizsszal együtt alkalmazott

605. ábra.

606. ábra.

badge-es pecsét a Warrenne János Surrey grófja özvegyéé 1347. évből. (605. ábra.) Ezen középen Warrenne, felül és alul Anglia, jobbról és balról Barre rutapaizsba¹ foglalt címere s a négy szögletben Leon és Castilia címerképei — „badge“ gyanánt nem paizsba foglalva — látszanak annak emlékezetéül, hogy I. Eduárd első nejétől Alianore grófnétól származik; továbbá

¹ Tudjuk, hogy a rutapaizs a női címer kerete.

Bohun Oliver pecsétén, a hol a címeres paizs fölött (három kagylóval diszített harántpólyát alul, felül, három-három orosz-lán kíséri) a Bohun-ek badge-e a fehér hattyú van (607. ábra).¹ Sir Walter de Hungerford K. G. Heytesbury és Homet-i lord (utóbbi normann báróság) pecsétén szerencsés kivitelű egyesítésben látjuk saját badge-át, a sarlót; a Peverel-ek buza-kévéjével (mely badge-et jogosan viselte felesége Katalin révén, a ki leánya és egyik örököse volt Peverel Tamásnak). E két badge egyesítése alkotta oromdíszt (608. ábra).

A Hungerford-ok címeres paizsa (fekete mezőn két ezüst pólya, a paizs fejében három (?) mázu) lepény mellett van a Hungerford-féle badge a sarló. A jobboldali zászló, vörössel és zölddel fogasan hasított lobogóján arany szarufa látszik, (Heytesbury) a baloldali hermelinnel és vörössel ötször vágott (Hussy). E két zászló nevezetes két hűbér, Heytesbury és Hussy egyesülését jelenti.

Lord Hungerford-ot 1449-ben bekövetkezett halála után, legidősebb őt túlélő, fia követte Sir Robert de Hungerford, a ki atyja életében ugyanolyan pecséttel élt mint atyja, csak hogy az oromdíszbéli és a badge-sarlókon egy-egy hermelintines, a zászlókon s a címeres paizson egy-egy tornagallér jelezi a címertörést (lásd a Címertörés című fejezetet) (609. ábra). A Hungerford családdal való összeházasodás következtében a Courtenay család is használta badge-gyanánt delfinnel és Szent Antal kereszttel összekötve. A Courtenay-féle badge-nek, a Szent Antal keresztnek csengettyűvel való egyesítését mutatja egy heraldikailag és művészetiileg egyaránt szép kandalló párkányzata, melyet Courtenay Péter püspök készíttetett és a mely az exeter-i püspöki palotának egyik dísz (610. ábra).

Nagy-Britannia rendjeleihez a rend badge-e is jár. A Bath-rend tengerészi és hadi badge-ét a 611. ábra mutatja. — Ugyan e rend diplomatiai és polgári badge a 612. ábrán látható. — A 613-ik ábra az indiai csillag, a 614-ik a térd-

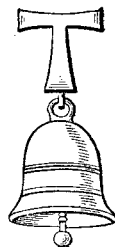
¹ Ha sisakon állana a hattyú, oromdisz (crest) lenne, de így badge. Hasonló módon alkalmazva egy négy lábú állatot látunk Köcski Sándor címeres paizsa fölött (490. ábra). Távol vagyok attól, hogy ebből a badge-nek Magyarországon való használatát akarnám következtetni, de nem tartom lehetetlennek, hogy valamely badge-el összekötött címeres pecsétet utánzott metszője s így keletkezett az a szabálytalanság, hogy oromdíz sisak nélkül van rajta.

607. ábra

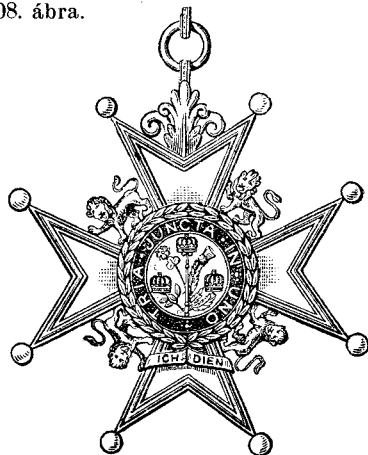
608. ábra.

610. ábra.

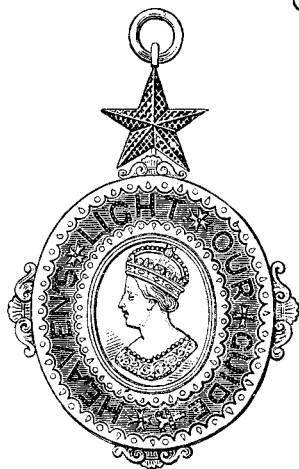
609. ábra.

611. ábra.

612. ábra.

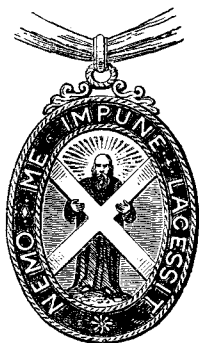
613. ábra.

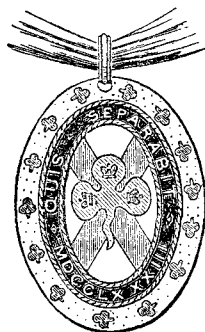
614. ábra.

szalagrend, a 615-ik a skót bogácsrend, a 616-ik az ír Szent-Patrik-rend badge.

A korábbi badge-eket csak nagyon tökéletlenül érthetjük meg. Magukra vonják e badge-ek a tanulmányozók különös figyelmét úgy specialis érdekességük miatt, mint azon fény miatt is, melyet az angol nép személyiségeinek történetére deríteni hivatva vannak, mint napjainkba való rendkívüli alkalmazhatóságuknál fogva is. Valóban napjainkban, a mikor az igazi heraldika fölélesztése teljes reménynyel kecsegtet, különösen kívánatos — mondja Charles Boutell¹ — „hogy a badge-ek ismét közhasználatba kerüljenek. Nem elégséges, hogy

615. ábra.

616. ábra.

felelevenítsük régi angol heraldikánkat, a miként az egykoron Angolországban virágzott s hogy ennyivel azután megelégedjünk, tovább kell mennünk, alkalmaznunk kelle felélesztett heraldikát, a maga eredeti szellemében, a mai kor viszonyaihoz s a dolgok mai állapotához. És sokat teszünk e tekintetben a badge-eknek, e kedves és kifejezésteljes heraldikai jelvényeinknek felelevenítése által akár a címeres paizzsral kapcsolatban, akár tőle függetlenül is. Míg az oromdíszek szükségképen egyesítendőek a sisakkal és a sisak viselőjével s következésképen katonai és középkori jellegűek, addig a badge-ek egyaránt alkalmasak arra, hogy nők avagy bárminő foglalkozást űző férfiak viseljék, egyaránt illők minden korhoz és minden korszakhoz“.

¹ English Heraldry by Charles Boutell. M. A.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Czímertörés.

Czímertörésnek (brisure, Beizeichen, Bruch) nevezik a heraldikában a címernek mindazon megváltoztatásait és módosításait, melyek a családok egyes ágainak (és a törvénytelen származásúaknak) egymástól való megkülönböztetésére szolgálnak.

A címertörések bölcsője Franciaország s onnan terjedt el a többi nemzetek heraldikájában. Kifejlődésének legmagasabb fokát Angliában érte el, a hol a címertörés jeleiből láthatjuk, hogy az illető címertulajdonos a családfő hányadik fiától származik, s hogy atyjának hányadik fia.

Az idősebb fiú, atyja életében, tornagallért visel czímerében, a második félholdat, a harmadik ötágú csillagot (sarkantyú taraj), a negyedik csonka rigót, az ötödik gyűrűt, a hatodik liliomot, a hetedik ötlevelű rózsát, a nyolczadik horgonyvégű-keresztet.

A második fiú legidősebb fia: tornagallérral diszített félholdat, a második fia félholddal diszített félholdat, a harmadik csillaggal diszített félholdat és így tovább. A félhold jele annak, hogy a főág második fiától származik s a rajta lévő diszítés mutatja, hogy a főág feje második fiának hányadik fia.

Az ide mellékelt 617. ábra az angol heraldika címertöréseinek rendszerét mutatja, a mely tökéletességét a majoratusi intézmény fejlettségének köszönheti.

Olyan fejlődött címertörési rendszert egy nemzet heraldikájában sem találunk, még a francziáében sem, pedig a mint

már mondtuk, Franciaország a címertörések bölcseje s a majoratusi szervezet Franciaországban is ki volt fejlődve.

Francia- és Olaszországban a törésnélküli, teljes családi címér — úgy mint Angliában — csak a legidősebb fiút illeti meg azzal a különbséggel, hogy míg Angliában csak az atya halála után, az előbb említett két országban már atya életében is, úgy hogy a dauphin mindig a teljes címert használta, a második szülött pedig, a ki Fülöp Ágoston óta orléansi hercegnek neveztetett, tornagallérral törte meg címérét. A fiatalabbak és a természetes gyermekek szintén töréssel megváltoztatva viselték atyjuk címérét, de a változtatásnak, módosításnak annyira gondosan kidolgozott rendszere nem volt, mint Angliában s a törött a címérből, ha különben nem tudjuk, nem lehet megállapítani, hogy a főág feje hanyadik fiától származó hanyadik fiúé.

A német heraldikában a címertörés nem volt kötelező. Alkalmazták ugyan, de a majoratusi szervezet tökéletlensége miatt minden rendszer nélkül.

A mi címereink némelyikén is van törés, de e példák nem elégségesek arra, hogy a törésnek valami rendszerét lehetne belőlük kieszelni. Annyit határozottan állíthatunk, hogy a törés nálunk sem volt kötelező, mert, hogy más példát ne idézzek, Corvin János sem jelezte címérén törvénytelen származását.

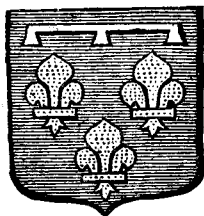
A címertörés többféle módon történt és pedig:

1. Egy új mesteralaknak vagy címerképnek betoldása által.
2. A mázoknak megváltoztatásával.
3. A mesteralak vagy címerkép megváltoztatása által.
4. A címerkép megcsonkítása által.
5. Több mesteralak, vagy címerkép közül egyiknek elhagyásával.
6. Egyforma címerképek vagy mesteralak számának megváltoztatása által.
7. A mesteralak vagy címerkép helyzetének megváltoztatásával.
8. Az oromdísz megváltoztatása által.

A címertörésnek első helyen említett módját leginkább Franciaországban alkalmazták. Németországban és nálunk sokkal kevesebbet. Eredetileg csak a *tornagallér*, a *szalag* és

	első fia	második fia	harmadik fia	negyedik fia	ötödik fia	hatodik fia	hetedik fia	nyolczadik fia
a fiág								
második fia								
harmadik fia								
negyedik fia								
ötödik fia								
hatodik fia								
hetedik fia								
nyolczadik fia								

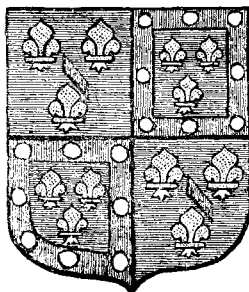
617. ábra.

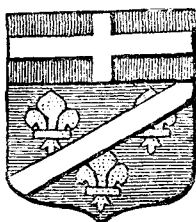
618. ábra.

619. ábra.

622. ábra.

620. ábra.

621. ábra.

a belőle fejlődött *lebegő pálcza* szolgált e célra, később azonban a félholdat, csillagot, sarkantyutarajat, lóherelevet, négyes, ötös levelet, kagylót, rámat, keresztet stb. is fölhasználták. Az ide mellékelt 618., 619., 620., 621. és 622. ábrák a francia királyi ház címérének töréseit mutatják.

A 618. ábra az Orléans-okét, melyben a három arany lilium kék mezőben a királyi ház címere, a tornagallér az Orléansok címertörése. Megjegyzendő, hogy a mikor az Orléans-ág került a francia trónra a címertörést elhagyták. E címertörést V. Károly király és Bourbon Johanna második fia Lajos Orléans-i herczeg, XII. Lajos király nagyatyja viselte először. Fülöp Lajos Orléans-i herczeg negyedik fia mint vertus-i gróf holdsarlót használt címertörésül (619. ábra). Címerében tehát két törés van.¹

II. Henrik királynak Madame Flamintól² született természetes fia, Henri angoulème-i lovag, balharántszalaggal jelezte törvénytelen származását, a mint azt az ide mellékelt 620. ábra mutatja. E címer fejében a maltai kereszt van, melyet mint e rend francziaországi nagy perjele viselt.

János orléans-i båtard Dunois és Longueville gróf, Lajos orléans-i herczegnek Eughien Mariette-től született természetes fia, a Longueville herczegek törzsatyja, az Orléans címert balharánt szalaggal törte meg (621. ábra).

A francia királyi ház Condé nevezetű mellékága, a mely Antal navarrai király³ testvére Lajos vendôme-i herczeg hetedik fiától Lajos Condé herczeg és Conti marquis-tól származik, vörös lebegő pálczával törte meg címérét (622. ábra 1. 4.), másodszülött fia Ferencz, Conti herczeg, azzal törte meg ismét címérét, hogy a felnegyedelt paizsban a 2. és 3. helyre az Alençon címert helyezte⁴ (622. ábra.), a mely magában is tört címer, mert az Alençon-ok, mint III., vakmerő, Fülöp utószülött fia Károly ivadékai szintén a francia királyi háznak mellékága, s címertörésük ezüst bizanczival diszített vörös ráma.

¹ Ha valamely család fiatalabb ágából egy új ág válik ki, ez utóbbi újabb töréssel jelzi e körülményt.

² A skót Lewiston családból származott.

³ IV. Henrik francia király atyja.

⁴ Anyja Françoise d'Alençon volt.

A lebegő pálcza nem egyéb mint, mind a két végén, megkurtított keskeny harántpólya (szalag), mely a paizs széleit nem érinti, s lehet harántpólya mentén (bâton péri en bande) és balharántpólya mentén (bâton péri en barre) elhelyezve. Ez utóbbi épp úgy mint a (balharánt) szalag (filet de bâtar-dise, Bastard-Faden = fattyúszál) gyakran — de nem mindig — törvénytelen származást jelező czímertörés. Látjuk, hogy a Condé czímertörés vörös, s mert kék mezőn van, vét azon szabály ellen, a mely szerint szint színre nem szabad tenni. E tekintetben a 65-ik lapon mondottakra utalok.

A lebegő pálcza helye mindig a paizsmező közepe, mert nem egyéb mint két végén megkurtított harántpólya.

A tornagallérnak mint czímertörésnek helye, mindig a paizsfejen van, ha lejjebb áll, nem tekintjük czímertörésnek, hanem közönséges mesteralaknak.

A mázok megváltoztatása által való czímertörés leginkább a német heraldikában szokásos. És Mayer azt mondja, hogy a mázukban különböző, de egyébként egyenlő czímernek (különösen ha egy vidéken lakó családoké) közös származást mutatnak.

A mesteralaknak vagy címerképnek mással való helyettesítése által történő czímertörés tulajdonképen nem is czímertörés, hanem címerhelyettesítés. Ez az oka, hogy sok heraldikus nem is számítja ide.

Újabb időben a körösszegi és adorjáni Csáky családból vált ki egy újabb ág, mely magát Csáky-Pallavicini-nek nevezi. Ezen ág címerét az által törte meg, hogy a Csákyak címerképét a Pallavicini-címer mesteralakjával helyettesítette. Ha ezen címert megnézzük, azt látjuk, hogy benne semmi sem emlékeztet a Csáky-címerre, pedig czímertöréskor a törzscímernek világosan kell feltüntetve lenni s így tulajdonképen helytelen czímertörésnek nevezni, hanem azt kell róla mondanunk, hogy a Csákyak ezen újabb ága magát a törzstől heraldikailag nem czímertöréssel, hanem az által különbözteti meg, hogy a törzscímert a Pallaviciniek címérével cserélte föl.

A címerkép megcsonkítása által való czímertörés gyakori, Franczia- és Angolországban s mindazon tartományokban és országokban, melyekben a franczia heraldika divato-

zott, különösen a régibb időben. Valószínű, hogy ez a szokás eredményezte a csonka rigó, csonka kacsá stb. keletkezését.

Több mesteralak vagy címerekép közül egynek vagy többnek elhagyása a címertörésnek egyik legrosszabb módja, mert az, a ki a teljes címert, vagyis azt, a mely megtörtetett, nem ismeri, nem fogja az alak vagy alakok (kép vagy képek) hiányzását és ennek következtében a címertörést észrevenni.

Egyforma mesteralakoknak vagy címereképeknek szaporítása vagy megkevesbítése, helyzetüknek megváltoztatása, nem mindig jelent címertörést s ha például két címert látunk — melyekről biztosan tudjuk, hogy egy és ugyanazon családnak — s az egyikben három vörös oroszlán van ezüst mezőben, s a másikban csak kettő vagy az egyikben a vörös oroszlán jobbra, a másik balra ágaskodik — nem állíthatjuk határozottan, hogy az egyik a másiknak címertörése, mert tudjuk, hogy a címereképek helyzetének megváltoztatása, számuk szaporítása vagy kevesbítése — bizonyos esetekben — önjogúlag történhetik és, hogy a régi heraldikában teljesen közömbösnek tekintették, hogy az alak vagy kép balra, jobbra vagy szembe van-e fordítva.¹

Az oromdís megváltoztatásával való címertörés leginkább a német heraldikában volt szokásos, s ez nagyon természetes, mert az oromdísz theoriája sehol sem fejlődött ki annyira, mint Németországban. A címertörés e nemének az a hátránya, hogy ha a címeres paizst oromdíszes sisak nélkül alkalmazták pecsétre vagy sírkőre, a címertörést nem lehet észrevenni. Annyiban is rossz a címertörésnek e neme, hogy két egyforma címeres paizsról, ha felettük különböző oromdíszes sisak van, nem állapíthatjuk meg biztosan a címertörést, mert tudjuk, hogy egy és ugyanazon személy gyakran megváltoztatta oromdísztét.² Az angolok az oromdíszten akként tüntetik föl a címertörést, mint a címeres paizson. Például a fekete herceg az angol királyi oromdíszül szolgáló oroszlán nyakába tornagallért tett (623. ábra).

Nálunk már a XIII-ik és XIV. században is fordultak elő

¹ Lásd a 128., 129. és 132. lapon mondottakat.

² Lásd a 200-ik lapon a N. Lajos oromdíszeiről mondottakat.

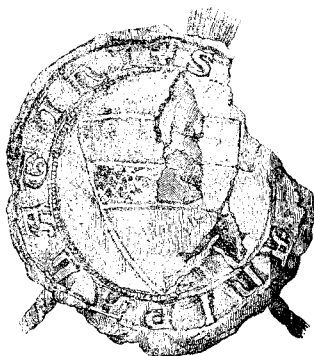
czímertörések, a mint azt az egy genusból származó családoknak, a földologban egyenlő, czímerein látható némi változtatások és módosításokból következtetni lehet. De hogy a czímertörés tekintetében valamely rendszert követtek volna, nem állapíthatjuk meg meg.

Az Aba nemzetségből való Omode nádor 1299. évi pecsétjén (540. ábra) egy, Nekchei Demeter 1328. évi pecsétén két pólya látszik (191. ábra); a Mokianus nádor 1286. évi pecsétén (624. ábra) szintén egy pólya van, míg a Gagyí László XIV. századbeli sírkövére metszett címeres paizs (6. ábra) tizenegyszer vágott.¹

E címerek tulajdonosai határozottan az Aba nemzetségből valók s az ezen nemzetség méltóság-jelvényei a pólya s

623. ábra.

624. ábra.

625. ábra.

a vágások számának megváltoztatásával jelezték azt, hogy ugyanazon nemzetségből származnak, de e nemzetség más-más ágai.

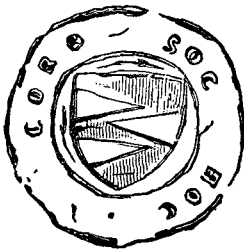
A Rátót nemzetségből való Roland nádor 1255. évi pecsétén (625. ábra) a kettős kereszt s az ugyanezen nemzetségből származó Lorántffy Mihály 1610. évi pecsétén a vízszintesen fekvő ág a lebegő hársfalevél alatt (56. ábra) szintén czímertörés. A hársfalevél mutatja a közös származást, s az

¹ E címeren különben nemcsak az eredeti alak megszorítása, hanem egy új alaknak — a balharántszalagnak betoldása is jelezi a czímertörést. Az új alak fattyútörés lehet (lásd Csergheő Csoma „Alte Grabdenkmäler aus Ungarn“). Ez a Gagyí címerben nincs határozottan kizárva, habár más adatok, a melyek ezt bizonyítanák, nem állanak rendelkezésünkre.

elsőben a betoldott kereszt, a másodikban a betoldott ág azt, hogy tulajdonosuk e nemzetség más-más ágából való.

Az Aba nemzetségből származó Berthóti, Hedri, Keczer, Lapispataki, Sirokai, Segnyei, Somosi és Solymosi¹ családok mind sast² viselnek czímeres paizsjukban, de a paizsmező máza és a czímerkép helyzete többnyire különböző. A czímerkép azonossága a közös származást a máznak és a czímerkép helyzetének megváltoztatása pedig azt jelzi, hogy az illetők e nemzetség más-más ágaiból valók.

A Gútkeled nemzetségből való Lesták 1236. évi pecsétén két jobb és két baloldali éket látunk. István szlavoniai bán 1250. évi pecsétén (93. ábra) két baloldali ék van. Az ugyan-csak e nemzetségből való Hodus comes 1272-ben két baloldali és egy jobboldali ékkel pecsétel (626. ábra). Báthori István

626. ábra.

627. ábra.

országbiró 1437. évi pecsétje pedig három jobboldali éket mutat (627. ábra).

Az ék a Gutkeledek mesteralakja, számuk és helyzetük megváltoztatása czímertörés.

A Divék nemzetségbeli családok címereiket az oromdíz megváltoztatásával törik meg. A Rudnay, Rudnyánszky, Prileszky, Majthényi és Ujfalusy családok czímerképe a medve. A felsorolt családok közül az elsőnek oromdísz-e növekvő medve, a másodiké ugyanaz sasszárny között, a harmadiké bárdot tartó növekvő medve, a negyediké három strucz-toll, az ötödik növekvő sas.

Mostanában csak Nagy-Britanniában kötelező a czímertörés, máshol alig alkalmazzák, mert nincs is értelme, legfeljebb a hitbizományos családoknál.

¹ Össze nem tévesztendő a báró Solymosyakkal.

² Az Aba nemzetség törzs czímerképét.

Általánosan el van terjedve az a nézet, hogy jogérvényesen csak a fejedelem engedélye alapján szabad a czímert megváltoztatni vagy módosítani, s így benne a czímertörést jelezni sem lehet önkényűleg. Nézetem szerint, különösen nálunk Magyarországon, a hol nincs törvény, mely ezt tiltaná, a családok erre való joga elvitázhatatlan,¹ mindazáltal legalább is különösnek tűnnék föl, ha valaki azt tenné, mert manapság szokatlan és mert mint fentebb is mondtuk, jelentősége ma már alig van.

KILENCZEDIK FEJEZET.

I. Czímerleírás.

Czímerleírás (blasonnement, blasoner, Blasonirung) alatt a czímernek rövid és jellemző ismertetését értjük. Mivel azonban czélunk gyakran az, hogy nem-szakértők is megértsék, kétféle czímerleírást, a *szakszerűt* s a *népiest*, kell megkülönböztetnünk.

A szakszerű czímerleírás czélja, hogy kevés szavaiból a heraldikus megismerje azon czímert, a melyet ábrázolva nem látott, s a leírás után pontosan visszaadhassa képen vagy más ábrázolásban.

A népszerű az, hogy a nem-szakember is képes legyen belőle a szóban forgó czímert elképzelni és ábrázolni.

A szakszerű czímerleírásnak rövidnek, logikusnak és jellemzőnek kell lenni. A heraldikai szabályok pontos ismerete alapján szinte stenografikus rövidséget érhetünk el, s ha a leírás közben, bizonyos meghatározott logikai rendet követünk, az rendkívül meg fog rövidülni, mert sok jelző szó elmaradhat s a szakértő, a kinél a leírás közben követendő meg-

¹ Megjegyzendő, hogy új czímer fölvevését sem tiltja egy törvény sem s nem tudom, mi alapon ítélnék el azon nem nemeseket, a kik önkényűleg czímert vésettek gyűrűikre és azzal pecsételnek. Czim bitorlásért nem, mert czímere lehet nem nemesnek is, s a czímer önkényű fölvételeért azért nem, mert nincs törvényünk, mely azt mondja, hogy czímert csak fejedelem adományozhat. Tehát szabad ugyan, de nem illik önkényűleg czímert fölvenni vagy megváltoztatni.

határozott logikai rend ismeretét föltételeznünk nemcsak lehet, de kell is, mégis megérti. A népszerű czímerleírásnak is logikusnak és jellemzőnek, sőt rövidnek is kell lennie, mert a logikai rend követése, a jellemző vonások nyomatékos kifejezése és a rövidség lényegesen tökéletesítik a leírás érthetőségét. A sok fölösleges szót itt is kerülni kell s meg kell gondolni, hogy a legvilágosabb, legérthetőbb leírás az, a melyben sem több, sem kevesebb szó nincs, mint a mennyi éppen kell.

A népszerű czímerleírás rövidségének azonban más a mértéke mint a szakszerűnek, mert a szakember kevesebb szóból ért mint a laikus.

Mi itt csak a szakszerű czímerleírással fogunk tüzetesebben foglalkozni, mert az erre vonatkozó szabályok amarra nézve is irányadók s annak általánosságban való meghatározása, hogy mennyivel legyen a népszerű leírás a szakszerűnél bőszavúbb, lehetetlen s mindig a leíró belátásától függ, a kinek ismerni kell azon laikus értelmi fokát s esetleges, bár tökéletlen, heraldikai ismereteit, a kivel a czímet megismertetni szándékában van. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy különbséget kell tennünk azon czímerleírás között, a melyet valamely czímer általános megismertetése céljából készítünk, s a között a melylyel valamely czímernek bizonyos ábrázolását akarjuk különös tüzetességgel megismertetni. Például, ha valamely armalisra festett czímer leírását adjuk, mindent a legesekélyebb dolgot is le kell írunk, holott ha valamely család czímerét általánosságban írjuk le, sok dolgot, például a sisak és paizs alakját mint lényegtelen, a mely különben is megváltoztatható, mellőznünk kell. A czímer főalkotó részeinek és mellékes járulékaiknak ismertetése közben rámutattam arra, hogy mi a lényeges s mi a lényegtelen s ezt ezen fejezetben a czímerleírás elveinek tárgyalásával is kiegészítettem.

Mondtuk már több ízben, hogy a heraldikában a régi, az élő heraldika korát kell irányadónak tekintenünk, s igyekezetünknek oda kell irányulnia, hogy e tudomány körül mindent úgy tegyünk, mint azt az élő heraldika korában tették. Ennek követése czímer szerkesztésekor nemcsak lehetséges, de könnyű is, mert abból az időből való jó mintáink bőven

vannak. Másként áll azonban a dolog a czímerleírással. Az élő, a classikus heraldika korából való czímerleírásaink nincsenek, mert a heraldikai irodalom kezdete a heraldika hanyatlásával esik össze, s bár a francia, olasz, angol és német irodalom akkori termékeiben gyakoriak a czímerleírások, azokat mintául ritkán fogadhatjuk el, mert többnyire poetikus ömlengések inkább, mint heraldikai leírások, melyekben a logikai rend s a szabatos rövidség a rímnek esett áldozatul.

Nálunk az első czímerleírások az armalisok latinul írt szövegeiben olvashatók, ezek pedig nem az élő, hanem a diplomatikai heraldika termékei, s így mintául nem szolgálhatnak.

E felsorolt körülményeknél fogva a világ minden heraldikusa oda igyekszik, hogy a régi, igazi heraldika titkaiba behatolva, szellemét újra felelevenítse s a czímerleírás szabályait ennek megfelelően állapítsa meg.

A fentebb elmondottak, különösen, a latin és német czímerleírásokra vonatkoznak, a francziák és angolok dolga más-képen áll, mert az ő heraldikai nyelvük megállapodottabb s czímerleírási módjuk, még a heraldikai hanyatlás idejében sem vált oly dagályossá, mint a németeké.

Nekünk most élő magyaroknak, a kiknek nem volt heraldikai műnyelvünk, a kiknek magyar nyelvű czímerleírásaink nincsenek, jutott osztályrészül az a föladat, hogy műnyelvünket megteremtsük, s megállapítsuk a czímerleíráskor követendő elveket.

Ha a francziák, angolok s az újabb német heraldikai iskola czímerleírási módját¹ tanulmányozzuk s belőle a követendő elveket gondolkodási módunkkal s nyelvünk szellemével összeegyeztetjük, azon az úton vagyunk, a mely célunkhoz biztosan elvezet.

Azon általános elvek, a melyek szerint címert leírni kell, a következők:

a) A czímerleírás rövid és mégis tökéletesen érthető legyen. E tekintetben a francia műnyelvet és heraldikai (írás) stílust kell mintául elfogadni, mert ez a legrövidebb. Őrizkedni kell azonban a rövidség túlhajtásától, mert ez az érthetőség

¹ Melynek megalapítója Hefner O. T.

rovására megy. Viszont az attól való félelem, hogy a leírás nem lesz elég világos, bőbeszédűsége vezet s ez a túlhajtott rövidséghez hasonlóan elhomályosíthatja az értelmet.

b) Jellemző legyen, azaz a lényeges dolgok nyomatékosan emeltessenek ki s a lényegtelenek, magától elgondolhatók s közömbösek, fel se említtessenek. Például, hogy a szárnyak kiterjesztettek vagy csukottak-e, hogy az állatok balra vagy jobbra fordítottak-e, hogy az ember bajszos-e vagy szakálas, haragos tekintetű-e vagy szelíd, mint lényegtelen, a címér leírásba fel nem veendő.

A mester alakoknak és címerképeknek egy bizonyos helyzete normálisnak tekintendő, ennél fogva ezt a leírásban nem kell fölemlíteni, ha azonban helyzete a normálistól eltérő nyomatékosan kell kifejezni s így egyrészt a rövidség, másrészt a jellemzőség követelményeinek tettünk eleget. Például az ágaskodó oroszlán helyzete nem irandó le, mert ez a normális állása.

Az osztóvonal rendesen egyenes vonal és a paizsmezőt két egyenlő részre osztja, tehát csak akkor kell tüzetesebben körülírni, ha kivételesen fűrész, hullámos vagy kígyós stb., s ha nem egyenlő részekre osztja a mezőt.

A czölöp, ha magában van, rendesen a paizsmező közepén áll, s a paizs két szélét érinti, ha több van, rendes szélességénél megfelelően keskenyebb, ennél fogva ezen körülményekről, mint magától értetődő dolgokról nem kell külön megemlékeznünk. Csak az eltérés a lényeges.

A pólyáról ugyanez áll.

A tornagallér (mint mesteralak) rendesen három ormójú, ennél fogva a leírásban az ormók számát csak akkor kell felsorolni, ha több mint három.

A szarufa hegye rendesen fölfelé áll, tehát fölösleges róla azt mondani, hogy hegyével fölfelé álló szarufa, ellenkező esetekben azonban okvetetlen meg kell mondani, hogy fel- vagy valamelyik oldal felé fordított.

A gerezdes vagy cikkes paizsmező rendesen nyolcz részre van osztva, ennél fogva elegendő, ha azt mondjuk, hogy gerezdes. Abban az esetben azonban, ha több gerezdalakú részre van a mező osztva, jelezni kell.

A kereszt leírásakor, ha a paizs egyik szélét sem érinti,

meg kell mondani hogy lebegő, továbbá azt, ha sziklán, halmon vagy pázsiton áll, s azt is, ha a paizs négy szélét érinti.

Az ember leírásakor elegendő helyzetének s ruházatának felemlítése, az hogy szakált, bajuszt visel-e, fürtös haj borítja-e a fejet vagy pedig, hogy kopasz, hogy tekintete szelíd-e vagy marczona, lényegtelen dolog s felemlítése nemcsak, hogy fölösleges, de a leíró heraldikai ismeretének fogyatékoságát árulja el.

Az oroszlán rendes helyzete az ágaskodás, ennélfogva, ha valamely leírásban röviden csak oroszlán van, tudhatjuk, hogy jobbfelé ágaskodó oroszlánról van szó, ha balra ágaskodik, a mi különben lényegtelen dolog s csak bizonyos körülmények között történik a nélkül, hogy a címert megváltoztatná, felemlíthető ugyan, de el is hagyható. Lásd a 126—132. lapon mondottakat. Az oroszlánnak a menő, növekvő, fekvő, ülő helyzete kivételes, ennélfogva meg kell mondani.

Az oroszlánt a legrégibb időben sohasem festették természetes színűre, hanem vörösre vagy aranyra, mert e két máz a természetes színhez legközelebb áll. Tehát a vörös és arany mázok mint a természetes szín helyettesítői szorosan véve nem volnának főlemlítendőek, de mert mostanában természetes színű oroszlánok is fordulnak elő mint címereképek, jobb megmondanunk éppen úgy mint a zöld, kék stb. mázokat s a máz felemlítését csak akkor kell mellőzni, ha az természetes. Kerülni kell annak főlemlítését, hogy nyelve ki van-e nyujtva vagy nincs, hogy szelid vagy bösz tekintetű-e, mert ez lényegtelen és bizonyos körülmények között önkényesen megváltoztatható.

Ha valamely kora-csúcsíves stylusú épületre faragtatja valaki oroszlános címérét: csukott szájjal, ha renaissance épületre: tátottal és kinyujtott nyelvvvel kell ábrázolnia, mert a korai csúcsíves stylus idejében az oroszlánt csukott szájjal, később tátott szájjal ábrázták s a heraldikai stylus mindig a vele egyszerre divatozó építészeti stylushoz alkalmazkodik.

A medvére nézve nem lehet határozottan megállapítani, hogy melyik a normális helyzete, ezért okvetetlen meg kell mondani, hogy menő, álló vagy növekvő-e stb.

A farkasról, lóról, rókáról, kutyáról, bikáról, tehenről, zergéről, nyúlról és a bárányról is az áll, a mit az utoljára említett címereképről mondtunk. Megjegyzendő azonban,

hogy a kereszttel ábrázolt bárányt „husvétí“ vagy „isten-bárányá“-nak nevezik s így ha valamely czímerben bárány van kereszttel, nem kell hosszadalmasan leírni s a keresztet fölemlíteni, mert elég, ha egyszerűen azt mondjuk, hogy „husvétí bárány“.

A négylábú állatok máza csak akkor említendő fel, ha az illető állat természetes színétől különbözik, kivétel az olyan állat, melynek többféle színe lehet, mint a ló, kutya, tehén, bika, elefánt. A határozott színű állatokról mint az oroszlánról, leopárdról stb. nem kell mondani, hogy természetes színű, mert ha nincs semmisem mondva, tudhatjuk hogy az.

A sas formáját nem kell felemlíteni, mert stylizálásának módja változott s ugyanazon család czímerében a sas időszakonként másként van alakítva. Az, a mit az oroszlánra nézve mondtunk, hogy t. i. nem kell felemlíteni tátott vagy nyitott száját, rá nézve is áll. Valamint azt sem kell felemlíteni, hogy evező tollai s farktollai sugárszerűen vagy merőlegesen állnak-e. E közelebbi megjelölés nélkül is fogja tudni a heraldikus, hogy mikor rajzolja így vagy úgy a tollakat s mikor legyen csőre tátott s mikor csukott.¹ Rendes helyzete a kiterjesztett szárnyú, mintegy felröppenő. Ez tehát föl nem említendő. A színét csak akkor nem kell fölemlíteni, mikor természetes. A szárny eleje a szárnykönyök vonala, ebből következik, hogy leírásakor az a máz említendő először, a melyet a szárnykönyök vonala határol.

A többi állatokra és a növényekre nézve csak egy szabály van t. i., hogy a rájuk, mint czímerképre, vonatkozó minden jellemző körülményt fel kell a czímerleírásban említeni, csakis természetes színük felemlítését kell mellőzni.

A vár leírásakor meg kell mondani, hogy hány torony van rajta.

A fal rendesen ormós, e szerint ez föl nem említendő, de ha kivételesen nem az, meg kell mondani, valamint azt is, hogy hány kapu van rajta.

A paizs merőleges széleivel párhuzamosan álló czímerképek helyzetét „*czölöp mentén*“, a vízszintes szélekkel pár-

¹ A sas ábrázolásának kor szerint változó módjainak leírása a 139. és az azt követő lapokon olvasható.

huzamos helyzetét „*pólya mentén*“, az átló vonalakkal párhuzamos helyzetét „*harántpólya mentén*“ szavakkal jelezzük.

c) Körülírás helyett az elfogadott műszavakat kell használni, mert egy műszóval röviden ki lehet azt fejezni, a mit a körülírásból, a legtöbb esetben, nehéz megérteni. A kifejezett heraldikai nyelvekben, mint például a francziában, bizonyos alakoknak helyzetük s méretük változásával nevük is megváltozik. Például a jobb harántpólyát *bande-nak*, a bal harántpólyát *barre-nak*, a keskeny czölöpöt *vergette-nak* stb. nevezik. Ez lényegesen megrövidíti a leírást, de ott a hol a heraldikai műnyelv nem a szükséghez képest fejlődött, hanem mesterségesen, rövid idő alatt kellett megteremtteni, mint nálunk, nem ajánlatos. Részemről helyesebbnek tartom az egyenmű tárgyakat mindig egyformán nevezni s helyzetük vagy méretük megváltoztatását jól választott jelzővel föltüntetni. Ez lényegesen megkönnyíti a heraldikai műnyelv megtanulását. Különben is a mennyit ezáltal rövidség tekintetében szenved a mondat, annyit nyer a könnyű megérthetőség tekintetében.

d) A czímerleíráskor bizonyos logikai rendet kell követni, erre nézve irányadó a leírandó tárgyak heraldikai jelentősége. Miután azt ismerjük, könnyű tudnunk, hogy először a czímeres paizsról, aztán az oromdíszes sisakról, utána az orrjegyről s végre a külső díszekről kell szólnunk. A czímeres paizs leírásakor a szint kell előbb megnevezni s aztán a mesteralakot vagy czímerképet, ha több részre van a mező osztva azt is a mesteralakok és czímerképek leírása előtt kell fölemlíteni, ha több alak van a paizsmezőn a főalakot kell előbb megnevezni vagy azt a mely jobbról áll, így aztán, a különben szükséges jelzők elmaradhatnak. Ha ezt szem előtt tartva egy czímerleírásban azt olvassuk, hogy „*kékben pánczélos lovag és oroszlán*“, tudni fogjuk, hogy a kék a mezőre vonatkozik, hogy a pánczélos lovag jobbról áll, a természetes színű oroszlán pedig baloldalán felé-, azaz jobbra, ágaskodik, a nélkül, hogy azt külön fölemlítettük volna, mert tudjuk, hogy az első helyen megnevezett czímerkép jobbról, a másodszorban fölemlített balról áll, tudjuk, hogy az oroszlán, ha máza nincs külön fölemlítve, természetes színű, s tudjuk, hogy jobbfelé ágaskodik, ha más nincs mondva.

Ugyanez áll az oromdísz vagy oromdíszek leírására

nézve is. Két oromdísznél a jobbról állót kell előbb megnevezni, a sisakról szólni nem kell, mert magától értetődő dolog, hogy az oromdísz sisakon van.

Ha bizonyos, rossz, a heraldikai szabályokkal ellenkező, czímerábrázolást kell leírni, a mikor például a sisak a rangkoronán van, a sisakról is kell említést tenni, de ekkor is elég azt megmondani, hogy csupor, csöbör, csőr vagy tornasisak-é a béllés színének a rostély pántjai számának felsorolását el kell hagyni.

Már a paizsra vonatkozólag is mondtuk, hogy helyzetéről t. i., hogy egyenesen, balra vagy jobbra dőlve van állítva, szót sem kell vesztegetni, ugyanezt mondhatjuk a sisakra vonatkozólag. Abban a kivételes esetekben, a mikor a sisakról szólni kell, a mint fentebb is mondtuk, elég ha nemét és számát említjük föl. Abból a körülményből, hogy egy, két, három vagy több sisak van a czímeres paizs fölött, a negyedik fejezetben a 191. lapon elmondottakat szem előtt tartva, tudni fogjuk helyzetét vagy helyzetüket is.

Az oromdísz helyzetének különös meghatározására sem kell a szót vesztegetni, mert ez a körülményekhez képest változik.

Például ha a következő czímerleírást olvassuk: kékben aranykoronából növekvő női alak, homlokán két szarv. Oromdísz: a czímerkép. Orrjegy: kék vörös, és tisztában vagyunk a heraldikai szabályokkal, rögtön képesek leszünk a (Soos) czímert lerajzolni. Az oromdíszül szolgáló alakot szembe állítjuk, ha a paizst egyenesre állítva rajzoljuk, oldalt fordítjuk, ha a paizs dőlt és pedig azon oldal felé a mely felé a paizs hajlik.

Az orrjegy leírásakor első helyen említett máz a külsőt jelenti. A fenti czímerleírás szerint az orrjegy külseje kék, béllése vörös. „*Kék, arany, vörös, ezüst*“, azt jelenti, hogy a jobboldali orrjegy külseje kék, béllése arany, a baloldali külseje vörös, béllése ezüst. Nagyon el van az a hibás nézet terjedve, hogy az orrjegy leírásakor mindig a szint kell előbb megnevezni, mert az orrjegy külseje mindig szín, a béllése pedig mindig fém. Már máshelyt is kimutattuk,¹ hogy az

¹ Lásd a 233. lapon mondottakat.

orrjegy külseje lehet fém is, lehet szín is, ennél fogva az orrjegy leírását is bizonyos esetekben nem a szín, hanem a fém fölemlítésével kell megkezdni.

A heraldikai szabályoknak megfelelően szerkesztett címereknek a fentebb kifejtett elvek szerint való leírása nagyon könnyű, de a helytelenül szerkesztetteké sok esetben majdnem lehetetlen.

Az erdélyi fejedelmektől s a múlt és jelen században adományozott címerekben néha annyi mindenféle címerkép van, és oly mesterkéltén, zavart összeállításban, hogy a címerleírás szabályaitól okvetetlen el kell térnünk, ha azt akarjuk, hogy megértsenek. Ily esetben ahhoz a módhoz kell fordulnunk, a melylyel képes-lapokban a képeket magyarázzák.

Fülemüléről azt mondani, hogy énekel, oroszlánról, hogy bőg, helytelen, mert ezt grafikai úton ábrázolni nem lehet. E címerképek jellemző vonása nem az ének, nem a bőgés, ezt a képen úgy feltüntetni, hogy valaki fülével hallja, úgy sem lehet, hanem fülemüle-, illetőleg oroszlán volta a jellemző s a fülemülét, oroszliánt jellemző vonások adják meg a címerkép jellegét, a mely különösen az oroszlánon messze távolságban is fölismerhető.

Nagyjában a címerleírás szabályai minden nyelvben egyformák, de a részletekre nézve különbözők. Például a német heraldikus, a fülemüléről és oroszlánról a fentebb elmondott példából kiindulva, nem mondja a trombitáló ember-ről, hogy „*trombitáló ember*“, hanem azt, hogy „*ember, jobbkezevel szájához illesztett trombitát tart*“.

Nem kutatom, hogy e következetesség szükséges-e a német heraldikai nyelvben, de állíthatom, hogy magyarul rövidebb az első helyen említett mondat s tökéletesen érthető, mert másként senki sem trombitálhat, minthogy a trombitát szájához illeszti, és mert ezt ezer ember közül 999 a jobb kezével szokta tenni.

A hasított, vágott, haránt osztott paizsmező egyes részei mázának leírását a felső, illetőleg a jobb oldalon lévő részével kell megkezdni. Például a 134. ábra ezüsttel és vörössel hasított, a 135-ik ezüsttel és vörössel vágott, a 136. vörössel és ezüsttel harántosztott, a 137-ik ezüsttel és vörössel harántosztott.

A 211-ik ábrán bemutatott Szily címér leírása: vörös paizsfej, benne két ezüst csillagtól kísért felfordított ezüst szarufa, alatta ezüst és zöld koczkákból összerovott felső pólya a kék pajzs-mezőben három nyilat tartó arany oroszlán.

Az Usovity címér (239. ábra) leírása: felnegyedelt paizs, 1. és 4-ben oroszlán,¹ az egészen fekete ezüst kétsorosan koczkás balharánt pólya.

Az olyan címérnek leírását, melynek paizsmezeje több részre van osztva, az osztásokról kell megkezdeni. A mesteralakok felsorolása a következő sorrendben történik:

1-ször a boglár paizs alakja vagy címerképe. 2-szor a szív paizs alakja vagy címerképe, aztán az egyes paizsmező részek azon sorrendben sorolandók föl, a melyet az 69. lapon látható 119. ábra mutat.

Sok részből álló címér leírására vonatkozó példák:

A mellékelt 628. ábrán látható Klobusiczky címér: ezüsttel és vörössel felnegyedelt paizs. A kék boglár paizsban holdsarlótól és csillagoktól kísért nyilas íj. 1. és 4. koronás fekete sas, 2., 3. koronából három fehér strucztoll. Három oromdísz: a paizsbeli sas, a három strucztoll, daru. Orrjegy: fekete ezüst, arany kék, vörös ezüst.

Nem mondtuk, hogy a boglárpaizsban a holdsarló jobbról van, mert nyilvánvaló abból, hogy először neveztük meg, az oromdíszekről sem mondtuk, hogy a sas jobbról, a strucztollak középen, s a daru balról van, mert fölsorolásuk rendjéből ez világosan kitűnik. Hogy melyik orrjegy tartozik az első, második és harmadik oromdíszes sisakhoz, szintén fölsorolásuk rendjéből tűnik ki. A sisakokról nem szóltunk, mert magától értetődik, hogy az oromdísz csak sisakon lehet, s ha az armalis festésén hiányoznék is, a heraldikai elvek követelik, hogy pótoljuk.

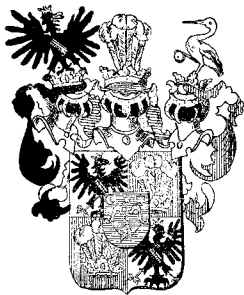
A 629. ábra a Tisza család grófi címérét ábrázolja, leírása: hasított és kétszer vágott paizsmező, rajta kék boglár-paizs benne török fejbe szúrt kardot és három buzakalászt tartó

¹ Megjegyzendő, hogy e címér ábrázolás helytelen, mert tudjuk, hogy egy osztott paizs különböző részeiben lévő állatokat egymással szembe fordítani nem szabad. Lásd a 176. lapon mondottakat.

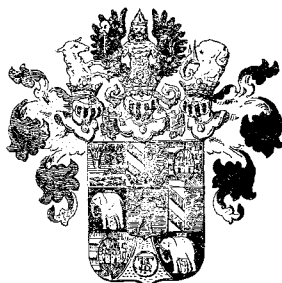
sisakos pánczélos vitéz: 1. Bihar vármegye czímere, 2. a budapesti építészeti tanács jelvénye: e kettő közé betolva Szeged város czímere; 3. feketében fehér elefánt; 4. mint a betolt rész; 5. mint 2.; 6. mint 3., 5. és 6. között arany beékelésen. O. T. A. S. fekete betűk egyesítése. Három oromdíz: fehér növekvő bárány; a boglárpaizs címerképe növekvően fekete szárny közt; fehér elefántfej. Orrjegy: kék arany és vörös ezüst; kék arany és vörös ezüst; fekete ezüst és fekete arany.

A 45. lapon röviden említettük, hogy a heraldikában az az oldal a jobb, a mely a szemlélő bal oldalával áll szemben.

Szükségesnek tartjuk ezt itt ismételni, mert tapasztalásból tudjuk, hogy az oldalak megjelölése körül sokszor történik zavar.

628. ábra.

629. ábra.

Ha a paizs oldaláról van szó, a heraldika szabályai értelmében soha sem szabad megjelölésüket olyformán formulázni, mintha mi volnánk a kiindulási pont, nem szabad azt mondani, hogy a paizs jobbra eső (t. i. a tőlünk jobbra eső) oldala, de azt kell mondani, hogy a paizs jobb oldala. A paizsnak jobb oldala pedig az, a mely a mi baloldalunkkal áll szemben, valamint a velünk szemben álló ember jobb keze, jobb oldala, jobb szeme az, a mely a mi bal kezünkkel, bal oldalunkkal, bal szemünkkel áll szemben. Egy velünk szemben álló hadcsapat jobb szárnya is tőlünk balra áll.

A paizsnak tehát az a jobb oldala, a mely, ha egy velünk szemben álló ember mellét fűdi, annak jobb keze felől van.

II. Czímer-symbolika.

A mesteralakoknak és czímerképeknek jelentését nem ismerjük s vele valószínűleg nem is leszünk soha sem tisztában, mert azok a források, a melyekből a mesteralakok vagy czímerképek jelentésére nézve valamit találhatunk, egymásnak nagyobbbrészt ellentmondanak. Azt hiszem, hogy néha volt, néha nem volt tulajdonképeni oka, hogy ez vagy az az alak vagy kép valamely czímerbe került. Mind a mellett a heraldika hanyatlása idejében az armalis szövegírók minden áron magyarázatát akarták adni az alakok és képek jelentésének, de mert nem volt általánosan elfogadott jelentése egyiknek sem, kiki a saját felfogása szerint tette azt. Így aztán a legtöbb tárgynak többféle, egymásnak többnyire ellentmondó jelentését olvashatjuk.

Ez az oka, hogy az igazi heraldikus valamely czímer ismertetésekor ezt a kérdést teljesen figyelmen kívül szokta hagyni.

A XVII-ik századbéli heraldikai írók minden képnek jelentőségét megmagyarázták s phantáziájukat ugyancsak meg-erőltették, hogy, különösen a hatalmas családok czímereiben előforduló képeknek tulajdonosuk hiuságának megfelelő megfejtését adják.

Általánosan elterjedt nézet volt a múlt században, hogy a mesteralakok a címertulajdonos ruházatát jelképezik. A czölöp a kopját, a harántpólya a kardkötőt, a pólya az övet. Mások meg azt hiszik, hogy a czölöp, szarúfa, pólya stb. a tornaviadal színhelyei kerítéseinek egyes részeit ábrázolják. E magyarázatoknak valószínűleg nincsen semmi alapjuk és bizonyára nem is volt semmi jelentésük és csak mint könnyen előállítható alakok maguktól ajánlkoztak megkülönböztető jelül való fölhasználásra.

A keresztről az a vélemény van elterjedve, hogy azt jelenti, hogy annak őse, a ki czímerében viseli a keresztesháborúban vett részt. Ez épen nem áll, mert akárhány, czímerében keresztet viselő, család van a ki czímereit oly későn kapta, hogy az adományozó, vagy a czímerfestő nem tudhatja, volt-e az ismeretlen ős a keresztesháborúban vagy nem.

Az azonban nagyon valószínű, hogy a keresztesháborúk nagyban hozzá járultak ahhoz, hogy a kereszt oly általánosan kedvelt és elterjedt czímerképpé lett.

A bizanci érmeek, lepények és a holdsarló szintén keleti reminiscentiák, de azért valamely czímerben való jelenlétük semmi esetre sem bizonyítja azt, hogy az, a ki kapta, keleten járt.¹

A kagylók némelyek szerint azt jelentik, hogy az, a ki czímerébe fölvette vagy kapta, szent-síri zarándok volt. Lehet, hogy e tárgy, mint czímerkép, legelőször zarándok czímerében foglalt helyet, de hogy valamennyi, czímerében kagylót viselő család őse zarándok lett volna, azt hiszem senki sem fogja állítani.

Határozott jelentése csak a beszélő czímereknek van, a melyekben a kép rendesen a czímerszerző foglalkozására emlékeztető tárgy.

Az elmondottakból nem azt kell következtetni, hogy a czímerképeknek soha sincs jelentősége, hanem csak azt, hogy nem mindig van, s hogy a jelentőség kutatása ritkán vezet célhoz, mert ritkán van írott forrás, mely alapul szolgálhatna s ha van is, nem vehető mindig komolyan, mert a legtöbb esetben nagyon is erőszakos magyarázatot ad.

Hogy mi az igaz a régi czímerképmagyarázatokban, ma már nem dönthetjük el. Vajjon igazságon alapul-e a krónikásnak kijelentése, hogy a cseh oroszlán kettős farka onnan keletkezett, hogy I. Frigyes császár adománylevelében, a melylyel oroszlánt adott a cseh királynak, a festő oly rövidre rajzolta az oroszlán farkát, hogy majomnak nézték, minek következtében kénytelen volt más farkat — és ezúttal, nehogy félreértésre szolgáltatasson alkalmat, kettőset — rajzoltatni bizony nem tudjuk.

A Colonna család czímerének magyarázata is nagyon cifra. Azt mondják, hogy János cardinalis Palestinába küldett mint legatus 1223-ban és visszajövelekor elhozta azon oszlopnak egy darabját, a melyhez Jézust megkorbácsoltatásakor kötözték, hogy ennek emléke a családban megmaradjon, oszlopot választottak czímerükbe, s ennek alapján családjuk neve is Colonna(oszlop) lett.

¹ Lásd a 174. lapon mondottakat.

Vannak azonban címerek, a melyeknek magyarázata kétségtelen s a hol a címérlevél fogalmazójának tollát nem a hízlekedés vezette. Ilyen a többek között a zágrábi Dabiak címere. A címérlevél szerint — a mely a „Turul“ V. kötetében jutott nyilvánosságra, a címerszerző Zsigmond királynak borbélyja (*barbirijs nostre maiestatis*) volt. A címérben gyökerével fölfelé fordított három emberfog látható, a melyek nyilván a hűséges borbély fogathúzó foglalatosságára emlékeztetnek.

Azt mondtuk, hogy a címerképek jelentését nem egyformán magyarázták, de a szerint, a mint a magyarázó intenciójába illt. A Kölkedí család 1429-ből való címeres levelének szövege a saslábról a következőket mondja: a sasláb azt példázza, hogy a mit a címerszerzők az alázatosság és vitézség körmével megragadnak, állhatatosan meg is tartják.¹

Az esslingeni Schulmeister² pedig a saslábról azt mondja, hogy a madarak halálát jelenti.

„Der snabel trvec die milte, die fvzze
waren vogel todes gerende.“

E példák állításom helyességét bizonyítják.

Mennél több adatunk lesz a címerképek magyarázatára, annál nagyobb lesz a zavar, mert a legtöbb címerképmagyarázó saját czéljainak megfelelőleg tette azt s e czélok szerint kellett a különféle képeket magyarázni. A Kölkedí címermagyarázó kellemettest akart a saslábból kimagyarázni, az esslingeni Schulmeister, a kinek oka volt Habsburg Rudolfot nem szeretni, pedig kellemetlent, mind a kettőnek sikerült a szándéka, de mi a két adatnak nem sok hasznát látjuk. Egyebet nem látunk belőlük mint azt, a mit különben is tudunk, hogy a papiros türelmes.

Seyler³ azt mondja a sasról, hogy a gyöngédséget, kegyességet, jóságot, nyájasságot (*Milde*) jelképezi, továbbá a gazdagságot, mert e nélkül a kegyesség nem ér semmit. A franczia heraldikusok pedig azt mondják, hogy az uralkodást.

A kegyesség és uralkodás járhat ugyan együtt, de mégis különböző fogalom.

¹ Közölte Schönherr Gyula a „Turul“ XIV. kötetében.

^{2 3} Seyler „Geschichte der Heraldik“.

A mi krónikásaink nem nyujtanak a magyar symbolikára anyagot, a külföldiek meg nem illenek a mi fölfogásunkhoz. Egyedüli források azon czímerlevelek, a melyekben a czímeralak jelentése meg van magyarázva, de mit ér, ha a magyarázatok egymásnak ellentmondanak.

A czímerképek és mesteralakok nem betűi egy hieroglyphszerű írásnak, hanem egyszerűen megkülönböztető jelek, egyiknek értéke olyan, mint a másiké. Hiába való munka lenne a czímerképmagyarázatok összegyűjtése, mert abból csak azt tanulhatnánk meg, hogy az az ismeretlen íródeák, a ki az armalist írta, vagy az, a ki neki tollba mondta, mit tartott a leírt és megmagyarázott képről. Ezenkívül még azt is látnók belőle, a mit fentebb is mondtunk, hogy a mesteralakoknak és czímerképeknek korántsem volt általánosan elfogadott jelentése.

Az új czímerverszerzők nagyobbbrészt a heraldikai hanyatlás korabeli fölfogás hatása alatt állanak s ennek következtében symbolikus címerekre vágyódnak. Ha orvos az új czímerverszerző Aesculap-botot, ha tudós könyvet, ha író tollat, ha katona ágyút, huszárt, dobot stb. óhajt czímerébe. Ebben mindaddig nincsen hiba míg a középkori kerethez, a paizshoz és sisakhoz illő symbolumokat választ s azt a heraldikai szabályoknak megfelelőleg állítja czímerébe, de ez ritka esetben történik meg. Azt tanácsolhatjuk e tekintetben az új czímerverszerzőknek, hogy ne igyekezzenek életük egész históriáját a czímeres paizs keretében hieroglyphszerűen leírni, mert ez a heraldika szellemével ellenkezik s ha már valami vonatkozást akarnak látni czímerükben, az ezt feltüntető czímerképet vagy mesteralakot ne a modern tárgyak raktárából vegyék.

TIZEDIK FEJEZET.

I. A zászlókról általában.

A zászló ősidőkben is, s azóta mindig olyan jel volt, mely köré a harcosok gyülekeztek. Mivel azonban gyülekeztető jelre, zászlóra csak annak volt szüksége, a ki nagyobb számú harcos élén állott, a zászló csak nagyobb urat illetett meg és pedig általában azt, a ki bizonyos meghatározott számú — sok helyt 50 — lovast vezetett.

Bár a legrégibb időben is szokás volt a zászlóra valamely képet festeni vagy más módon (fölvarrás, hímzés) alkalmazni, a címereket még sem alkalmazták e helyen mindjárt keletkezésük után. Úgy, hogy a címereknek elterjedése után még jó ideig címertelen, üres zászlók is voltak.

A francziák birodalmi zászlaja, az „oriflamme“, is címernélküli volt.¹

Később a zászlóra is rátették a címert, éppen úgy mint a paizs mezejére. És pedig nemcsak a főbb emberek zászlájára de azon kis zászlókra is, a melyek a dsida hegyének voltak ékességei. A zászló tehát némely esetben paizshoz hasonlóan, kerete, alapja a mesteralaknak vagy címerképnek, és ezért helytelen reá paizsba foglalt mesteralakot vagy címerképet s a paizs fölé címerfödelet tenni.² A heraldika

¹ Nevét onnan vette, hogy az öt csikban végződő vörös selyemzászló aranyozott rézzel burkolt nyélen lobogott.

Auri, ori = aranyos. Flamme, flammatum = zászló (az olyan zászló, a mely hegyes csikokba van szabva s ez által némileg lángnyelvekhez hasonlít.)

² Megjegyzendő hogy címeres paizsból, oromdíszes sisakból s orrjegyből összeállított teljes „emblème“-et csak olyan tárgyakon lehet ábrázolni, a melyek az efféle emblème-nek nem alkotó részei, tehát épületeken, pecsétnyomókon, sírköveken, falon, stb., de paizson, sisakon, zászlón nem, mert ez utóbbiak, mind külön, külön keretei a mesteralaknak vagy címerképnek.

fénykorában ez nem is történt meg, sőt a XVI-ik században sem. Francolin herold Turnierbuchjában, mikor a Miksa főhercegtől atyja tiszteletére rendezett tornát írja le, a többek között öt zászlónak leírását adja s mindeniken csak a mesteralak vagy címmerkép van föltüntetve paizsba nem foglalva, ezek: a bajor zászló: fejjel és kékkel rutázott; a cseh királyi zászló: sárga, fekete és fehér; a magyar zászló: fejjel és vörössel hétszer vágott¹ (vier weisse und vier rothe Striche); a német birodalmi zászló: sárga mezőben kétfejfű fekete sas; a cseh zászló: vörös mezőben fehér oroszlán.

II. A zászló alakja és színe.

A címeres zászló általában kétféle alakú volt és pedig vagy négyszögletű vagy felül csíkba szabott. Az előbbi francziául *bannière*-nek (630. ábra), az utóbbit pennonnak (631. ábra) nevezik. A *bannière* a zászlós urat, a pennon a kevesebb lovas élen álló lovagot illette meg. Régi francia krónikák tanúsága szerint, a főhadvezér által zászlós úrrá neveztetett a csata után az, a ki bizonyos meghatározott számú *homme d'armes*-mal jelent meg és kérte e kitüntetést, ez esetben aztán a lobogószövet hegyét leszelték. A pennon-ból *bannière* lett. Innen ered az egy ranggal való előlépést kifejező francia szólásmód: „faire d'un pennon bannière“.

Voltak ezenkívül két-, sőt több csíkban végződő zászlók is.

Azon zászló, a melyről a heraldika keretén belül, szó lehet, mindig a neki megfelelő címér színeit kell, hogy föltüntesse. S ez többféleképen történhetik. Lehet a zászló egyszínű s a másik szín a mesteralakkal vagy címmerképpel vagy a szegéssen föltüntetve, lehet két színnel vágott, hasított vagy harántosztott stb.

III. A mesteralak vagy címmerkép elhelyezése a zászlón.

Heraldikailag leghelyesebb a zászlót heraldikai keretnek, vagy alapnak tekinteni mint a paizst, s a mesteralakot és címmerképet, paizs és „címérfödél“ nélkül, helyezni rá. Így jártak el régen. Teljes címérfödeles címert csak attól az

¹ Itt is fehér a felső rész (lásd a magyar címerről szóló fejezetet).

időtől fogva látunk a zászlón, a melyben a címerekalkotó részek természetéről, eredetéről kezdtek elfelejtkezni, a mikor a zászlókészítők a címert már csak pecséteken, képeken stb. látták.

A mesteralakoknak keret nélkül való föltüntetése a zászlón nem nehéz. — Lássunk néhány példát:

A 183. ábrán paizsban látható pályás címernek zászlón való föltüntetését a 630. ábra mutatja.

A 189. ábrán paizsba foglalva látható vörössel és fejjel hétszer vágott címert zászlón alkalmazva a 631. ábra¹ mutatja.

Vörössel és fejjel vágott címert zászlón föltüntetve a 632-ik ábrán látunk, vörösben fehér harántpályát a 633-ik ábra mutat.

A Keled nemzetségbeli Kórógyi család ezüsttel és vörössel felnegyedelt címerének (42. ábra) a 634. ábrán látható zászló felel meg. A Gutkeled nemzetségbeli Országok címerének ékeit zászlóra helyezve a 635. ábrán látjuk.

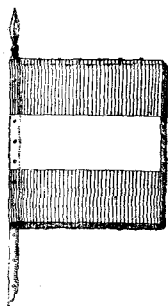
A Szecsődiek ormósan-harántosztásos címere (238. ábra) zászlón a 636. ábrán van feltüntetve.

Az egyszerű címereképeknek közvetlen a zászlóra, mint alapra, való helyezése sem ütközik nehézségbe. Például Borsod vármegyének címere: feketében arany oroszlán (637. ábra) nagyon szépet mutat paizskeret nélkül közvetlen a zászlón (638. ábra).

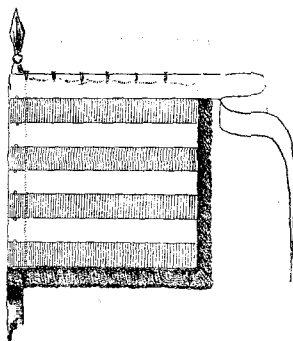
Sok részre osztott, több mesteralak és címmerkép egyesítése által keletkezett címer, csak paizsba foglalva illik a zászlóra. Ez esetben tehát a teljes címeres paizst kell a zászlóra tenni, sisakkal, oromdíszszel s minden külső járulékaival. A zászló ekkor nem alkotó része a címernek, mert nem a paizst pótolja s a heraldikának nincs is több köze hozzá mint valamely épülethez, kandallóhoz stb., a melyen címer van.

Nem szükséges azonban az ily komplikált címert a maga teljességében a zászlóra tenni, sőt ajánlatosabb is csak a főalakot vagy főképet egyedül föltüntetni, mert a sok részre osztott, sok alakot és képet mutató címer nem látható jól messze távolból, pedig ez a főczél. Éppen ezért a címereképeket stylizálva kell a zászlón ábrázolnunk, mert így, ha jellemző vonásai túlzottak, mint a karrikaturában, nagy távolságból is jól látható.

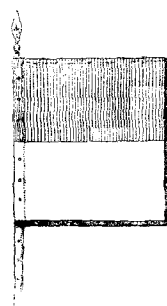
¹ A magyar zászló úgy, a hogy Francolin leírta.

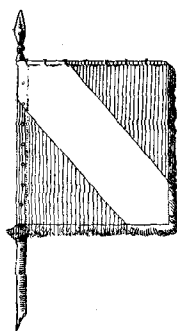
630. ábra.

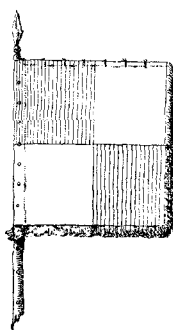
631. ábra.

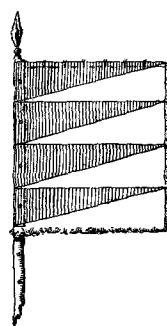
632. ábra.

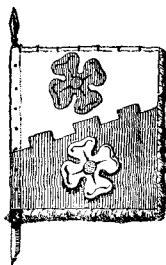
633. ábra.

634. ábra.

635. ábra.

636. ábra.

637. ábra.

638. ábra.

Különben nem kell elfeledni, a mit már más helyt is mondtunk, hogy az állatok stb. a zászló nyele felé fordulva ábrázolandók (lásd a 638. ábrát).

Gyakran a zászló mind a két oldalán ugyanaz a czímerkép, például oroszlán van, ez esetben az egyik jobbra a másik balra fordult.

IV. A magyar zászló.

A honfoglaló magyarok zászlói alakjának kutatása nem tartozik e munka keretébe, így tehát csak a heraldikai zászlóval fogunk foglalkozni.

A bécsi krónikában kétféle alakban látjuk a magyar zászlót ábrázolva: négyszögbe szabottat (bannière), mint a

639. ábra.

630. ábrán; és négyszögű, felül hosszú csíkba szabott alakút (pennon), mint a mogyoródi csata képen (639. ábra).

A szentmiklósi kincsen ábrázolt vitéz lándzsáján „pennon” alakú zászlócska van, azzal a különbséggel, hogy felseje nem egy, hanem két csíkban végződik (640. ábra).

A bécsi krónika képein sok az anachronizmus, a magyarok bejövetelét ábrázoló képen a vezérek zászlain meszteralakok: vágások, hasítások, ruták, harántosztások, szarufák stb. díszlenek, akár csak a XIII. századbeli „banneret”-ek ban-

640. ábra.

nière-jein. A honfoglaló magyar vitéz és Taksony vezér testét középkori lovag-öltözet fűdi, mellén, tárcsáján s pennon-szerű zászlaján a turullal, mind a mellett becses forrásunk, nem a heraldika előtti korra, hanem az élő heraldika korára nézve, mert festője ezen időben élt és úgy festette a zászlót is a milyennek akkor látta. Ha a benne foglalt zászlókat szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy a mai magyar címér két felében előforduló mindkét alak: a vágások és az apostoli kereszt előfordulnak rajtuk; de külön-külön és nem egyesítve. A zászló

641. ábra.

egyszínű és pedig vörös, ha az apostoli keresztet ábrázolták rajta s kétszínű: vörössel és fejjérrel hétszer vágott, ha a vágásokat tünteti fel (lásd a mogyoródi csata képét, 639. ábra). Pennonszerű zászló van a többek között még a Dózsa nádor címéres paizsa két oldalán (561. ábra).

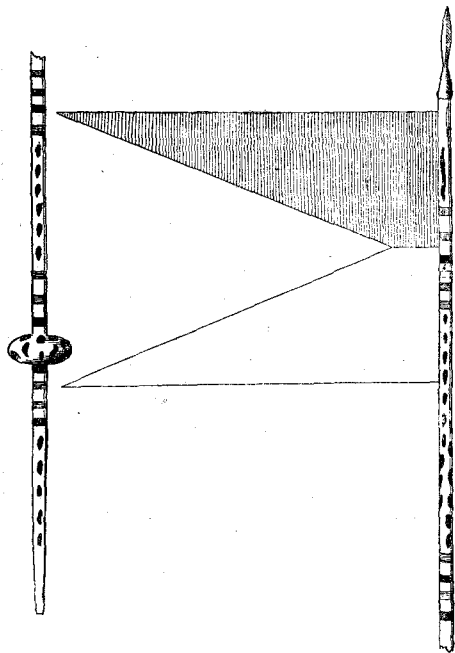
A magyar ízlésnek úgy látszik inkább a csíkban végződő zászlók feleltek meg.

A goroszlói csatában a németek kezébe került 110 zászló közül kerülbelül egy harmada ilyen.

Rákóczi Zsigmond sárgával szegett vörös zászlaján koszorú közepén látszik a sas.

A Báthori zászlókon az ékeket helyettesítő fogak vörös, kék és fehér alapon különféle színűek. A heraldikai színeknek e fölcserélése onnan magyarázható meg, hogy e zászlók más-más czélra szolgáltak s ezért különbözniök kellett egymástól. Lásd a Turul 1895. évfolyamában közzétett színes ábrákat.

István ifjabb király pecsétén a dzsida nyelére csíkba szabott lobogó van tűzve, a melyen párducz látható (641. ábra).

642. ábra.

Az Ulászló idejébeli huszárok dsidáján 59. cm. széles és 72. cm. hosszú lobogó volt. Ilyen kétszínű lobogós dsida az országos kiállításban volt látható ¹ (642. ábra).

Szapolyai Imre sírkövén a zászló két csíkba szabott (643. ábra).

Az ezredéves országos kiállításban látható zászlók között volt a többek között egy Esterházy zászló, a melyen az osztásokkal complikált hercegi címér látható tojásdad barokk paizsba

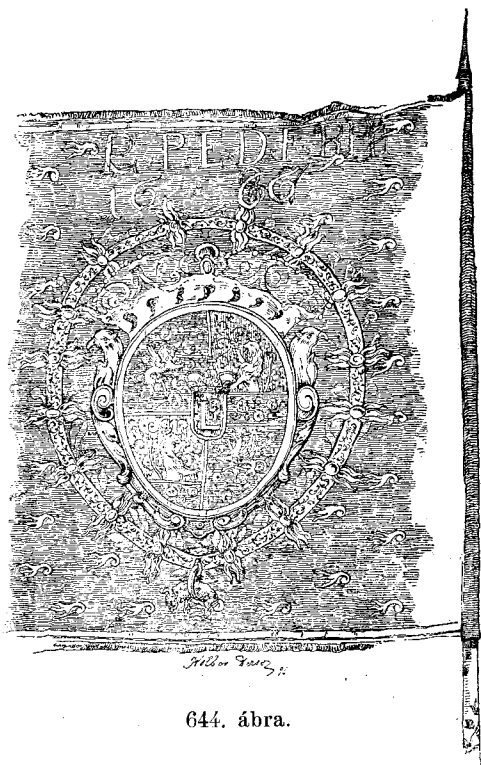
¹ E két ábra, valamint a 644–548. ábrák Szendrei János „Magyar Hadtörténelmi Emlékek az Ezredéves Orsz. Kiállításon” című munkájából vannak véve.

foglalva és az aranygyapjas-rend nyaklánczával körülvéve (644. ábra). Mindenki be fogja látni, hogy a czélnak sokkal megfelelőbb lett volna egyszínű alapra csak a czímer főalakját, a grifet festeni, mert a sok kis mezőben lévő apró alak kettős rámában s a teméntelen barokk diszítés között eltűnik.

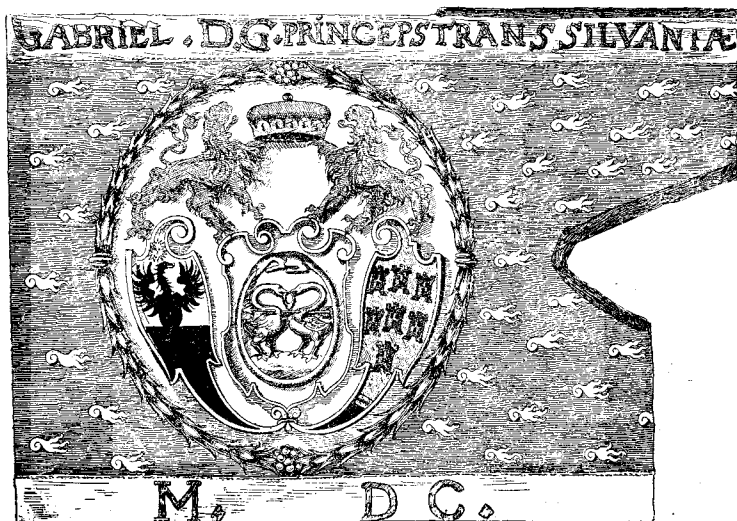

643. ábra.

Ehhez hasonló a Bethlen Gábor-féle zászló a mely szintén az ezredéves kiállításban volt. Ezen Erdély czímereit a családi czímer, a családi czímert Erdély czímerei s valamennyit a koronát tartó két oroszlán s a mindenféle barokk hímzés homályosítja el (645. ábra).

644. ábra.

645. ábra.

Szerbia, két hosszú csíkba szabott 1655-ből való, koronázási zászlaján is (646. ábra) jobban látszanék a címér, ha barokk ráma közé nem volna szorítva.

Rákóczi Ferencz fejedelem 1706-iki zászlaja szintén csíkba szabott, a címerek (a fejedelmi ház és az országé) nemcsak a paizs kerete közé, hanem még egy külön kör alakú keretbe és be vannak szorítva (647. és 648. ábra), s ez fölösleges, habár a jelen esetben a keret nem homályosítja el a címet annyira, mint az előbbenieken.

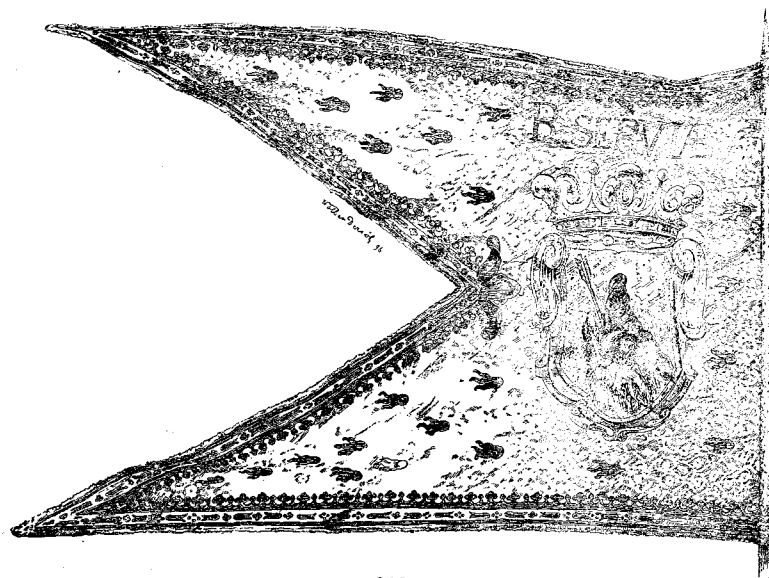
V. Címer- és nemzeti színek (mázok).

Nemzeti szín. Mielőtt a tulajdonképeni címerszínekről (családi, birodalmi, országos stb.) szólnánk, szükségesnek tartom kijelenteni, hogy a *nemzeti színek* nem *címerszínek*, s annyira új keletűek, hogy nem is tartoznak a heraldika körébe. A kettő közötti különbséget sokan nem ismerik és lépten-nyomon összezavarják őket.

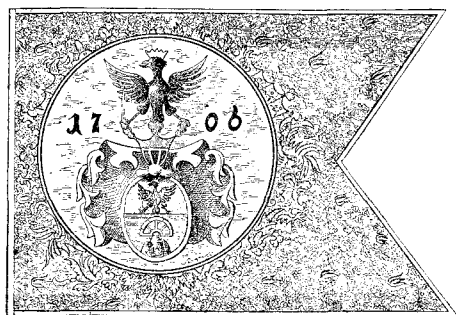
A nemzeti színek jóval az élő heraldika után keletkeztek, s ha itt-ott némi összefüggés van is közöttük, azért még sem címerszínek, a mint azt alábbi elmondottakból látni fogjuk. Az első nemzeti szín a francziáké (*kék, fejér, vörös*), a mely abból a kokárdából származik, a melyet 1789-ben a hazafiak viseltek. A kék és vörös Párizs város címerének a színe, a fejér pedig a régi francia királyságé, ez utóbbi nem címerszín.¹ Tudjuk, hogy a francia királyi címer színei: kék arany.

A német nemzetnek territorialis szétdaraboltságánál s a nemzeti öntudat hiányánál fogva a legközelebbi évtizedekig nem volt nemzeti színe s a fekete, vörös, sárga (arany) nem ó-német nemzeti szín, mint a hogy általában hiszik, hanem a jenai Burschenschaftok színe, mely a napoleoni háborúk alatt lett népszerűvé s a melyről lassan-lassan az a vélemény terjedt el, hogy ó-német nemzeti színek. Dr. Preiss H. a Königs-

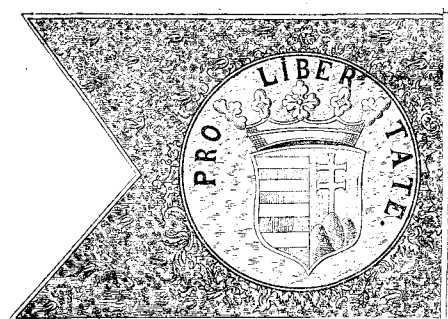
¹ Megjegyzendő, hogy Böckler András György 1688-ban azt írja, hogy a francia királyi zászló fejér s rajta arany liliomok vannak, de a hozzá mellékelte ábra, helyesen kék zászlót mutat.

646. ábra.

647. ábra.

648. ábra.

bergben megjelenő Hartung'sche Zeitung 1883. évi 180-ik számában azt mondja, hogy az első fekete vörös zászló 1816-ban készült, s a jénai nők ajándékozták az ottani egyetem hallgatóinak.

A nemzeti színek, a francia mintájára, mind hármas színek, *tricolorok*, s a nemzeti öntudat fölébredésének s a vele járó szabadságért való rajongásnak kifejezői, ez az oka, hogy a bécsi congressust követő reactio, és a szent-szövetség idejében folytonosan üldöztettek.

A jénai Burschok színei azonban csak a harminczas években kezdtek Németországban általánosan elterjedni s a német-nép tricolorjának tekintetni. Ugyanis a júliusi forradalom hatása alatt a németek is forrongani kezdtek, különösen a rajnamellékiek s ez az 1832. május havában, Hambachban rendezett nemzeti ünnepélyen oly erősen nyilvánult, hogy a Bundestagot közbe lépésre indította. A mainzi cs. k. osztrák katonai kormányzóság jelentette a Bundestagnak, hogy a város polgárai közül többen német nemzeti színű kokárdát viselnek s az 1833-ban megismételt hambachi ünnepélyről szóló hivatalos jelentések *ó-német színű* zászlókról emlékeznek meg. Ezzel a hivatalos körök tudatlansága megerősítette a már-már elterjedt azon nézetet, hogy e tricolor *ó-német* nemzeti szín.

A Bundestag erre kijelentette, hogy a fekete, vörös, arany-színű kokárdák feltűzése, az ilyen színű zászlók körülhordása vétkes cselekmény, és mint forradalmi jelvény készítése, kitűzése stb. eltiltandó.

Ez volt a sorsa a más országokban felkapott nemzeti színeknek is, így például a dán király 1845-ben eltiltotta a vörös, kék, fehér schleswig-holsteini tricolort. Nálunk sem tűrték a szabadságharc utáni önkényuralom alatt.

A magyar tricolor, vörös, fehér, zöld, szorosabb összefüggésben van a magyar címerrel mint a francia, a mennyiben az előbb nevezett két szín a régi magyar címer színe s a harmadik a zöld a címer hátsó részében levő kettős kereszt alapjául szolgáló alárendelt, mellék-címerképnek, a hármas halomnak, a színe.¹

¹ A magyar címerről szóló fejezetben erről bővebben lesz szó.

Az 1848. évi XXI. t.-cz. 1. §-a elrendeli, hogy a nemzeti szín ősi jogaiba visszaállíttatik s a háromszínű kokárda-(rózsa) polgári jelvényképül felvételik. Ebből azt következtethetnők, hogy a magyar nemzetnek már az ősi időkben is volt nemzeti színe, de ez hibás fölfogáson alapul. A törvény alkotói azt hitték ugyanis, hogy a hármas halom, és annak zöld színe éppen olyan régi és olyan rangú képe czímerünknek, mint a vágások és a kereszt, pedig a magyar czímerről szóló fejezetben fogjuk látni, hogy a hármas hegy sokkal későbbben jutott a czímerbe, s nem is festették mindjárt zöldre. Ennélfogva bizvást mondhatjuk, hogy törvényesen csak 1848-ban szentesítettett a magyar nemzeti szín.

Az a körülmény, hogy XV-ik, sőt XIII-ik századbeli oklevelek némely pecsétje vörös, fehér, zöld színű selymen függ, nem bizonyítja az ellenkezőt, mert sokkal több másszínű selymen függő pecsét van, de még az sem változtat a dolgon, hogy II. Mária (Terézia) idejében, a mikor férje még nem volt császár, a lovasság zászlainak szegélye vörös, fehér, zöld volt,¹ mert e királynő nem akarhatta a nemzeti-színt föltüntetni a zászlón, hiszen akkor még e fogalmat nem ismerték, hanem a magyar czímer színeit, s a rendelet fogalmazói — a heraldikában való járatlanságuknál fogva, nem tudván, hogy a czímermáz csak kettős lehet, az alárendelt jelentőségű hármas halom zöld színével szaporították a magyar czímer tulajdonképeni mázait, a vöröset és ezüstöt. De nemcsak a katonai zászlókon nyilvánul az a tévhit, hogy a magyar czímerszínek hármasak, hanem oklevelekben is, így a többek között Szörény vármegyének II. Mária-tól (Terézia) kapott armális szövegében, a hol a vörös, fehér, zöld (a szövegben fehér, zöld, vörös) magyar színnek mondatnak.²

Czímerszínek. A középkorban szokásban volt, hogy a czímertulajdonos a czímeres paizsán előforduló színeknek megfelelő ruhát viselt maga, s viseltetett hozzátartozóival,

¹ Bárczay: „A hadügy fejlődése“ II. köt. 563. 1.

² in comitatu hocce Severinensi constructi cernitur inter praelatos candicantes scopulos, seu montes petrosos commercialis maritima navis expansis velis albo, viridi et rubro coloribus Ungaricis tinctis extremitati navis sinistrae infixo minuto rubro vexilli, crucem et quaternos fluvios ungaricos referente. Schwantner: Statist. des Königreichs Ungarn. II.

valamint cselédségével is. Később az állandó hadseregek keletkezése után az egyenruhát viselők, rendszeren az uralkodó vagy állam színeit tüntetik föl teljes ruházatukon vagy annak egyes részein: a vállrojtton, kardbojtton, övön stb. A zászlók szövétének színe is egyezni szokott a címér színeivel. Ezenkívül sorompókat, kapukat stb. is címere színeivel festeti be a tulajdonosa. Mivel a címér tulajdonosa, állam, birodalom, ország, tartomány, vármegye, család és város lehet, a címerszínek is vagy állami, birodalmi, országos, tartományi stb. és családi színek, illetőleg mázok.

Mondtuk már a 61. lapon, hogy a címeres paizs tulajdonképpen csak két mázú lehet (szín és fém), ennél fogva a címerszín is csak kettős és pedig, természetesen ugyanaz a mi a paizson látszik. A több címerből egyesített címeren sok szín fordulhat elő, de tulajdonosának színe csak kettős és pedig az a két szín, a melyet a törzscímér mutat.

Szabály szerint a családi-szín az a két máz, a melyet a paizs mezeje és a fő mesteralak vagy címerkép mutat. A címerkép járulékainak színe nem veendő tekintetbe. Így a magyar címerben a hármashalom csak járuléka lévén a kettős keresztnek, szóba sem jöhet. A magyar állam színe vörös fehér¹ (vagy fehér vörös). Az orrjegy színei szabályos címerben, egyeznek a címeres paizs főszíneivel s így nem okozhatnak zavart, de vannak hibás, szabálytalan szerkezetű címerek, a melyeknek orrjegyei más, és gyakran több színt mutatnak mint a címeres paizs, ezek megtéveszthetik a heraldikában nem jártasakat, de a heraldikust nem a ki tudja, hogy az orrjegy csak külső járuléka a címernek s hogy a címér vagy családi szín meghatározásakor figyelmen kívül kell hagyni.

Azon szabálynak, a mely szerint címerszín csak kettős lehet, látszólag ellent mond az a körülmény, hogy Francolin császári herold 1560-ban a cseh király színe gyanánt a *sárga, fekete, fejjért* említi,² de ez az ellentmondás csak látszólagos, mert ez nem a cseh címér színe, a mely tudvalevőleg vörös-

¹ Láttuk fentebb, hogy a vörös, fehér, zöld, nem címerszín, hanem nemzeti szín.

² Lásd a 307. lapon mondottakat.

fejér, hanem a cseh királyi méltóságé s a címertől éppen olyan független, mint a mai nemzeti színek.

Mivel a heraldikai mázok száma korlátolt, sok családnak ugyanazon színei vannak, de mégis van különbség itt is, a mennyiben a színek sorrendjében van változás. Például a somlyói Báthoriak és az Amadék címeres paizsa egyaránt vöröset és fejelet mutat, csakhogy az előbb megnevezett címerében (12. ábra) a paizs mezeje a vörös s az ékek fejei az utóbbiban (15. ábra) pedig az ékek vörösek s a paizsmező fejei. E szerint a Báthoriak családi színe vörös-fejér, az Amadéké feje-vörös. Látjuk tehát, hogy a paizs mezejének máza az első, s a mesteralaké vagy címerképé a második. Mivel szabály, hogy egy címerben fémnek és színnek kell párosulva lennie, következik, hogy a családi színek is csak ily, összeállításuk lehetnek. A kinek kétes címere van (lásd 27. lap), az orrjegy fémét kell a paizsmező színével párosítani. Az esetben, ha az orrjegy nem tüntet fel mázt, mint a Soós címerben (77. ábra), a paizsbeli mellékalak máza segít a bajon. Itt a koronáé, a melyből a címerkép növekszik, tehát a Soós család színe: kék- (arany) sárga.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Rendek és rendjelek.¹

A rendek olyan egyesületek, a melyeknek tagjai közös céljuk elérése végett bizonyos szabályoknak vetik alá magukat. Céljukhoz képest 1. *egyháziak* és 2. *világiak*.

1. Az *egyházi rendek* közé tartoznak elsősorban a szerzetes- és apáczarendek. Előbbiek tagjai férfiak, utóbbiaké nők. E rendek tagjai életük végéig esküvel kötelezik magukat, hogy a rend szabályainak magukat alávetik. A szerzetesi intézmény megteremtője Szent Benedek. A legelső szerzetes-rendeknek aristokratikus köztársaságszerű szervezetük volt.

A szerzetesi- és lovagi szellem együttesen teremttette meg az *egyházi lovagrendeket*. Ez utóbbiak tartoznak inkább jelen munka keretébe s ezért a tulajdonképeni egyházi rendek tárgyalását elhagyva, csakis velük fogunk bővebben foglalkozni.

2. A *világi lovagrendek* utánzatai az egyházi lovagrendeknek.

¹ Lásd: Dubois „Histoire de l'abbaye de Moribond avec les principaux Ordres militaires d'Espagne et de Portugal“. Paris, 1851. Gelbke, „Abbildung und Beschreibung des Ritterorden“. Berlin, 1832. Gottschalk „Almanach der Ritterorden“. Leipzig, 1817. Laurence Archer „The Order of chevalry“. London, 1888. Perrot „Collection historique des Ordres de la chevalerie“. Paris, 1828. Schulze „Chronik sämtlicher bekannten Ritterorden“. 1855. Wietz „Die geistlichen und weltlichen Ritter und Damenorden“. Prag, 1821. Wahlen „Ordres de Chevalerie“. Brüssel, 1854. Zoller „Die Orden Deutschlands und Oesterreichs“. Frankfurt, 1881. Gritzner, „Handbuch der Ritter und verdienstorden.“ Leipzig 1893.

1. Az egyházi lovagrendek.

A rendeknek ez a neme az egyházi- és lovagi szellemnek közös szüleménye. A keresztes háborúk idejében keletkeztek, tagjai kötelezték magukat, hogy a pápától szentesített szabályaik értelmében a hitetlenek ellen folytonosan küzdeni fognak; ennek jeléül keresztet viseltek öltözetükön. Köteleességükben állott még a vendéglátás s a vallási gyakorlatok végzése is.

A legrégibb lovagrend a *jeruzsálemi Szent János souverain* lovagrend (fratres hospitales Sancti Johannis). Alapítója egy amalfibeli Maurus nevű kereskedő, a ki az egyiptomi kalifától, gazdag ajándékok árán, 1070-ben engedélyt kapott templomépítésre a szent sír közelében. E templomot Santa Maria della Latinának nevezték. Közelében később klastrom épült, a melyben Szent Benedek-rendi szerzetesek telepedtek le. Az intézetben szállóház és ispotály is volt mindkét nembeli zarándokok számára. A nők kápolnája Mária Magdolnának, a férfiaké alamizsnás János patriarchának — és nem Keresztelő Szent Jánosnak — volt szentelve. A Benedek-rendi szerzeteseket Johannitáknak nevezték. Jeruzsálem elfoglalása után Tongue Gerhard apát a kolostort teljesen elválasztotta a Santa Maria della Latina egyháztól. Tongue utódja Dupuis Raymond volt, a ki társait a szerzetesi hármasság fogadalmakra is kötelezte. Öltözetük fekete köpenyeg, fejér kereszttel. Később a szerzetesi fogadalmakon kívül arra is megesküdtek, hogy a hitetlenek ellen fognak folytonosan harczolni, s ezzel *egyházi lovagrenddé* váltak. Ezen időtől kezdve köpenyegükre (nyolczszögű keresztet) villás végű keresztet varrattak és háborúban fegyverzetük fölött vörös korsóvágyot viseltek.

A tagok három osztályt alakítottak: 1. az elsőbe a nemes születésű vitézkedők, 2. a másodikba a papok, a kik a templomi szolgálat teljesítésére voltak rendeltetve, 3. a harmadikba a betegápoló testvérek tartoztak. Dupuis Raymund vette föl a mester czímet. A nagymesteri czímet és rangot IV. Kelemen pápa adományozta 1267-ben Revel-i Hugónak. Barbarossa Fridrik császár a birodalom oltalma alá helyezte a János-vitézeket. Eleintén közösen harczoltak a templomosokkal a hitetlenek ellen, de később vetélkedés és ennek követke-

tében viszálykodás is támadt köztük. Ők sem igen voltak jobbak a templomosoknál s viselkedésük részben az oka, hogy a jeruzsálemi királyság folyton gyöngült. A mikor II. Fridrik császár az egyiptomi szultánnal békét kötött, átvitorláztak Spanyolországba, a mórok elleni háborúba. Elfoglalták Valenciát s jutalmul érte Jakab aragoniai király gazdagon megajándékozta földbirtokkal a rendet. Később visszatértek első hazájukba. 1244-ben a gazai csatában a lovagok nagy része elesett. Ez időtájt Accában (Acco, Saint Jean d'Acre, Ptolemais) volt a székhelyük, de a mikor az egyiptomi szultán e várost elfoglalta 1291-ben, a lovagrend Cyprus szigetére költözött, hol a király Limisso városát adta nekik. Itt építették első hajóikat, magvát, később hatalmas, hajóhaduknak. Nem soká éltek békességben a cyprusi királylyal s nem tudván vele megférni, Rhodus 1309-ben történt elfoglalása után oda költöztek. Ezért nevezték őket *rhodusi lovagoknak*. Ez időtájt Villaret Fulco volt a nagymesterük, ki több szomszédos szigetet is elfoglalt a rend számára. A kis államnak szervezete mintaszerű volt s e lovagrend ekkor állott hatalmának tetőpontján. 1479-ben Mohamed hiába ostromolta 100,000 embernyi seregével Rhodust, mert Ambusson Péter nagymester jól szervezett hadaival sikerrel védekezett ellene, úgy, hogy eredmény nélkül volt kénytelen visszavonulni. Egy nagymesterválasztás alkalmával azonban belső viszályok keletkeztek, melyek a rend erejét gyöngítették s árulás következtében Rhodus a törökök hatalmába került. Amoral kancellár ugyanis a nagymesteri méltóságot óhajtotta elnyerni s a mikor nem őt, hanem Villiers de l'Isle Adam Fülöpöt választották meg 1521-ben, elárulta a törököknek a rend hadi állapotát, készültségét. Szolimán 1522-ben elfoglalta a szigetet. Támadása oly váratlanul jött, hogy a 140,000-nyi török sereg s 400 hajója ellenében a rend csak 5000 embert volt képes síkra szállatni. A kis sereg vitézül harczolt, de a túlerővel nem bírt. 1523. újév napján hagyták el a lovagok Rhodust s ez év tavaszán Messinában telepedtek le, hol Pignatelli, a siciliai alkirály, vendégszeretően fogadta őket, de nem soká maradtak itt, mert V. Károly Malta szigetét adományozta nekik Gozzoval, Caminoval és Tripolissal együtt 1530-ban. Ezen adományról szóló levél ma is a maltai levéltárban őriztetik azon sok, könyvbe kötött

eredeti oklevél között, melyet a János-vitézek nem vittek el magukkal, mikor Bonaparte e birtokuktól is megfosztotta őket. Malta, Gozzo, Camino és Tripolis az övék volt tehát s kárpótolta őket Rhodus elvesztéseért. De spanyol hűbér maradt, ennek elismeréseül köteleztettek évenként egy fejér sólymot adni a siciliai alkirálynak.

Ezen időtől kezdve nevezték őket *malta* lovagrendnek. A rend hatalma, új hazájában ismét gyarapodott, különösen az olyan nagymesterek alatt, mint La Valette Parisot János, a ki győzelmesen harczolt a törökök ellen s támadásaikat négy hónapon át sikeresen verte vissza 1565-ben. Uralkodása alatt épült La Valetta városa, a mely Citta Vecchia vagy Notabile helyett csakhamar fővárosa lett a szigetnek. E kiváló tehetségű és vitéz nagymester halála után a rend állapotában nagy változás állott be. A westpháliai béke határozmányai értelmében 1648-ban elvesztette németországi birtokainak nagyrészét s az ezután szerzett tengerentúli birtokait: Szent Kristóf, Barthélemy, Szent Márton és Saint Croix szigeteket is. Roccaful nagymester alatt, a XVIII. század elején, ismét jobb sora volt a rendnek. A törökökön győzelmet arattak győzelem után. A tudománykedvelő Rohan nagymester uralkodása idejében az újkor szellemének megfelelő szabályzatot kapott a rend. Ez időben tagjainak száma meghaladta a 3000-et. Rohan szerezte vissza a rend lengyelországi birtokait s Bajorországban a jezsuiták elkobzott jószágait is megkapta. De a megpróbáltatás napjai is ekkor kezdődtek. Franciaországban a forradalmi kormány elvette jószágaikat s a polgárjogot is megvonta tőlük. Ez oly csapás volt a lovagokra, melyet I. Pál orosz császár hajlandósága sem volt képes enyhíteni, pedig e fejedelem 300,000 frtot jövedelmező földbirtokkal ajándékozta meg őket. Rohan után volt a rendnek első német nemzetiségű nagymestere, Hompesch Ferdinánd (1797—1798). Ki gyöngye tehetsége és jelleménél fogva, e válságos időben nagy szerencsétlensége volt a János-vitézeknek. A francia forradalmi kormány megbízottai oly ügyesen befolyásolták, hogy a készülődő veszély ellenében nem szervezkedett. Bonaparte nem sok fáradsággal hatalmába kerítette a szigetet. A hazátlanná vált rend fő protectorát, I. Pál császárt választotta meg nagymesterré, de a pápa nem erősítette meg. A

párizsi béke határozmányai 1814-ben Maltát az Angolok birtokába engedték át, kik különben 1800 óta voltak urai e szigetnek. Spanyolországban IV-ik Károly foglalta le a rend jószágait s magát nagymesterré proclamálta.

Az oroszországi priorság teljesen oroszszá vált és elszakadt a rendtől. I. Sándortól kezdve e rend jelét mint orosz rendjelet, a csárok is adományozzák.

Malta szigetéről való elűzetésük után — mivel a pozsonyi békében olaszországi és délnémetországi birtokaiktól megfosztattak, s a bajor, porosz kormányok szintén elvették a területeiken fekvőket — kénytelenek voltak a cseh perjelség birtokaira húzódni. Később az osztrák császár közbenjárására olaszországi jószágaitat visszakapták. Jelenleg a rend két részre, ú. m. olasz és német ajkúakra oszlik.

A rend élén a Rómában székelő *magistérium* és a *sacro consiglio* áll. A nagymestert és a nagy perjelt az osztrák hercegi rang illeti meg. Az olasz ajkúaknak három nagyperjelségük van: 1. a római, a mely alatt 20 lovagi, 3 egyházi és 12 családi kommenda áll; 2. a lombardiai, 10 lovagi, 1 egyházi és 23 családi kommendával; 3. a sicíliai, 12 lovagi, egy egyházi és 31 családi kommendával. A német ajkúak nagyperjelsége Csehországban, 14 lovagi és 3 egyházi kommendával. Ezenkívül tiszteleti lovagegyesületük van Sziléziában és Westpháliában 1—1, és egy angol lovagokból álló egyesületük. Állományuk — a tiszteleti lovagokat is beleértve — 1500 személy. Vannak: nagyperjelek, bailli-k, komturok,¹ profes lovagok (a kik az esküt letették), jogi lovagok (novitiusok), tiszteleti lovagok (chevalier de grâce) és papok. A ki magát fölvétetni kívánja, róm. katholikusnak kell lennie és 8 apai, 8 anyai nemes őst kell kimutatnia. Csak nagykorú személyeket vesznek föl, de a rend fölfogása szerint a 15 éves ifjú már nagykorú.

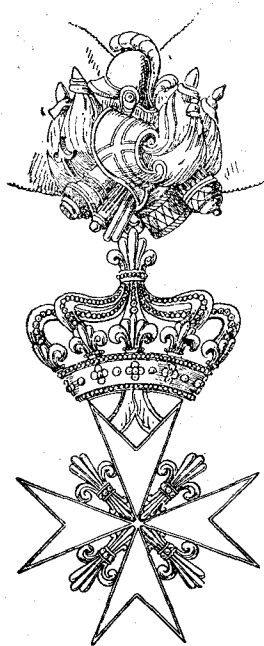
Czímerük vörös mezőben a paizs szélét érintő görög kereszt. Ezt — mint a többi lovagrendek — ők is családi címereikkel egyesítve viselik. Lásd a 619. ábrát.

A rend jelvénye az osztályok szerint változó nagyságú, aranysegélyű, fehér zománczos, villás végű, úgynevezett máltai kereszt (649. ábra). A kereszt fölött hercegi korona. A korona

¹ Commandeur = parancsnok.

fölött katonai emblème van a nagykeresztesek, komturok, profes jogi- és tiszteleti lovagok keresztjén, míg a rend többi tagjaién arancsokor látszik. E keresztet fekete szalagon viselik.

A rend jelenlegi rendeltetése a hadsereget háború esetén követni, a sebesülteket ápolni s az egészségügyi intézetekbe szállítani. A rend souverain-nek tekintetik s a fejedelmi

649. ábra.

udvarokhoz követet küld. Magyarországon első conventjük a székesfejérvári templom mellett volt a XII. században. Nagy kiváltságaik voltak hazánkban is. A tatárjárás alatt jó szolgálatot tettek az országnak, jutalmul IV. Béla a Szerémségben adott nekik birtokokat. Monostoraik hazánkban: a Szentháromságról nevezett budafelhévvízi, bűi, a Szent Margitról nevezett csurgói, a dadai, dali, dobszai, esztergomi, gy.-bolthói, győri, yanti, kesztelchi, soproni, mangai, orathai, székesfejérvári, szentjánosi, Szent Lőrinczről nevezett okuri, a szentpéteri, tolmácsi, tordai, új-udvari, sziráki, szunudai,

széplaki. A templomosok eltörlése után a vránai perjelség is birtokukba jutott. A vránai perjel N. Lajos óta országnagy. A rend conventjei Magyarországon hiteles helyek voltak.

A *templomosok rendjét* (milites templi, templarii) francia lovagok alapították 1119-ben. Ugyanis kilencz francia lovag, élükön Payens Hugo és St.-Omer-i Gottfrid, szöveterkeztek, hogy Isten anyja tiszteletére a lovagiságot a szerzetességgel egyesítsék s a szent sírt őrizve, megvédelmezzék az oda zarándokló jámbor keresztényeket. II. Balduin király az egykori Salamon-templom helyén épült palota egy részét nekik ajándékozta, hogy vendégszerető hajlékában ellássák a zarándokokat. Innen van a nevük. Fejér köpenyt viseltek nyolczszögletű vörös keresztrel. Czímerük vörös mezőben vörös kereszt. A rend pecsétje azonban nem ezt mutatta, hanem eleintén a templomot, később lovagot és zarándokot egy lovon.

A templomosok mestere, Pontius, segítette II. András királyunkat pénzzel a Szentföldre való útjában s ezért jutalmul a rend Gecske vármegyét kapta Horvátországban.¹

II. Honorius pápa megerősítette szövetségüket 1127-ben, és Clairvauxi Bernát 1128-ban szabályzatukat dolgozta ki. A XIII. században a rend tagjai két részre oszlottak. Az arisztokratikus elem vitézkedéssel, a polgári elem papi szolgálattal s a betegek ápolásával foglalkozott. Még később három részre oszlottak: lovagokra, papokra és szolgáló testvérekre. Élükön a nagymester állt (magister templariorum), a kinek hercegi rangja volt; alatta voltak a nagyperjelek, a kik a tartományok élén állottak, aztán a baillik, perjelek, komturok. A nagymester oldalán állott a generális-káptalan és a jeruzsálemi convent s csak ezek beleegyezésével kezdetett háborút és köthetett békét stb.

A tartományok élén álló nagyperjelek mellett is káptalanok voltak.

E rend felelt meg leginkább a középkor eszméinek s ez az oka, hogy csakhamar felszaporodott számban s gyarapodott gazdagságban. 1290 körül 20,000 lovagból állott s 9000 komtursága, bailliatusa stb. volt. Paynes Hugónak 1136-ban bekövetkezett halála után Tremelay Bernát, a ki Askalon

¹ Pauler Gyula „A magyar nemzet története“. II. 91. l.

alatt esett el 1153-ban, Saint-Amand Odo, Beaujeu Vilmos stb. alatt gyarapodott a rend. De csakhamar rossz híruk keletkezett. Erkölcstelen életükről, büszkeségükről, erőszakoskodásukról sokat tudtak beszélni. Közmondás volt, hogy „bibere templariter“. Gyakran a szaraczenusokkal tartottak s velük titkos szövetségre léptek, egyszóval nem a kitűzött célt, hanem saját érdeküket szolgálták. A János-vitézekkel folytonos viszálykodásban éltek. Ennek véres harczok voltak a következményei. Ezért a fejedelmek gyűlöletét vonták magukra, e gyűlöletet fokozta az is, hogy hatalmukat, kincseiket irigyelték tőlük. Leginkább akkor bősztültek fel ellenük, a mikor 1306-ban a szent földről Molay Jakab nagymester vezetése alatt Párizsba költöztek. Azonban a lovagok rosszul számítottak; azt hitték ugyanis, hogy itt háborítatlanul fogják erkölcstelen dőzsölésüket folytathatni, de csalódtak, mert IV. Fülöp francia király gazdagságukra vágyakozván, két ember följelentése alapján, 1307. év október 13-án a nagymestert elfogatta s a rend birtokait egymásután lefoglaltatta. A fővádak, a melyeket ellenük támasztottak, a következők voltak: 1. hogy két Istent imádnak, az igazit s egy örömistent, 2. hogy Krisztusban nem hisznek, 3. hogy Bafomet bálványt imádják, 4. hogy az Úr-vacsoráját kigúnyolják és 5. hogy természetellenes kéjelgésnek hódolnak. E vádak alaposságát nem sikerült bebizonyítani, mert a lovagoknak kőpadon kieroszakolt vallomásaik nem tekinthetők valóknak. Az ellenük folytatott pör négy évig tartott, de végre is a vienne-i consilium vonakodott ítéletet mondani. Mindamellett Fülöp király 54 lovagot égettetett meg. V. Kelemen pápa 1312-ben kelt bullájával a rendet eltörölte. A nagymester s a normandiai nagyperjel is máglyán haltak meg. Javaikat Franciaországban, Castiliában s Anglia egy részében a korona javára lefoglalták. Arragoniában a Calatrava rendnek, Németországban és Magyarországon a János-vitézeknek adták. Portugalliában és Skótságban a rend továbbra is megmaradt. Előbbi helyen Krisztus-rend, utóbbi helyen Bogács-rend név alatt. A XVIII-ik század közepén a jezsuiták azon igyekeztek, hogy a szabadkőművességet a templomosokkal egyesítsék s így katolikus-hierarchiai szellemben vezethessék. Így keletkezett Franciaországban az *Új templomosok rendje*, a melynek rendeltetése volt a lovagi szellemet

ápolni s az akkori philosophiai nézeteknek megfelelő deismust megalapítani. Az udvar s az előkelő köröknek sok tagja lépett be sorukba. A forradalom azonban véget vetett e rendnek is. A direktorium alatt czímét föl akarták eleveníteni, de politikai irányzattal. I. Napoleon alatt nemesi intézménynyé vált. A júliusi forradalom után nyilvánosan működött „Chrétiens catoliques primitifs“ név alatt s kommunisztikus tendenciákat vallott, míg végre 1837-ben végkép elenyészett.

A *német lovagrend*. A harmadik keresztes háborúban Akka elfoglalásakor lübecki és brémai kereskedők vitorlákból sátrakat készítettek és ott ápolták a megsebesült német kereszteseket, idővel lovagrenddé alakult ez az intézmény s a János-vitézek szabályait fogadta el. Az alapító kereskedők hazatérésük előtt a János-vitézek nagymesterére bízták a kolostort. Ettől az időtől kezdve nevük: *Szt Mária német ispótályosai Jeruzsálemben*. A pápa 1192-ben erősítette meg őket, 1199-ben a templomosok fogadalmait fogadták el. Lassan, lassan birtokaik is szaporodtak, Olaszország déli részein, Görögországban, Spanyolországban, Franciaországban s Németországban. Főnöküket mesternek, később főmesternek *Hochmeister*-nek nevezték, a tartományok élén tartományi mesterek állottak, a kerületek élén pedig a bailli-k; minden nagyobb városban egy komtur volt a parancsnok. A főmester oldalán volt a főkáptalan, a tartományi mestereken a tartományi káptalan. A főkáptalanon kívül öt főméltóság is támogatta a fő mestert, és pedig: a nagy komtur, a ki főkincstárnoka volt a rendnek, a főmarsal, vagyis a hadvezér, a főispótályos (oberste Spittler), a ki az egészségügyet vezette, a Trappier, a ki a ruházat- és felszerelési ügyeket intézte, s a kincstárnok, a pénzügyek vezetője (Treszler). A rend tagjai lovagi- és papitestvérekre oszlottak, rajtuk kívül voltak még szolgálattelvő testvérek is.

Rövid fennállásuk után sok kiváltságot nyertek a pápáktól és a világi fejedelmektől. A többi lovagrendhez hasonlóan tizedet nem fizettek. II. András magyar királytól a Barczaságot kapták 1211-ben, de nem soká maradtak birtokukban, mert kötelességüket nem teljesítették s a király 1225-ben kiűzte őket onnan.

A keresztes háborúk után a rend székhelye egy darabig Velenceze volt, aztán a mai Poroszországba költöztek, hol a még akkor meg nem keresztelkedett porosz név alatt ismeretes szlávok megtérítésén fáradoztak. A XV-ik században belviszály tört ki a rendben, alattvalóik egy része Lengyelország fenhatósága alá helyezte magát; az ebből keletkezett háborúnak a thorni béke vetett véget, a mely Poroszországot két részre osztotta a lengyelek és a rend között. Míg az egész porosz terület kezükben volt, Marienburg volt a székhelyük, a thorni béke után Königsberg. 1522-ben nagymesterük Brandenburgi Albrecht a lutheránus hitre tért át s a rendet birtokaitól a maga javára megfosztotta, a mennyiben secularisálta és a maga és családja uralma alá helyezte. Azok a lovagok, kik nem hagyták el hitüket, Németországba vonultak s a rend további fenmaradásáról gondoskodtak. Ma székhelye Sziléziában Freudenthalban van. 1702-ben a Jászkún kerületet vette meg 500,000 frtért Lipót királytól, de a birtok nem sokáig volt kezében, mert 1714-ben a magyarországyűlés közbelépése következtében az eladás elzálogosításnak mondatott ki. 1730-ban a pesti invalidus-ház magához váltotta, később a jászok kifizetvén a zálogösszeget 1745-ben a Jászkúnság ismét élvezhette törvényadta kiváltságait.

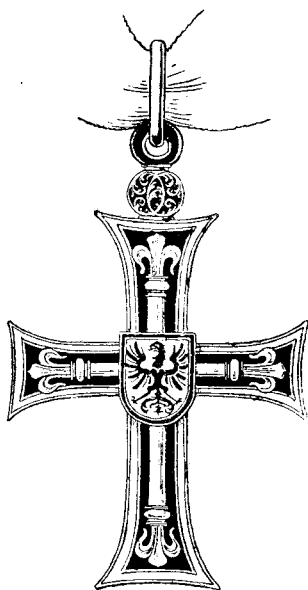
A legújabb időben a pozsonyi béke határozatai szerint II. Ferencz császárnak és utódainak adatott a jog a fő- és németmesteri (Hoch- und Deutschmeister) — mint a hogy ma nevezik a rend főnökét — méltóságot családtagjainak adományozni. 1840-ben I. Ferdinánd osztrák császár új szabályokat adott a rendnek, a mely szerint a rend a császárnak közvetlen hűbérese. A német lovagok a fő- és németmester fenhatósága alatt állanak. És pedig: 1. *lovagok*, ezek között négy nagy kapitulárius, egy nagy komtur, két tartományi komtur, a fő- és németmester tanácsvezére, a két bailliatusi tanácsvezér, a rend ispotályosa, 15 komtur, a profes lovagok (számuk bizonytalan), tiszteleti lovagok, a Mária kereszt lovagjai; 2. *egyháziak*, és pedig: lelkészek és apácák. A rendbe való fölvételkor a nemesi próba 16 ősre terjed ki. A jelöltnek katolikusnak kell lenni. Felvételi tagságuk 1500 frt, és évenként 100 frtot kell a rend pénztárába fizetniök. Rendeltetésük a hadrakelt sereget követni s a sebesült-ápolásban részt venni.

A rend jele fekete zománczos aranykereszt, melynek széle ezüstözött; fölötté sisak és katonai emblème van. A rendjelvény szalagja fekete (650. ábra). A fő- és németmesternek külön jelvénye van, mely abban különbözik a többiektől, hogy a keresztnek fekete alapján ezüst liliumvégű kereszt s rajta feketeszélű arany paizson fekete sas van (651. ábra). A 652. ábra a nagymester azon keresztjét mutatja, melyet a mel-lén hord.

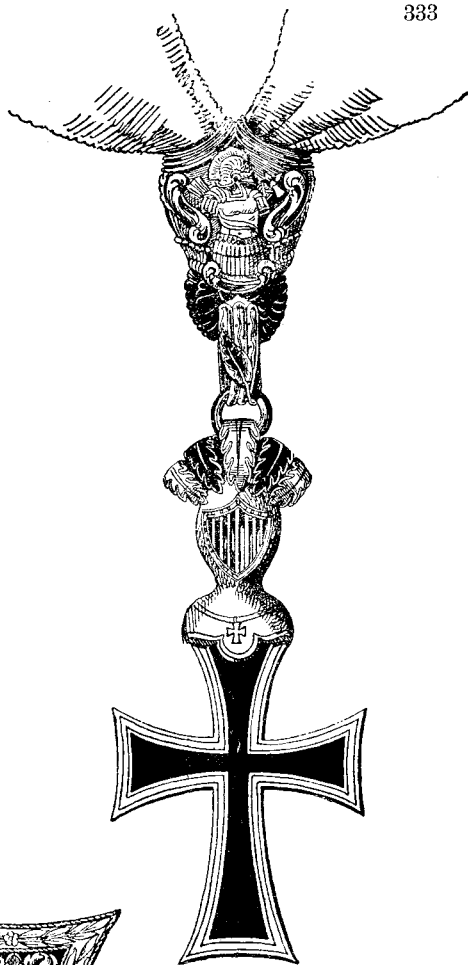
Érdekes, hogy a templomosok és a német lovagrend között a fejér köpenyeg miatt viszálykodás támadt. Voigt következőleg mondja ezt el:

A templomos rend, a melynek tagjai eleintén nem ütköztek meg abban, hogy a náluk később keletkezett német lovagrend is fejér köpenyt visel, hiszen szabályzatuk is az övének volt utánzata, Barth Henrik nagymesterségének utolsó éveiben, a mikor a német lovagrend a János-vitézekhez közeledett s ezzel ellentétbe helyezte magát velük, rossz szemmel látta, hogy ezek velük egyenlő színű köpenyeget viselnek. Panaszukkal Incze pápához fordultak s kérték, hogy tiltsa el a német lovagrendet ennek viselésétől, okul adván, hogy ez már csak azért is őket illeti meg, hogy rég időtől fogva viselik. A pápa, a ki különben sem viseltetett nagy hajlandósággal a német lovagrend iránt, s valószínűleg azt gondolta, hogy a németrend köpenyegbitorlása új keletű, meghagyta a jeruzsálemi patriarchának, mint pápai legátusnak, hogy a dolgot vizsgálja meg s tegyen róla jelentést, de egyúttal a német lovagrendnek megtiltotta a fejér köpenyeg viselését s az őket megillető köpenyeg föl vételét rendelte el. E közben megjött a patriarcha jelentése, a melyből a pápa megtudta, hogy a német lovagrendnek is fejér a köpenyege s hogy lovagjai ezt az előbbi pápák engedelmeivel viselik. 1244-ben aztán a pápa elrendelte, hogy ha fejér is mindkét rend köpenyege, más-más fajta posztóból készíttessék.

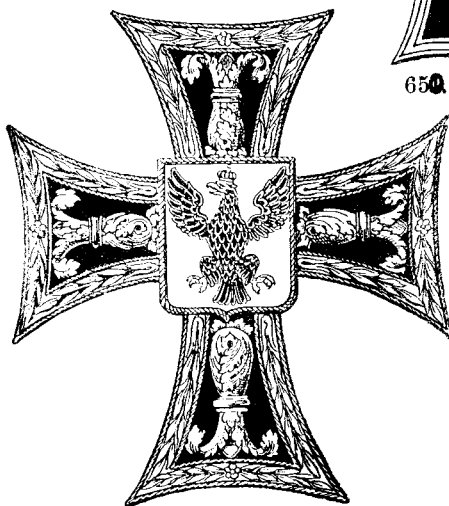
A calatrava-rend. Alapította III. Sancho 1158-ban, azon czélból, hogy a Mancha tartomány védelmére fontos Calatrava városát a mórok ellen védelmezzék. E rend a ciszterciek szabályait követi. Tagjai két osztályba tagolódnak: lovagokra és egyháziakra. 1163-ban a lovagok elváltak az egyháziaktól és Don Garcias de Redon-t választották nagymesterükké.

651. ábra

650. ábra.

652. ábra.

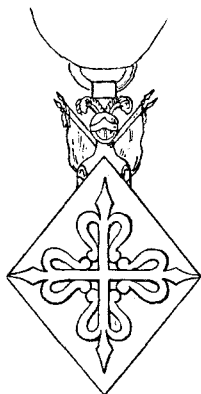
III. Sándor pápa megerősítette rendüket. 1197-ben a mórok elfoglalták Calatravát s a rend Salvatierra-ban telepedett le s egy ideig magát *Salvatierrai rendnek* nevezte. 1212-ben visszafoglalták Calatravát és közelében egy új várost — Új-Calatravát alapították. A királyok sok kiváltságot és nagy birtokokat adtak a rendnek. A XV-ik században VIII. Ince pápa a rend igazgatását Katholikus Ferdinándra bízta, VI. Hadrian az Alcantara-, Calatrava- és Santiago-rend nagymesteri hivatalát örökre a spanyol királyokra ruházta. Ez időtől fogva a rendet, illetőleg a rendjelet a király a nemesek megjutalmazására adományozza. A lovagok a szerzetesi hármasság fogadalmát bár leteszik, mégis megházasodhatnak egyszer. E szabadalmat IV. Pál pápától kapták. 1397 óta öltözetük fejez kabát, fejez skapuláré, fekete csuklya. Fejez köpenyegükön vörös liliomvégű kereszt van. A rend jelvénye: ezüst ruta, melyen a vörös liliomvégű kereszt látszik (653. ábra). Ponceau vörös szalagon viselik. A nagymesteren kívül a rendnek három főméltósága van: a comendador mayor, a claveró mayor és az obrero. A lovagok három osztályra oszlanak: a comendadoresekre, caballeros profesos és non profesosokra.

Az alcantara¹ rend. Don Suero és Don Gomez Fernando Barrientos testvérek alapították a Szent Benedek-rend szabályai szerint. III-ik Sándor pápa 1177-ben megerősítette a rendet. Castillai I. Ferdinándtól és III-ik Lucius pápától sok kiváltságot szereztek. A mórok elleni háborúban sok dicsőséggel harczoltak és nagy gazdagságra tettek szert. A rend székhelye 1213 óta Alcantara volt, 1494 óta mindig a spanyol király a nagymesterük. 1808 előtt a rendnek 37 comturatusa volt. Utóbb kizárólag katonai érdemekért adományozzák. A rend jele: zöld zománczos arany liliomvégű kereszt, melyet zöld szalagon viselnek a nyakon. A felveendőnek be kell bizonyítania, hogy ősei négy nemzedéken át nemesek voltak, s hogy vérükbe sem zsidó-, sem mór vér nem vegyült.

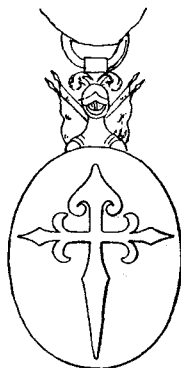
A kardról nevezett Szent Jakab-rend (Ord. militar de Santiago de Espada). Két ilyen nevű rend van: a spanyol és a portugál (Ord. de Sao Thiago de Espada).

¹ Alcantara arabul hidat jelent. — Alcantara város a spanyol Caceres tartományban. Lissabon közelében egy folyó is van, melyet Alcantara-nak neveznek.

Az elsőt tizenhárom Santiago-de-Compostella mellett táborozó lovag alapította, a templomosok mintájára 1170-ben. III. Sándor pápa megerősítette a rendet 1175-ben. A rend élén egy nagymester állott, oldalán a tizenhármas tanácsosal (los trezes). 1522 óta a spanyol király a rend nagymestere. 1180 óta a rend tagjainak szabad megházasodniok. Jelenleg egyházi jellegű udvari rend. 16 nemes őst kell a jelölteknek kimutat-

653. ábra.

654. ábra.

nio. A tagjai profes-lovagokra (caballeros profesos) és jelöltekre (ceballeros novicios) oszlanak. A rend jele (654. ábra) tojásdad paizs, melyen a Szent Jakab-kereszt látható, vörös szalagon viselik (654. ábra).

A portugál rend a spanyollal tulajdonképen azonos, de a XIV. században elszakadt az anya-rendtől. Jelenleg tudományos és irodalmi érdemekért adományozzák. A rendjele babérr koszorúval körülvelt Szent Jakab-kereszt. Devise: „Sciencias, letras, artes“.

2. Világi lovagrendek.

Magyarország.

Az alább tárgyalt két magyar rend az előbb felsoroltakhoz hasonlóan előbb fraternitás (társulat) volt, s csak azután, hogy az illető fejedelem megerősítette szabályaikat, váltak renddé. Ez az egyik főkülönbség a régi valóságos rendek és az újonnan alapítottak között.

1. *Szent György-rend* (milites Sancti Georgii martiris).

Alapította Róbert Károly 1326-ban, a mikor a Szent-György confraternitas szabályait megerősítette. A rend jelét nem ismerjük. A M. N. Múzeumban őrzött megerősítő oklevél azt mondja, hogy ismertető jele bizonyos betűkből állott. Egyebet róla nem tudunk, mint hogy tagjai ötvenen voltak.

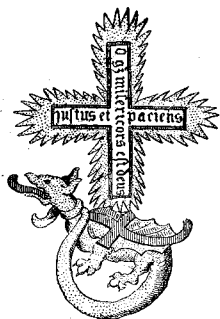
2. *Sárkány-rend* a XIV.¹ század végén keletkezett. 1397-ben egy végrendeletben már előfordul: „dominum Victorium a Puteo militem Draconis qui modo praecepto magnifici et potentis domini Johannis Galeatii reperatur apud serenissimum Venceslaum imperatorem nostrum pro eius negotiis pertractandis“ A XV. század első éveiben már előjön IV. Albert ausztriai főherceg (1395—1404.) egyik pecsétén, melyen Ausztria pólyás címérét egy négylábú sárkány övezi minden körirat nélkül.

A bécsi udvari levéltárban őriznek egy pergamen kéziratot, mely 1393-ban kezdődik s az 1415. évvel végződik. E kézirat IV. Alberttől egészen Lipótig minden osztrák herceg címérét a Sárkány-rend jelvényével veszi körül; Lipót herceg címere mellett ott van az évszám is 1394. Minden a mellett látszik bizonyítani, hogy a Sárkány-rend már a XIV. század utolsó éveiben megvolt mint társulat és hogy Zsigmond 1408-ban, mely évből a rendnek általa kiadott alapító levelét bírjuk, annak új szervezetet adott. Csánki Dezső azt mondja, hogy az alapító levelet olvasva, lehetetlen valamely hiú külsőségre gondolnunk. A sárkányrend politikai okok és erők szülötte. Zsigmond 1408-ban még mindig nem érezte elég szilárdnak trónját. Királyi tekintélye érdekében szükségesnek látta, hogy mintegy szövetkezzék hatalmasabb alattvalóival s hiuságukat, hatalmuk és méltóságuk érzetét ilyen látható jellel elégtse ki, s őket testvéreivé tevén, magának lekötölezze. S az alapító levél valóságos szövetséglevél a király és királyné és a főurak között — egymás érdekei, jogai, kívánságai elismerésére, védelmére. Ezen rend alapító levelét Fejérpataky László a következőleg ismerteti.

„Az oklevelet Zsigmond és neje állítják ki 1408. évi december 12-én. A rend alapítására őket vallási okok bírták. Az oklevél bevezetésében elmondja Krisztus keresztjeinek harczát a sárkánynyal, melyet Szent György a szent kereszt

¹ Fejérpataky: „Turul“ 1883. 117. l.

segítségével legyőzött; ezután fölemlíti az igaz hitnek harcát a schismatikussal, a kik ellen küzdők kitüntetésére alapítja a következő jelvényeket: „signum seu effigiem draconis incurvati per modum circuli cauda sua collum circumgyrantis divisi per medium dorsi ad longitudinem a summitate capitis et nasi usque ad extremum caudae effluente sanguine in interiori rima (hasadék) scissurae alba, et sanguine intacta per longitudinem rubeam crucem, sicuti et quemadmodum sub ipsius gloriosi martyris Georgii vexillo militantes crucem rubeam in albo campo ferre solent“. Ez utóbbi hivatkozás a Szent-György-lovagok szövetkezetére, kiknek 1326-ból való statutumait a Nemzeti Múzeum levéltára őrzi. A Szent-György-

655. ábra.

lovagok, a Sárkány-rend lovagjaihoz hasonlóan nyilvánosan tartoztak jelvényüket hordani, hogy felismerhetők legyenek“.

„A rend jelvényét ezenkívül még leírja Windeck, Zsigmond egykorú életírója. „Ein lintwurmb, der hinge an einem crewze. Auf dem crewze stunde: O quam misericors est Deus, nach der Länge. Justus et pius nach der Zwerche.¹ Horneckből tudjuk meg, hogy a rend lovagjai közt két fokozat volt. Egyik rész (s ezek 24-en voltak) a sárkányt is meg a keresztet is (655. ábra) viselhette. A másik rész (tagjainak száma korlátlan volt) csak a sárkányt“.

„A sárkány-rendnek legelső magyar főlovagjai, úgynevezett „Barones“-ei, kiket Zsigmond király szóbanforgó oklevelével tett azokká, a következők voltak: Deszpota István Rácorszag ura, Hermann Cilly és Zagorja comese és fia Fridrik,

¹ Sava „Die Siegel der Oest. Regenten. 128. I.

Garai Miklós nádor, Stibor erdélyi vajda, Maróthi János macsóiban, Ozorai Pipo szörényi bán, Széchi Miklós királyi tárnokmester, Corbaviai Károly főkinestartó, Simon főajtónálló Kenyének fia, Corbaviai János főasztalnok, Alsáni János főpinczermester György fia, Lévai Cseh Péter kir. főlovászmester, Csáki Miklós előbb erdélyi vajda, Bessenyő Pál, Peghi Pál előbb Dalmatia, Horvátország s egész Szlavonia bánja, Nádasdi Pál Simon fia a székelyek ispánja, Perényi Péter előbb a székelyek, utóbb Máramaros comese, Perényi Imre királyi kancellár, János néhai Garai Miklós nádor fia“.

„A rend tagjai kölcsönösen kötelezték magukat egymást minden körülmények között támogatni s e támogatás nemcsak a tagokra, hanem azok családaira és hozzátartozóira is kiterjedt. Hűségre kötelezték magukat a király és egész családja iránt; e támogatás és hűség a rendtársak s a királyi pár gyermekeire is szólt. Minden törekvésöket a Sárkányrend tekintélyének emelésére és megszilárdítására kellett fordítaniok. A tagoknak egymásközt „*veram et puram fraternitatem*“ kellett tartaniok; ha pedig egyesek közt valami egyenetlenség tört volna ki, azt a király és a társaság főtagjai előtt kellett eldönteni abban, a mit ezek határoztak, meg kellett nyugodni. Sőt, ha a társaság valamely tagjának mással, a társaságon kívül állóval, volt viszálya, ezt is ugyanazok bírálták el“.

„Az alkotmány, szabadalmak és kiváltságoknak is valóságos öre volt a Sárkányrend. Zsigmond s a rendtagok kötelezték magukat „*ut universos et singulos ditioni sacrae coronae regni Hungariae subiectos cuiuscunque status, gradus, et praeeminentiae existant, in antiquis bonis, veris, iustis et legitimis consuetudinibus conservabimus indemnes; si vero aliquas legitimas, bonas et iustas novitates pro communi bono, commodo, utilitate, augmento et honore status praescriptorum regnorum excogitare poterimus, tunc circa id unanimiter semper cum bona dilectione et affectione intendere debeamus*“. A király pedig viszont kötelezte magát, hogy a rendet illető ügyekben legalább öt sárkány-lovag jelenlétében fog intézkedni. A király a királynővel egyetemben föntartotta azon jogát, hogy a rend lovagjai közé mindazon „*virtuosos et bonae humanitatis*“ férfiakat fölvehesse, a kiket óhajt. Az ilyennek azután szabad legyen a rend minden tanácskozásában és

gyülekezetében részt vennie; de előbb esküt köteles tenni, hogy a rend alapszabályait pontosan megtartja“.

„A rend bárói közül, ha valaki egy év leforgása alatt meg találna halni, a király köteles akkor a rend többi tagjai közül egyet, ki már legalább egy éve tagja annak, a rend bárójává tenni s számára valami baronatusról gondoskodni. Mikor pedig a főlovagok közül egy meghalt, akkor a rend összes tagjai megjelentek a temetésnél: a ki pedig a megjelenésben akadályozva volna, ez az elhunyt lelkéért harmincz misét tartozott mondadni. Ily haláleset bekövetkeztével gyászoltak az összes tagok; a gyászoló idő leteltével pedig a gyászos ruhát a szegények közt osztották ki“.

„Minden pénteken feketébe öltöztek a lovagok; a ki pedig ezt elmulasztotta, az Krisztus öt sebe emlékére öt misét volt köteles olvasatni. Ugyanígy tett az is, a ki valamikor elfelejtette a rend jelvényét hordani. Természetes, hogy ha valaki fogságban lévén, a jelvényt nem viselhette, vagy ha ezt elvesztvén, újat készíttetett, a míg az új elkészült: e büntetés reá nem szólt“.¹

A lovagi momentum kevésbé lényeges e rendben. A későbbi időkben azonban a sárkány-rendnek inkább ez a vonatkozása maradt fenn, különösen a heraldikai ábrázolatokon. Már Albert király idejében a rend eredeti politikai jelentőségét teljesen elvesztette, úgy hogy e király 1439-ben angol királyi hercegeknek és főuraknak adományozza.² S mily csekély volt vallásos jelentősége, bizonyítja a török elleni háborúknban, hol semmi szerepe nincs többé.³ Mátyás idejében mint pusztán decoráció maradt fenn s e király e rendjelet mint magyar király adományozta Georgius Tuskanigh de Clisia dalmátiai nemesnek 1472-ben.⁴ Utóbb még Fridrik császár és aztán elenyészett.

A Sárkány-rendet kétféleképen alkalmazzák a címerek közül: vagy körülte, mint azt a Berzeviczyek, Sztárayak, Radvánszkyak stb. címeres paizsa körül látjuk, vagy pedig a paizs mellett, mint azt a Garai Miklós nádor 1416. évi címerlevele mutatja. A Berlinben tartott heraldikai kiállításon

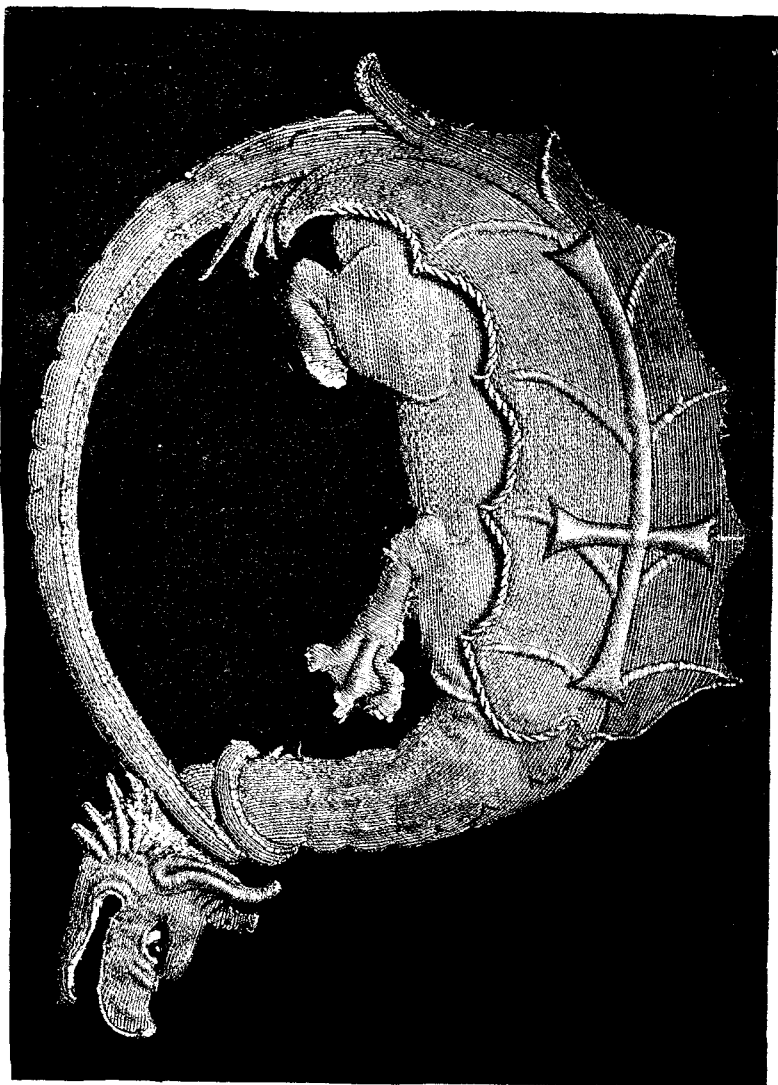
¹ Turul 1883. 3. füzet.

² Teleki: Hunyadiak Kora. X. k.

³ Csánki Dezső „Harminczhat-pecsétes oklevél“. Turul 1887. 1. füzet.

⁴ Tört. Tár 1880. 775. l.

656. ábra.

egy szövetdarab volt kiállítva a sarkányrend jelvényének színezésével, mely a müncheni nemzeti múzeum tulajdona (656. ábra).¹

¹ A müncheni nemzeti múzeum tulajdonában levő szövetdarab, a mely valószínűleg valamely sarkányrendvitéz korszavágyának mellrésze volt. Domború hímzés. A sarkány aranyfonalakkal átszőtt zöld selyemből, a kereszt vörös selyemből.

E két magyar rend megszűnt s most kizárólagos magyar rend nincs. A magyar király az osztrák császári rendek jelvényeit adományozza magyarnak s osztráknak egyaránt az illető ministerek ajánlatára. A Szent István-rend neve ugyan m. kir., de mert törvényeink nem szentesítették, nem tekintendő magyar rendnek.

Az 1848/49-ben alapított három osztályból álló érdemjel nem volt valamely rendnek a jelvénye és így ismertetése nem tartozik ide, különben is a világosi napok óta megszűnt.

Világi lovagrendek és érdemrendek.

Az egyházi lovagrendeknek utánzatai az újabb lovagrendek, melyeknek jelvényeit bizonyos érdemek jutalmazásául adományozzák a fejedelmek.

Anhalt.

1. *Medve Albert rendje*: Alapította I. Zsigmond anhalti herceg 1382-ben, 1836-ban ismét föllelevenítette Leopold-Fridrik anhalt-dessauai, Sándor Károly anhalt-bernburgi és Henrik anhalt-cötheni herceg. Négy osztálya van: nagykeresztések, első- és másodosztályú commandeur-ök és lovagok. A keresztet vörös szegélyű sötétzöld szalagon viselik.

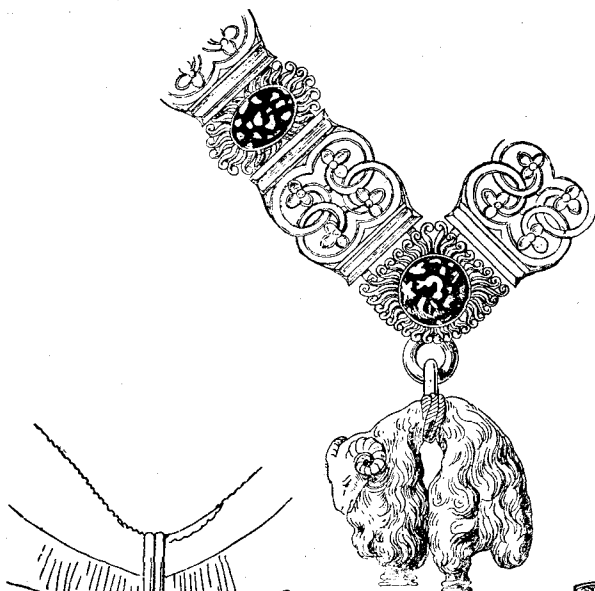
Ausztria.

1. *Az arany gyapjas-rend*, alapította Jó Fülöp burgundi fejedelem 1429-ben. Csak egy osztálya van. Nagymestere az osztrák császár. 1700 óta, a mikor a Habsburgok spanyol ága kihalt és a Bourbonok kerültek a Spanyol trónra a Habsburgok osztrák ága magának vindikálta a rend jelének adományozási jogát. Ez ellen a spanyol Bourbon ház protestált s több évi viszály után abban állapodtak meg, hogy mind a két fejedelmi háznak legyen joga a rend jelét adományozni, s mind a két ház feje legyen a nagymester. Ezóta két aranygyapjas rend van.

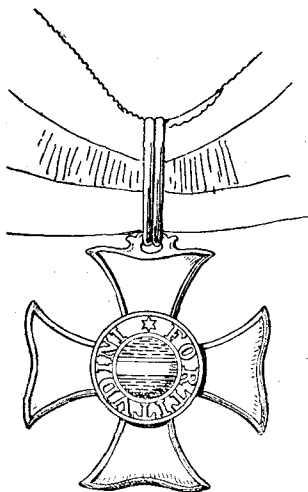
A rend jele: arany báránybőr vörös szalagon vagy arany nyaklánczon, mely utóbbi felváltva fűzött kovákból és csiho-

lőkből áll, a kovák úgy vannak ábrázolva, mintha szikrát hánynának (657. ábra).

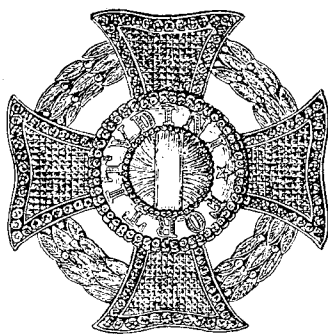
2. *Mária Terézia katonai rend.* Alapította Mária Terézia 1758. december 12-én a kollini győzelem emlékére. Három

657. ábra.

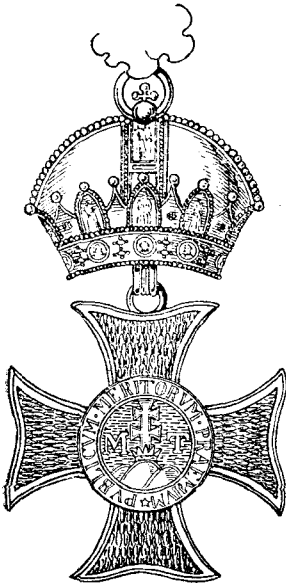
658. ábra.

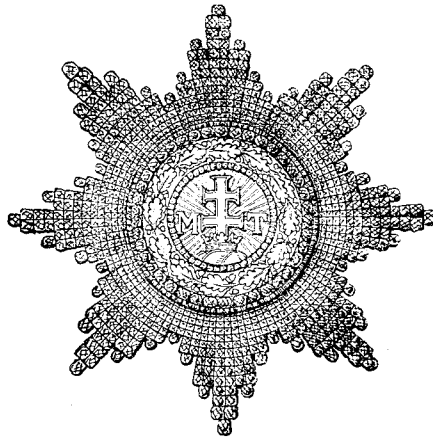
659. ábra.

osztály: nagy keresztetek, commandeur-ök és lovagok. A keresztet vörös szegélyű fehér szalagon viselik (658. és 659. ábra).

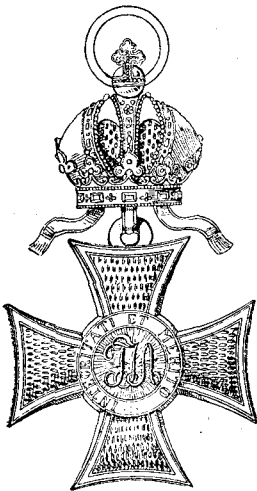
3. *Szent István-rend,* alapította Mária Terézia császárné 1764. május 5-én. Három osztály: nagykeresztetek, középkeresztetek, és lovagok vagy kiskeresztetek (660. és 661. ábra).

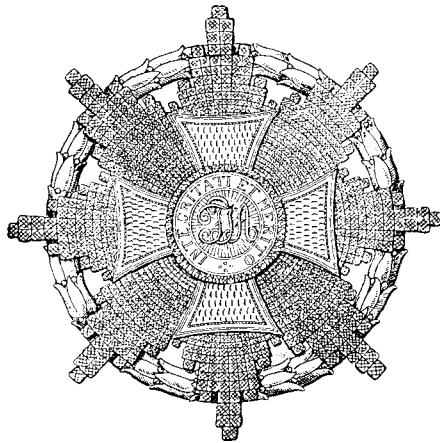
660. ábra.

661. ábra.

662. ábra.

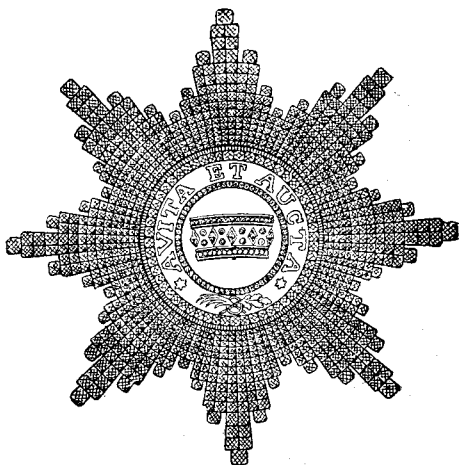
663. ábra.

A keresztet zöld szegélyű vörös szalagon viselik.

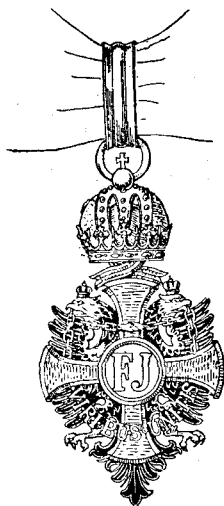
4. *Lipót-rend*. Alapította I. Ferencz 1808. januárius 8-án atyja Lipót császár emlékére. Három osztály: nagykeresztesek, commandeurök és lovagok. A keresztet fehér szegélyű vörös szalagon viselik (662. és 663. ábra).

664. ábra.

665. ábra.

666. ábra.

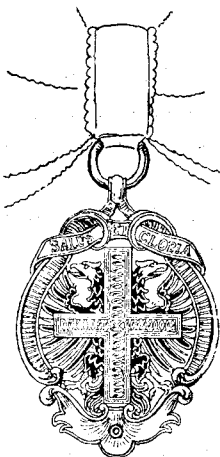

667. ábra.

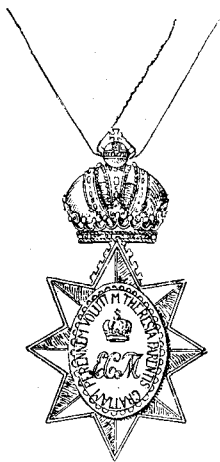
5. *Vaskorona-rend*. Alapította I. Napoleon francia császár, 1805-ben mint olasz király. 1816-ban I. Ferencz császár az osztrák rendek közé kebelezte be. Három, I., II. és III-ik osztály. A rend jelét kék szegélyű sárga szalagon viselik (664. és 665. ábra).

6. *Ferencz József-rend.* Alapította I. Ferencz József császár 1849. deczember 2-án. Négy osztály. A keresztet vörös szalagon viselik (666. és 667. ábra).

7. *Erzsébet Terézia-rend.* Alapította Erzsébet Krisztina császárné 1750-ben. Húsz oly ezredes és tábornok részére, a kik legalább 30 évet szolgáltak. Három osztály, a rendet fekete szalagon viselik (668. ábra).

668. ábra.

669. ábra.

8. *Csillagkeresztes-rend.* Női rendjel. Alapította Eleonora császárné 1668. szeptember 18., *ősnemes származású* hölgyek részére. A tagok száma korlátlan. A rend nagymestere a császárné. Nyolcz apai és négy anyai őst kell kimutatni. A rend jelvényét fekete szalagon viselik (669. ábra).

Badeni nagyhercezség.

1. *A hűség rendje.* Alapította 1715-ben Károly Vilmos Baden-Durlachi őrgróf, a karlsruhei új kastély alapköve letételének emlékére, felelvenítette Károly Frigyes nagyherczeg 1830-ban. Egy osztály. Fejérrel szegett sárga szalag.

2. *Károly Frigyes katonai érdemrendje.* Alapította Károly Frigyes nagyherczeg 1807-ben.

Három osztályú: fejér szegélyű sárga szalag, melynek közepén vörös sáv húzódik.

3. *Zaehringeni I. Bertold rendjele.* Alapította 1877. ápr.

29-én Frigyes badeni nagyherczeg. Tulajdonképen a következővel azonos s annak főbb osztálya.

4. *Zaehringeni oroszán-rend*. Alapította Károly Lajos nagyherczeg 1812-ben neje Beauharnais Stephanie Louise Adrienne nagyherczegné nevenapján. Nevét attól az oroszántól vette, a mely a Zaehringenek czímerében van. Négy osztály. Narancssárga szegélyű zöld szalag. 1877-ben a Zaehringen Bertold rendje hozzá csataltatott, mint legfőbb osztály.

Bajorország.

1. *Szent Hubert-rend*, alapította V. Gerhard bergi és jülich-i herczeg 1444-ben egy, Szt. Hubert napján a guelderni herczeg fölött vívott győzelme emlékére. Egy osztály. Zöld szegélyes vörös szalag.

2. *Szent György-rend*. Alapította Károly Albert bajor választófejedelem, (VII. Károly császár). Három osztály. Sötétkéssel és fehérrel szegélyezett világos kék szalag.

3. *Maximilian József katonai-rend*. Alapította Maximilian József bajor király 1806-ban egy 1797-ben alapított nemesi rend helyébe. Három osztály, fekete szalag, melynek szélén két fehér és kék sáv húzódik végig.

4. *Szent Mihály-rend*. Alapította József Kelemen kölni választófejedelem 1693-ban Három osztály. Rózsaszín szegélyű kék szalag.

5. *A bajor korona polgári érdemrendje*. Alapította Maximilian József bajor király 1808-ban. Három osztály. Férrel szegélyezett kék szalag.

6. *Lajos királyi rend*. Alapította I. Lajos király 1827-ben. Két osztály. Kékkel szegélyezett vörös szalag.

7. *Maximilian-rend* (művészetek és tudományok). Alapította II. Maximilian 1853-ban Három osztály. Arannyal szegélyezett bíbor szalag.

8. *Katonai érdem rend*. Alapította II. Lajos 1866-ban. Ezekén kívül még öt női rend:

9. *Szent Erzsébet* 1766.

10. *Szent Anna* 1784. (München).

11. *Szent Anna* 1714. (Würzburg).

12. *Szent Teréz* 1827. rendek és az érdemkereszt 1870.

Belgium.

1. *Lipót-rend*. Alapította I. Lipót 1832-ben. Öt osztály. Vörös szalag.

2. *A polgári érdem rendje*. Alapította II. Lipót 1867-ben. Egy osztály. Egy sárga és egy fekete vonallal szegélyezett vörös szalag.

Birma.

Arany nap rendje. Alapításának ideje ismeretlen.

Bolgárország.

Sándor-rend. Alapította Battenberg Sándor fejedelem 1881-ben. Hat osztályú. Vörös szalag.

Bolivia.

Bolivár- vagy becsület-rend. Alapította Santa Cruz elnök 1836-ban (?). E rendjel jogos létezését kétségbe vonják.

Brazília.

1. *Kereszt- (cruzeiro) rend*. Alapította Dom Pedro császár 1820. decz. 1-én. Négy osztály. Világoskék szalag.

2. *Pedro-rend*. Alapította I. Pedro császár 1826. április 16-án. Három osztály. Fejérrel szegélyezett zöld szalag.

3. *Rózsa-rend*. Alapította I. Pedro 1829. október 17-én. Hat osztály. Fejér szegélyű rózsaszín szalag.

4. *Krisztus-rend*.

5. *Aviz-rend*.

6. *Szent Jago-rend*. E három utoljára felsorolt rend tulajdonképpen portugál rend. Lásd ott.

6. *Kolumbus-rend*. Alapított 1890-ben. Öt osztály. Vörös szegély zöld szalag.

Brunswick.

Oroszlán Henrik rendje. Alapította 1834-ben Vilmos herceg. Négy osztály. Sárga szegélyű vörös szalag.

Dánia.

1. *Danebrog-rend*. Állítólag 1219-ben alapította II. Waldemár király. Felelevenítette III. Fridrik 1671-ben. Négy osztály. Vörössel szegélyezett fejér szalag.

2. *Elefánt-rend*. Alapította VI. Kanut a XII. század vége felé, mások szerint három századdal később I. Keresztély 1462-ben. Egy osztály. Kék szalag. Dán állampolgár csak akkor kaphatja meg, ha már a Danebrog rendnek lovagja és lutheranus.

Franciaország (királyság).

1. *A Szent Lélek-rend*. Alapította III. Henrik 1578-ban annak emlékére, hogy pünkösdkor született, pünkösdkor választották meg lengyel királylyá és pünkösdkor foglalta el Franciaország trónját. Három osztály. Kék szalag. Ezért nevezték tagjait „Cordon bleu“-nek.

2. *Szent Mihály-rend*. Alapította XI. Lajos 1469-ben. Eleintén csak harminczhat nemes lehetett a tagja, később e szabályra nem voltak tekintettel s tagjai számának elszaporodásával tekintélye nagyon sokat vesztett régi fényéből, e miatt III. Henrik régi szabályait újból átdolgozta s egyesítette a *Szent Lélek-renddel* a nélkül, hogy ezt megszüntette volna. Meghagyta, hogy a Szent Lélek-rend új lovagjai fölavatásuk előtti este a Szent Mihály rendet tűzzék föl. Ezentúl a Szent Lélek-rend lovagjai czímeres paizsuk körül a Szent Mihály-rend jelvényeit viselték. Mivel az új rend (Szent Lélek) tagjai, e szerint két rendnek voltak tagjai, czímük: „Chevalier des ordres du roi“ volt. (A király rendjeinek lovagja). Egy osztály. Fekete szalag. A rend jelvényét híven mutatja a Thelegdieknek XII. Lajostól adományozott czímer, a hol a paizst ez veszi körül. (670. ábra.)

3. *Szent Lajos katonai rend*. Alapította XIV. Lajos 1693-ban. Három osztály. Vörös szalag.

Egy 1694. évi kir. edictum azt rendelte, hogy e rend nagykeresztesei, paizsuk mögé állítva viseljék a keresztet.

4. *Szent Hubert-rend*. Alapította I. Lajos Bar hercege 1416-ban. XVI. Lajos 1786-ban újra szervezte. Egy osztály. Vörös szegélyű zöld szalag.

5. *Katonai érdemrend*. Alapította XV. Lajos. Három osztály. Kék szalag.

6. *Szent Lázár-rend*. Alapították a XII. században a keresztések 1608-ban. IV. Henrik egybeolvasztotta a *Mont-Carmel-i Boldogasszony rendjével*, a katolikus hitre való

térésének emlékére. Két osztály. Zöld szalag. E rendeket a nagy forradalom eltörülte. A francia királyok ennél többet nem alapítottak s bár némely könyvben többről is van említés — létezésüket bizonyító adat hiányában — apokrifeknek kell tartanunk.

670. ábra

Franciaország (köztársaság és császárság).

7. A *becsület-rend*. Miután a nemzetgyűlés eltörülte a királyság rendeit, nem tudta mivel jutalmazni az érdemeket, míg 1793-ban a VII. constitutio 87. cikkelyével elhatározta, hogy ezüstös fegyvereket fognak adni azoknak, a kik a csatatéren tüntették ki magukat. 1804-ig, a mikor a becsület-rendet alapították, 747 puskát, 129 kardot, 151 muskétát, 94 karabélyt, 241 gránátot, 41 baltát, 6 bárdot, 50 dobverőt, 13 trombitát és 53 más fegyvert osztottak ki jutalmul.

A becsület-rendet az 1802. évi május 19-iki törvénnyel alapították, de inaugurálása csak 1804. július 14-én történt. E rend jelével a polgári és katonai érdemeket egyaránt jutalmazzák. Napoleon Correspondance-jaiban azt mondja, hogy ez

által a polgárok és katonák közötti kapcsolatot akarta megerősíteni. Öt osztály. Vörös szalag.

Görögország.

Megváltó-rend. E rendet Görögország függetlenségének emlékére alapították 1829-ben. I. Ottó 1833-ban megerősítette. Hat osztály. Fejér szegélyű kék szalag.

Hannover.

1. *Guelf-rend.* III. György nevében a herceg kormányzó alapította 1815-ben. Öt osztály. Világos kék szalag.

2. *Szent György-rend.* Alapította Erneszt Ágoston király 1839-ben. Egy osztály. Vörös szalag.

3. *Erneszt Ágoston-rend.* Alapította V. György király 1865-ben. Öt osztály. Kék szegélyű vörös szalag.

Havai királyság.

1. *Kamehameha-rend.* Alapítottatott 1865-ben. Három osztály. Fejér szegélyű vörös szalag.

2. *Kalakaua-rend.* Alapítottatott 1874-ben. Négy osztály. Kék szalag.

3. *Havaii korona-rend.* Alapítottatott 1882-ben. Hét osztály. Fejér szegélyű zöld szalag.

4. *Kapiolani-rend.* Alapítottatott 1880-ban. Hét osztály. Sárga szalag.

5. *Oceania csillag rendje.* Alapítottatott 1886-ban. Hét osztály. Fejér szegélyű zöld szalag.

Hesseni választó fejedelemség.

1. *Arany oroslán-rend.* Alapította II. Friderik tartománygróf 1770-ben. Egy osztály. Vörös szalag.

2. *Vilmos-rend.* Alapította Vilmos választó fejedelem 1851-ben. Öt osztály. Fejér szegélyű vörös szalag.

3. *Katonai érdemrend.* Alapította II. Frigyes tartománygróf 1769-ben. Egy osztály. Ezüst szegélyű kék szalag.

Hesseni nagyhercegség.

1. *Lajos-rend.* Alapította Lajos nagyherceg 1807-ben. Öt osztály. Vörös szegélyű fekete szalag.

2. *Nagylelkű Fülöp rendje*. Alapította II. Lajos nagyherceg 1840-ben. Hat osztály. Kék szegélyű vörös szalag.

Hohenlohe.

Házi és fönix-rend. Alapította Hohenlohe-Waldenburg Fülöp Erneszt herceg 1757-ben. Egy osztály. Arany és gyöngyszin szegélyű vörös szalag.

Hohenzollern (herezegi ház).

A hohenzollerni házi-rend. Alapított 1842. januárius 1-én. (Lásd Poroszország.)

Honduras.

Santa Rosa-rend. Alapított 1868-ban. Öt osztály. Vörös szalag, melynek közepén fehér sáv huzódik végig.

Japán.

1. *Krizantemum-rend*. Alapított 1877-ben. Egy osztály.
2. *Palloonia nap-rend*. Alapított 1888-ban. Egy osztály.
3. *Fölkelő nap-rend*. Alapított 1875-ben. Nyolcz osztály.
4. *Tükör-rend*. Alapított 1888-ban. Nyolcz osztály.
5. *Arany kánya-rend*. Alapított 1890-ben. Hét osztály.
6. *Korona-rend*. (Női). Alapított 1888-ban. Öt osztály.

Johorei császárság.

A johorei házi-rend.

Kambodsa.

Kambodsai-rend. Alapított 1864-ben. Öt osztály.

Khina.

Sárkány-rend. Alapított 1882-ben. Öt osztály. Mindenik három fokozatú.

Kongo állam.

1. *Afrikai csillag-rend*. Alapította II. Lipót belga király 1888-ban. Hat osztály.
2. *Királyi oroszlán-rend*. Alapította II. Lipót 1891-ben. Hat osztály.

Liberia.

Liberiai jótékonyág rendjel.

Lippe.

Lippei becsület kereszt. Alapította Lippe Lipót és Schaumburg Lippe Adolf uralkodó fejedelmek 1869-ben. Egy osztály. Sárga szélű vörös szalag.

Lucca.

Szent-György-rend. Alapította Bourbon Károly Lajos herceg 1833-ban. Öt osztály. Vörösszegélyű fehér szalag.

Luxemburg.

1. *Az arany oroszlánról nevezett nassaui házi-rend.* Alapította III. Vilmos 1858-ban. Egy osztály. Kék szegélyű narancsszín szalag.

2. *Nassaui Adolf-rend.* Alapította Adolf nassaui herceg 1858-ban. Négy osztály. Narancsszín szegélyű kék szalag.

3. *Luxemburgi cserkoszorú-rend.* Alapította Vilmos németalföldi király 1841-ben. Négy osztály. Narancsszín szegélyű zöld szalag.

Mecklenburg-Strelitz.

Vendkorona házi rendje. Alapították: Frigyes Ferenc mecklenburg-schwerini és Frigyes Vilmos mecklenburg-strelitzi nagyherczegek 1864-ben. Négy osztály. Vörös és sárgával szegélyezett kék szalag.

Mecklenburg-Schwerin.

Grif-rend. Alapította Frigyes Ferenc nagyherczeg 1884-ben. Öt osztály. Vörös szegélyű sárga szalag.

Mexico.

1. *Mexicói sas-rend.* Alapított 1865-ben. Hat osztály. Vörös szegélyű zöld szalag.

2. *Guadelupi Mi Asszonyunk-ról nevezett rend.* Alapított 1853-ban. Öt osztály. Violaszín szegélyű kék szalag.

3. *San Carlos-rend.* Alapított 1865-ben. (Női.) Két osztály. Vörös szalag.

Modena.

Estei-Sas lovag-rend. Alapította V. Ferencz herczeg 1855-ben. Három osztály. Kék szegélyű fejér szalag.

Monaco.

Szent Károly-rend. Alapította III. Károly herczeg 1858-ban. Öt osztály. Fejér szalag, a melynek közepén vörös sáv van.

Montenegro.

1. *Szent Péter házi-rend.* Alapította Danilo fejedelem 1855-ben. Egy osztály.

2. *Danilo-rend.* Alapította Danilo fejedelem 1855-ben. Öt osztály.

Nagy-Britannia.

1. *Térdszalag-rend.* Alapította III. Eduard 1350-ben. Egy osztály. A rend jelvénye az ünnepélyek alkalmával hordott különös öltözeten kívül, kék bársony térdszalag gyöngyökkel és gyémánttal díszítve s egy kék vállszalagon szent György képe gyémántos keretben. A kirlyné a térdszalagot bal karján viseli.

2. *Bath-rend.* Alapította IV. Henrik 1399-ben. Három osztály. Aranszegélyű kék szalag.

3. *Szent András-rend* vagy *Bogács- vagy Utcza-rend.* Alapította V. Jakab Skóczia királya 1540-ben. Stuart Mária halálával megszűnt. II. Jakab Skóczsiának Angliához való csatlósáskor ismét életbe léptette, aztán ismét megszűnt, míg 1705-ben Anna királyné felelevenítette. Tagja 16 skót nemes. Sötétzöld szalag.

4. *Szent Patrik rendje.* Alapította III. György 1783-ban az írlandi nemesség számára. Két osztály. Kék szalag.

5. *Szent Mihály- és Szent György-rend.* Alapította III. György a bécsi congressus után 1815-ben. Három osztály. Kék szalag.

6. *Az indiai csillag rendje,* alapította Victoria királyné. Fejér szegélyű világoskék szalag.

7. *Victoria- és Albert-rend,* alapította Victoria királyné 1862-ben. Egy osztály. Vörös szalag.

8. *Kitűnő érdemek rendje.* Alapította Victoria királyné 1886-ban. Egy osztály. Kék szegélyű vörös szalag.

9. *Vörös kereszt-rend*, alapította Victoria királyné 1883-ban. Egy osztály.

10. *Victoria kereszt*. Alapította Victoria királyné. Egy osztály. A tengerészek kék, a szárazföldi katonák vörös szalagon viselik.

11. *India császári korona-rendje*. Alapította Victoria királyné 1878-ban. Egy osztály. Vörös szalag.

12. *A Britt India rendje*. Alapította Victoria királyné 1884-ben. Két osztály.

13. *Érdemrend indiai bennszülött katonáknak*. Alapította az indiai kormányzó 1842-ben. Egy osztály.

Nápoly.

1. *Szent Januárius rendje*. Alapította 1738-ban IV. Károly (mint spanyol király III.). Egy osztály. Vörös szalag.

2. *Szent Ferdinánd és az Érdem rendje*. Alapította IV. Ferdinánd 1800-ban, Nápolyba való visszatérésének emlékére. Három osztály. Vörössel szegélyezett kék szalag.

3. *Sziciliai Constantin-rend*. Állítólag Farnese János Ferencz páрмаi herczeg alapította 1699-ben és mikor 1734-ben Don Carlos páрмаi herczeg nápolyi király lett, bekebelezte ezt a nápolyi rendek közé. Kék szalag. *Mária Luiza páрмаi herczegnő* (I. Napoleon özvegye) ismét föllelevenítette Pármában 1816-ban s így két Constantin-rend van, a páрмаi és a sziciliai. Öt osztály.

4. *Egyesülési (riunione) Szent György katonai rend*. Alapította IV. Ferdinánd a messinai szoros két partján elterülő országos egyesítése emlékére, a József Napoleon által alapított „A két szicilia rendje” helyébe. Négy osztály. Sárgával szegélyezett kék szalag.

5. *I. Ferencz rendje*. Alapította I. Ferencz 1829-ben. Három osztály. Késsel szegélyezett vörös szalag.

Németalföld.

1. *Vilmos katonai rend*. Alapította I. Vilmos király 1815-ben. Négy osztály. Viola színű szegélyes narancsszínű szalag.

2. *Németalföldi oroszán rend*. Alapította I Vilmos. 1818. Négy osztály. Viola színű szalag két sárga sávval.

Olaszország.

1. *Annunziata-rend.* Alapította VI. Amadeus savojai gróf a „Conte verde“, Nyakláncz-rend név alatt 1362-ben. Egy osztály. Mostani nevét III. Károly savojai hercegtől nyerte 1518-ban. Világoskék szalag.

2. *Szent Mórícz és Lázár-rend.* E rend az 1434-ben VIII. Amadé első savojai hercegtől alapított Szent Mórícz és a XII. században alapított jeruzsálemi Szent Lázár-rend egyesítéséből keletkezett 1572-ben, a mikor XIII. Gergely pápa az egyesített rend nagymesterévé Philibert Emánuel herceget nevezte ki. Öt osztály. Zöld szalag.

3. *Savojai katona érdem-rend.* Alapította I. Victor Emánuel 1815-ben. Öt osztály. Kék szalag, vörös sávval a közepén.

4. *Vas- vagy olasz korona-rend.* Alapította II. Victor Emánuel 1868-ban. Lombardiának és Velenczének Olaszországgal való egyesülése emlékére a vaskorona-rend helyett, a melyet a bécsi congressus után az ausztriai császár az osztrák rendek közé bebelezett. Öt osztály. Vörös szalag, közepén vörös sávval.

5. *Savojai polgári érdem-rend.* Alapította Károly Albert király 1831-ben. Egy osztály. Két fejérsáv között kék szalag.

Oldenburg.

Péter-Frigyes Lajos házi- és érdemrendje. Alapította Pál Fridrik Ágoston nagyherceg 1838-ban. Öt osztály. Vörös szegélyű kék szalag.

Oroszország.

1. *Szent András-rend.* Alapította I. Péter 1698-ban. Egy osztály. Kék szalag.

2. *Szent Katalin-rend.* Alapította I. Péter 1714-ben. Két osztály. Ezüst szegélyű vörös szalag.

3. *Szent Newszki Sándor-rend.* Alapította Katalin czárné 1725-ben. Egy osztály. Vörös szalag.

4. *Fejérsas-rend.* Alapította I. Ulászló lengyel király 1326-ban, fölelevenítette II. Ágoston lengyel király 1713-ban. Lengyelország fölloszlatása után orosz rend. Egy osztály. Kék szalag.

5. *Szent Anna-rend.* Alapította Károly Fridrik Holstein

Gothorp herczeg 1735-ben. Öt osztály. Sárga sávós vörös szalag.

6. *Szent Szaniszló-rend*. Alapította II. Szaniszló lengyel király 1765-ben. Három osztály. Fejér sávós vörös szalag.

7. *Szent György-rend*. Alapította II. Katalin 1769-ben. Öt osztály. Három feketesávós narancsszín szalag.

8. *Szent Vladimir-rend*. Alapította II. Katalin 1782-ben. Négy osztály. Két feketesávós vörös szalag.

Vöröskereszt-rend. Alapította II. Sándor 1881-ben. Egy osztály.

Parma.

1. *Constantini Szent György-rend*. (Nápoly). Némelyek azt állítják, hogy Komnenos Angelus Izsák császár alapította 1191-ben, de bebizonyítani nem lehet. Sőt Constantin császárt is mondják alapítójának. A Comnenoktól származó Drivasti család áthozta Olaszországba. Tőlük örökölték a Farnesek. Négy osztály. Kék szalag.

2. *Szent Lajos-rend*. Alapította Károly Lajos herczeg 1836-ban. Öt osztály. Kék-sárga szalag.

Persia.

1. *Ali-rendjel*. Csak a Sah viseli.

2. *Nap- és orosz-lán-rend*. Alapított 1808-ban. Öt osztály. A persák kék-, a külföldiek zöld szalagon viselik.

Nesane Aftab-rend. (Női). Alapított 1873-ban. Egy osztály.

Poroszország.

1. *Fekete sas-rend*. Alapította I. Fridrik 1701-ben. Két osztály. Sárga szalag.

2. *Vörös sas-rend*. Alapította Vilmos György Brandenburg Bayreuthörökös hercege 1705-ben. Öt osztály (43-féle jelvény). Két sárgasávós fejér szalag.

3. *Pour le mérite-rendjel*.

a) Katonai osztály. Alapított 1667-ben. Két osztály. Fekete szalag fejér szegélylyel.

b) Polgári osztály. Alapított 1842-ben. Egy osztály. Fekete szalag fejér szegélylyel.

4. *Hattyú-rend*. Alapított 1440-ben. Megújított 1843-ban. Egy osztály.

5. *Korona-rend.* Alapította I. Vilmos 1861-ben. Négy osztály (21 féle jelv.). Égszínkék szalag.

6. *Kir. Hohenzollern házi-rend.* Alapította IV. Fridrik Vilmos 1851-ben. Négy osztály (21 féle jelv.). Fekete szegélyű fejér szalag.

7. *Vaskereszt-rend.* Alapította III. Fridrik Vilmos 1813-ban. Három osztály. Fejérrel szegett fekete szalag.

8. *Porosz Szent János-rend.* Alapította III. Fridrik Vilmos 1812-ben, az egykori brandenburgi bailliság helyére, a mely a maltai rendnek volt hajdan osztálya. Commandatorok, tiszteletbeli commandatorok, valóságos és tiszteletbeli lovagokból áll. Fekete szalag.

9. *Luiza-rend.* Alapította III. Fridrik Vilmos 1814-ben. Hat osztály. Fekete szegélyű fejér szalag.

10. *Hohenzollern hercegi házi-rend.* Alapította Hohenzollern-Hechingen Fridrik Vilmos Konstantin és Hohenzollern-Sigmaringen Károly Antal herceg 1842-ben. Három osztály. Fejér szalag, három fekete sávval.

Portugallia.

1. *San Bento d'Aviz-rend.* Alapította Alfonz Henriquez király 1147-ben. Három osztály. Zöld szalag.

2. *Szent Jakab-rend.* (Lásd Spanyolország).

3. *Torony- és (kard?) sasrend.* Alapította V. Alfonz 1459-ben. Három osztály. Kék szalag.

4. *Krisztus-rend.* Alapította I. Dénes 1317-ben. Három osztály. Vörös szalag.

5. *A villaviciosai Boldogasszony-rendje.* Alapította VI. János király 1818-ban. Három osztály. Fejér szegélyű kék szalag.

6. *Szent Izabella-rendje.* (Női.) Alapította János herceg kormányzó 1801-ben. Négy osztály. Fejér szegélyű rózsaszínű szalag.

Románia.

1. *Románia csillaga.* Alapította I. Károly fejedelem 1877-ben. Öt osztály. Kék szegélyű vörös szalag.

2. *Korona-rend.* Alapította I. Károly király 1881-ben. Három osztály. Szürke sávós kék szalag.

San-Marino.

San-Marinói lovagrend. Alapította a köztársaság nagy tanácsa 1859-ben. Öt osztály. Négy vörös- és három fehér-sávós szalag.

Schaumburg-Lippe.

Házi-rend. Alapított 1869-ben. Négy osztály.

Spanyolország.

Az *Alcantara*-, *Calatrava* és a *Sant' Yago-rendet* lásd fentebb.

E három rend valóságos egyházi lovagrend volt, mint a maltai, de ma csak a nemességnek rend- és érdem-jele.

1. *Aranygyapjas-rend* (lásd Ausztria).

2. *III. Károly rendje.* Alapította III. Károly 1771-ben. Négy osztály. Kék, fehér, kék szalag.

3. *Szent Ferdinánd katonai rend.* Alapította VII. Ferdinánd 1811-ben, a Cortez is elismerte 1815-ben. Öt osztály. Sárga szegélyű vörös szalag.

4. *Szent Hermenegildo katonai rendje.* Alapította VII. Ferdinánd 1814-ben. Három osztály. Fejér, vörös, fehér szalag.

5. *Montesati Boldogasszony-rend.* Alapította II. Jakab 1319-ben. Egy osztály. Vörös szalag.

6. *Catholicus Izabella amerikai rendje.* Alapította VII. Ferdinánd 1815-ben. Négy osztály. Sárga szegélyű fehér szalag.

7. *II. Izabella rendje* (Marie Isabelle-Louise). Alapította VII. Ferdinánd 1833-ban.

8. *A jótékonyosság rendje.* Alapította II. Izabella 1856-ban. Egy osztály. Fekete szegélyes fehér szalag.

9. *Mária Victoria-rend.* Alapította Amadeus király 1871-ben. Három osztály.

10. *Mária Luiza-rend.* Alapította IV. Károly 1792-ben. Egy osztály. Viola, fehér és viola színű szalag.

Ezenkívül még a *De la caridad-rend.* Alapította Don Carlos. Egy osztály. Viselése Spanyolországban nincs megengedve.

Svéd- és Norvégország.

1. *Szerafin-rend.* Alapította I. Magnus (Ladulas) 1285-ben. Egy osztály. Kék szalag.

2. *Kard-rend.* Alapította Wasa Gusztáv 1522-ben, I. Fridrik

1748-ban felelevenítette. Négy osztály. Kékszegélyű sárga szalag.

3. *Északi csillag-rend*. Alapította I. Fridrik 1748-ban. Négy osztály. Fekete szalag.

4. *Wasa-rend*. Alapította XIII. Károly 1772-ben. Négy osztály. Zöld szalag.

5. *XIII. Károly rendje*. Alapította XIII. Károly 1811-ben. Egy osztály. Vörös szalag.

6. *Szent Olaf-rend*. Alapította I. Oszkár 1847-ben. Négy osztály. Kék, fejr, kék szegélyű vörös szalag.

Szász királyság.

1. *Ruta korona házi-rend*. Alapította Fridrik Ágoston 1807-ben. Egy osztály. Zöld szalag.

2. *Szent Henrik katonai rend*. Alapította III. Ágoston választófejedelem 1736-ban. Négy osztály. Sárgával szegélyezett kék szalag.

3. *Érdemrend*. Alapította I. Fridrik Ágost király 1815-ben. Öt osztály. Zöld sávós fejr szalag.

4. *Albrecht-rend*. Alapította II. Fridrik Ágost király 1850-ben. Öt osztály. Fejr sávós zöld szalag.

5. *Szidonia-rend*. (Nők részére.) Alapította János király 1870-ben. Egy osztály.

Szász-Weimar nagyhercezség.

Fejr sólyom házi-rend. Alapította Erneszt Ágoston herceg 1732-ben. Öt osztály. Vörös szalag.

Szász hercezségek.

Ernesztini Szász hercegi házi rend. Alapította: Altenburg Fridrik herceg 1833-ban. Öt osztály. Zöld sávós vörös szalag.

Szentszék. (Pápai.)

1. *Krisztus-rend*. Alapította Portugalli Dénes 1319-ben, a pápai rendek közé felvette XXII. János 1322-ben. Egy osztály. Vörös szalag.

2. *Szent Gergely-rend*. Alapította XVI. Gergely 1831-ben. Három osztály. Sárga szegélyű vörös szalag.

3. *Szent Sylvester-rend.* Alapította IV. Pius 1559-ben. Négy osztály. Vörös szegélyű fekete szalag.

4. *Jeruzsálemi Szent Sír-rend.* Alapította VI. Sándor 1496-ban. Három osztály. Fekete szalag.

5. *Pius-rend.* Alapította IX. Pius 1847-ben. Három osztály. Vörös szegélyű kék szalag.

6. *Szerecsen-rend.* Alapította VII. Pius 1806. szept. 23-án. A szent luccai festőiskola elnökének jelvénye.

7. *Lateráni Szent János-rend.* Alapította IV. Pius 1560-ban. Egy osztály. Fekete szalag.

8. *Szent Cecilia-rendje.* Alapította IV. Pius 1847. jún. 17. A pápai zeneiskola tisztviselőinek a jelvénye.

Szerbia.

1. *Szent Lázár-rend.* Csak a király viseli.

2. *Takova-rend.* Alapította Mihály fejedelem 1865-ben. Öt osztály. Vörös, kék, fehér szalag.

3. *Fejér sas-rend.* Alapította Milán király 1883-ban. Öt osztály. Vörös, kék szalag.

4. *Szent Száva-rend.* Alapította Milán 1883-ban. Öt osztály. Kék, fehér szalag.

Sziam.

1. *Szent-rend.* Alapított 1869-ben. Egy osztály. Zöld szegélyű sárga szalag.

2. *Maha Chakrki rend.* Alapított 1884-ben. Két osztály. Sárga szalag.

3. *Családi rend.* Alapított 1873-ban. Három osztály. Rózsaszín szalag.

4. *Fejér elefánt-rend.* Alapított 1861-ben. Öt osztály. Vörös, zöld szalag. E színeket sárga, kék sávok választják el.

5. *Sziami korona-rend.* Alapított 1869-ben. Öt osztály. Zöld szegélyű kék szalag, a szegély belsejét vörös és sárga sávok határolják.

Toscana.

1. *Szent István-rend.* Alapította I. Cosimo 1561-ben. Négy osztály. Vörös szalag.

2. *Szent József-rend.* Alapított 1514-ben. Három osztály. Fejérsávós vörös szalag.

3. *Katonai érdem-rend*. Alapította II. Lipót 1853-ban. Fekete és vörös szalag.

4. *Fejér kereszt-rend*. Alapította III. Ferdinánd 1814-ben.

Török császárság.

1. *Nisan-Imtiaz-rend*. Alapította Abdul Hamid 1879-ben. Három osztály. Vörös, zöld szalag.

2. *Nisan-el-iftikhar-rend*. Alapította II. Mammud 1831-ben. Öt osztály. Zöld szegélyű vörös szalag.

3. *Medsidie-rend*. Alapította Abd-ul-Medsid 1851-ben. Öt osztály. Vörös szélű zöld szalag.

4. *Ozmanie-rend*. Alapította Abd-ul-Aziz 1862-ben. Négy osztály. Zöld sávú vörös szalag.

5. *Nisan-i-Sefkat.* (Nők részére.) Alapította Abd-ul-Hamid 1878-ban. Három osztály. Fejér szalag.

Tunis.

1. *Husseinite-rend*. Egy osztály.

2. *Ahed-el-Aman-rend*. Alapított 1859-ben. Két osztály. Zöld, vörös szegélyű fehér szalag.

3. *Nisan-el-Iftikhar-rend*. Hat osztály. Vörös szegélyű zöld szalag.

Waldeck és Pyrmont.

Érdem-rend. Alapította György Victor 1857-ben. Három osztály. Fekete vörös szegélyű sárga szalag.

Venezuela.

Bolivar-rend. Alapított 1854-ben. Öt osztály.

Westphalia.

Westphaliai korona-rend. Alapította Napoleon Jeromos 1809-ben. Három osztály.

Württemberg.

1. *Korona-rend*. Alapította I. Vilmos 1818-ban. Öt osztály. Fekete sávós vörös szalag.

2. *Katonai érdem-rend*. Alapította Károly Eugen herczeg 1759-ben. Három osztály. Kék szalag.

3. *Fridrik-rend*. Alapította I. Vilmos 1830-ban. Öt osztály. Kék szalag.

4. *Olga-rend*. Alapította I. Károly király 1871-ben. Egy osztály. Férfiaknak és nőknek egyaránt adományozzák. Vörös szegélyű fekete szalagon viselik a rendjelet.

Zanzibar.

Sugárzó csillagrend. Alapított 1875-ben. Két osztály. Fejér szegélyű vörös szalag.

* * *

Voltak és vannak ezenkívül politikai rendek is, de mert fejedelmi jóváhagyás nélkül működnek, nem tartozhatnak a fentebbiek sorába. Különösen a francia forradalom után szaporodtak föl s Erényszövetkezet, Carbonari, Illuminatusok stb. név alatt ismeretesek. Ezek közé tartoznak a sokféle szabadkőművesek is, a kik azonban a „rend” nevet nem fogadják el. Voltak irodalmi rendek is, mint a Pálma-, Virág- s az Elbei Hattyú-rend stb.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Magyarország czímere.

Magyarország czímerének eddig ismert változatai négy-félék, és pedig chronologiai sorrendben a következők:

1. *Vágások és oroszlánok egy paizsban egyesítve*, ú. m.:

Imre király aranypecsétén, 1202. évi oklevelen (1. ábra), melyen a paizsmező nyolczszor vágott, tehát négy pólyát mutat, a páratlan számú részeken három, három, kettő, egy, összesen kilencz (jobbra) menő oroszlán.¹

II. András aranypecsétén. Egy 1223. évi oklevelen² (86. ábra).

II. András pecsége. Egy 1232. évi oklevelen (671. ábra), a melyen a paizsmező tízszer van vágva, tehát öt pólyát mutat. Itt a paizsmezőnek a pólyáktól el nem takart részein kettő, három, három, kettő, egy, összesen tizenegy (jobbra) menő oroszlán van ábrázolva.³

Az 1223. évi pecsétről alább, hol Magyarország czímerének alakjait és képeit tárgyaljuk, bővebben lesz szó.

¹ Egyetlen fönmaradt lenyomata egy, a bécsi udvari levéltárban őrzött oklevél aranybulláján függ. Galvanoplastikai hasonmása a M. Nemzeti Muzeum levéltári gyűjteményében van.

² A Kállay család oklevelei között, a M. Nemzeti Muzeumban őrzött eredeti példány. Azon hiteles leírásból is ismerjük, a mely II. András 1217. évi adomány levele 1266. évi másolatának hátlapján olvasható.

³ A M. N. Muzeum levéltárának galvanoplastikai hasonmása.

2. Vágások egyedül,¹ ú. m.:

II. András vezérkori, tehát 1205 előtti pénzein (672. ábra).

A csécsi falfestményen a XIII. századból (673. ábra).

A magyar király tornaöltözetén az arany-gyapjasrend
címerkönyvében.²

Zsigmond német római birodalmi pecsétén.

Zsigmond arany és ezüst pénzein (674. ábra).

Zsigmond, Dürer Albrechttől festett arcképén.³Erzsébet királyné (Albert felesége) pecsétén⁴ (675. ábra).Albert pecsétén.⁵

674. ábra.

I. Ulászló pecsétén.

I. Mátyás pecsétén. Egy 1475. évi oklevelen.

I. Mátyás pecsétén⁶ (85. ábra). Egy 1477. évi oklevelen.

I. Mátyás titkos pecsétén (676. ábra). Egy 1465. évi oklevelen.

¹ Megjegyzendő, hogy pecséteken a vágások — egyedül — csak Zsigmond király idejében fordulnak elő, tehát később, mint a kettős kereszt, mindazonáltal második helyen soroltam föl, mert pénzekben egyedül is látjuk egyedül.

² Párisi Nemzeti könyvtár. Lásd „Turul“ 1892.

³ A nürnbergi városházán.

⁴ Bécsi állami levéltár.

⁵ A M. N. Muzeum Régiségtárában. Eredeti példány.

⁶ Az 1475-ikinek elrendezése csak abban különbözik ettől, hogy rajta két oldalt lebegő angyalok tartják a középső vágásos paizst s fölötte is angyal van a korona alatt. (Pray XV. Tábla. 1.)

671. ábra.

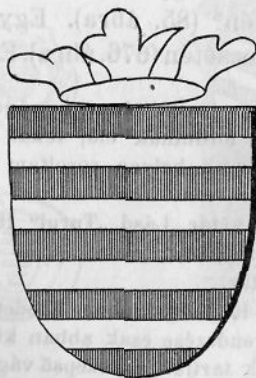
672. ábra.

673. ábra.

675. ábra.

676. ábra.

3. *Apostoli* (kettős) kereszt egyedül, ú. m.;

IV. Béla tatárjárás előtti pecsétén¹ (677. ábra).

IV. Béla pecsétén.² Egy 1247. évi oklevelen; (678. ábra).

István ifjabb király pecsétén.³ Egy 1257. évi oklevelen; (679. ábra).

IV. László pecsétén.⁴ Egy 1270. évi oklevelen; (680. ábra).

III. András pecsétén.⁵ Egy 1297. évi oklevelen.

Venczel pecsétén⁶ (681. ábra).

677. ábra.

¹ A M. N. Muzeum levéltárának galvanoplastikai hasonmása.

² Kállay család, A M. Nemzeti Muzeumban elhelyezett, levéltárna k eredeti példánya.

³ Országos levéltár eredeti példánya.

⁴ A M. N. Muzeum eredeti példánya.

⁵ A M. N. Muzeum levéltárának galvanoplastikai hasonmása.

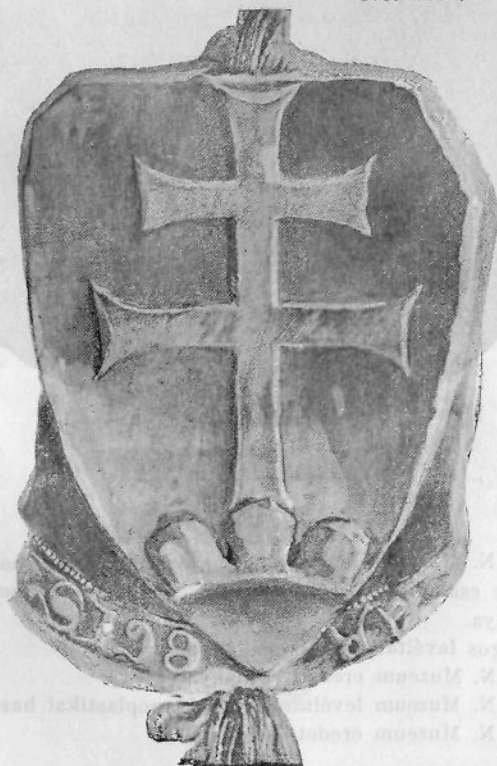
⁶ A M. N. Muzeum eredeti példánya.

678. ábra.

679. ábra.

681. ábra.

Ágnes királyné pecsétén¹ (682. ábra).

Róbert Károly pecsétén.² Egy 1323. oklevelen.

Róbert Károly pecsétén³ Egy 1334. oklevelen (541. ábra).

Nagy Lajos első pecsétén⁴ (683. ábra).

Nagy Lajos pecsétén.⁵ Egy 1365. oklevelen (684. ábra).

Erzsébet pecsétén.⁶ Egy 1362. oklevelen (685. ábra).

Mária pecsétén⁷ (94. ábra).

680. ábra.

¹ Pray. Tab. IX. 4.

² Nyáry. Herald. Vezérf. X. Táb. 81. á.

³ Eredetiye a M. N. Muzeumban.

⁴ A M. N. Muzeum levéltárának galvanoplastikai hasonmása.

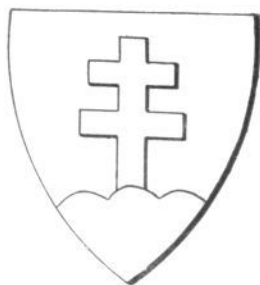
⁵ Pray. Tab. II. 1.

⁶ Az országos levéltár eredeti példánya.

⁷ Nyáry. Herald. Vezérf. IX. T. 74. á. —

683. ábra

682. ábra.

686. ábra.

684. ábra.

Szent Margit képe mellett paizsban ¹ (686. ábra).

Zsigmond első pecsétén ² (687. ábra).

4. *Vágások a királyi ház nemzetségi címerével egyessíve, ú. m:*

Róbert Károly pénzén (467. ábra).

Erzsébet titkos pecsétén ³ (688. ábra).

Nagy Lajos gyűrűpecsétén ⁴ (689. ábra).

Az aacheni székesegyházbeli címeres kapcsokon.

685. ábra.

Nagy Lajos pénzein.

Nagy Lajos titkos pecsétén ⁵ (690. ábra).

Mária titkos pecsétén ⁶ (691. ábra).

¹ Némethy L. tulajdonában levő XV. századbéli kép.

² A M. N. Múzeum galvanoplastikai gyűjteménye.

³ Orsz. levéltár eredeti példánya.

⁴ A bécsi áll. levélt. eredeti példánya.

⁵ ⁶ Orsz. levéltár eredeti példánya.

687. ábra.

689. ábra.

688. ábra.

690. ábra.

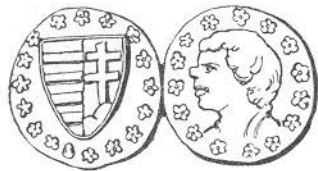
691. ábra.

692. ábra.

693. ábra.

694. ábra.

695. ábra.

A runkersdorfi 1390. évi falfestményen (692. ábra).

Zsigmond pecsétén.¹

Borbála királyné pecsétén² (693. ábra).

¹ Orsz. levéltár eredeti példánya.

² U. o.

5. *Vágások és az apostoli (kettős) kereszt egy paizsban egyesítve, ú. m.:*

a) hasított paizsban:

Nagy Lajos pénzén (694. ábra).

Az ország rendeinek pecsétén. Egy 1389. évi oklevelen (695. ábra).

A leleszi premontreiek kolostorának 1400-ban készült vasajtáján.

Mátyás titkos pecsétén. Egy 1458. évi oklevelen.

696. ábra.

b) felnegyedelt paizsban:

V. László pénzein.

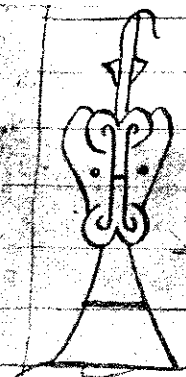
János király pénzein és pecsétén¹ (696. ábra).

János Zsigmond pénzein.

Vágások és oroszlánok egyesítése.

A fenti cím alatt felsorolt emlékeken két czímernek egyesítése látszik: a vágásosnak és az oroszlánosnak. A címeregyesítés ezen nemét *egymásfőlé helyezésnek* nevezzük, (lásd a 32. lapon mondottakat) és pedig itt czímerképnek (oroszlán) mesteralakra (vágások) való helyezését látjuk. Most

¹ Eredeti pecsét Budapest főváros levéltárában.

AN

Notarius Regium Imperialis Auctoritate Iudex et Notarius publicus illud autentimum sacrum privilegium in hoc exemplum ante scriptum
est. ubi et legi sanum et integrum non vitiatum nec cancellatum neque in aliqua parte sui corruptum bullatum cum serie rubeo et pondere bul
la aurea in qua ex una parte apparebat ymago Regis coronati sedentis et tenentis in una manu virgam cum lilio de super et in alia testes ponit hinc ex ma
lata signa ad modum Lune et stelle et ex altero signum admodum folio nile circumscripta. + ANDREAS. DI. GRA. VNGARIE. DALMATIE. CHACE. RAE. S. IE
GHIE. LODOMERIE. Q. REX. Et altera quidem parte patebat figura admodum sancti ad fascias et in tribus ex fasciis apparebant figure bine admodum Leo
nuculorum respiciendum in alterum pro saeculo medietate in glibus et in fascia inferiori apparebat ymago Christi pro Leone aspiciendo retro de talibus litteris circumscripta
et sigillum secundum ANDREAE TERCII BELE REGIS FILII. Et prout in eo inveni hic super fideliter de libro ad librum transscriptum et exemplum nullo addito
vel diminuto. Ideoque subscripsi et ad maiorem rei evidentiam atque Robur signum mee manus Regatus imposui. Apud Accon. Vicesimo septimo die mensis
Octobris. Secunde Indictionis. Anno Dni. millesimo ducesimo sexagesimo sexto. et ubi super in prima linea i. nuntio. Datis. Certe. correctum apparet. ego ipse propria manu feci.

Nos Gualtero. divina inspiratione sacrosanctae Jerusalem ecclesie patriarcha apostolicae sedis Legatus. Quia illud originale privilegium bullatum bulla aurea prout superius
est per singula designata vidimus sanum et integrum non vitiatum nec cancellatum nec in aliqua parte sui corruptum vidimus et legi et ascribere cum primario transscripto
omnis diligenter et illud invenimus per Notarium aliorum publicum notarium fideliter exemplatum de libro ad librum nullo addito vel diminuto. Idcirco ad premissa Religiosos
in Christo. Hugone Ruel venerabilis magistri domus hospitalis sancti Johannis Jerusalem hunc transscripto sigillum nostrum Jussimus superponi ad fidem rei memoriam et evidentiam
pleniorem

csak az a kérdés, hogy kinek a czímere az egyik s kié a másik. Az eddig rendelkezésünkre álló adatok arra utalnak, hogy a vágásokat a királyi méltóság-, az oroszlánokat az Árpádház czímerének tartjuk. A vágásos czímer egyedül is előfordul — habár később, mint a szóban forgó egyesített czímer — de az oroszlán, mint czímer, egyedül nem látható emlékeinken. A vágásos czímer meghatározásáról alább lesz szó. Mielőtt azonban a felsorolt pecséteken előforduló oroszlánok tárgyalásába bocsátkoznánk, lássuk II. András, pecsétének a XIII. századból való leírását, mely egy 1217. évi oklevél hiteles másolatából ismeretes. Ebből világosan látjuk, hogy az oroszlánok itt czímerképek s nem czifrázatok, mint azt eddig többen hitték. E leírást Aliottus Uguiccio császári közjegyző vezette rá azon másolat hátára,¹ melyet a János vitézek akkori nagymesterének kérésére II. Andrásnak 1217-ben kelt adomány levele után 1266-ban készített. Hitelességéhez e szerint kétség nem fér. A leírás, melynek hasonmását ide mellékeltem, következőleg hangzik:

Ego Aliottus Uguiccionis imperiali auctoritate iudex et notarius publicus, illud autenticum sacrum privilegium, unde hoc exemplum a me sumptum est, vidi et legi, sanum et integrum, non viciatum nec cancellatum neque in aliqua parte sui corruptum, bullatum cum serico rubeo et pendenti bulla aurea, in qua ex una parte apparebat ymago regis coronati sedentis et tenentis in una manu virgam cum lilio desuper, et in alia tenens pomum, habens ex uno latere signa ad modum lune et stelle et ex altero signum admodum solis, taliter circumscripta: † ANDREAS. DI. GRĀ. UNĠĚ. DĀLM. CHŌĀE. RĀMĚ. SVĚ. GĀLIC. LODOMERIE. Q. REX. Ex altera quidem parte patebat figura admodum scuti ad fascias; et in tribus ex fasciis apparebant figure bine admodum leonunculorum respicientium unum alterum, parvo scutulo

¹ E másolatra, illetőleg a czímerleírásra Kropf Lajosnak a „Turul“ 1896. évi 3-ik füzetében megjelent közleménye tett figyelmessé. Beöthy Zsolt akadémiai rendes tag úr volt szives ez év tavaszán ezt nekem lemásolni. Szives fáradozásáért hálás köszönetemet itt is kötelességemnek tartom nyilvánítani. Később, nyáron, magam is Málta szigetén járván, mint a hol a La Valettai kir. angol állami levéltárban e bulla másolata őriztetik, volt alkalmam ezt elolvasni s róla fotografiai másolatot készíttetni.

mediante in qualibet; et in fascia inferiori apparebat ymago quasi parvi leonis aspicientis retro se, talibus litteris circumscripta: † SIGILLUM. SECUNDI. ANDREE. TERCII. BELE. REGIS. FILII.

Et prout in eo inveni, hic supra fideliter de verbo ad verbum transcripsi et exemplavi, nullo addito et diminuto; ideoque subscripsi et ad maiorem rei evidentiam atque robur signum mee manus rogatus imposui apud Accone vicesimo septimo die mensis Octobris decime indictionis, anno domini millesimo ducentesimo sexagesimo sexto. Et ubi superius in prima linea¹ in nominatione Dalmacie Crohacie correctum apparet, ego ipse propria manu feci.

Ezen közjegyzőtől eredő czímerleírás megjelent Sebastiano Paoli „Cod. Dipl. del sacro Militare Ordine Gerosolimitano“ 1733–37-iki kiadásában. E kiadás szolgált alapul a Turul 1896. évi 3. füzetében megjelent „A magyar czímer II. András arany pecsétjén“ című cikknek.

Ha az eredeti, 1266-ik évi oklevél szövegét összehasonlítjuk a szóban forgó közleménnyel, látjuk, hogy a közlő nem jól olvasta az eredetit.

Félreértés támadt az által, hogy a „parvo scutulo mediante in“ után következő *qualibet qualibus*-nak olvastatott. Azért mert az *et* ismeretes rövidítési jelét *us*-sal oldotta meg. (lásd a mellékelt facsimilét). Így történt aztán, hogy a közlő a két-két oroszlán közötti paizsocskákra is vonatkoztatja az „*ymago quasi parvi leonis*“-t, holott a szövegben erről szó sincs.

Az eredetivel egyező, pontosan olvasott szövegből látható, hogy e paizsocskákbán nincs oroszlán, de kétségtelenül teszi egyszersmind azt is, hogy a vágásokon levő oroszlánok czímerképek és nem díszítések.

Ez az eset ismét tanuság arra nézve, hogy a régi oklevélszöveg közléseket bizalmatlanul kell fogadni, s ha csak lehetséges az eredetivel össze kell hasonlítani. Ha ez most nem történt volna meg, teljesen hibás fogalmunk lenne II. András ezen pecsétjéről, illetőleg a magyar czímer ezen alakjáról.

Az eddig rendelkezésünkre álló czímeremlékeken hiába

¹ Ez nem a hátiratra, hanem az oklevélmásolat első sorára vonatkozik.

keressük az oroszlánt, egyedül nem fordul az elő sem mint az ország, sem mint a királyi ház czímere. Pedig, hogy meghatározhassuk, okvetlen kell eredetét ismernünk.

Az nem valószínű, hogy Imre király minden ok nélkül vette volna föl pecsétjébe, tehát nyomait a régibb időben kell keresnünk.

A pénzekben nem fordul elő, de hiszen a XII. században még nem igen volt szokás a pénzekre czímert veretni, a pecséteken sem, mert ebben az időben a pecsétek még czímer nélküliek s rajtok csak a király személyének képe látható, és mégis az Árpádház czímerének tartjuk, mert első dynastiánk kihalása után az utódok saját nemzetségi czímerüket nem ezzel, hanem a vágásos czímerrel egyesítették, mely, a mint látni fogjuk, a királyi méltóság czímere volt. Az igaz, hogy az oroszlánt Imrén és II. Andrásnál kívül — tudtunkkal — egy Árpádházi király sem használta sem előttük, sem utánuk, de azért a köztudatban mégis élnie kellett az oroszlánok emlékének, különben föltehető-e, hogy pár évszázaddal később egy hamisító, a kinek célja más nem lehetett, mint hamisítványát hihetővé tenni, az oroszlánt III. Béla czímerének mondja.

Az eset a következő:

A Blagajok magukat az olasz Ursinó-któl származtatják, az Ursinók viszont magukat egy hasonló nevű római senator nemzetségből. Ennek hihehetővé tétele végett — annak idejében — hamis okleveleket készítettek.¹ Ezek közé tartozik az állítólag Imre királytól 1200-ban² az Ursinó grófoktól származó Miklós fia István részére kiállított czímerlevél is, melynek szövege a többek között azt mondja, hogy ezen „István vitézi tetteivel III. Béla hálás szeretetét biztosította magának, a miért *a király neki saját czímerét* adományozta, de mielőtt ezen adományozás a maga rendje és módja szerint végbe mehetett volna, Béla király halálos betegségbe esett s végét közeledni

¹ Muratori „Antiquitates italicæ mediæ ævi XLII.“

² Az oklevél 1571-ben Miksa király adománylevelében átiratott, ebben a keltezés évének 1200 van megnevezve, a király uralkodási évét elsőnek nevezi, holott Imre tudvalevőleg 1197-ben kezdett uralkodni. Az oklevél azonban nem kelhetett 1197-ben, mert a mint Fejérfataky L. „A kir. kancellária“ című értekezésében kimutatja, ezen évben, nem a benne megnevezett Péter kancellár (1202—1204.) volt az. Lásd Blagay oklevéltár.

érezvén, átok terhe alatt meghagyta fiának, Imrének, hogy e rendelkezést hajtsa végre. Ennélfogva ő atyja akaratát végrehajtván, megnevezett Istvánnak s örököseinek Vodicsát — mely Szana és Dubicza vármegyékkel ér össze s mely teljes igaz joggal csak a királyt illette meg — egy más aranypecsétes levélben consignálta s az atyja meg az ő czímerét — paizsban s a sisak fölött növekvő oroszlánt — adományozott, valamint ilyen czímeres zászlót is, minőt a festmény jelez. Tette pedig ezt egyetértve a főurakkal királyi jogánál fogva, akképen, hogy e czímerrel István és örökösei minden alkalommal élhessenek.“¹

Thallóczy a Blagayak czímeréről kimutatta ugyan, hogy belé az oroszlán nem az Árpádok czímeréből, hanem a „görzi atyafiság révén“ került. Ez azonban nem változtat a dolgon, az oroszlán csakugyan benne volt s a hamisító a nélkül, hogy mások is annak tartották volna, nem mondhatta volna e czímerképet III. Béláénak.

Ha valaki ma hamisítványt készítené, a melyről el akarná hitetni, hogy a XV-ik században kelt s benne I. Mátyás családi czímerképét adományozta valakinek, nem föltehető, hogy más czímerképről szólana, mint arról, a mely köztudomás szerint e királyé volt.

E szerint több mint valószínű, hogy az oroszlán az Árpád-ház címere, a mint azt Podhraczký és Henszlmann is hitték, csak az a kérdés, hogy mikor lett azzá s honnan vette eredetét. A kérdés második felére vonatkozólag hihetőnek tartjuk, hogy az Árpád-ház heraldika előtti jelvénye az oroszlán volt, mert a koronázási jelvények egyik legrégibb darabján, a buzogány gombjába (697. ábra) foglalt kristály metszésén oroszlánt látunk. A legrégibb krónikákból tudjuk, hogy a törzsek zászlain jelvények voltak s azon törzse, a melyből Árpád származott, oroszlán lehetett. Ez az oroszlán van, a mint fentebb mondtuk, a buzogányon, a mely valószínűleg, ha maga nem is, de a gombjába foglalt kristály, hihetőleg az Árpádok

¹ Thallóczy : Blagay oklevéltár. Bevezetés.

Az oklevelet közölték : Pray „Annales Regni Hung. Katona : „Hist. Crit. Tom. V.“ Fejér György „Cod. dipl. Hung. Tom. II.“ Henszlmann „Régészeti Emlékek II.“ és Thallóczy Blagay oklevélt. 1. lap.

családi ereklyéje lehetett. Mikor aztán a nyugati — paizsba foglalt — címerek nálunk is divatba jöttek, mi természetesebb, mint hogy királyaink azt a jelvényt választották czímerképül, a mely családi ereklyéjükön volt látható. E kristályról Czobor Béla legközelebb megjelent művében: „A magyar koronázási jelvények“-ben azt mondja, hogy „a X-ik századból való“. Tehát nagyon régi s az oroszlán alakját tekintve, kétségtelenül ázsiai, mert szakasztott olyan, mint a perzsa emlékeken lát-

697. ábra.

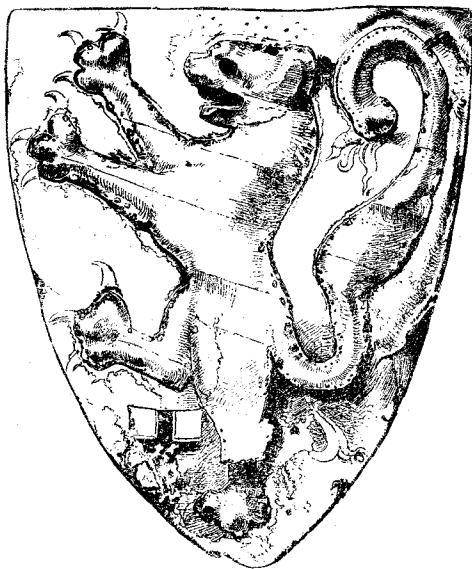
ható oroszlánok s igen valószínű, hogy az Imre pecsétje metszőjének mintául szolgált.

Henszlmann, a ki szintén az Árpádház czímerének tartja az oroszlánokat, nézetének helyességét azon állítással is bizonyítja, hogy a thüringiai tartomány-grófok czímerébe az oroszlán II. András leánya, a későbbi Szent Erzsébet, révén jutott.

Ha a vörössel és fejjérel vágott oroszlán csakugyan nem volt Erzsébetnek Thüringiába jövele, tehát 1211 előtt a tartomány-grófok czímerképe, akkor hatalmas bizonyíték. És

mint ilyen azért is érdekes, hogy czímertörést mutat, mert míg II. András czímerében a czímerkép van a mesteralakon addig a thüringiai tartománygrófok czímerében a mesteralak van a czímerképen (698. és 699. ábra).

E kérdést végérvényesen eldönteni nem lehet, míg határozottan nem tudjuk, hogy mi volt a thüringiai tartománygrófok czímere 1211 előtt. Ebből az időből pedig erre vonatkozó

698. ábra.

czímeremlékek nem ismeretesek.¹ Michelsen „Die alten Wappenschilder der Landgrafen von Thüringen“ című munkájában azt mondja ugyan, hogy a Thüringenek ősi czímere ezüsttel és vörössel vágott paizsmező volt s hogy az oroszlánt legelőbb Hermann vette belé 1209-ben, tehát előbb, mint Erzsébet Thüringiába jött, de állítását egykorú bizonyítékokkal nem támo-

¹ Magam is írtam két németországi heraldikai társulathoz, de úgy látszik egyik sem tudott oly czímeremlékekről, a melyek az 1211. előtti időből valók s Thüringiának oroszlános czímerét mutatnák.

gatja. Hohenlohe és Seyler sem ismernek régibb — Erzsébetnek Thüringiába való jövetele előtti — címeremléket, a melyen oroszlán volna látható. Hohenlohe¹ a vágásokról mondja, hogy Erzsébet révén kerültek a magyar címerből Thüringiába. Seyler pedig azt állítja, hogy az ezüsttel és vörössel vágott

699. ábra.

oroszlán már Hermann tartomány-grófnak 1209-ben volt címere s a „Lieth von Troye“ című verses költeményre alapítja kijelentését, a melyről azonban koránt sincs még eldöntve, hogy a Szent Erzsébet előtti korból való. E szerint, míg más bizonyítékaink nincsenek, legalább is valószínűnek tarthatjuk Henszlmann nézetét s a thüringiai oroszlánt (698. és 699. ábrák) az Árpádok oroszlánjának nézhetjük.

¹ Hohenlohe-Waldenburg „Das heraldische Pelzwerk im Mittelalter.“

Annyival inkább, hogy C. P. Lipsius „Sphragistische Aphorismen“ című munkájában azt mondja, hogy a thüringiai címerben az oroszlán legelőször az 1241-ben elhalt II. Hermann lovas pecsétjén látható, a ki Szent Lajosnak és Szent Erzsébetnek — II. András magyar király leányának — volt fia. E Szent Erzsébet leányának s a hesseni ház megalapítójának, Brabanti Henrik unokájának fia, Ottó, magdeburgi érsek, a ki sokat tartott Szent Erzsébettől való származására, a 700., 701.

701. ábra

700. ábra.

702. ábra.

és 702. ábrákon látható pecsétjein oroszlánt használ címerében¹ s ez nem a hesseni, illetőleg thüringiai oroszlán, mert a vágások nincsenek rajta föltüntetve, hanem minden valószínűség szerint az Árpádok oroszlánja.

¹ Az oroszlán átment a Heinrich Raspe német királyban kihalt thüringiai ház címeréből a hesseni ház címerébe Erzsébetnek Zsófia nevű leánya révén, a kinek Brabanti Henriktől született fia Heinrich das Kind hesseni tartomány-gróf volt. Lásd az alábbi leszármazást:

Jutta † 1235.	Szent Lajos (IV.) † 1227.	Heinrich Raspe német király, † 1247.
felesége magyarországi Szent Erzsébet		
Hermann † 1241.	Sophie, † 1282.	férje Brabanti Heinrich † 1248.
Heinrich das Kind hesseni tartomány-gróf, † 1308. felesége Braunschweig Adelheid		
Otto hesseni tart. gróf felesége gróf Radensburgi Adelheid		
Ottó magdeburgi érsek.		

Az oroszlanok mázaira vonatkozó adataink nincsenek. Azt hiszem, hogy a vörös, ezüst és arany között kell választanunk. A vörös és ezüst azért valószínű, mert kétségtelenül ezek az országczímer mázai, az arany pedig, mert az oroszlán természetes színéhez legközelebb áll. Ámde a XIII-ik század elején még nagyon ritkán festették a heraldikai oroszánt aranymázúra. Így tehát valószínű, hogy vagy vörös, vagy fejér volt. Az arany ellen szól az is, hogy az élő heraldika korában a paizson mindig csak egy szín s egy fém volt.

A vágások.

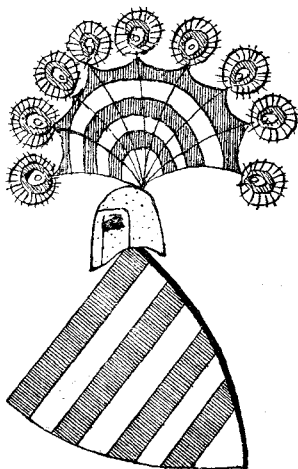
Magyarország címere ezen mesteralakjának múltjáról nem tudunk semmit, de valószínű, hogy eredete nem nyúlik a kereszténység előtti időbe mint az oroszlané, s talán a turul madárnak, őseink hadi jelvényének utóda. A turul ugyanis az egyesült törzseknek, az egész nemzetnek volt hadi jelvénye s nem azon törzsnek, a melyből Árpád származott. E jelvényt, mint a pogányságra emlékeztetőt, fölcserélték mással. Azt mondja legalább a német Muglen következő szavakkal: „*dar-nach begunden die fursten das vorgeant tzaihen verwandeln und verkeren*“.¹ S e másik jelvény a vágások. Hogy ez — t. i. a vágásos zászló vagy paizsmező — a magyar nemzet régi szervezetével függ-e össze, vagy csak a véletlen okozta a hétszeres vágással keletkezett nyolcz paizsmezőrészt? El-dönteni nem vagyunk képesek. De valószínűnek tartjuk, hogy e címér nem régibb, mint a XII-ik század utolsó tizedei, mert előbb két szín váltakozásával keletkezett mester-alakokat címerül nem igen használtak. Különben is a vágó vonalak száma nagyon ingadozó a legrégebb címeremlékeinken. Így például Imre pecsétén nyolcz, András régibb pecsétén hét s a későbbin tíz, a csécsi falfestményen öt, N. Lajos pénzén nyolcz (694. ábra), a rendek 1385. évi pecsétén (695. ábra) szintén nyolcz.

A mázok legrégebb nyoma Villani 1295. évi följegyzése, a melyről alább lesz szó.

¹ Lásd T. Nagy Gyula „Turul“ című cikkét a Turul 1883. évi folyamában és Kovachich V. fejezetét.

A XIV. század közepétől kezdve már a hét vágó vonalban állapodtak meg s ezt I. Lajos 1369-ben Kassa városának adott armalisa szövegében minden kétséget kizárólag látjuk, a hol ugyanis az mondatik, hogy: *ac de subtus quatuor Lineas¹ ruffas et totidem albas lateraliter habentis in perpetuum gestare stb.*

A bécsi képes krónika ábráin a zászlók vörössel és fejjérel hétszer vágottak, tehát a fent idézett címerlevél: „*quatuor ruffas et totidem albas*“ szavaival egyező, mert hét vágás-

703. ábra.

sal nyolcz részre van a zászló osztva. S habár a címer-metszők és festők ügyetlenségéből kivételesen itt-ott még az újabb időből is vannak példánk nyolczszoros, hatszoros stb. vágásokra, azért mégis a hétszeri vágást tekinthetjük szabályosnak, annyival inkább, hogy ebben állapodtak meg végleg.

Kétséget nem szenved, hogy a vágások által keletkező zászló- vagy paizsmező-részek mázai: vörös és ezüst, mert egyetlen példánk sincs arra nézve, hogy más mázúaknak ábrá-

¹ Linea alatt nyilvánvaló nem vonalat, hanem a vonalak által határolt paizsmezőrészeket kell érteni.

zolták volna. E tekintetben csak a mázok sorrendjére vonatkozólag látunk ingadozást.

Villani¹ 1295-dik évi följegyzései is azt bizonyítják, hogy a címér mázai vörös és ezüst voltak, s ha leírásában mindenképen lehetne bízni a sorrendet illetőleg is legrégibb adatunk lenne. De a mint az alább közlöttekéből láthatjuk, a címér heraldikai leírása nagyon határozatlan.

„... per farglisi in contro Carlo Martello suo figliuolo re d'Ungheria, e con sua compagnia ducento cavalieri a sproni d'oro, Franceschi, e Provenzali, e del Regno, tutti giovani, vestiti col re d'una partita di scarlatto e verde bruno, e tutti con selle d'una assisa a palafreno rilevate d'ariento e d'oro, coll arme a quartieri a gigli ad oro, e accerchiata rosso e d'argento cioe l'arme d'Ungheria, che pave la piu nobile e ricca compagnia che anche avesse uno giovane re con seco etc.“

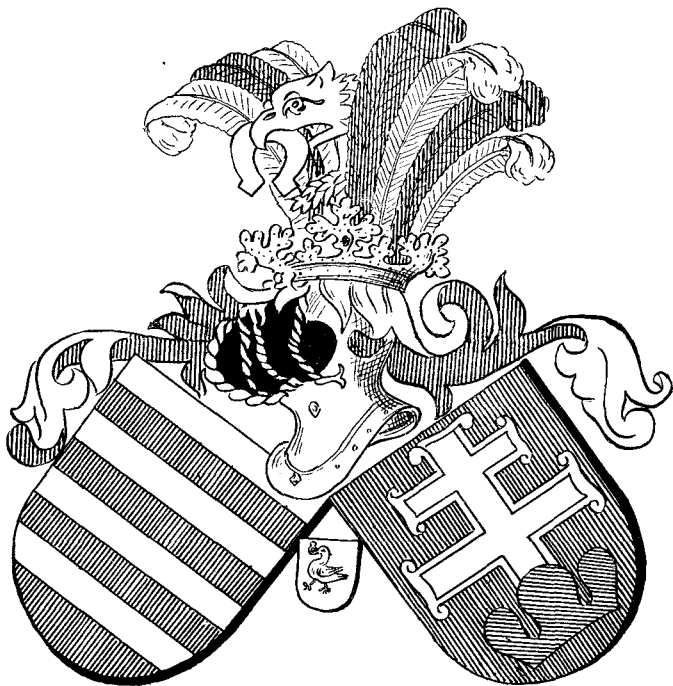
E szavakból a címér szerkezetét nem lehet elképzelni, mert a **quartieri** (paizsmezőnegyedek) ellenmond az **accerchiata** szónak. Nem tudhatjuk, hogy a felnegyedelt paizsban van-e a Magyar és az Anjou címér egyesítve vagy pedig a magyar vágásos paizsra tett boglár paizsban van-e az Anjou címér, mint azt a Turul 1885. évi folyamában olvassuk. A *quartieri* az előbbi föltevést teszi valószínűvé, míg az *accerchiata* a második föltevést látszanék bizonyítani, ha nem tudnók, hogy ezt olaszul „sopra il tutto“ vagy „soprascudo“-val szokták kifejezni.

Nagyon valószínű azonban, hogy Villani „*bordata*“ helyett használja az „*accerchiata*“ szót, mert Gelre herold Armoriáljában 1334—1372 a 396. lapon látjuk Martel Károly testvéröcscsének, János durazói hercegnek és gradinai grófnak címeres pajzsában az Anjou címet fejérrel és vörössel összerovott rájával körülvéve (semé de fleurs de lys d'or á la bordure componé d'argent et de gueules) s azt hiszszük, hogy Sánta Károly és V. István leánya fiai mind ilyen címerrel éltek. Így tehát Martel Károlynak Villanitól

¹ Chroniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani. Vol. I.

leírt czímere is fehérrel és vörössel összerovott rájában mutatja magyar czítermázait, tehát a sorrendre nézve nem igazít útba.

A képes krónika képei, egyet kivéve,¹ mind vörössel és fehérrel vágott zászló- és paizsmezőket mutatnak, tehát a mező

704. ábra.

felső széle és az első osztó vonal közötti legfelsőbb rész vörös, úgyszintén a Züricher Wappenrolléban látható magyar czímer is (703. ábra). Kassa város adománylevelének fent idézett szövege is e sorrendet tartja, de azért vannak középkori czímeremlékeink, a melyeken a fehérrel és vörössel való vágás látszik, tehát a hol az első vágásvonal fölötti rész fehér. Ilyen az armalis szövege ellenére éppen Kassa város czímere (70. és

¹ Nagy Lajos képe. 1. lap.

78. ábrák), s a kassai főtemplom szentségházának XV-ik századbeli magyar címerei is. Továbbá Grünenberg 1483. évi czímerkönyvében Magyarország címere (704. ábra). A mázoknak ezen sorrendjét látjuk még a Batthyányi könyvtár 1377. évi Missaléjának címlapján, a magyar királyok tornaöltözetén, a thorni gymnasium könyvtárában őrzött Corvina codexen (Naldii florentini Epistolae de laudibus Augusti), a versailles-i „Grande Salle des Croisades“ pilléreín, Margit királyné és II. András címeres paizsán, Solis Virgil 1555. évi Wappenbüchleinjában stb.

Így tehát mind a két sorrendre van elég példánk a régi időből, de be kell ismernünk, hogy ha csak a számadatok volnának döntők a vörössel való kezdést kellene kétségtelenül elfogadnunk, mint a hogy a legújabb időben tették is. Ha czímerünkben a vágások egyedül volnának, bele is lehetne nyugodnunk e sorrendbe, mert ez heraldikailag éppen olyan szép, mint az ellenkező. De mert Magyarország címeres paizsa hasított, s a mező hátsó része, melyben az apostoli kereszt látható, szintén vörös, a két sorrend közötti választáskor a heraldikai aesthetika is tekintetbe veendő, ez pedig a mellett szól, hogy a vágott paizsmező felső része ne vörös, hanem fehér legyen, különösen azért, mert a tekintet legelőször is a paizs felső részére esik, s ott az előrész felső tagja s a hátsórész vörös színe összefolyik szemünk előtt, míg, ha az előrész legfelső tagja fehér, rögtön látjuk, hogy a paizs mezeje hasított. És, hogy a hasító vonal végig, a paizs alsó széleig megy, szintén szembeötlő, mert a hátsó rész alja, hol a hármas hegy van, zöld s élesen elválík az előrész legalsó — ez esetben vörös — tagjától. A vágásos czímer eredetének homályos volta lényegesen megnehezíti meghatározását, mindazáltal több mint valószínű, hogy a királyi méltóság jelvénye volt, mert a különböző nemzetségekből származó főméltóságok: a nádorok, országbirák, erdélyi vajdák stb. saját nemzetségi czímerük helyett használták mint tiszti vagy méltósági czímert s utódjaik rendszeren egyesítették saját címereikkel.

Az a körülmény, hogy az Aba nemzetségbeli Mokianus nádor 1282-ben (624. ábra), Amadé nádor (190. ábra), Dózsa nádor (561. ábra), Demeter tárnokmester (191. ábra), Miklós erdélyi vajda, a Vigman nemzetségéből származó Lőrincz vajda

(493. ábra), továbbá a Kacsics nemzetségbeli Tamás vajda (542. ábra) mint méltóságuk jelvényét használták,¹ és hogy ivadékaik nemzetségi címerekkel egyesítették, azt látszik bizonyítani, hogy Imre és II. András pecsétein szintén a királyi méltóság címere van nemzetségi címerekkel egyesítve. E szerint tehát a vágásos címér az Árpádok alatt az volt, a mit ma államecímernek nevezünk.²

Mikor az Árpádház magvaszakadtával egy új dynastia került Magyarország trónjára, a belőle származott királyok pecsétein nem az Árpádházzal való rokonságát akarták documentálni, hanem azt, hogy Magyarország fejedelmei, s így a királyi méltóság címérét kellett saját nemzetségi címerekkel egyesíteni, nem pedig a kihalt dynastiáét. Az Anjouk liliomos címérével a vágásokat látjuk egyesítve, ez is annak a bizonyítéka, hogy a vágásos címér az, a mit ma ország címérének mondunk. E véleményt bizonyítja az is, hogy a magyar korona fenhatósága alá tartozásának kifejezésére, még a XVII. században is, a vágásos címet használták Oláh- és Moldvaország, mint oltalom címet. (Lásd a 21. lapon mondottakat.)

Az apostoli kereszt.

A kettős vagyis apostoli kereszt paizsba foglalva legelőször IV. Béla pecsétén látható s e királytól kezdve Róbert Károlyig kizárólag ezt használták királyaink.

Eredetét Iványi azon keresztre vezeti vissza, a melyet második Sylvester adott Szent Istvánnak. Ezen állítását Szent István életírójának, Hartviknak következő szavaira alapítja: „ab apostolica sede, que premisimus insignia postulavit“... és tovább „cuncta prout fuerunt postulata benigne concessit. Crucem insuper ante regi ferendam velut in signum apostolatus misit. De elfeledi, hogy a *signum* szónak akkor még nem

¹ Lásd Csoma József „Az Ába nemzetség címere“ című tanulmányát Turul 1893.

² Verbőczy Magyarország vágásos címérének eredetéről azt mondja, hogy a régi Pannonia jelvényeiből kölcsönöztetett. Ez éppen olyan tévedés, mint az, a mely szerint Magyarország négy fő folyóját jelképezi. Már Horvát István is rámutatott e tévedésre a Tudományos Gyűjtemény 1833. évi folyamában.

lehetett czímer értelme, mert a czímer fogalmát még nem ismerték. Sokkal hihetőbb Schwartner és Podhraczký nézete, a kik azt állítják, hogy II. András kezdte czímerül használni. E király idejéből nem ismerünk ugyan pecsétet, pénzt vagy más emléket, a melyen az apostoli kereszt mint czímer látható volna, de Pray említi, hogy ő látta II. Andrásnak egy eltört pecsétét, amelyen az apostoli kereszt volt. Ilyen pecsétje II. Andrásnak nem ismeretes s Pray valószínűleg tévedett. Akár tévedett, akár nem, biztos az, hogy a czímerkép a XIII. századnál nem régibb.

Az Árpád-házi királyok pecsétein a kereszt alap nélkül, mintegy lebegve áll a paizsmezőben. Talpa hol egyenesen, hol lilomszerűen vágott, mint a IV. László (680. ábra) és IV. Béla pecsétén. Később hármas ékre hegyezett, mint a Károlyén (541. ábra). V. István neje Erzsébet pecsétén (685. ábra) virágcserepbe van állítva. E czífrázatok csak a metsző önkényétől származnak s heraldikai jelentőségük nincs.

Még később a keresztnek egy tartozéka jut érvényre s ez a hármas halom, a mely a keresztnek naturalistikus járuléka. A kereszt, mint Krisztus urunk kiszenvedésének jelképe, a czímerábrázolók eszébe juttatta egyszersmind azt a helyet is, a melyen a kereszt állott s a hová stacionként Megváltónk fölvitte — a Golgotát. A Golgotának illető ábrázolása korántsem egyedül a magyar czímer keresztjével kapcsolatosan fordul elő, de a lovagrendek keresztjei alatt is látjuk azon alakítás-hoz hasonlóan formálva, a mely Venczel (681. ábra) és Ottó pecsétein látható. Itt a hármas halom lebegő s lebegő azon czímeren is, mely Grünenberg czímeres könyvében közölve van (704. ábra).

A lebegő helyzet úgy látszik nem felelt meg a magyarok ízlésének, a kik a heraldikai fölfogástól idegenkedve már jókor a naturalistikus fölfogás felé hajoltak. Ez az oka, hogy Venczel és Ottó pecséteit kivéve, egy királyi czímeres pecséten sem látjuk a hármas halmok lebegő ábrázolását.

Legrégibb emlékünknél, a melyen a hármas hegy látszik, Ágnes királyné pecsétje (682. ábra), a melyet csak Pray közlése után ismerünk.¹ Ezután következik Nagy Lajos pénze

¹ Ágnes királyné három ismert pecsétén, a melyek a Nemzeti Múzeum galvanoplastikai gyűjteményében láthatók — nincs hármas halom a kereszt alatt.

(694. ábra) s a rendek 1385. évi pecsége (695. ábra). E két utóbbin a hármashalomnak csak két kúpja látszik.

A keresztnek és halomnak máza most már végleg megállapodott. A kereszt t. i. fehér (ezüst), a halom pedig zöld. Kezdetben itt is ingadozás mutatkozott, a mennyiben a bécsi krónika képein a kereszt hol ezüst, hol arany, a halom, hol egygyes, hol hármas, hol zöld, hol fehér, hol arany. Újabb időben a hármas halom középső kúpján mindig leveles korona van s ezen áll az apostoli kereszt. E koronát — mint a kettős kereszt alapját — először látjuk III. András egyik pénzén, de halom nélkül. Itt azonban még nincs heraldikai jelentősége, mert nincs paizsba foglalva. Később Zsigmond 1389—1395. évi felségi pecsétén ismét előfordul az előlap kétoldali paizsocs-káján, de aztán II. Mátyás idejéig nem. E szerint czímerünkbe végleg a XVI. században jutott. Később is megtörtént ugyan, hogy elhagyták, mint I. Lipót egyik pecsétén.

Báró Nyáry Albert a vágásokról és az apostoli kereszttről azt mondja, hogy „amaz (a vágások) a magyar korona alatt egyesített összmonarchiának, emez (az apostoli kereszt) a szorosabb értelemben vett Magyarországnak, illetőleg a nemzet politikai eszméjének kifejezője“. Részemről azt hiszem, hogy e finom megkülönböztetést azok, a kik e czímert fölvették, nem ismerték, s hogy a kereszt is, épp úgy, mint a vágásos czímer, a királyi hatalom jelvénye. A kettő között legfeljebb az a különbség lehet, hogy az előbbeni a világi, az utóbbi pedig az egyházi, vagyis a király legfőbb kegyúri hatalmának heraldikai kifejezője.

Czímerünk e két fő alkotó része, a vágásos paizsmező és az apostoli kereszt között az első helyen felsorolt a régibb. Ezt bizonyítja a nyugati népeknél szokásos elnevezése. — A vágásosat nevezik *ancienne Hongrie*, *Alt-Ungarn* stb.-nek, a kettős keresztet *nouvelle Hongrie*, *Neu-Ungarn* stb.-nek. De nemcsak régibb, de tekintélyesebb is a vágásos czímer, mert ha a kettő együtt fordul elő, a vágásos foglalja el a főhelyet. Az ellenkező elrendezés csak kivételesen fordul elő.

* * *

Az eddig felsorolt czímerek: 1. a vágások és az orosz-lánok, 2. a vágások és 3. az apostoli kereszt, közül a második helyen említett vágások egyedül nem fordulnak elő Árpád-

házbeli királyaink pecsétein, csakis pénzeiken. Az első helyen említettet csak két király: Imre és II. András használta, a harmadikat pedig IV. Bélától kezdve valamennyi király III. Andrásig, őt is beleértve.

A vágások egyesítése a királyi ház nemzetségi czímerével.

A magyar czímer ilyen szerkezetét legelőször Róbert Károly ezüst garasán látjuk s az Anjouházbeli királyok mindenike így metszeti pecsétét.

Ezek után a többi királyaink is egyesítették nemzetségi czímerüket a királyi méltóság czímerével.

A vegyes házbeli királyaink azonban nemcsak nemzetségi czímerüket, hanem azon országokét is egyesítették Magyarország czímerével, a mely fölött uralkodtak vagy a honnan származtak. Így például Zsigmond a brandenburgi sast, a cseh oroszlánt; V. László és I. Mátyás a cseh oroszlánt, Albert a morva sast és az osztrák pólyát; I. Ulászló a lengyel sast és a litván lovast stb.

Czímerünk alkotó részeit a Habsburgházbeli királyaink sokféle összeállításban és sokféle más czímerekkel egyesítve használták. E közjogilag helytelen szerkezetekkel itt bővebben nem fogunk foglalkozni, mert nagyobb részükben Magyarország czímere nem úgy van föltüntetve, mintha önálló országé lenne, hanem úgy mint a németrómai birodalom hegemoniája alá tartozó Habsburgházbeli örökös tartományé.

A vágások és az apostoli kereszt.

A szóban forgó két czímernek hasított paizsban való egyesítése tudunkkal legelőször Nagy Lajos pénzén (694. ábra) s a rendek 1385. évi pecsétén (695. ábra) fordul elő. Fölnegyedelt paizsban is előfordult ugyan, de mert ez nem vált állandóvá, a hasított paizsban való egyesítése pedig mai napig fűntartotta magát, csak az utóbbival fogunk tüzetesebben foglalkozni.

A hasított paizsmező eleje hétszer vágott és pedig a mai megállapodás szerint vörössel és fejjérel. Fentebb a

vágásos címér tárgyalásakor kimutattuk, hogy miért lenne helyesebb a fejjel és vörössel való vágás s megmutattuk, hogy a régi időből erre való precedens esetünk is van elég, ennél fogva mi sem akadályozza, hogy a mázak sorrendjét Magyarország címeres paizsa elejében megváltottassuk. A paizsmező hátsó részét az apostoli ezüst (fejér) kereszt foglalja el, alatta a zöld hármashalom, melynek középső kúpján arany leveles korona van. A paizsmező ezen részére egyéb észrevételünk nincs, mint hogy a hármashalmot ne naturalistikusan formáljuk, hanem úgy, mint azt legrégibb emlékeinken látjuk és a mint a középkorban a Golgotát formálták. Ne gondoljunk a Tátra, Fáttra és Mátrára, mert hazánk e három hegységének semmi köze sincs az apostoli kereszt alapzatául szolgáló halmokhoz. E két dolgot csak a későbbi időben hozták összefüggésbe, későbbben mint Verbőczy élt, a ki bár kereste symbolikus magyarázatát címérünknek s a vágásos címérben a Dunát, Tiszát, Drávát, Szávát vélte látni,¹ még sem mondta e halmokról azt, hogy hazánk három jelentékeny hegységét jelképezi.

Ha valamit jelent s nemcsak azért került a címérbe, mert a naturalistikus észjárású őseink lebegve nem tudták elképzelni a keresztet, úgy nem lehet másnak a jelképe, mint a Golgotának, azon helynek, a hol Krisztus keresztje állott, a melynek emlékezetére van valamennyi kereszt. A Golgotát pedig a legrégibb emlékeken nem naturalistikusan ábrázolták.

Magyarország címérének külső járulécai.

Az oromdíszes sisak. A legrégibb magyar oromdísznek tekinthető az, a mely a Züricher Wappenrolle-ban ábrázolt magyar címér (703. ábra) fölött van. Ez pávatollakból van összeállítva s arról nevezetes, hogy az ország főbb méltóságai fölvelték címérükbe épp úgy, mint a vágásos paizst. Például Lőrincz vajda is viselte sisakján (493. ábra) s az az ismeretlen lovag is, a kinek révén e címér (703. ábra) a Züricher Wappenrollé-ba került, és a ki a magyar király nevében, mint lovagja, vett részt valamely németországi tornában.

¹ Hármaskönyv I. rész 11. czikk.

Ezenkívül még csak az Anjouk magyar oromdíszt és sisakjait ismerjük. Ezek között van zászlós (486. ábra), strucz tollas (488. ábra) és végre a csőrében patkót tartó strucz. Ez utóbival fogunk tüzetesen foglalkozni, mert erről közönségesen azt tartják, hogy az Anjouk magyar ágának oromdísze, a többiek pedig csak ritkán használtattak s nem állandósodtak meg.

Ezen oromdísznek eredetét még csak megközelítőleg sem tudjuk meghatározni. Míg a pávatollakról valószínűnek látszik, hogy magyar eredetű, mert a pávatoll kedvelt motivuma a régi magyar ornamentikának, addig a struczfej nagyon is internationalis jellegű. Suchenwirt Péter, XIV. századbéli herold műveinek kiadója, Primisser azt mondja ugyan, hogy ezen oromdész keletkezésének az az oka, hogy Róbert Károlynak volt egy struczmadara, a melyet maga etetett, de ennél valószínűbb az, hogy Róbert Károly azért tartott struczot és azért kedvelte, mert oromdísze az volt.

Az Anjouk czímerének és oromdíszeének pontos leírását egy Nagy Lajos korabeli heroldnak, Suchenwirt Péternek egykorú „Von Chunik Ludwig von Ungerlant“¹ című verses költeményében olvashatjuk. Az idevonatkozó rész így hangzik:

— — — — —
 Ain part di geit liechten schein
 Von perlein chlar und von rubein,
 Purliert, acht stukeh sind dar gelait
 In parraweiz und vol berait,
 Di ander part ist hymel pla,
 Dar auf reichlich getziret da
 Sind lilygen reich von gold erhaben
 Gestrewt, di dikche stewart gaben
 Den wappen mit ir reichen prehen,
 Die liepleich wol sind an zesehen.
 Seinz helmes dach gechrönet
 Mit gold ist reich beschönet,

¹ Peter Suchenwirt's Werke aus dem vierzehnten Jahrhunderte. Ein Beytrag zur Zeit- und Sittengeschichte. Zum ersten Mahle in der Ursprache aus Handschriften herausgegeben und mit einer Einleitung, historischen Bemerkungen und einem Wörterbuche begleitet von Alois Primisser, Custos des kk. Münz- und Antiken-Cabinettes und der kk. Ambraser-Sammlung. Wien, 1827. Druck und Verlag von J. B. Walldhauser.

Dar in leit manich edel stain
 Verworchet und auch polliret rain ;
 Tzwo strauzzen vedern in der chron
 Gestakeht, da tzwischen sicht man schon
 Den strauzzen hals hermleinen,
 Sein augen von rubeinen
 Glesten gen der veinde schar,
 Der snabel ist von golde gar.
 Dar inn er fürt ze preisen
 Gestalt, als ein hüfeysen
 Gepogen chlar von golde vein
 Gchrönet ist daz hawbet sein
 Mit golde reich. Nu merkehet
 Wi er mit ern sterkchet
 Dy wappen und der chreyen schal.
 Der gernden mund auch nie verhal
 In Ungerlant chunich Ludweig :
 Er hat gepent strazz unde steig
 Die tzu den ern laitten,
 Sein lob daz wil ich praitten :
 Hurta, Hurta, Ungerlant,
 Dein chrey den pesten ist bechant !

Ez magyarul szabad fordításban, a szóvirágokat elhagyva a következő:

A két részre hasított paizs egyik felében, mely gyönggyel és rubinttal van ékesítve, nyolcz fehér és vörös vízszintes rész látszik, a melyek gerendánként (pólyánként) csiszoltak. A másik rész égszínkék s benne aranyliliomok dombrodznak ki. Aranykoronás sisakjának ormán két strucz toll között *hermelinmázú* aranykoronás strucznyak látszik, szemei rubinból valók, csőre aranyos s aranypatkót tart.

Struczfej oromdísz látunk az angol heraldikában s a strucz toll oromdísz, mely Hennegau hűbér birtoka Ostrevant grófság czímeréből került a walesi herczeg birtokába, eleintén mint badge, később mint oromdísz, szintén előfordul, úgyszólván minden nemzet heraldikájában. — A struczot annyira becsülte Nagy Lajos, hogy czímerképül is használta pecsétjén 1363.

A mi czímeremlékeink közül — a melyen ezen oromdísz látható — Róbert Károly pénze a legrégibb (467. ábra). Ehhez hasonló látszik Nagy Lajos sírkő töredékén (533. ábra) s az ezen királytól Aachen városának ajándékozott, általános ismert csattokon is. Használta ezen oromdísz még I. Mária királyné

is titkos pecsétjén.¹ — Aztán a sisak és oromdís divatját multa a fejedelmi pecséteken, hogy helyet adjon a királyi koronának.

A *korona*. Országunk czímeres paizsa fölött eleintén nem a Szent István koronáját alkalmazták, hanem a nyílt, leveles koronát, a melynek alakját ismerjük a sisakkoronákból. De ez nemcsak nálunk volt így, hanem a többi országban is, hol, a német császárt kivéve, minden fejedelem a heraldikai koronát ábrázoltatta czímere fölött.

Franciaországban II. Henrik (1547—1559), Spanyolországban V. Ferdinánd (1480) alkalmazta legelőször a zárt koronát heraldikailag.² Nálunk I. Mátyás 1470. évi pecsétjén látjuk először. Tehát a zárt koronát — de nem a Szent István-félt — magyar király használta legelőször heraldikailag.

Lássuk azon emlékeket chronologiai sorrendben, a melyeken a czímeres paizs fölött korona van:

Az ország rendének pecsége 1385. Nyílt leveles korona (695. ábra).

V. László pecsége. Nyílt leveles korona (87. ábra).

I. Mátyás titkos pecsége. Nyílt leveles. (Pray. Sint. Hist. de Sig. T. XII. 6.)

I. Mátyás pecsége 1470. évi oklevelen. Pántos, zárt korona. (Pray. Sint. Hist. de Sig. T. XIII. 2.)

I. Mátyás pecsége 1473. évi oklevelen. Nyílt, leveles korona. (Pray. Sint. Hist. de Sig. T. XII. 7.)

I. Mátyás pecsége 1477. évi oklevelen. Pántos, zárt korona. (85. ábra).

I. Mátyás pecsége 1489. évi oklevelen. Nyílt, leveles korona. (Pray. Sint. Hist. de Sig. T. XIII. 3.)

II. Ulászló pecségei 1491., 1506., 1511. évi okleveleken, a melyeken a zárt korona már a szent korona képét látszik mutatni.

II. Mátyás 1608. évi koronázási érmén már a szent korona látszik (705. ábra), úgyszintén a Bethlen Gábor királyi pecsétjén is (706. ábra).

¹ Azt hiszem, hogy a régi francia és angol armoriálokban, czímerkercsekben megtalálunk ezen oromdísznek a nyomát és pedig vagy az 1060-ban kihalt, Anjouk vagy a Gatinais nemzetségből való Anjouk czímerében, vagy Róbert Károly valamely anyai őse czímerében.

² Br. Nyáry Albert: A Herald. Vezérfonala.

igazi paizstartónak, hanem inkább a pecsét üres felületét kitöltő ékességnek.

Nagy Lajos pecsétén 1365-ből a trón melletti két kis paizst lebegő geniusok tartják.

Zsigmond 1389—1395. évi pecsétein egy növekvő angyal, 1432—36. évi pecsétein szintén angyalok a paizstartók.

Ettől az időtől kezdve kevés kivétellel angyalok a paizstartók a XV. századbéli ország-czímerai mellett. Kivétel az V. László pecsége (87. ábra), melyen két madár (sólyom) a paizstartó.

A XV-ik században megállapodott ezen paizstartókat használta Mária Terézia is és ezóta ezek tekinthetők Magyarország rendszeresített paizstartójának.

* * *

Az ország czímerének mai alakját az 1874. évi kir. rendelet alapította meg. E szerint van háromféle czímer, ú. m.: kis-, közép- és nagy czímer.

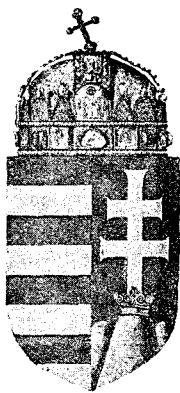
A *kis czímer* (707. ábra) hasított paizs, elül: vörössel és fejjel hétszer vágott, hátul: vörös mezőben ezüst apostoli kereszt, mely zöld hármás halom arany koronás középső kúpjára van állítva.

A *közép czímer* (708. ábra) felnegyedelt paizs, boglárpaizszsal, melyben a kis czímer látható és alul benyuló ékkel. 1. Kék mezőben 2. 1 = 3 koronás arany oroszlánfej (Dalmácia). 2. fejjel és vörössel öt sorban koczkás (Horvátország). 3. Kék mezőben ezüsttel szegélyezett hullámos vörös pályán futó nyest, felül két arany csillag (Szlavonia). 4. Vörös keskeny pályával osztott, felül kék, alul arany paizsmező. Felül növekvő fekete sas, jobbról arany naptól, balról ezüst holdsarlótól kísérve, alul 4. 3 = 7 vörös bástya (Erdély). A beékelésben: vörösben víztől környezett lapos sziklán kétfejű fekete sas, feje fölött hercegi korona, lábai alatt feldőlt korsó (Fiume).

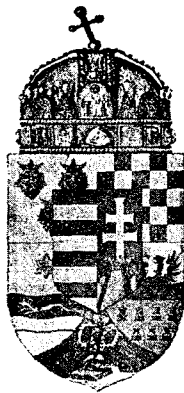
A *nagy czímer* (709. ábra) felnegyedelt paizs szív- és boglárpaizszsal, alul beékeléssel. A boglárpaizsban vörös czölöp ezüst pályával vágva (Ausztia), elül aranyban vörös oroszlán (a kihalt Habsburg), hátul vörös harántpályán három sasocska (Lotharingia). 1. 2. 3. 4. a szívpaizs és a beékelés olyan, mint a középczímerben.

Mindhárom czímeres paizs fölött Szent István koronája s a nagy czímer mellett két lebegő angyal van mint paizstartó.

Most, hogy az ország czímerének alkotó részeit ismerjüks tudjuk, hogy közülök mi maradt meg Magyarország mai czímerében, vizsgáljuk meg, hogy ezen alkotó részek mai

707. ábra

708. ábra.

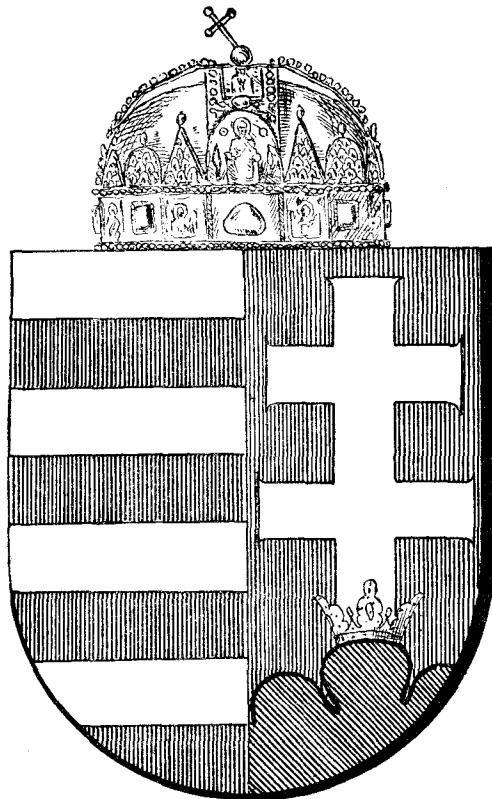

709. ábra.

ábrázolása megfelel-e a történelmi fejlődés, a heraldika és az esztetika szabályainak. Vessünk egy tekintetet az 707., 708. és 709. ábrákra, melyek mai hivatalos czímerünket mutatják.

A történelmi fejlődésnek megfelelnek, mert nincs bennök semmi olyas, a minnek emléke több százados ne lenne, a heraldika szabályainak is megfelel belső elrendezésük, kivéven a hármas hegyet, a melyet stylizálni kellene, de ellenkezik

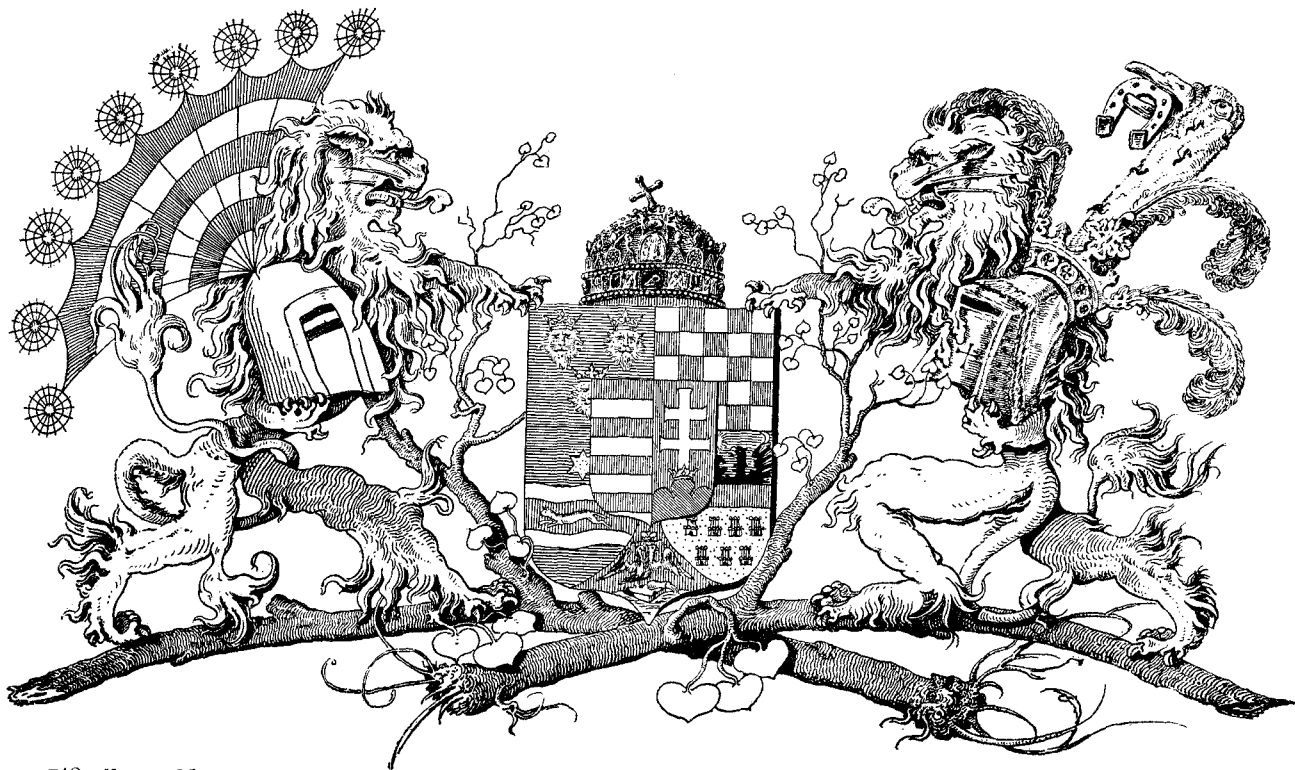
vele a korona és paizs közötti nagyságviszony, a mennyiben a korona éppen olyan széles, mint a paizs; holott a korona szélességének a paizs szélességéhez úgy kell arányulnia, mint 1:3-hoz (lásd a 258. lapon mondottakat). Az aesthetika ellen sem vét, mert a hasított paizsmező mindkét felében a szem-

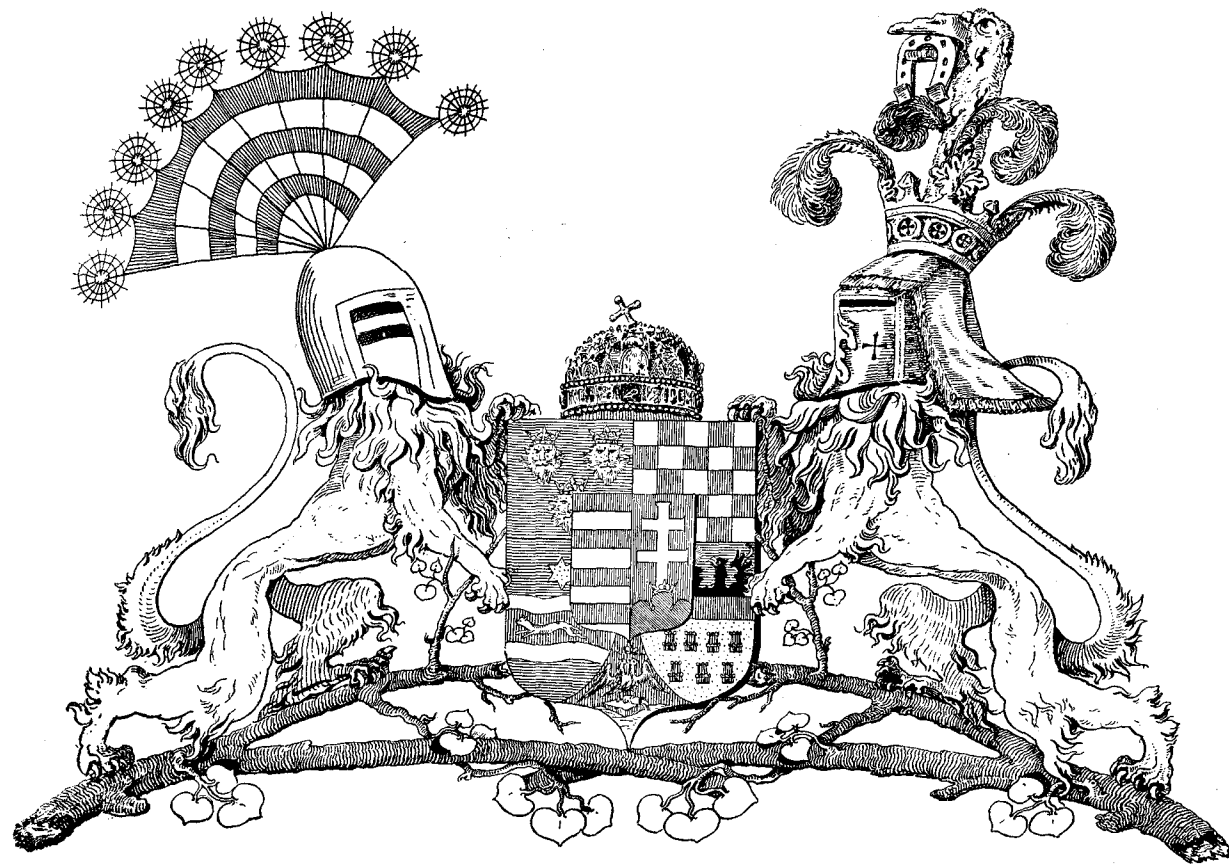
710. ábra.

nek tetsző alakok s egymással jól összeillő mázok fordulnak elő, csakis az előrész mázai sorrendjében volna az aesthetikának kívánni valója s ez az, hogy a legfelsőbb rész fehér legyen (lásd a 386. és 387. lapon mondottakat). A 710. ábra így reconstruálva mutatja czímerünket.

A közép- és nagy czímer szerkezetére vonatkozólag tartozkodunk a nézetnyilvánítástól, mert ez nem a heraldika, hanem a közjog körébe tartozik, csak azt jegyezzük meg,

712. ábra. Magyarország középcímerének tervezete. Paizstartók az Árpádház oroszlánai, melyek a legrégibb oromdiszes sisakot és az Anjoukét tartják.

711. ábra. Magyarország középczímerének tervezete. Paizstartók az Árpádház oroszlánai, fejükön a legrégibb magyar oromdíszes sisakkal s az Anjouk ismert oromdíszes sisakjával.

hogy a kis czímer megváltoztatására vonatkozó indítványunk ennél is tekintetbe volna veendő.

Végre sajnálnunk lehet, hogy első királyi házunk, az Árpádok, czímerképe és a legrégibb oromdíszünk továbbá az Anjouké is nyomtalanul eltűntek czímerünkől. Tudjuk, hogy különben is meglehetősen túlterhelt czímerünket ezen czímerképekkel megbővíteni nagy nehézségekbe ütközik, mind a mellett azt hiszem, hogy van megoldás. És pedig nézetem szerint a következő: az Árpádház oroszlánjait lehetne paizstartókul alkalmazni s az egyikkel legrégibb oromdíszes sisakunkat, a másikkal az Anjoukét lehetne tartatni, úgy mint az az 711. és 712. ábrákon látható. Az angyalok kiszorulnának, de helyet adnának oly elemeknek, a melyek szorosabb történelmi összefüggésben állanak czímerünkkel, mint ők és a melyek ennél fogva magyarabb paizstartók, mint az angyalok, a melyek nagyon is internationalis jellegűek.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Nemesség.

Az első államok megalakulásakor azon nemzet, a mely e szervezkedést véghez vitte, két részre oszlott: a kormányzókra és a kormányzottakra. Az erősebbek és élelmesebbek voltak a kormányzó osztály, a kormányzottak pedig a gyöngébbek és oltalomra, gyámságra szorultak. Azonban az államok nemcsak így alakultak, hanem úgy is, hogy valamely hódító nemzet vagy törzs összeolvadt azzal, a melyet meghódított. Ez esetben a hódító nemzet tagjai voltak a kormányzó osztály. Ők intézték az állami ügyeket s a honvédelem is az ő hatáskörükbe tartozott. Működésük oltalma alatt végezte békés foglalkozását a lakosságnak ezen osztályba nem tartozó része, s oltalmuk és gyámságuk alatt gyarapodott. Ennek fejében a kormányzó osztály bizonyos kiváltságokat élvezett.

Mivel az államok megalakulása nem egyforma viszonyok közt ment végbe, a kormányzó osztályok eredete és jellege sem egyforma mindenütt. Néhol békés fejlődésnek szülötte, mint a francia- és németországi nemesség, máshol pedig erőszak, hódítás és mások leigázása útján alakult meg, mint Lakedemonban, a hol az Olimpus tájékaról délfelé húzódó dörök az achaji népek meghódítása után kiváltságos osztálylyá váltak.

Eleintén a hódítók a meghódítottakkal nem vegyültek össze s ezért mindaddig, míg ez megtörtént, inkább kormányzó törzsnek, mint kormányzó osztálynak nevezhetők.

Az európai — nemességnek nevezett — kormányzó osztályok megalakulása a feudális rendszer alapján történt, de mert e rendszer egy helyen jobban kifejlődött, mint a másutt, a nemesség jellege sem egyforma mindenütt.

Eleintén a nemesség a nem nemeseiktől majdnem áthághatatlan korláttal zárkózott el s csak a nemesek leszármazói által gyarapodott. Később a két osztály közötti határon való átlépést lehetővé tették, a mennyiben a fejedelmek bizonyos érdemeket megnemesítéssel jutalmaztak meg. E megnemesítés eleintén nemesi jószág (földbirtok) adományozása által történt s csak jóval később nélküle, egyedül a nemesi czímer és kiváltságok adományozásával. Az előbb említett módon megnemesítetteket nevezik adományos nemeseknek, az utóbbiakat diplomás nemeseknek vagy armalistáknak.

Jelenleg a nemesség, többé-kevésbé, már csak társadalmi jelentőséggel bír, mert az 1789-iki francia forradalom eszméinek érvényre jutásával a nemesség mindenütt megszűnt kormányzó osztály lenni. Néhol kényszerűségből, néhol — mint nálunk — a nemesség saját akaratából. Megmaradt csekély jelentőségű kiváltságai: a nemesi cím, czímer és előnév kizárólagos használati joga; és a hitbizományok alakítására való jogosultság; továbbá némely lovagrendnek csak nemes ember lehet tagja és bizonyos udvari méltóságok címére csak a nemesség tagjai jogosultak, végre bizonyos alapítványok élvezetére való jog is csak őket illeti meg. Azonban a nemesség körén belül is alakultak fokozatok. Vannak rangczímes és rangcím nélküli nemesek. Előbbieket — nálunk — főuraknak, utóbbiakat köznemeseknek nevezik. A főrendeknek néhol — például Magyarországon — egy nagyobb jelentőségű közjogi kiváltságuk is van, s ez az, hogy születésüknél fogva van ülés- és szavazatjoguk az országgyűlés főrendi házában, ha vagyoni qualificatióval rendelkeznek. A köznemesek társadalmi állása egyenlő, habár eredetükre nézve, egymás között különbözők, mert a mint láttuk, vannak ősnemes¹ és adományos

¹ Az ősnemesség elnevezés nálunk idegenszerű és csakis azért nevezük így azokat, a kik nem királyi adomány alapján bírnak nemesi birtokot, mert a „*jus prime occupationis*“ féle megkülönböztetés hibás föltevésre vezethet, a mint azt utóbb látni fogjuk. Az „ősnemes“ jelzővel azt akarjuk kifejezni, a mit a francia az *immémorable*-al. Lásd a 425. lapon mondotakat és nem azt, a mit a német az „*Uradel*“ névvel, a melylyel mindazokat nevezik, a kik néhány nemesöst ki tudnak mutatni, mint például a kamarások. Megjegyzendő azonban, hogy az általunk ősnemeseknek nevezett családoknak s a donatiós nemeseknek egy és ugyanazon kiváltságaik voltak.

nemesek, a kik régi kiváltságaik eltörlése előtt, nemesi birtoknak voltak szabad urai s vannak továbbá diplomás nemesek, a kik nemesi birtokot nem kaptak adományul. Mindnyájan csak a fentebb elősorolt egyenlő kiváltságokban részesülnek és sem czímben, sem rangban, sem semmi látható jellel nem különböznek egymástól. Ujabban az armalistáknak is van birtoknévvel kapcsolatos előnevük, mint a nemesi birtokok volt szabad urainak.

Lássuk Európa nevezetesebb nemzetei nemességének eredetét, szervezetét s jellegét.

1. Magyarország.

A magyar nemesség eredete és szerzésének módja. Verbőczy „*Hármas könyvé*”-ben, jogi-irodalmunk e legjelesebb művében,— mely jogtörténeti fontosságát örök időn át meg fogja tartani — nemességünk eredetéről azt mondja, hogy: „ámbar a tudósok közös véleménye szerint nemes az, a kit saját érdeme megnemesít, mind a mellett is, czélunkhoz képest a nemesség, a melyet többnyire a szabadok elnevezése alatt is szoktak érteni, úgy mondják, hogy eredetileg a húnok és magyarok közt keletkezett, miután ezek Scythiából Pannoniába nyomultak, a melyet most változott néven az ittlakó magyaroktól Magyarországnak neveznek“.

Elmondja ugyan itt, hogy eredetileg minden magyar ember nemes volt, mert mindenik Hunortól és Magortól — tehát egy bölcsőből — származott, s csak azok lettek a magyarok közül büntetésképen parasztokká, a kik az egész közönséget érdeklő általános felkelésben részt venni vonakodtak. E szerint tehát a honfoglaló magyarok s leszármazói — mint Lakedemonban a dórok — kormányzó kiváltságos szabad osztály — nemesek voltak. A nemesség adományozásának jogára nézve pedig arra tanít, hogy miután a magyarok kereszténynyé, katholikussá lettek és Istvánt, a későbbi szent királyt „önként királyukká választották és meg is koronázták: a nemesítésnek s következtetéskepen a nemeseket ékesítő és a nem nemesektől megkülönböztető birtok adományozásának jogát s teljes hatalmát az uralkodással és országlással együtt *a község a*

maga akaratából; az ország szent koronájának joghatósága alá helyezte és következképen fejedelmünkre és királyunkra ruházta; ettől fogva ő tőle ered minden nemesítés és e két dolog (a hatalom átruházása és a nemesítés) mintegy viszonyos átruházásnál és a kölcsönösségnél fogva, annyira szorosan függ egymástól mindenha, hogy egyiket a másiktól különválasztani és elszakítani nem lehet s egyik a másik nélkül nem történhetik.“ Ugyancsak a „Hármas könyv“ I. Rész 4-ik czímében a nemesség szerzésre nézve az van mondva, hogy: „a valószínű nemességet tehát katonai étellel és tudománynyal meg egyéb lelki és testi adományokkal és erényekkel lehet megszerezni. Mert mihelyt fejedelmünk bármely állapotú embert jeles tetteiért és szolgálataiért várral vagy mezővárossal akár pedig majorral vagy más birtokjoggal megajándékoz, az a fejedelemnek ilyen adománya által (ha ezt törvényes beiktatás követi, I. Rész 32. czím) azonnal valószínű nemessé lesz és a parasztság állapotának minden ígája alól kikerül.“

Azok, a kik nem származtak ősidőktől fogva nemesi jogokat élvező nemesi szabad földbirtokot bíró családból, ötféleképen szerezhették meg a nemességet; és pedig

1. *királyi adomány útján*;
2. *czímeres levél adományozása által*;
3. *fiúsítás által*;
4. *örökbefogadás útján és*
5. *honfiúsítás által.*

A *királyi adományozás* csak akkor volt érvényes, ha megkoronázott királytól eredt. Ha az adományozás a király megkoronázása előtti időből származott, csak akkor vált érvényessé, ha azt utólag megerősítette.¹

I. Ulászló adományai e megerősítés elmulasztása miatt érvénytelenek.² Némely esetben azonban nem királytól származó adományozásokat is érvényeseknek ismer el a törvény, így Hunyadi János azon adományait, a melyek nem kormányzósága előtt vagy letelte után keltek.³

Ez a törvényes megállapodás némi változáson ment át Erdély különválása idején, a mikor az erdélyi fejedelem jog-

¹ 1464. évi 23-ik és 1563. évi 64-ik törvénczikk.

² 1453-ik évi 5-ik törvénczikk.

³ Verbőczy „Hármas könyv“ II. Rész 14. czím.

érvényesen adományozhatott nemességet, nemcsak a szorosan vett Erdély területén, de az úgynevezett partiumban is. Ezt elismeri: az 1595. évi prágai békekötés 2. cikke, az 1609. évi 8-ik törvényczikk. III. Károly 1735. évi február 11-én, Mária Terézia 1750. december 22-én kelt rendelete. Érvényesek voltak némely erdélyi fejedelemnek adományozásai még a nekik életfogytiglan átengedett Abaúj, Zemplén, Borsod, Szatmár, Szabolcs, Ugocsa és Bereg vármegyékben is azon megkötéssel, hogy végérvényessé csak a királyi megerősítés által váltak.

Az adományozásnak különböző nemei:

A *királyi adomány* (donatio) a Hármaskönyv I. Rész 13. czíme szerint kétféle, tudniillik *tiszta* és *vegyes* (donatio pura és donatio mixta). A *tiszta* adomány az, melylyel a fejedelem az ország szent koronájának joghatósága alá törvényesen került birtokjogokat, szolgálatok vagy kitűnő érdemék fejében, valakire örökösen átruház. *Vegyes* adománynak pedig az nevezetik, a melynek elnyeréséhez a szolgálatokon felül még valamely pénzösszegnek fizetése is járul. Megkülönböztetendő még a *királyi kézből történt adomány*, melynek tárgya a korona birtokában lévő jószág volt; a *peres adomány*, melynek tárgyára nézve a fiscusra való visszaháramlás esete már beállott ugyan, de azt még nem foglalta el s az előbbi birtokostól még ki kellett perelni; az *új adomány*, melyre akkor volt szükség, a mikor az illetőnek joga a birtokra kétes volt; a *fegyverjog czíme alatti adomány*, mely az országnak a törököktől visszafoglalt részeiben adatott s a melyért az adományosnak, a hadi költségek fedezésére, díjat kellett a kincstárba fizetni. A *nádori adomány* nem tartozik ide, mert a nádor mint helytartó csak nemesnek adományozhatott, nem nemesnek pedig nem, mert az az adományozás által nemessé vált volna, a nemesítés pedig a királynak kizárólagos joga volt.

Czímeres levél (armalis) adományozása által csak akkor vált az illető nemessé, ha az armalis szövegében világosan meg volt említve a nemesség adományozása is, továbbá ha privilegium formában adatott ki és ha egy év leforgása alatt kihirdették. Az armalis, vagyis czímerlevél nevét a czímertől vette, a mely benne adományoztatott. Hogy a czímerlevél, ha szövegében a megnevesítés nem volt megemlítve, nem nemesí-

tett, látszik Verbőczynek következő soraiból: „sok polgárnak és közrendű embernek van a fejedelemtől nyert czímere, de azért nem számítjuk a nemesek közé.“¹

A *fiúsítás* (praeffectio) olyan királyi privilegium, a melynél fogva a fiúágat illető nemesi jószág valamely nemes utolsó físarjának leányára vagy nőtestvérére száll, s ennek gyermekeit — ha férje nem volt nemes — nemessé teszi. A fiúsítással az illetőre szállott fiúágat illető birtok ezentul is ilyen természetű maradt.

Az *örökbefogadás* (adoptio) olyan örökösödési szerződés, a mely által valaki vagyonát, nevét, nemességét, czímerét stb. az örökbefogadottra hagyja. Ez azonban csak királyi jóváhagyással történhetik meg s érvényességét veszti, ha az örökbefogadónak gyermeke születik.

Az *ünnepestes honfiúsítást*² (indigenatus solennis) megadni csak a koronázott királynak van joga és pedig csak az országgyűlés tudtával és hozzájárulásával. Kellékei: az *ünnepestes eskű*, melyben a honfiúsított Magyarország törvényeinek pontos megtartását és az országos érdekeknek megvédelmezését fogadja. Ezen eskű a Liber Regiusba bejegyeztetett. A *honfiúsítási oklevél kiállítása*. A *honfiúsítási díj befizetése* és végre a *honfiúsításnak törvénybe iktatása*.

Az ünnepestes honfiúsítás által az idegen magyar nemes lett s esetleges bárói, grófi stb. czímeit használhatta ugyan, de a főrendi vagy felső házban ülési és szavazati joga csak akkor volt, ha ez a honfiúsítási oklevélben világosan ki volt mondva.

A magyar nemesség kiváltságai és jellege.

1848-ig a nemességnek nálunk következő kiváltságai voltak:

1. törvényes idézés nélkül nemes embert elfogni és letartóztatni nem lehetett;³ 2. a nemes ember csak a törvé-

¹ Verbőczy „Hármas könyv“ I. Rész 6. cím.

² Az egyszerű honfiúsítás (incolatus, indigenatus simplex) nem nemesít.

³ Verbőczy „Hármas könyve“ I. R. 9. cím. 1222. törv. 2. cz. 1439. törv. 27. cz. 1723. törv. 5. cz.

nyes fejedelem alatt állott és a király sem háboríthatta, a törvény útján kívül és kihallgatás nélkül, sem személyében sem vagyonában;¹ 3. a nemesek törvényes jogaikkal s földbirtokaik határán belül minden jövedelmükkel tetszésük szerint mindenkor szabadon élhettek, mindennemű jobbágyi szolgálat, adakozás alól, rovás s egyéb adó, vám és harminczad fizetésétől teljesen mentesek voltak, csupán az ország védelmére tartoztak katonáskodni;² 4. a fegyveres ellenszegülési jog, a nélkül, hogy a hűtlenség vétkébe esnének, ha valamely király a nemesi jogok ellenére tenni merészelné.³ E kiváltság az 1687. évi 4-ik törvényczikkkel eltöröltetett. 5. A minden egyes nemes embert megillető törvényhozási jog, a mely szerint az országgyűlésen fejenként megjelenhetett a nemesség.⁴ Később azonban, fölszaporodásuk miatt elhatároztatott, hogy törvényhozási jogukat csak követeik által gyakorolhatják.⁵ Szórványosan már I. Mária és I. Mátyás idejében is voltak olyan országgyűlések, a melyeken a nemesség nem fejenként jelent meg.

Azon intézkedés által, a mely szerint a király valamely nemes család fiágának kihalásával a koronára szállott nemesi birtokot jutalmul másnak adományozhatta s ez által bármely állapotú embert megnemesíthetett, a magyar nemesség némileg a nyugateurópai feudális nemességhez lett hasonlóvá, de ettől mégis sokban különbözött, mert hazánkban a feudalismus abban az értelemben, mint azt rendesen venni szokták, soha sem alakult meg. A nemesség nálunk (mint azt Pauler Gyula „A magyar nemzet története“ című munkájában mondja) adomány birtokát úgy tekintette, mint jutalmat a mult tetteiért, a mely a jövőre nézve semmi kötelezettséget sem rótt reá. Nem tekintette magát hűbéresnek, hanem függetlennek. Különben is nálunk a föld adományozással a király nem ruházott fejedelmi jogokat az adományosra, mint külföldön,⁶ olyan

¹ Verbőczy „Hármas könyve“ I. R. 9. cím. 1492. törv. 11. és 12., 1563. törv. 22. 1613. törv. 34. és 1723. törv. 5. cz.

² 1222. törv. 7-ik, 1557. törv. 16-ik, 1618. törv. 58-ik, 1635. törv. 46-ik, 1638. törv. 44-ik, 1715. törv. 8-ik, 1723. törv. 14. és 92. cz.

³ 1222. törv. 31. cz.

⁴ 1458. évi 13-ik, 1495. évi 27. t.-cz.

⁵ 1647. évi 134., 135. és az 1715. évi 47. t.-cz.

⁶ Pauler Gyula „A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt“.

jogokat, a melyek a központi hatalom gyöngülését s az államban kis államok keletkezését vonják maguk után. Magyarországon a királyi, a központi hatalom még a gyöngye királyok alatt sem forgácsolódott szét s azoknak az olygarcháknak sem sikerült az állam egységét megbontani, a kik a nyugatiak példájára oly szívesen tekintették volna magukat souverainnek.

Egy nemesnek sem volt nálunk a törvényben gyökerező több joga, mint a másiknak s a nemesség keretén belül — mint azt hazánk jogviszonyainak egy kitűnő ismerőjétől hallottam — lehet mondani valóságos demokratia volt. Az a hatalom, melyet a törvények ellenére, egyik vagy másik, egyéni tulajdonaival vagy vagyonával kitűnő nemes, magához ragadott, nem vált családjában örökössé. Minden magyar nemes a szent koronának volt tagja és *közvetlen a király alá tartozott*, közvetett nemesség (mint Németországban a Reichsmittelbar) nálunk nem volt sem Mohács előtt, sem azután.

A különböző intézményű államok nemesei között bajos párhuzamot vonni és a magyar adományos nemest legfőlebb a német Reichsfreiherekhez lehet hasonlítani, a mennyiben földbirtokuknak szabad urai voltak ezek, úgy mint azok s közvetlen csak a fejedelem hatalma alatt állottak. De különböztek a Reichsfreiherektől abban, hogy az ország törvényei szerint különösen a kiváltságaikat megerősítő 1222. évi aranybulla határozatai és későbbi törvények szerint az ország határain kívül viselt háborúban — ingyen — nem tartoztak a királyt követni.

A magyar nemesek között legfeljebb a származásra nézve lehetett különbséget tenni. Azt, a ki ősi — nem ismert természetű — jogon bírta szabad birtokát, megkülönböztetvén attól, a ki királyi adomány alapján bírta.

Előbbi ősnemeseknek volna nevezhető, mert családja nemesi jogokkal élt, szabad nemesi földterületet bírt, emlékezet előtti időtől fogva s ezt — legalább tudtunkkal — nem fejedelem adományozta. Az ilyen ismeretlen jogon szerzett, emlékezet előtti időből származó birtokot általában első foglalási jogon szerzettnek szokták mondani. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezekről korántsem tudjuk biztosan azt, hogy az ily birtok tulajdonosának őse Árpáddal jött volna be és az általános foglalás közben magának e területet kikanyarította.

Legfeljebb azt tudjuk biztosan, hogy e birtokot az illető család a hiteles oklevelek tanúsága szerint, legrégibb okleveleink keltének idejében már bírta s reá adományt — haneha új adományt — nem kapott.

Főúr vagy főnemes régente csak az volt, a ki vagyona, tehetsége vagy mind a kettő által kiváló tisztséget vagy a társadalmi életben nagy tekintélyt vívott ki magának. A főuraság nem volt örökölhető s hogy ne lehessen, törvényben gondoskodtak róla. Az aranybulla XVI. cikkében a király fogadja, hogy „örökbe nem adunk egész vármegyét, sem egyéb királyi tisztet“. Ha egy főúrnak fia elvesztegette vagyonát vagy nem jutott főtisztségre, semmi tekintetben sem különbözött a többi nemestől.

Természetes azonban, hogy a gazdagabbak, azok a kiknek apja, vagy a kik maguk olyan tisztséget viseltek, mely őket a király közvetlen környezetéhez csatolta, nagyobb tekintélyt élveztek, és külön cast formálásra mutattak igyekezetet, mint a szegényebbek és tisztség nélküliek, habár nemességre s jogra nézve tőlük nem különböztek. Ebben az értelemben már a XIII. század vége felé is alakult egy bizonyos főbb aristocratia, melyet azonban a nyugateurópaiakhoz már csak azért sem lehet hasonlítani, hogy sem rangjuk, sem ebből folyó tekintélyük nem ment át örökségkép leszármazóikra. E tekintélyt élvezőket — mint Pauler Gyula mondja „méltóságukat és hatalmukat tekintve, többre lehet becsülni, mint másokat, de nemességükre nézve egyenlők azon nemesség tagjaival, melyet „a királyi kegy már egy század óta (V. István korát véve alapul) új meg új érdemes, harczias elemekkel szaporított, de gazdaggá nem tőn, mely jobbára ősi jószágán ült és olyannak tartá magát, akár a hét magyar ivadéka, mert elei foglalták el az országot.“¹

Ez mindaddig volt így, míg a Habsburgok alatt a főuraság nem tisztségi, hanem rendfokozati címekkel, herczeg, gróf, báró nem kezdett jelölni s a címek nem öröklődtek át a leszármazókra. E címek azonban nem voltak magyar, hanem német birodalmi címek.

Azelőtt voltak a nemesség soraiból kiemelkedő egyes

¹ Pauler Gyula „A Magyar nemzet története“.

főúri személyek, de olyan főnemesi, főúri osztály, a melynek tagjai születésüknél fogva jutottak belé — nem.

A szentgyörgyi grófok grófi czíme német birodalmi eredetű, mint a Kanizsaiak neuburgi grófsága s nálunk e czímet nekik és másoknak, mint például a fraknói grófoknak a közéletben — minden törvényes alap nélkül — megadták, mint ma is teszik, ha egy külföldi család nálunk megtelepedik, még akkor is, ha olyan czíme van, melyet közjogunk nem ismer, például az őrgrófit. Szent-György is, Fraknó is, hol Magyarországhoz, hol Ausztriához tartozott abban a zavaros időben s így idegen fejedelemtől származott a szent-györgyi, valamint a fraknói gróf cím is. A XIV. században Szent-György urai még a német örökös grófságot sem birták, mert a comes czímmel bíró Ábrahám fiait magisternek nevezik okmányaink.¹ Később meglehet, hogy német grófsággá emeltetett Szent-György és Fraknó s a nép hallván, hogy grófnak nevezik urát, szintén grófnak mondta. De úgy látszik, hogy a grófi czímet gyakran névnek vették, mert csak így magyarázható meg, hogy némely okleveleinkben a következőket olvashatjuk: Johannes dictus groff de Frakno,² Eberhard Groff de Zentgyrg,³ Paulus Groff de Frakno,⁴ sőt röviden Paulus Grofh-ot is.⁵ Ha a gróf-ot itt nem névnek vették volna, nem lenne előtte a dictus, mint akár csak Niger vagy Czéklás előtt (dictus Niger, dictus Czéklás) s a latin szövegben ismert latin nevével, a comessel adták volna vissza. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy külföldi mintájú főrendi osztály alakulására s megkülönböztető címek használatára már régebben is meg volt a tendentia. Erre mutat a *vörös pecsétviasz szabadalom* s a *magnificus* cím adományozása a XV., illetőleg a XVI. században. Továbbá a comes és *magister* cím oly gyakori használata is a XII. és XIII. században. Ezen utóbbi kérdés még nincs kellőleg tisztázva, de több mint valószínű, hogy eleintén valamely tisztséggel járt, és hogy később az illetők fiai is használták, hogy magukat megkülönböztessék azoktól, a kiknek apja nem volt efféle kitűnő állás-

¹ Anjoukori okmánytár III. k. 74., 132., 459. stb. lapok.

² Sopron vármegye története Nagy Imrétől II. k. 3. lap.

³ U. o. II. k. 67. lap.

⁴ U. o. 72. lap.

⁵ U. o. 140. és 204. lap.

ban. E címeknek a tisztségüknél fogva kitűnő személyek gyermekei általi fölvétele nem alapult semmiféle törvényen s magyarázatát az emberi hiúságban leli. Hiszen manapság sem ritka eset az, hogy önjogulag vesznek föl címeket s udvariaságból olyan címekkel illetnek bizonyos személyeket, a mely nem jár nekik.

Az imént említett *comes* és *magister* cím eleintén valószínűleg a katonai szervezettel volt összefüggésben s a rómaiak és bizancziak példájára bizonyos katonai ranggal bíró főbb tisztséget jelöltek vele. Tudjuk, hogy a bizanczi császárok alatt, bizonyos nagyobb hadosztályok parancsnokait nevezték *comes*-nek, *magister*-nek pedig a generalissimust és a külön fegyvernemek parancsnokait: „magister utriusque militiae“-nek a főparancsnokot, a flotta parancsnokát „magister navis“-nak, a lovasság parancsnokát „magister equitum“-nak stb. A mikor latinul kellett a magyar hadak vezéreit, alvezéreit, parancsnokait megnevezni, mi természetesebb, mint, hogy a rómaiaktól és bizancziaktól használt s általában ismert címeket használták föl e célra, mint a hogy azt más nemzetek is tették — például a francziák, a kiknél a magister cím maître-ré alakulva, egészen a forradalomig megmaradt a grand maître de l'artillerie, grand maître des arbalétriers stb. címekben, továbbá a németeknél meisterré alakulva a ma is használt katonai címekben: Feldzeugmeister, Rittmeister, Oberstwachmeister, Quartiermeister stb. címekben.

Később e címek használata szűkebb körre szorítkozott és jelentése határozottá vált. Comes volt a főispán és több más főnöki vagy birói minőségű tisztség viselője s magister is az a ki valamely hivatalt viselt. Valamint ma is van rendőrkapitány, hegykapitány, lovassági-, gyalogsági kapitány, úgy akkor is volt sokféle comes és magister, a kiknek azután is megadták e címet, a mikor már hivatalukból kiléptek, mint ma is a volt ministereknek a „nagyemlétségű“ címet. A comesek tekintélyre, rangra nézve is nagyon különbözők lehettek, mert az országbirája (comes Curiae Regiae), a várispánok (comes castri) stb. mellett a falusi birót is nevezték „Comes villae“-nek.¹

Az apáról fiúra szálló, nemzetségi nemességen kívül (nobi-

¹ Horváth István „Magyarország Gyökeres Régi Nemzetségeiről“ című munkájában a 39-ik lapon.

litas gentilitiae) még föl kell említenünk azon nemességet, a melyet nem nemes nő, nemes emberhez való férjhez menetele által szerzett (nobilitas communicata) és Magyarországon a katolikus, az egykori Erdélyben a négy recipiált vallás papjainak nemességét, továbbá az úgynevezett helybeli nemességet (nobilitas localis), t. i. Magyarországon a szent-gáliak, Erdélyben Torda, Deés és Nagy-Enyed városok lakosainak nemességét.

Ezen utóbb felsoroltak a heraldika szempontjából nem érdekelnek bennünket, mert czímerük, az erdélyi ref. papok kivételével nem volt. A szent-gáliak különben is csak királyi vadászok (venatores Regii de Szent-Gal) voltak s habár egyenként az országos nemesség jogait gyakorolták is, a nemességnek inkább anyagi jó oldalait, mintsem díszét élvezték.

Az erdélyi nemesség szervezete a magyarországival azonos eredetű ugyan, mindazonáltal néhány különös sajátssággal bír. Főrendi osztály, olyan mint 1608 óta Magyarországon, Erdélyben, tulajdonképen nem volt, mert az erdélyi grófnak vagy bárónak születésénél fogva nem volt helye az országgyűlésen s a „Hármas könyv“-ben foglalt minden nemest megilletőn kívül nem volt több joga és szabadsága. A recipiált római és görög katolika, ev. reformált, ágostai és unitária vallás papjai személyes nemességgel bírtak. Az erdélyi reformált papoknak Bethlen Gábor Gyulafejérváron 1629 július 13-án kelt, nemességet és czímert adományozó, levelében örökös nemességet adományozott, (ugyanezen év augusztus 30-án pedig a partiumbeli református papoknak, valamint fiú- és leány utódainak adományozott nemességet és czímert). Ezt Rákóczi György megerősítette ugyan, de újabb időben oda magyarázzák, hogy csak azok leszármazóit illeti meg a nemesség, a kik az adományozás idejében éltek.

A székelyek a „Hármas könyv“ szerint mind nemesek s a primores, primipili és pixidarii szabadalmi között nem volt különbség. A szász nemzetnek az volt a kiváltsága, hogy a királyföldön, melyet birt, nemesi jogát senki sem gyakorolhatta. Ennélfogva a királyföldi szász senkinek sem volt ugyan jobbágya, de ő maga nem volt nemes ember. Nemesek voltak Erdélyben a thordai, deési és nagy-enyedi lakosok, de csak helyben bírtak nemességgel.

A magyar szent korona országainak nemesei bármely

nemzetiséghez tartoztak legyen magyar nemesek, a magyar szent korona tagjai voltak. A horvát, dalmát, oláh stb. nemzetiségű személy, az által, hogy megnemesítettett, magyar nemessé lett. Nincs is horvát vagy erdélyi nemesség s nem is volt, mert a nekik szóló nemeslevél szövege ugyan olyan, mint a magyar ember részére kiállított és vele ugyan azon jogokat nyerték és nyerik. Legjobban bizonyítja ezt az a körülmény, hogy a horvát ember részére kiállított nemeslevél szövege magyar nyelvű ma is és azonos értelmű a magyar embernek adottával.

A nemességi fokozatok megalakulása.

Már a legrégibb időben volt nálunk is egy főúri osztály, a melynek tagjai személyükre nézve a hivatalukkal és tisztességükkel járó különös tekintélyt élveztek, de nemesi kiváltságaik azonosak voltak az ország többi nemesekéivel. A tekintély, melyet élveztek, nem szállt örökségkép leszármazóikra, valamint hivatali méltóságuk sem. E főúri osztályba tartoztak az ország bárói (*barones regni*) vagyis a zászlós urak, országnagyok (*magnates regni*). Ezek voltak: az ország nádora, az országbíró, Dalmatia, Horvát- és Tótország bánja, az erdélyi vajda és székely ispán, a szörényi bán, továbbá a királyi és királynői tárnok-, ajtónálló-, pohárnok-, asztalnok- és lovászmesterek, nemkülönben a temesi és pozsonyi gróf.¹ Ezek neveit a végzeményekbe és királyi megerősítő levelekbe régtől fogva beszokták iktatni.

Ezeket okleveleink, *principes, primates, summates magnates* és *regni barones*-eknek nevezik. Mátyás királynak egy 1487. évi oklevelében a horvátországi bán, a szerbiai despota, Bosznia bánja, az oláh vajda, Ausztria vajdája, a macsói bán, a szörényi bán, a temesi gróf és a pozsonyi gróf neveztetnek *principes in Hungaria*-nek.² A főurak czíme eleintén *Dominus, Magnificus* később *Spectabilis et Magnificus* volt.

Szórványosan a Habsburg házbeli királyok előtt is adományoztak királyaink örökös címeket, mint V. László 1453-ban

¹ Verbőczy „Hármas könyv“ I. Rész 94. czím.

² Perger János „Bevezetés a Diplomatikába“. 1821.

Hunyadi Jánosnak az örökös beszerzetei grófságot, a mely utóbb I. Mátyás adományából a Szilágyiakra szállt s Szilágyi Mihály halálával 1461-ben megis szűnt, I. Mátyás Corvin Jánosnak a hunyadi grófságot és lipői hercegséget 1479-ben. De ezen örökös cím adományozások nem alapultak törvényen, sőt ellenkeztek az aranybulla XVI-ik cikkének határozatával és az ország szokásaival. E szórványos örökös cím adományozás által nem keletkezhetett örökös főúri osztály. De a Habsburgok trónra jutása után az örökös cím adományozások oly számosak lettek, hogy ez nálunk is megalakult. Ezen osztály tagjai, a melyek születésüknél fogva bárók, grófok, 1608 óta a felső vagy főrendi háznak tagjai. Egyéb tekintetben azonban csak azon előjogokat élvezték, a melyet a rangcím nélküli alsóbb nemesség, a melyet a főnemességtől való megkülönböztetés végett immár köznemeseeknek mondanak. Vérdíjuk nagyobb volt, mint a köznemeseké, de jogászaink a magasabb vérdíjt nem tekintik előjognak.

Az első örökös cím adományozások, az országnagyi osztályba való felvételtől s a vörös pecsétviasz használatára való feljogosításról szólnak. Az országnagyokat latinul *barones regni*-nek nevezték s így az ezen rendbe való felvétellel az illető országzászlósa, országbárója lett. A bedegi Nyári Ferencz részére kiállított adománylevél szövege így szól: „... in numerum atque ordinem Baronum regni nostri Hungariae stb. duximus.“ Világos tehát, hogy a magyar bárói cím egészen más jellegű, mint a német. A német a Freiherr-eket is bárónak nevezi, a Freiherr pedig ott nem volt főrendű úr, hanem csak az, a mi nálunk a donatios nemes.

A grófi címet később kezdték adományozni, de hogy a latinul szövegezett adománylevelekben a comes szót főispánnak ne vegyék s az adományos női leszármazói magukat örökös főispánoknak ne képzeljék, szükségesnek tartották mellé írni, hogy „*germanice Graf*“ (Csernovits Lázár grófsága 1793), vagy *vulgó gróf* (iktári Bethlen István grófsága 1623), vagy „*vulgo a germanica natione Graff vocatus* (Batthyány Ádám grófsága 1630).

Az újonnan megalakult születési főrendi osztály mindinkább különvált az adományos köznemességtől, a melynek vele — az újabb főrendi családok kivételével — egy eredete

van. Az utóbbi 1848-ban minden nemesi kiváltságáról lemondott a főnemességgel együtt. A főnemességnek azonban biztossítottatott továbbra is a felsőházban való ülés- és szavazatjog s ezt némi megszorítással (1885. évi VII. törvénycikk) ma is gyakorolja.

A nemesség osztályainak egymástól való megkülönböztetését célzó intézkedéseket eleintén nem jó szemmel nézték és ha lehetett, nem engedték érvényre jutni. Az 1687. évi IX. t.-cikk a hitbizomány alakításra való jogot csak a főneméseknek (herczeg, gróf, báró) adta meg, de ezt az 1723. évi L-ik t.-cikk a rangcím nélküli köznemesekre is kiterjesztette.

Mondtuk feljebb, hogy a nemességnek ma már csak társadalmi jelentősége van, de ez csak a főnemésekre nézve áll, a köznemesek társadalmi jelentősége semmivel sem több nálunk, mint a nem neméseknek s merőben érthetetlen, hogy annyian szerzik meg ezen jelentőség nélküli címet.

Újabb időben Magyarországon a rangcím nélküli neméseket, „köznemes” helyett „gentry”-nek szokták nevezni. E helytelenség némely embernek azon rossz szokására vezethető vissza, hogy előkelőbbnek tartja az idegen szók használatát, mint a magyarét. A *gentry* név semmiképen sem megfelelő ez értelemben, mert Angliában bizonyos *nem nemések* neveztetnek így. A *gentry* az, a mi 1848 előtt a „*honoratior*” volt nálunk, s az a köznemes, a ki „*gentry*”-nek mondja magát, nemcsak tudatlanságát árulja el, de olyanok közé sorolja magát, a kik nem nemések s ezt aligha akarja.

Nemzettségből való származás.

Némelyek a „*de genere*” jelzőre sokat tartanak, mert azt vélik, hogy *nemzettség* (genus) egykor valami főrendűséget jelentő cím volt. Pedig a nemzettség szó a honfoglalás idejére nézve a törzsek alosztályai fogalmának kifejezője ugyan, de később, mint sok más elnevezés, úgy ez is, más értelemben is használtatott.¹ A XIII. században már nem volt egyéb mint

¹ Lásd Komáromy Andrásnak „A nemzetségek” című kitűnő cikelyét, mely a Turul V. 97. lapján közöltetett.

több, egy őstől származó személynek összefoglaló neve, vagyis az, a mi ma a családi név. Tehát még a nemességet sem bizonyítja, mert valamint ma a nem nemesnek is van családi neve, úgy régen, a családi nevek elfogadása előtt, a nem nemes is oda írta keresztnéve elé a „de genere“-t, ha származását vagy a mostani fogalmak szerinti valamely családhoz való tartozását akarta föltüntetni.

De nemcsak magok mondták magukat valamely genusból valóknak a parasztok, de királyi oklevelekben is így neveztetnek. Például István ifjabb király 1265-ben kelt oklevelében tizenegy bácsi jobbágyot megnemesítvén, őket de „genere Dobra“-nak mondja (Fejér Cod. Dipl. IV. r. 294. l.).

A „de genere“ e szerint nem azt jelenti, hogy valaki az Árpáddal bejött valamelyik nemzetiségből való, hanem hogy bebizonyíthatólag olyan valakitől származik, a ki akkor élt, a mikor még családi nevek nem voltak s a vele egynevűektől való megkülönböztetése végett a „de genere“ jelzőt használta annak a nevével, a kitől való származását fölkívánta tüntetni.

Hogy a „de genere“ nem az Árpáddal bejött valamelyik nemzetiségtől való származásnak a tanubizonyysága, világosan látszik abból, hogy van Hünt, Hermán, Rátold stb. nemzetiség. Ezekről pedig senki sem állíthatja, hogy a honfoglalók közül való.

A honfoglalásban részt vett nemzetiségektől való származást nagyon nehéz bebizonyítani, mert a honfoglalás és az oklevelek megjelenésének kora között meglehetősen hosszú idő telt el. És ha egy ma élő személy be tudja is bizonyítani azt, hogy olyan valakitől származik, a kiről egy — bár hiteles — XIII. századbéli oklevél azt mondja, hogy a honfoglaló X. genusból való még nem következik, hogy a ma élőknek X. genusból való származása kétségtelen, mert annak a bizonyos XIII. századbéli oklevélnek fogalmazója csak traditio alapján állíthatta a honfoglaló nemzetiségből való származást. Tudom, hogy a traditio abban az időben, a mikor még okleveleket nem állítottak ki, értékes bizonyíték volt, mert az írni nem tudók emlékező tehetsége jobb, mint a miénk, de voltak hamis tradíciók is, valamint hogy vannak hamis oklevelek.

A családi nevek és nemesi előnevek.

A XIV. század végeig Magyarországon is csak személynév volt a filiiót következőleg jelölték meg: Pál fia Demeter, később Pálfi Demeter. Később, a mint láttuk, az egyfű tartozást a nemzetségi nevek mutatták. Mikor aztán e fentebbi megjelölések nem voltak elegendők, mert egy nemzetségből való több egynevű ember is volt, a *de* particulával megelőzött birtok nevét használták a nemes emberek. Például Johannes de Bátor. A magyar nyelvben az *i* betű helyettesítette a *de* particulát. Nem kell azonban gondolni, hogy az *i* valamely helységnévhez ragasztva, mindig azt jelentené, hogy e név viselője birtokosa is azon helységnek, a melytől nevét kölcsönözte, mert egyszerűen azt is jelentheti, hogy onnan való. Ez az oka, hogy nem nemeseknek is van valamely helységnév és az *i* betű összetételéből származó családi neve. Tehát az *i* nem jelent magában nemességet, valamint a latin és francia *de* sem. Valamint a latin *de* particula, úgy a magyar *i* végzet sem volt másra való, mint a név viselője és a helységnév közötti viszony jelzésére és így korántsem jelentette mindig a nemességet. Az a sok hajdú, puskás stb., a kit az erdélyi fejedelmek Borosjenőn, Déván, Gyulán, Váradon stb. gyakran egy armalisban együttesen megnemesítettek s a kiket a szövegben, hogy a sok Varga, Kovács, Molnárt egymástól megkülönböztessék, de Borosjenő, de Várad stb. jelzővel illetnek, nem voltak már előbb is nemesek s még kevésbé szabad urai e helységek határában fekvő nemesi birtokoknak, hanem egyszerűen onnan való vagy ott lakó emberek. E szerint tehát a *de* particula és az *i* betű a nemességet nem bizonyítják, legfeljebb csak hihetőnek tüntetik föl. A *de* particula és az *i* betű egy jelentőségűek s egy természetűek, valamint a *de* érthetetlen, nem helység, hanem más név előtt, úgy az *i* is az. Például valaki, a kit Jónap Izidornak hívnak, ha egykor megnemesítik, nem írhatja magát Isidor de Jónapnak, mert ilyen nevű helységnév nincs s azon régi nemes családok, a kiknek neve nem helységnévből keletkezett, szintén nem használhatják nevük előtt a többször említett particulát. Kornis János nem Johannes de Kornis, hanem egyszerűen Johannes Kornis, Pálfi Lukács nem Lucas de Pálfi, habár ősi nemessége kétség-

telen. Az ilynevű nemesek kénytelenek az újabb időben lábra kapott s alább tárgyalandó nemesi előnevüket segítségül venni, ha a *de*-t használni akarják. Például Johannes Kornis de Göncz-Ruszka.

Ez még szembeötlőbb Franciaországban, a hol sok polgári név, mint Dubois, Dumont, Delarbre stb. van, a mely neveket régebben du Bois, du Mont és de l'Arbre-nak írtak s a hol sok ősnemes családnak van olyan családi neve, a melyet nem kölcsönöztek valamely helységtől. A latin és francia *de* vagy a német *von* az olyan magyar név elé sem tehető, a melynek végén *i* van s e betű nem kiegészítő része a fölhasznált helységnévnek. Például nem helyes Albert de vagy von Lónyai-t írni, mert a helységet, a melyről az illető nevért kölcsönözte, nem Lónyainak, hanem Lónyának hívják. E szerint tehát vagy Albert de Lónya vagy Albert Lónyai de Nagylónya. Petri Gábor azonban már írhatja magát Gabriel von Petri-nek, mert a nevét kölcsönző helységet nem Petr-nek, hanem Petri-nek hívják.

A XVI. században azon szokás kapott lábra, hogy ezt az *i* ragot két betűvel írták, eleintén csak a magánhangzóval végződő nevek után, később a mássalhangzóval végződők után is. Éppen úgy, mint az írni kezdő gyermek s a helyesírásban nem jártas többi ember ma is, a kik a Mérai nevet Mérainak írják. Csakhogy e korszakban a rövid betű volt a *j* s a hosszú az *i*. Így történt, hogy a fentebbi nevet következőleg írták Mérainj. E két betű együtt teszi a famosus ipszilont, melyről azt tartják, hogy az ősnemességnek bizonyító jele. Ez a balvélemény annyira elterjedt, hogy a véletlen szülte és egygyé forrott iker betűt nymbus veszi körül s az újabb névmagyarosítások armálisaiból láthatólag nem nemeseknek soha, nemeseknek csak kivételesen engedik meg, hogy nevüket ipszilonnal végezzék. Pedig a mint a fentebb elmondottakból látjuk, ez a betű csak oly igénytelen, mint a többi s korántsem való nemességünk első századaiból. Névváltoztatáskor az újabb időben azért nem szokták megengedni, hogy a név *y* betűvel végeztessék, mert a mai helyesírása betűt mint az *i* surrogatumát nem ismeri. Ebből némelyek azt következtetik, hogy az *y* csak a nemes embert illeti meg, de ez téves föltevés, mert az új nemeseknek is csak kivételesen engedik meg,

hogy nevüket e betűvel végezzék éppen a fönt mondott oknál fogva. Vannak nevek, a melyekben az *y*-ont is *ji*-nek kellene írni, például a Fáy név, mely Fáj helységgel kapcsolatos. A nemesek családi neve tehát Magyarországon nagyobbrészt birtokuk nevével függ össze, jóval kisebb részük az *ős*apa (avus) neve *fi* végezettel s szintén kisebb a száma azon nemesi neveknek, a melyek a közrendűekéhez hasonlóan valamely foglalkozást jelentő szótól, állatok, ásványok, növények, használati cikkek stb. nevétől kölcsönöztek. De valamint nem bizonyítja minden birtok név azt, hogy viselője régi nemes, úgy a közrendektől használt nevekhez hasonló név sem jele mindig annak, hogy az illető nemessége, kit így neveznek, újabb időből való.

Például a Bor, Csire, Czibak, Darabos, Dancs, Dózsa, Eördögh, Farkas, Forgách, Herczeg, Keczer, Kuun, Merzse, Soós, Veér, Zeyk, nem birtoknevek, azért mindenki tudja, hogy hazai nemességünk legrégibb nevei közé tartoznak.

A nevek eredetükre nézve sokfélék. *Vannak személynevek*: Adorján, Álmos, Amade, Antal, Ányos, Áron, Barlabás, Bernát, Bertalan, Buda, Csoma, Czibak, Dancs, Dezső, Finta, Gáspár, Gerolt, Jankó, Józsa, Izsip, Izsó, Ivánka, Kálmán, Kozma, Lőkös, Mátyus, Mikó, Orbán, Pongrácz, Szemere, Vincze.

Birtoknevek: Abádi, Alpári, Bacsikai, Baksai, Csányi, Csobádi, Dobai, Enyiczkei, Fáji, Fancsali, Figedi, Gagy, Gibárti, Hími, Imregi, Jánoki, Kápolnai, Kéri, Kinizsi, Koksói, Láncki, Lónyai, Losonczi, Madai, Málcza, Mérái, Monoki, Nadányi, Nagymihályi, Nénei, Ohati, Ottományi, Panyi, Pazdicsi, Perényi, Rákóczi, Rásonyi, Rozgonyi, Semsei, Sombori, Szemerei, Tárcazi, Tomori, Újfalusi, Vajdai, Vátyoni, Vendégi, Zsujtai.

Nemzetnevek: Bessenyő, Cseh, Horvát, Kún, Lengyel, Magyar, Német, Oláh, Orosz, Rác, Szász, Székely, Szercesen, Tatár, Török, Tóth.

Vidéknevek: Hegyaljai, Szilágyi.

Vármegye nevek: Beregi, Bihari, Liptai, Szepesi, Turóczi, Ungi, Zólyomi.¹

Tisztség- vagy hivatalnevek: Asztalnok, Császár, Érsek,

¹ E nevek azonban nem mindig vármegye nevek, hanem oly helyek nevéből származnak, melyek a vármegye nevével azonosak.

Geréb, Gróf, Herczeg, Ispán, Kamarás, Kapitány, Katona, Kende, Király, Pohárnok, Püspök, Tárnok.

Polgári foglalkozást jelentők: Apród, Bakó, Csiszár, Dékán, Fazokas, Hegedős, Kántor, Kecskés, Kőműves, Kovács, Kulcsár, Lantos, Lovász, Madarász, Nyakazó, Pap, Porkoláb, Posztós, Sáfár, Szabó, Szekeres, Szücs, Vámos.

Lelki és testi tulajdonságoktól vett nevek: Ajakas, Balogh, Békés, Buzgó, Csonka, Csontos, Csorba, Csuda, Fejes, Fodor, Fogas, Forró, Hajas, Hosszú, Kakuch, Kardág, Kandal, Keserű, Kis, Konya, Koponyás, Kövér, Kurta, Meleg, Méreg, Nagy, Nehéz, Nyakas, Okos, Orros, Ördög, Pénzes, Peres, Rebegő, Rendes, Rút, Sánta, Szakálas, Szeles, Tar, Tompa, Törpe, Torkos, Uras, Vad.

Fegyvertől és más eszközöktől vett nevek: Balta, Botos, Csákán, Csolnok, Csupros, Dobos, Kajtár, Kapa, Kardos, Kasza, Nyilas, Pánczél, Patkós, Puska, Sisak, Sulyok, Tálas, Tegzes.

Szintől vett nevek: Barna, Fakó, Fejér, Fekete, Füstös, Kormos, Piros, Setét, Veres, Zöld.

Az állatvilágból vett nevek: Bagoly, Bak, Bárány, Békás, Bika, Csiga, Csikó, Csirke, Czinege, Kakas, Kánya, Liba, Lúd, Méhes, Őz, Pyslen, Posár, Sárkány, Sáska, Sas, Sólyom, Szarka, Tulok, Varjú.

A növényvilágból vett nevek: Bors, Búza, Retek, Szilvás, Torma, Toboz.

Ásványoktól vett nevek: Aranyas, Réz, Vas, Vasas.

Ragadványnevek: Czudar, Tolvaj.

Közzszóktól kölcsönözött nevek: Csók, Koncz, Szél, Tavasz.

A nemesi előnevek abban az időben keletkeztek, mikor bizonyos családok több ágra oszlottak. Ezen ágaknak egymástól való megkülönböztetésére szolgáltak s többnyire azon birtok nevéből képződtek, a mely az illetőnek birtokában volt s lakásul szolgált. Ha például Y nevű család két ágra oszlott s az egyik Apátit a másik Széplakot kapta, az egyik ág magát apáti Y-nak, a másik széplaki Y-nak nevezte.

Később az a nézet kezdett elterjedni, hogy az előnév bizonyos tekintélyt kölcsönöz s nem ok nélkül, mert azt jelentette, hogy az illető nemcsak armalista nemes, hanem nemesi birtoknak szabad ura. Ennek következtében minden nemes előnévre igyekezett szert tenni. Az erdélyi fejedelmek-

től sokszor száznál több személy kapott nemességet és címert egy és ugyanazon oklevélben. Ezekben gyakran több egy-nevű ember volt, tehát megkülönböztetésül oda írták neve mellé, hogy de Boros-Jenő, de Debreczen, de Sarkad stb. Ez azonban nem azt jelentette, hogy az illető a boros-jenői vagy más nemesi birtoknak szabad ura, hanem csak azt, hogy oda való. Mindamellett ez elég ok volt arra, hogy az előnévre vágyódók ilyenre szert tegyenek. Így tehát Magyarországon alig van armalista nemes a kinek előneve ne volna.

Az előnév régebben nem adományoztatott, használatára, a mint az elmondottakból látjuk, részint a szükség, részint a hiúság vezette az embereket.

A XVIII. században kezdték az előnevet adományozni, s újabban ritkán nemesítenek már előnév adományozása nélkül. Szerencsére nálunk az előnév képzésénél annak eredetét nem tévesztik szem elől s az előnév mindig valamely helynévből származik, nem úgy mint Ausztriában, a hol vannak „bátorlovaglási“ (Kühnritt)¹ s több efféle előnevek.

Nálunk ügyesebben választják az előnevet, ha nem is mindig tapintatosan.

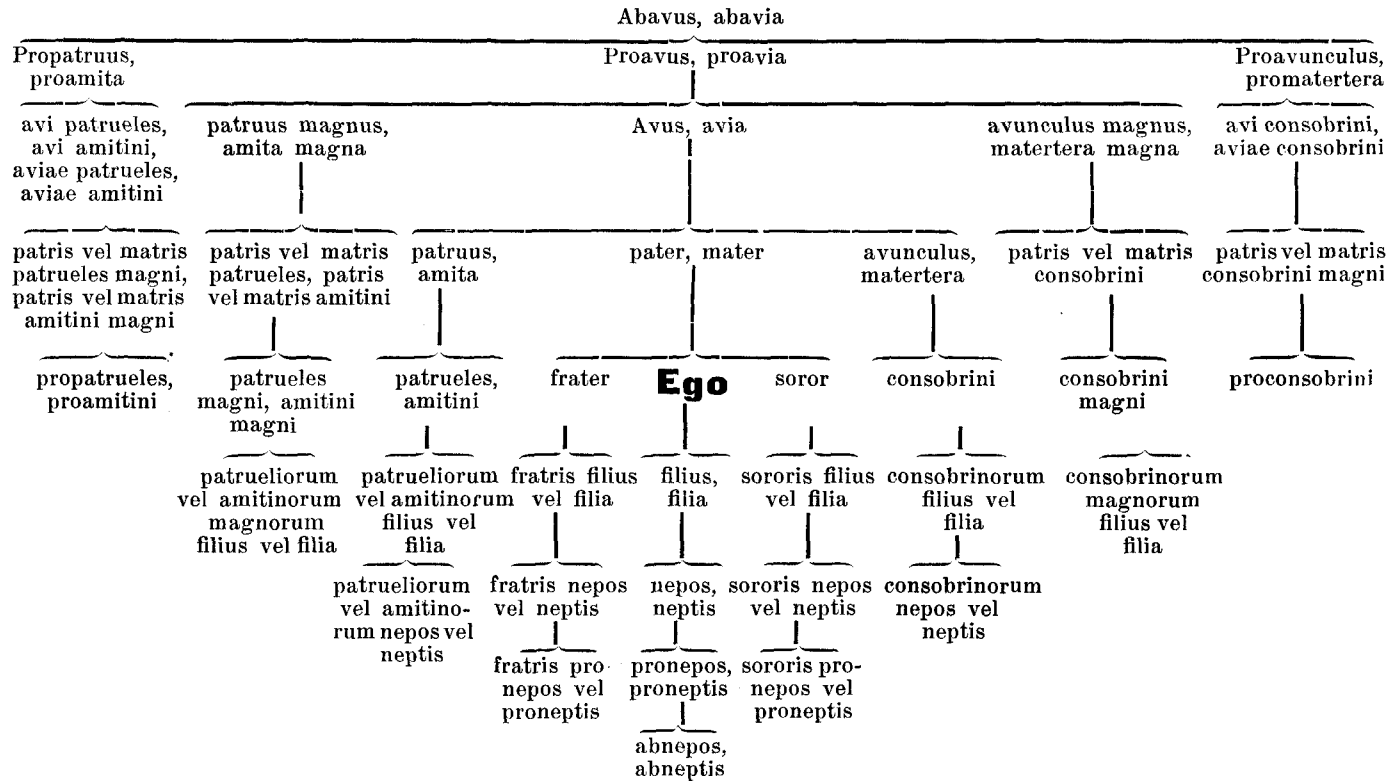
A vérségi összeköttetésben állók egymáshoz való viszonyát jelző nevek.

Az egy családból való, egy nevet viselő s közeli rokonságban álló bár külön nevű személyek egymáshoz való viszonyát bizonyos általánosan elfogadott nevekkal jelölik.

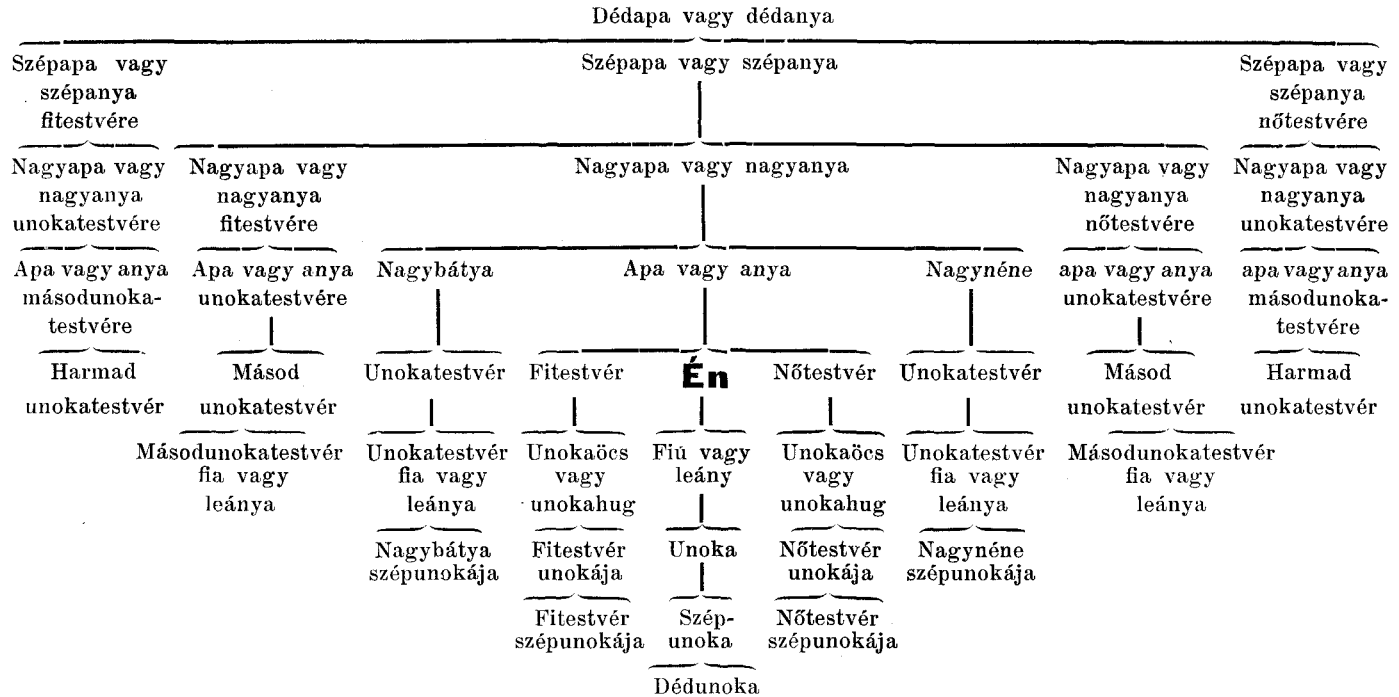
E nevekre szükség van már csak azért is, hogy beszéd közben, írásban röviden megnevezhessük s megértethessük, ha kell, valakinek máshoz való vérségi viszonyát. A közel álló személyek egymáshoz való viszonyát a legtöbb nyelvben röviden, egyszóval lehet kifejezni, de viszont a távol állók viszonyának jelezésére jelző vagy körülírás szükséges. Az alábbi táblázat mutatja a fiági (agnatus) és leányági (cognatus) rokonok egymáshoz való viszonyát jelző neveket.

¹ Lásd a cs. és k. közös hadsereg Schematismusait.

Arbor consangvinitatis usque quartum gradum.

Vérség fája negyedízig.

Unokaöcs és unokahug a magyarban kétértelmű. Ballagi teljes szótára szerint: a) valakire nézve fi- vagy nőtestvérenek leánya vagy fia; b) valakinek fiatalabb unokatestvére. Mi az előbbi értelemben fogadtuk el.

2. Francia nemesség.

A francziák is megkülönböztetik a „noblesse de race“-t, a vérbeli nemességet, az armalista és más egyéb nemességektől. A vérbelit, ha nagyon régi „*immémorable*“-nak is nevezik, mert ősbirtokláson alapul. Egy 1714. évi edictum „*noblesse de race*“-nak nyilvánítja, azt a mely száz éves birtoklást képes kimutatni. Neveztek „*noblesse irréprochable*“-nak is, mert benne kételkedni nem lehet s végre „*noblesse féodale*“-nak, „*noblesse de nom et d'armes*“-nak, mert eredete azon időig nyúlik, a mikor a hűbér-birtokok örökösek lettek, s a mikor családi neveket és címereket kezdtek használni.

A kik e csoportba tartoztak „*gentils hommes*“-oknak neveztek magukat, a mi a „*nobilitas gentiliciae*“-nak felel meg. A főaristocratia (haute aristocratie) e csoportból keletkezett az által, hogy valamely ide tartozó család tekintélyes vagyona tett szert.

Szent Lajos idejében, a nem nemes, ha hűbér-birtokot kapott, nemessé lett, de ennek egy 1579. kelt rendelet véget vetett, és nem nemes, ha hűbér-birtoknak volt is tulajdonosa, nem lett nemessé, ha csak nemes-levelet nem kapott.

A francia okleveles nemesség a XIII. században keletkezett. Régebb nemesítő oklevelet, mint azt a melyet Fülöp adományozott 1270-ben ötvösének Raoul-nak, a francia történetírók nem ismernek.

Tisztségüknél fogva nemesek voltak bizonyos városok „*maire*“-jei és „*échevin*“-jei. Nemességük örökös volt.

Ezeket neveztek „*noblesse municipale*“, „*noblesse de ville*“, „*n. de mairie*“, „*n. d'échevinage*“, „*n. de privilège*“, „*n. de cloche*“-nek. Utóbbi elnevezés onnan ered, hogy e tisztviselők a városháza tornya harangjának hívására gyülekeztek össze.

A királyi udvarnak 3000-nél több tisztsége vonta maga után a nemességet. Ezeket „*noblesse de robe*“, „*n. d'office*“, „*n. palatine*“ stb.-nek neveztek.

Bizonyos tisztségekkel az örökös nemesség járt, másokkal pedig csak a személyes. Ez utóbbi csak akkor vált örökössé, ha az apa után a fia is ugyanazt a tisztséget viselte

(patre et avo consulibus). Némelyek az egyetemek jogi professorait s a papokat is személyükre nézve nemeseknek tartják, de ez nem bizonyos.

Az eredeti nemesség a hadi mesterségnek köszönhetette kiváltságait s tulajdonképen ez nevezhető joggal „*noblesse d'épée*“-nek, de a XVIII. században azokat nevezték így, a kik a katonaság soraiból neveztettek ki nemeseknek.

A valódi nemesség az atyától öröklődött, ezt nevezték „*noblesse de parage*“-nak vagy „*n. paternelle*“-nek. De a nemesség csak a törvényes házasságból születettekre szállt át. A nem törvényes házasságból születettek csak akkor, ha utólagos házasságkötés által törvényesítettek.

Ha a fejedelem törvényesítette is a törvénytelen gyermeket az nem lett nemessé, hacsak szülei egyszersmind törvényes házasságot nem kötöttek. Kivételt csak a királyok és vérbeli hercegek törvénytelen gyermekei tettek. A király törvénytelen gyermeke hercegnek, a vérbeli hercegé nemesembernek született ugyan, de szükséges volt, hogy a fejedelem ezenkívül törvényesítse őket.

Némely tartományban, mint a Champagne-ban, Barrois-ban és Brie-ben azok is nemesek voltak, a kik nemes anyától, de nem nemes apától születtek. E nemességet nevezték „*noblesse utérine*“ vagy „*noblesse coutumière*“-nek. Az ilyen nemesek azonban nem lehettek lovagok.

Franciaországban is az a főnemesség, a mely rangcím-mel (prince duc, marquis, vicomte, baron) bír, alsóbb nemességnek pedig a rangcím nélkülít nevezik általában. De a kettő közötti különbség nem nagy, mert a címek valamely majoratussal járnak s így azon apának második fia, ki grófi majoratust bír, nem örökölvén majoratust, nem gróf. Az első fiú, míg atyja él vicomte, a többi egyszerűen nemes, így az egy ágyból származottak egyike főnemes, másika köz-nemes lévén, nem élesedhetett ki a különbség e két osztály között annyira, mint Németországban, a hol a gróf valamennyi fia gróf.

Vannak azonban Franciaországban igen régi családok, a melyeknek nincs rangcímük, de mert ősnemesek és gazdagok, tekintélyesek, a főnemességhez számíttatnak, Maigne az „*Abrégé Méthodique de la science des Armoiries*“ című munkájá-

ban Barthélemyre hivatkozva¹ azt mondja, hogy „a nemesség teljesen független a rangcímeiktől, a melyek csak ékességei a nemességnek. Hiányuk nem jelenti, hogy a velük nem bíró, az a kire a fejedelem kegye nem mosolygott, nem éppen olyan vagy régibb eredetű, mint valamely rangcímes.

Megjegyzendő, hogy a királyi házból nem származott hercegek (duc), a grófok stb. leányai, míg férjhez nem mennek, nem hercegnők, nem grófnők stb. mint nálunk, hanem Mademoiselle de X-ek.

Például egy Richelieu herceg leánya Mademoiselle du Plessis, mert a Richelieu hercegség majoratus, címét csak a majoratus birtokosa viseli, gyermekei pedig a családi vagy nemzetségi nevet. Richelieu hercegné pedig csak az a nő, a ki Richelieu herceg felesége.

3. Német nemesség.

Németországban a birodalmi hadi szolgálat szervezetének alapján keletkezett a rendek tagolása. A lovas szolgálat csak a főbbeket, a szabadokat (Hoch- und Mittelfreien) és kíséretüket illette meg.

A középkorban keletkezett kapocs, mely a különféle osztályokat foglalta össze, a lovagi intézmény s a hűbérre való képesség. E szabadokból és nem szabadokból álló szövetséget képezte a későbbi fogalom szerinti nemességet (*Adel*).

E csoport több osztályra tagolódott s ezeket az osztályokat „*Heerschild*“-nek nevezték.

E Heerschildekről szól a Sachsenspiegel, de oly zavarosan, hogy szervezetének tiszta képét nem láthatják belőle. A Hohenstaufok bukása után e beosztás megszűnt és új osztályozás keletkezett.

1. A hercegek (Fürsten),
2. grófok és szabadok (Grafen und Freie),
3. Dienstmannen-ek,
4. Lovagi minőségűek (Rittermässige, Einschildritter).

A lovagi minőségűeket a XIV. században *Edelleute*-nek, „*nobiles servi*“-nek nevezték.

¹ Barthélemy „La noblesse de France“.

A XIV. századig „*Rittermäßigkeit*“ csak születés által lehetett valaki.¹

Később, különösen Dél-Németországban, bárkit is lovaggá üthetett a fejedelem, sőt volt rá eset, hogy nemcsak a fejedelem, de a lovag is lovaggá ütött valamely jobbágyot. E szokásból joggá fejlődött szabadalmat a lovagok annyira kiaknázták, hogy a lovagok nagyobb része nem a nemesség sorából került ki. Ez az oka, hogy a francziák és angolok a német lovagokat nem tekintették velük egyenlő rangúnak.

A hűbérrendszer az erősödni óhajtó királyi hatalom támogatása céljából fejlődött, később azonban oly irányt vett, hogy sem a királyi hatalomnak, sem az államnak nem szolgált javára. A hűbéreknek apáról fiúra való szállása középkori államoknak szétbomlására vezetett, mert a gazdag hűbéreseket függetlenségre vágyódtak s nem szerették akaratjukat a királynak alárendelni. Franciaország királyai győzelmesen kerültek ki azokból a hosszú ideig tartó háborúkból, melyeket nagy vazallusaikkal vívtak. Németországban másként állt a dolog, mert ott a királyok nagyrészt nem voltak elég erősek, másrészt meg inkább Itáliára fordították figyelmüket, mint a belügyekre.

A hercegek és grófok — a kik eredetileg állami tisztviselők voltak — sőt a nagybirtokosok is, fejedelmekké lettek s a császár nem tekinthette magát igazi fejüknek.

Ennek az volt a következése, hogy a császár a nemesség nagyobb része fölött csak közvetve gyakorolhatta hatalmát. Így keletkezett a „*reichs mittelbar*“ és a „*reichs unmittelbar*“ vagy „*reichs frei*“ és nem „*reichsfrei*“ nemesség.

A birodalomnak, illetőleg a császárnak közvetlen alárendelt főnemesi családok „*reichstündisch*“-ek, azaz birodalmi rendek voltak. Pl. az egyháziak közül az egyházi választófejedelmek, érsekek, püspökök, praelatusok, apátok, apátnők, a német lovagrend főmestere és a johanniták nagymestere. A világiak közül a választó fejedelmek, hercegek, fejedelmek, tartomány grófok, örgrófok, várgrófok és grófok. Ezeket a németnyelvű római szent birodalom megszűnése után mediatizálták, azaz azoknak a souverain fejedelmeknek rendelték

¹ Seyler Geschichte der Heraldik.

alá, a kiknek államában voltak eddig „*reichsunmittelbar*“ területeik, de azért bizonyos előjogokat biztosítottak számukra. Az 1815 június 15-én kelt Bundesakte szerint a főnemességhez számítandók és az uralkodó házakkal hasoneredetűeknek (Ebenbürtig) tekintendők. Ez azt teszi, hogy uralkodó család ivadéka teljes érvényességgel köthet házasságot mediatizált családból származottal s az ilyen házasságból született gyermekek atyjuknak rangjával annak minden jogait is öröklik. Ez a jogviszony tisztán a középkori specialis német viszonyokból keletkezett német fölfogásnak felel meg. Máshol nem ismerték. A mediatizáltak kiváltságaihoz tartozott továbbá, hogy főnnálló családi szerződéseik érvényben maradtak, az adófizetés alul föl voltak mentve, családjuk és birtokuk fölött autonóm hatalommal voltak fölruházva, különös törvényszék alá tartoztak. Első és másodfokú biráskodási joggal birtak, a katona szolgálat alól föl voltak mentve s a területeiken lévő egyházak és iskolák fölött felügyeleti joguk volt. E jogok nagyobb részétől az újabb időben, elestek, de örökös tagjai maradtak továbbra is az első kamaráknak (felső ház) s a katonaszolgálat alól ma is föl vannak mentve.

4. Angol nemesség.

Mivel Nagy-Britániában is a majoratusi rendszeren alapszik a nemesség szervezete, oly megkülönböztetésével a nemességnek, mint Németországban s a Habsburgok trónra lépte óta nálunk, nem lehet szó s tévedésen alapul az a nézet, hogy a baronet-ek és az úgynevezett gentry képezik ott az alsóbb nemességet, mert a baronet éppen oly nemes, mint a lord fiai, baronet czíme átöröklődik, a *gentry* pedig *nem nemes*, hanem az körülbelül, a mit nálunk *honoratiornak* neveztek 1848 előtt.¹ A nem nemes nagybirtokosok is a gentry közé számítatnak s nekik (gyermekeiknek nem) Angliában a *squire*, Skóciában a *laird* cím jár.

¹ Nálunk néhány év óta divatba jött a köznemeseket gentrynek nevezni s tudatlanságból maguk a nemesek némelyike is így nevezi magát, nem tudván azt, hogy tulajdonképen degradálja magát.

Az angol főnemességet, a Peerséget, a lordok vagy bárók alkotják. A herczeg, a gróf stb. is lord. Megjegyzendő, hogy csak a majoratus birtokosa az, halála után fiai, első született fiát kivéve, nem öröklik a lord czímet.

A bárói czím a normannokkal került Angliába s alatta azt kell érteni, a mit a „*lord*” czím alatt s nem kell a német báróval összezavarni. Mind a két czím, a lord is, a báró is egyet jelent, t. i. a korona vazalussát, a kinek ülése és szavazatjoga van a királyi tanácsban.

A grófczím, melyet Angliában „*earl*”-el jelölnek, eredetileg valamely földbirtokkal volt kapcsolatos, de János király óta mint pusztá czím is adományoztatik. A *viscount* czím 1440 óta használtatik. A *marquess* czím azon grófoknak volt eleintén czíme, a kiknek grófsága Skóczia vagy Wales határain volt. 1386 óta pusztán czím. A herczegi (*duke*) czímet legelőször III. Eduard adományozta fiának, a fekete herczegnek 1397-ben, kit duke of Cornwallis-nek neveztek. A lordok jogai Angliában: a felső ház tagjai, adósság miatt le nem tartóztathatók s polgári per útján törvényen kívüliekké nem nyilváníthatók, mint más ember Angliában. Sem a sherif, sem közegei nem léphetik át a háza küszöbét, nem kutathatnak nála, hat titkos tanácsostól láttamozott királyi rendelet nélkül. A peerek (lordok, bárók) kriminalis ügyben csak a lord főudvarmester (Lord high Steward) birósága elé, vagy a főrendiház elé hívhatók csak meg. Joguk van továbbá a bíróság előtt föltett kalappal ülni. Ha esküdtszéknek tagjai, verdickt-jüket nem eskü, hanem becsület-szavukkal erősítik. Csak mint tanuk kötelesek esküdni. A peer mint örökös tanácsosa a királynak, mindig követelhet kihallgatást nála. A lordok kiváltságai csak polgári halálra való ítéllettel (attainder) szűnnek meg.

A peerek rangja kor szerint határoztatik meg, ha csak valami méltósággal nem kapcsolatos. A Canterbury érsek, mint Anglia lord-primása, a legelső lord.

A *baronet*-ek rangszerint a legfiatalabb lordfiúk után következnek, megelőznek valamennyi lovagot, kivéven a Térdszalagrend lovagjait.

A baronetek nevük elé a „*Sir*” szót teszik. És pedig a keresztnév elé, pl. Sir Arthur Brown, vagy egyszerűen Sir Arthur, de soha sem Sir Brown. Feleségeiket megilleti a *Lady*

czím. A baroneteknek is van czímerük. A gentryhez tartozóknak — mint nem nemeseknek — nincs. A baronet czímet I. Jakab rendszeresítette 1611-ben Angliában és Írlandban 1619-ben. Skóciában pedig I. Károly 1625-ben. A baronet cím átöröklődik. A knight vagyis lovagi cím nem öröklődik át. A *knight banneret*-ek címét I. Eduard adományozta először, ezt csak csatatéren lehet elnyerni. A knight-ek is használják a Sir címet s feleségeik a lady címet. Az *esquire* (écuyer) cím tulajdonképen csak nemes embert, tehát azt, a kinek czímere van, illeti meg (mint egykor a Tekintetes cím nálunk), de manapság nem nemes udvari tisztviselőknak, katonáknak (kapitánytól fölfelé), doctoroknak, a a Royal Academy tagjainak is megadják, sőt értéke annyira devalválódott, hogy minden kaputos embert így czímeznek. Az „*esquire*“ cím a családi név után jó, de a keresztnévet vagy legalább kezdő betűjét nem szabad elhagyni. Nem lehet a levélcímre To Geech Esquire-t írni, hanem To James Geech Esquire.

5. Dán nemesség.

Ezen országban a nemességet a Holstein-Glücksburgi herceg, a grófok, bárók s rangcím nélküli nemesek képezik. Előjoguk a szabad vadászat s a patronatusság.

6. Lengyel nemesség.

E nemesség között sem volt régebben több fokozat, a nemesek mindnyájan egyenlő jogokat élveztek, s a hercegi, grófi stb. címek külföldi fejedelmek adományai voltak eleintén s e címekkel nem járt semmi kiváltság sem. A nemeseket *slachczicz*-nek nevezték. Jelenleg, Lengyelország felosztása óta a német, orosz, illetőleg az osztrák szokások divatoznak e tekintetben.

7. Olasz nemesség.

Az olasz nemesség szervezete is a majorátusi rendszeren alapult. A cím csak a majorátus örökösének jár. A kisebb nemesi birtokkal is gyakran van a *conte* és *marchese* cím összekapcsolva, Nápolyban és Sziciliában a nagyobb birtokosok rendesen hercegek (*duca, principe*). Ha valamely címmel fölruházott birto-

kot, például valamely grófságot nem nemes vett meg, nemessé vált s a grófi címet viselhette, de fejedelmi jóváhagyás is volt hozzá szükséges.

8. Spanyolország és Portugallia nemessége.

Itt megkülönböztetendő a főnemesség a köznemességtől. A főnemeselek, *grandok* (régebben *Ricos Hombres*) három osztályba tagoltattak. Ezen osztályok mindenkinek más-más előjoga volt. A főnemességhez tartoznak még a rangcímes nemesek (*Titulados*), herczegek (*duques*), őrgrófok (*marqueses*), grófok (*Condes*), algrófok (*Vice condes*) és bárók (*barones*). E címekkel nagy földbirtok járt, mely az első szülöttség rendje szerint öröklődött. A köznemességet „*hidalgo*”-nak nevezik. Ide tartozik mindenki, a ki mesterséget nem űz.

9. Oroszországi nemesség.

Az oroszoknál a nemesség eleintén csak földbirtokkal járt. A főnemesség tagjai voltak a *knyezek* és a *bojárok*. Nagy Péter újra szervezte a nemességet az által, hogy rangosztályokat rendszeresített s azóta a nemesség császári-tisztviselői ranggal van kapcsolatban.

10. Svéd és norvég nemesség.

Itt sem volt régebben különbség a fő- és a köznemesség között a XVI. század közepéig, a mikor XIV. Erik koronázása-kor grófokat és bárókat nevezett ki. Jelenleg a nemesség három osztályba tagolódik és pedig: 1. az urak (*Herrer*), ide tartoznak a grófok és bárók, 2. lovagok (*Riddare*) és 3. rang-cím nélküli nemesek (*Szvenner*). Kiváltságaik ma is vannak, a mennyiben minden svéd nemes 24 éves korától tagja a törvényhozásnak. — *Norvégiában* 1814 óta nincs nemesség.

11. Németalföldi és Belgiumi nemesség.

E két országban a nemesség grófokból, bárókból és lovagokból áll, de címükön kívül más kiváltságot nem élveznek.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

T o r n a.

A torna azon fegyverjátékokból fejlődött, a melyek minden harczias népnél szokásban voltak. Ez nemcsak gyakorlatnak tekintendő — hol a harczra szükséges ügyességet sajátították el a lovagok, — hanem fényes mutatványnak is, mely a nézőt gyönyörködtette, éppen úgy, mint azok a fegyvergyakorlatok, a melyeket a Xenophon idejebeli görögök a Hermeion terén, az akadémiában, lyceumban, phalerumban és hippodromban végeztek. De ezen utóbbi fegyvergyakorlatokat nem szokás tornának nevezni.

A torna föltételeinek megfelelő fegyverjátékot legelőbb a francziák tartottak. Némelyek még föltalálójának nevét is tudni vélik. A „Chronicon Turonense“ szerzője azt mondja ugyanis, hogy „Godefroi de Preuilly“, a ki a tornát föltálalta, Angers alatt 1066-ban megöletett.¹ Azonban a tornát nem találta föl senki, hanem a viszonyoknak megfelelőleg fejlődött az imént említett fegyverjátékokból és Godefroi de Preuilly érdeme csak az, hogy szabályait szedte rendbe se szabályokat jól ismervén, a tornára vonatkozó kérdésekben nagy tekintélyre tett szert.

Hogy francia földön fejlődött a közönséges fegyverjáték tornává, bizonyítja az a körülmény, hogy Németországban eleintén „*conflictus gallicus*“-nak nevezték.

Annyi bizonyos, hogy Franciaországban már a XI. század közepén voltak tornák, míg Németországban pár évtizeddel később, 1127-ben tartották az elsőt.

A torna főleg arra szolgált, hogy a lovagok a fegyver-

¹ Alvin Schulz : „Das Höfische Leben“.

forgatásban és lovaglásban ügyesedjenek, de rendeltetése az is volt, hogy a játékkal kapcsolatosan a nemességet, címereit stb. számon tartsák és a fejedelmek megismerjék lovagjaikat.

E gyakorlatoknak ünnepélyes színezete volt.

A torna elnevezés az ó-francia „*tour*“ vagy a közép-latin „*tornus*“-ból keletkezett (tornus = forgó korong). Latinul „*hastiludium*“ vagy „*torneamentum*“-nak nevezik.

Az ó-franciaul *behourd*-nak nevezett (latinul *bagorda*) lovas-játék abban különbözött tőle, hogy a megsebesülés veszélye itt ki volt zárva, a tornában pedig nem. A bagorda nem annyira a fegyverforgatás, mint a lovaglásban való ügyesedésre szolgált, éppen úgy, mint a későbbi *carouselle*-ek.

Ha valamely fejedelem tornát akart tartani, azt hírnökökkel hirdettette ki, vagy már jóelőre meghívó leveleket küldött szét. A meghívó levélben a pályadíjak is föl voltak sorolva. Ezek értéke nem volt mindig nagy. Súlyom, medve, agár stb. Ezenkívül a pályanyertes, koszorút, göngyöleget, tekercset (tortille) vagy övet is kapott a jelenlevő legfőbb-rangú hölgytől.

Alvin Schulz említi, hogy egy 1410-ben Angliában tartott tornára való meghívásban nyolczvan fiatal leány csókja ígértetett a nyertesnek.

Néha egy gazdag örökösnő keze volt jutalmul kitűzve.

Az ünnepély megkezdése előtt a játék rendjét és szabályait hirdették ki.

A torna színhelyére mindenfelől toduló lovagok már az úton csoportosultak, s ki nagyobb, ki kisebb kísérettel volt körülvéve. Megérkezésük után rendszeren sátrat ütöttek és előtte rakták össze fegyverzetüket: a paizst, sisakot az oromdiszszel, s a kit megilletett, a zászlót is. E tropheumszerű összeállítás szolgált mintául a paizs-, sisak- és oromdiszből álló „*emblème*“-nek, melynek képét ma címernek nevezünk. Ez alkalommal vizsgálták meg a címereket, s ha valaki illetéktelenül viselte, azt eltiltották.

A címernagynak (herold) itt fontos szerep jutott. A közszemlére kiállított címerek tulajdonosainak nevét kikiáltotta s a közönséget felszólította, hogy az a kinek akár a címer-tulajdonos személye, akár címere ellen kifogása lenne, azt jelentse be.

A tornában csak nemesek vehettek részt, sőt néhol még az olyan nemest is kizárták, a kinek felesége nem volt az. Külföldön nem minden nemes vehetett részt a tornában. Németországban, például, csak született nemesnek (*noblesse de race*, *noblesse d'ancienne extraction*, *Uhradel*) volt erre joga. Legalább négy nemes őst kellett kimutatni annak, a ki részt akart benne venni. A nem született nemesnek s a kinek nem volt négy nemes őse, csak akkor volt rá joga, ha lovag volt (*chevalier*, *eques*, *miles*, *Ritter*).

Nálunk kivétel nélkül minden nemes jogosult volt a tornajátékokra, ha csak jelleme nem kifogásoltatott, mert az ország nemesei a szabadság és kivételesség egy és ugyanazon előjogát élvezték valamennyien.

Ha a közszemlére állított címerre vagy a címertulajdonos személyére nézve fölszólamlás történt, a tornaparancsnokból, a heroldokból s a tornában résztvevők közül választottakból bíróság alakult, a mely aztán az ügyet elintézte.

A torna előkészítő munkálataihoz tartoztak a címerügyek, származási- és rangügyek megvizsgálása.

A tornában résztvevők teljes vértetben jelentek meg a tornatérre, a hol a tornaparancsnok rendelkezése szerint sorakoztak.

Nálunk a királyi főlovászmester volt a tornaparancsnok.¹ A résztvevők arcát nem lehetett látni, úgy, hogy csak címeres paizsukról s oromdiszükéről voltak fölismerhetők. A nézőtér rendesen igen szépen volt földiszítve s rajta a nézők rangok szerint helyezkedtek el.

Voltak lovas- és gyalogviadalkok is. Ezeken kívül meg kell különböztetnünk a kettős vagy páros- és a csapatos viadalkokat. Az ambrazi gyűjteményben őrzött Freydal-féle XVI. századbeli tornakönyv hétféle tornagyakorlatot sorol fel.² A francziául *joute*, *jouste*, olaszul *giosta*, latinul *justa*, németül *tjosztnak* (Lanzenbrechen) nevezett tornaviadalkor kizárólag a kopját használták. Ez rendesen a tulajdonképeni tornát megelőző napon

¹ Nyáry A.: „A Heraldika vezérfonala“.

² Deutsches Gesteck; Rennen fest angezogen: das Rennen unter dem Bund; geschiffe rennen; Schweiffrennen; Feld- und Kampffrennen és a Wälschesgesteck.

vívatott. Itt próbálták ki erejüket a lovagok. Úgy látszik, hogy mindig valami főrangú személyért törték lándzsát, legalább a régi kéziratokban azt olvassuk: *jouste pour le duc, jouste pour la duchesse*.¹

Az egymásnak való nekilovaglást francziául *poindre*, németül *puneiz*, *poynder*-nek nevezték.

Wolfram (Parziwal 819.) ötféle szúrást említ, de oly zavarosan írja le őket, hogy nagyon bajos tisztába jönni a dologgal.

San Marte és Bartschnak sem sikerült e tekintetben világosságot deríteni. Schulz, a ki szintén megpróbálkozott a dologgal, sem meri határozottan állítani, hogy magyarázata helyes s csak annyit mond, hogy valószínűnek tartja a következőben adott magyarázatot:

Puneiz: A küzdők ellenkező irányból elindulva, egymás mellett való ellovaglás közben igyekeznek egymást a kopjával megdöfni.

Hurte: A küzdők egymásnak lovagolnak és az egyik a másikat a löket (choc) erejével dönti föl. E gyakorlat annak a győzelmével végződött, a ki határozottabban és gyorsabban lovagolt neki a másiknak.

Zentmuoten: Ebben a viaskodók azon igyekeztek, hogy a kopja döfésével ellenfelüket a nyeregből kitaszítsák. Ez nagy ügyességet követelt, mert az, a kinek döfése célzott tévesztett s nem érte ellenfelét, könnyen kieshetett a nyeregből.

Triviers, travers, trevers: A nehezebb gyakorlatokhoz tartozott. Egemásnak való neki lovaglás közben, az összeütközés pillanatát megelőzőleg, hirtelen oldalt kellett ugrani s az ellenfélt oldalba döfni.

Volge: Az előbb említetttnél még nehezebb gyakorlat volt, s abban állott, hogy a két egymásnak lovagló közül az, a ki tőle el nem késett és elég ügyes volt, hirtelen megfordult s ellenfelét hátban támadta meg.

¹ Kézirat a XVII. századból, mely egy 1433-ban valószínűleg Brüsszelben tartott tornáról szól s 2-ik lapján következő olvasható: „Je soub signé confesse d'avoir tiré se diet Tournoy hors certain Livre des Tournois receuillé par le Sr. Noortgaeb religieux de l'ordre de Prémonstre, tant avec les noms et surnoms que timbre et marques de couleurs comme icy sont descintes. Fait à Bruxelles le 14 de juillet 1651. Engelbert Flacchio Roy d'armes de S. M. Ismertette A. Grenser az Adler 1871. folyamában.

Ez igen nehéz dolog, mert a lovat gyors futás közben hirtelen megállítani és vele *pirouette*-et¹ csináltatni sok ügyességet követel.

Dőfték az ellenfél ajakára és a paizsra. Az előbb említett dőfés következtében a sisakot verték le az ellenfél fejéről, vagy ha ez nem is sikerült, úgy elszédült viselője, hogy lefordult a lováról. A paizsra való szúráskor ügyelni kellett, hogy a kopja vége ne a paizs köldökét érje, mert akkor eltört, hanem a paizs sima részeit. Az utóbbi esetben a kopja áthatolt rajta s a paizst tartó kezét sebesítette meg.

A viadal rendesen kopjával kezdődött, karddal folytatott s ha a fegyverek eltörtek mielőtt a résztvevők közül az egyik győzött, a másik legyőzetett volna, birokra keltek. A legyőzött lova a győző zsákmánya lett, fegyverzete pedig zálogban maradt a győzőnél. A főbb tornagyakorlatok azonban nem páros viadatok voltak, hanem csapatoknak küzdelmei.

Az illedelem azt kívánta, hogy ha valaki ellenfelét nyergéből kivetette, leszáljon s gyalog folytassa a viadalt.

Torna után megfürdtek a lovagok s a fürdőben a borbély gondozta sebeiket.

A több napig tartó tornasorozat végén jegyzőkönyvet vettek föl s a résztvevők tornabizonyítványt kaptak. Franciaországban, a hol ez az intézmény nagyon ki volt fejlődve, e bizonyítványok nagy jelentőségűek voltak, ha valaki két ilyen bizonyítvánnyal bírt, senki sem vonhatta nemességét kétségbe s címerét minden hatóságnak el kellett ismernie.

Hazánkban a tornaintézmény külföldi mintára megalakult ugyan, de nem vált soha nemzetivé.

Az udvarnál tartottak tornákat, ott a külföldi szabályok voltak érvényesek, de a vidéken nem igen törődtek a regulákkal, s ha fegyverjátékokat rendeztek, nem korlátoztatták magukat semmivel. Verekedtek, ki a hogy tudta. Sőt még ha idegen helyre is jöttek, ott sem igen törődtek mindig a szabályokkal. Horneck Ottokár verses krónikájában említi, hogy a magyarok egy tornában, minden óvás ellenére, kíméletlenül összevagdalták ellenfeleiket.

¹ Pirouette, a spanyoliskola egyik mozdulata, a mikor a ló ágaskodó elejével hátulja körül fordul meg.

Az európai tornákhoz hasonló lovagjátékok szokásosak voltak az Árpád-házi királyok alatt, hiszen Anonymus is beszél róluk. Szavában nincs okunk kételkedni, mert minden harczias nép űzte a fegyverjátékot s a magyar is harczias volt régebben.

A tulajdonképeni torna azonban csak az Anjouk fényes udvarában jött divatba, tehát közvetlen franczia mintára.

Krónikáink megemlékeznek azon tornáról, melyben a későbbi Szent László mint ifjú herczeg az idegen származású Videt legyőzte. II. András idejében 1220-ban Pozsonyban voltak tornák,¹ 1396-ban pedig Boucicaut szerint Budán Zsigmond udvarában voltak díszes lovagjátékok.

A czímeradományozó levelekből láthatjuk, hogy nálunk is szokások voltak a tornák. Az Armalisok szövegében olvasható, hogy „hec arma seu nobilitatis insignia ammodo in antea in preliis, hastiludiis, torneamentis et in omnibus aliis exercitiis militaribus gestare valeant stb“, Róbert Károly 1319-ben a Pázmán nemzetségből származott Istvánnak három falut ajándékozott a tornában kiűtött három fogáért.

I. Mátyás király uralkodása alatt nagyon gyakoriak voltak a tornák s életírói mind megemlékeznek azon tornáról a melyben Holubár cseh lovagot legyőzte, s azon fényes tornákról, a melyek Boroszlóban 1464-ben, és Budán 1469-ben tartattak. 1490-ben Bonfini szerint Corvin János herczeg is részt vett egy bécsi tornában. Külföldre is elmentek a magyar nemesek vívni s a Hunyadyak kora XI-ik kötetében olvashatjuk egy herold jelentését, a mely ismeretlen év július 19-én kelt. Benne a viadal rendje van megállapítva. Szövegét b. Nyáry Albert, gr. Teleki József fordítása szerint közli. Belőle láthatjuk, hogy IV. Eduard angol király udvarában tartották azt a lovagjátékot, a melyben Bodna Ulászló, Váradi Frigyes és Erdélyi László vett részt Canterburyban.

Hogy a tornák hazánkban miként vívattak, melyik nemét kedvelték a magyarok, nem tudhatjuk, mert a mi historiás énekeink e tekintetben szűkszavúak, nem úgy, mint a külföldiek, a melyekben a czímereknek, a lovagok felszerelésének, s a torna lefolyásának leírására nem kimélték a tintát. Hogy azon-

¹ Scriptores Rer. Germ. ed. Mencken. II. kötet.

ban kellett a magyar vívás szellemének megfelelő torna-módotoknak is lenni, onnan következtethetjük, hogy Németországban, különösen Miksa császár idejében, és Csehországban stb. vívott tornák leírásában „*huszár-torná*“-ról többször van szó.

Az alább elmondottakból láthatjuk, hogy a tornák nem voltak olyan ártatlan gyakorlatok, mint a későbbi carrouselek s bár tompa fegyverrel vívattak mégis sok szerencsétlenség történt. Fogkiütés, kéz-, lábelmarjulás alig jött számba. A „*chronicon Montis Sereni*“ említi, hogy egy év alatt tizenhat lovas vesztette életét tornavívás közben. E sokszor előforduló szerencsétlenségek arra indították II. Incze, III. Eugén, III. Sándor és III. Coelestin pápákat, hogy a tornában résztvevőket egyházi átokkal sújtsák, s elrendeljék, hogy a tornában elesetteket ne legyen szabad szentelt földbe temetni.

E szigorú tilalmaknak nem volt foganatjuk, senki sem törődött velük, míg a tornák divatban voltak. Nem is ez a szigorúság vetett véget e szokásnak, hanem azon viszonyoknak megváltozása, a melynek ezen intézmény keletkezését köszönte s különösen a lövőfegyverek általános elterjedése. Hogy hol és mikor volt az utolsó torna, nem lehet tudni. Erről a vélemények nagyon eltérők. „*Seyler Geschichte der Heraldik*“ című könyvében azt mondja, hogy Landshutban 1439-ben, Würzburgban 1479-ben és Wormsban 1487-ben tartották az utolsót. Ezzel szemben pedig bizonyos, hogy még Miksa császár idejében is voltak fényes tornák. Pozsonyban, Prágában és másutt és hogy II. Henrik francia királyt 1559 június 30-án sebesítette meg halálosan († jul. 10.) Montgomery Gábor abban a három napig tartó tornában, a melyet a király leányának, Erzsébetnek, II. Fülöp spanyol királylyal történt eljegyzése alkalmából a „*Cateau-Cambresis-i*“ béke után három hónappal rendezett.

Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában is voltak tornák még a XVI-ik században.

A torna nálunk nem vált olyan szervezett intézménynyé, mint a külföldön, az ország nem volt tornakerületekre osztva, mint Németország, azért mégis nagy befolyással volt a mi heraldikánkra, mert nemeseink, a kiknek nem volt címerük, a mikor királyaikkal: Nagy Lajossal, Zsigmonddal stb. kül-

földre mentek, s az ott tartott tornákban részt venni óhajtottak, kérték a királyt, hogy adományozzon nekik. Ez által lett a címér használata a mi nemességünknel is általános. Innen van az, hogy a Zsigmond armalisainak oly nagy része külföldön állíttatott ki, ott a hol magyar kísérei a címér hiányát érezték. Torna nélkül sok nemes családnak ma sem volna címere, mert itthon a nemesség ennek hiányát nem érezte, annyival inkább, hogy a magyar fölfogás szerint a címér nem volt szükséges a nemesség bizonyítására.

Külföldön az Armorialokban számon tartották a tornára jogosultak címereit és színeit. A párizsi arsenalisban van egy a XV. század közepéből való kézirat, a melyet 1890-ben Lorédan Larchey „Ancien Armorial équestre de la Toison d'or et de l'Europe au 15 siècle“ című kiadványában tett közzé. Ebben a magyar királyok (roy de Ongherie) torna fölszerelése is látható. Belőle, ha nem is magát, a királyoktól valósággal viselt torna fölszerelést, de azt látjuk, hogy ahhoz értők miként képzeltek el maguknak. Az oromdís a magyar Anjouk patkót tartó struczca, tehát a fölszerelés semmi esetre sem a XV. századbéli királyainké. Valjon nem az a fölszerelés szolgált e mintául a festőnek, a melyet egyik vagy másik alkalommal Anjouházbéli királyaink valósággal viseltek, nem lehet eldönteni. Décsényi Gyula, a Turul X. kötetének 182. lapján azt mondja, hogy „ideális kép s hijával van minden individualis jellegnek“, mindazonáltal nem tartom kizártnak annak lehetőségét, hogy a festőnek az Anjouházbéli királyok tornafölszerelésének egykorú képe szolgált mintául, habár e képet mi nem ismerjük s ez talán már el is pusztult.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A heraldika kútforrásai.

A) czímerlevelek; B) czímeres könyvek, czímer-teker-
cek, tornakönyvek; C) pecsétek; D) mindazon tárgyak, melye-
ken czímer van diszítés gyanánt.

A) Czímerlevelek.

Korra nézve a pecsétek után következnek, de értékre nézve ezeknél becsesebbek, nem annyira hitelesség tekintetében, mint azért, hogy belőlük az illető czímer mázait is megismerjük, nem úgy, mint a színjelzés föltalálása előtti pecsétekből. A czímerlevelekről bőven szólottunk a 38 és következő lapokon, most csak azt ismételjük, hogy háromféle czímerlevél van és pedig: 1. a melynek szövege a czímerleírását tartalmazza és a czímer rajta le is van festve, 2. melynek szövege tartalmazza ugyan a leírást, de a czímer nincs rajta lefestve és 3. a mely czímerfestésű de szövegében a czímer leírása nem foglaltatik. Az első helyen említett a legtokéletebb és legbecsesebb, a második értékben ez után következik míg a harmadik a legtokéletlenebb, mert ha csak átírásban maradt ránk a címert nem ismerhetjük meg belőle, hacsak a címert rá nem festették, mint a Békásiakéra.

Például a Semseyek, Zsigmondtól 1401-ben kaptak, czímerlevelet, melynek eredetije elkallódott s csak azon 1669. évi átíratból ismerjük, a mely a jászói levéltárban őriztetik. Az eredetin nem volt czímerfestés s mégis pontosan ismerjük a címert, mert szövege szabatosan írja azt le, úgy, hogy az, a ki átírta, az átíratához mellékelve le is festhette 1669-ben.

Ha az elveszett eredeti czímerlevél a harmadik helyen felsorolt csoportba tartozott volna, ma e címerről csak annyit tudnánk, a mennyit a fennmaradt, többnyire rossz, pecsétekből látni lehet.

E tekintetben hazánk nagyon gazdag, gazdagabb mint Nyugat-Európa bármely országa, mert eddigelé 151, 1526 előtti eredeti, hiteles, czímerfestésű armalist ismerünk, a melyek a mellékelt táblázaton föl vannak sorolva. Okunk van hinni, hogy sok rejlik még az ezután föl kutatandó leveles ládákban.

1526 előtti eredeti festett czímerlevelek jegyzéke.

442

Sor- szám	Év- szám	Keltének helye	Adományozó neve	Adományos neve	Hol található	Közzétetett
1	1405	Buda	Zsigmond	Tétényi Péter	Kapy levéltár A M. N. Múzeumban	br. Nyáry, A Herald- dika Vezérfonala
2	1409	—	„	Garázda Miklós	Teleki levéltár, Gyömrőn	Turul 1894.
3	1411	—	„	Hideghéthi Jakab	Hidegh Antalnál, Csallóköz	
4	1414	Speyer	„	Eresztvényi Ferencz	Festetits levéltár, Keszthely	Turul 1895.
5	1415	Constanz	„	somkerekéi Erdélyi Antal	Teleki levéltár, Maros- vásárhely	Turul 1892.
6	1415	„	„	Vadkertí Benedek	Kisfaludi levéltárból, utol- jára br. Nyáry Albertnél	Turul 1883.
7	1415	„	„	mellétei Barócz János	M. Nemzeti Múzeum, Budapest	Turul 1883.
8	1415	„	„	Kőszeghi László	Komjáthy Bélánál, Budapest	Turul 1892.
9	1415	„	„	Thamásfalvi György	Nagy Iván gyűjtemé- nyében	b. Nyáry A., Herald. Vezérf.
10	1415	„	„	Hóthvafői Tamás	M. Nemzeti Múzeum	Turul 1884.
11	1415	„	„	Halmaji Bor Mihály	Bor Istvánnál, Szikszó	Turul 1895.
12	1415	—	„	Előjáró Gál	Festetits levéltár, Keszthely	
13	1415	Constanz	„	Zaversyei András	A horv. orsz. levéltárban	
14	1416	Páris	„	Garai Miklós	Zay levéltár	b. Nyáry A., Herald. Vezérf.
15	1417	Constanz	„	Barwy Simon	Debreczeni Colleg.	Turul 1894.
16	1417	„	„	Petneházi Márton	M. Nemzeti Múzeum	Turul 1888.

17	1417	Constanz	„	Ders Benedek	Lelesz	
18	1417	„	„	Boda Timóth	Nyáry gyűjteményében	
19	1418	„	„	László-Karcsai Török Pál	Sopron városi Múzeum	Turul 1895.
20	1418	„	„	Vay Ábrahám	családi levéltár Berkeszen	
21	1418	„	„	Soós Miklós	Soós levéltár a N. M. zeumban	Turul 1885.
22	1418	Regensburg	„	See, Sye aliter Demetör	Vasvárm. levéltárában	
23	1418	„	„	Chapi András	Vécsey levéltár, Sárköz- Újlak	Turul 1883.
24	1418	„	„	Nagymihályi Albert	Sztáray levéltár, Nagy- Mihály	Turul 1889.
25	1418	„	„	Hassági Farkas Márton	Jászó	Turul 1896.
26	1418	Basel	„	Chontos Péter	M. Nemzeti Múzeum,	Turul 1886.
27	1418	Strassburg	„	Mohorai Vid	Kubinyi levéltár, Kóvár	Turul 1885.
28	1418	„	„	Zemlényi Dávid	Bárczay levéltár,	Turul 1892.
29	1418	—	„	Mylyki János	Vasvár-szombathelyi káp- talan levéltára	
30	1418	Augsburg	„	Moghi Mátyás	M. Nemzeti Múzeum	Turul 1885.
31	1418	Passau	„	Olsvai Mátyás	Jászó	
32	1418	Ulm	„	Szecsődi Demeter	a család levéltárában Egyházass Szecsőd	Turul 1893.
33	1418	„	„	Gyalokai János	Gyalokay rendőrtaná- csosnál Budapesten	Turul 1893.
34	1419	Passau	„	Kisfaludi Tamás	Kisfaludy család lytárában a N. Muzeumban	Turul 1884.
35	1421	Mies, (Mysa)	„	Bárczai László	Bárczay cs. levéltárában	Turul 1891.
36	1421	Znaim	„	Rezegei György	Károlyi levéltár, Budapest	

Sor- szám	Év- szám	Keltének Helye	Adományozó neve	Adományos neve	Hol található	Közzétett
37	1421	Znaim	Zsigmond	Rawen Mihály	A délszláv Akadémia levéltárában Zágráb	
38	1422	Nürnberg	"	Leszteméri Imre	Butykai Józsefnél	Turul 1891.
39	1423	Pozsony	"	Kassa város	városi levéltár	
40	1429	"	"	Kölkedi János	gr. Somogyi levéltár Pápa-Kovácsi	Turul 1896.
41	1430	"	"	Dabi Mihály	Máramaros vármegye levéltára	Turul 1887.
42	1430	Nürnberg	"	Bezerédj Zsigmond	családi levéltár Ménfő.	
43	1430	—	"	Marsovszki Gáspár	a családnál	
44	1431	Nürnberg	"	Berényi Kakas János	Gr. Berényi cs. lvtára M. Nemzeti Múzeum	Turul 1889.
45	1431	"	"	kristalóczi Tarkasis Józsa	M. Nemzeti Múzeum	Turul 1884.
46	1431	"	"	Ábrahámfalvi Gergely	Országos levéltár M. O. D. L. 13509.	
47	1431	Feldkirchen	"	Jersai László	M. Nemzeti Múzeum	
48	1431	"	"	Vajdai György	Csoma József gyűjteménye	Turul 1890.
49	1431	Milano	"	Paczali Peres András	Kubinyi F. gyűjteménye	Turul 1886.
50	1431	Constanz	"	Kolthai Dénes	Kolthay Győzőnél N.-Várad	
51	1431	—	"	Görögi János	Úsz levéltár	
52	1432	Piazenza	"	Herencsényi János	Pintér Sándor, Szécsény	
53	1432	Siena	"	Szlopnai Péter	M. Nemzeti Múzeum	Turul 1887.
54	1432	Parma	"	Mérai Miklós	Jászó	

55	1434	Basel	„	Básznai János	Sopron városi levéltár	Turul 1897.
56	1434	„	„	Karchai Péter	M. Nemzeti Múzeum	
57	1434	Regensburg	„	Czyrkuenai Pál	A Délszláv Akadémia levéltárában Zágráb.	Starine XI. köt.
58	1434	„	„	Bacsvai Dempse Márton	Országos levéltár M. O. D. L. 12,593.	
59	1434	Pozsony	„	Kistárkányi Dénes	Országos levéltár M. O. D. L. 13,000.	Turul 1895.
60	1435	„	„	Szentbenedeki Balázs	Vasvármegye levéltára	
61	1436	„	„	Pozsony város	Pozsony város levéltára.	
62	1436	„	„	Szentkirályi Soldos Márton	Országos levéltár M. O. D. L. 39,792.	
63	1436	Buda	„	Westerházi Bálint	a Mesterházy családnál	
64	1437	Eger	„	Sándi György	Országos levéltár M. O. D. L. 13,073.	
65	1437	Buda	„	Pátrohi Mihály	M. Nemzeti Múzeum	b. Nyáry, A Herald. Vezérf.
66	1437	Prága	„	Azzywelghy Benedek	M. Nemzeti Múzeum	Turul 1885.
67	1439	Buda	Albert	Perneszi Pál	Országos levéltár M. O. D. L. 13,394.	
68	1442	Buda	I. Ulászló	Kulpi Balázs	Országos levéltár M. O. D. L. 13,702.	
69	1447	Temesvár	Hunyadi János	Pogány Miklós	M. Nemzeti Múzeum Bethlen levéltár	Turul 1889.
70	1448	Torda	„	Beregszói Péter	Erdélyi Múzeum	Turul 1890.
71	1449	Buda	„	Békási István	Átirata az 1417. évi arma- lisnak a Békási családnál,	
72	1453	Pozsony	V. László	Hunyadi János	Országos levéltár M. O. D. L. 74,762.	b. Nyáry, A Herald. Vezérf.
73	1453	Bécs	„	Leövey Antal	a családnál	Turul 1888.
74	1453	—	„	Fodor Ferencz	Szatmárvm. levéltárában	

Sor- szám	Év- szám	Keltének helye	Adományozó neve	Adományos neve	Hol található	Közöltetett
75	1453	Pozsony	V. László	Kassa város	városi levéltár	
76	1453	Bécs	"	Bártfa város	városi levéltár	
77	1453	"	"	Eperjes város	városi levéltár	
78	1454	Prága	"	Hofmannsdorf Miklós	Országos levéltár M. O. D. L. 29,081.	
79	1455	Pozsony	"	Sánkfalvai István	Festetits levéltár, Keszthely	
80	1456	Győr	"	Zenthei Mátyás	Warnecke tulajdonában	
81	1456	Buda	"	Szepesi György	Országos levéltár M. O. D. L. 24,763.	
82	1456	"	"	Disznósi Miklós	Kubinyi levéltár, Kóvár	Turul 1887.
83	1456	"	"	Becz Jakab	Erdélyi Múzeum egylet	
84	1456	—	I. Mátyás	Kannsdorfer János	Osztárk belügym. ltára	
85	1459	Buda	"	Bakócz Bálint	Erdődi levéltár, Galgóc	Turul 1839.
86	1462	"	"	Chazar, Kazár István (és Petneházy)	M. Nemzeti Múzeum	Turul 1888.
87	1464	"	"	Varasd város	a városi levéltárban	
88	1466	Diós-Győr	"	Nagyrédei János	Gr. Rhédei cs. ltára M. Nemzeti Múzeum	Turul 1886.
89	1466	Buda	"	Tarnóczai Benedek	Országos levéltár M. O. D. L. 33,041.	
90	1466	—	"	Zavodszky	Országos levéltár M. O. D. L. 24,252.	
91	1471	Buda	"	Sybrik Péter	Paur gyűjteményében	
92	1474	"	"	Mérei Tamás	Szalay Ágoston gyűjtem.	Turul 1888.

93	1476	Buda	„	Palugyai Bálint	Pál István, Bodafalva	Turul 1891.
94	1476	„	„	Pyber Benedek	?	Turul 1894.
95	1479	„	„	Kossuth Miklós	Kossuth cs. levéltára M. N. Múzeumban	Turul 1894.
96	1480	„	„	Nagylucsei Orbán	Körmendi levéltár	
97	1481	„	„	Enyingi Therek Ambrus	gróf Festetics Alfonz, Mágocs	Turul 1897.
98	1486	Bécs	„	Bakócz Tamás	Erdődy levéltár, Galgóc	
99	1488	„	„	bradnai Holy Pál	M. Nemzeti Múzeum	Turul 1896.
100	1489	Buda	„	Sáncfalvai Antal	Országos levéltár M. O. D. L. 19599	
101	1489	„	„	de Ponte Varisko	M. N. Múzeum, Tört. Társ. letéte	
102	1490	„	II. Ulászló	Saccii János	Horvát orsz. levéltár	
103	1493	„	„	Sywkowyth Miksa	Zengg város levéltára	
104	1494	„	„	de Castelliono Bertalan	Wiener Adels-Archiv	
105	1495	„	„	Szlavonia	Zágrábi levéltár	Grbovnica 1896.
106	1497	?	„	Kubinyi László	Kubinyi levéltár, Kóvár	
107	1498	Buda	„	Mallioi (Makói Balázs)	Makay Pál, Sóvár	
108	1498	„	„	Somogy vármegye	Vármezgyei levéltár	
109	1498	„	„	Valentinus de Abramowcz	A Délsláv akadémia levéltárában	
110	1500	„	„	Zentmyhal	Körmendi levéltár	
111	1500	„	„	Batthyány	Marczaltői levéltár	
112	1502	„	„	Hernalt-Mesteri Balás		
				Kassa város	Kassa város levéltára	

Sor-szám	Év-szám	Keltének helye	Adományozó neve	Adományos neve	Hol található	Közöltetett
113	1502	Buda	II. Ulászló	Thakaró Gergely	a családnál	Turul 1891.
114	1505	"	"	Csicseri László	Országos levéltár M. O. D. L. 32,062	
115	1505	?	"	Máriássy László	a családnál	
116	1506	Buda	"	Dombai János	Dombai Hugó, Nyitra	
117	1507	"	"	brassai Schirmer János	Erdélyi Múzeum-Egylet, Kolozsvár	
118	1507	—	"	Therek Imre	gróf Festetics Alfonz, Mágocs	
119	1507	Buda	"	Zewlewszi Balázs	Vécsey István, Sárköz-Ujlak	
120	1507	"	"	gersei Petheő János	Sztáray István, N. Mihály G. Petheő levéltár 75	
121	1507	"	"	Vay László	családi levéltár Berkesz	
122	1507	?	"	Drághffy György	Mednyánszky levéltár	
123	1509	?	"	Kántor Benedek	Ipolyi gyűjtemény	
124	1510	N.-Szombat	"	nádasdi Ercsy Albert	M. Nemzeti Múzeum	
125	1511	Buda	"	Vátyoni Mátyás	Országos levéltár M. O. D. L. 29,089	
126	1512	"	"	Alpári Mihály	Csoma József gyűjt.	
127	1513	"	"	Tornallyai János	a családnál	
128	1514	"	"	Radaak Balázs	a családi levéltárban M. N. Múzeumban	
129	1515	Pozsony	"	Verssendi(Tharjáni)Ferencz	M. N. Múzeumban	
130	1515	Buda	"	Fűzy Imre	családi levéltár	

131	1515	Buda	II. Ulászló	Petrus de Konzka	A Délszláv Akadémia levéltárában
132	1516	?	II. Lajos	brassai Brigant György	Lelesz
133	1517	?	"	Brodarich István	Tallian János, Szabás
134	1519	Buda	"	Dobay Demeter	Károlyi levéltár
135	1519	"	"	Szigethi György	Lelesz
136	1519	"	"	Kanizsay Dorottya	Országos levéltár M. O. D. L. 24,773
137	1519	?	"	Kanizsay László	Országos levéltár M. O. D. L. 24,772
138	1520	?	"	Warjú alias Vrana	Országos levéltár Act. p. Ad. Tab. 2—7.
139	1520	Buda	"	Várkonyi Ambrus	Országos levéltár M. O. D. L. 23,408
140	1521	"	"	Kállai Vitéz János	Országos levéltár M. O. D. L. 23,545
141	1522	Prága	"	Gellyei Antal	M. Nemzeti Múzeum
142	1522	Buda	"	Báthly Zsigmond	gr. Károlyi lvtár, Bpest
143	1523	Pozsony	"	Imreffi Mihály	Festetits lvtár, Keszthely
144	1523	Nova-Civitas	"	Petrécz Pál	Országos levéltár M. O. D. L. 23,845
145	1523	Buda	"	nagyszántói Ányos	Gömörvármegye levéltára
146	1523	"	"	devecseri Choron András	gr. Festetits, Alfonsnál Magócs
147	1525	"	"	kolozsvári Zalczer	Országos levéltár M. O. D. L. 24,119
148	1525	"	"	Forgách Ferencz	gr. Forgách cs. lvtárában M. Nemzeti Múzeum
149	1526	"	"	Campanellis János	Bécs-udvari kamara lvtár
150	1526	"	"	Bosnyák Jakab	Károlyi levéltár
151	1526	"	"	Krasznai-Pándi	Országos lvtár, M. O. D. L. 29,093.

b. Nyáry, Herald.
Vezérf.

Ezeken kívül tudomásunk van arról, hogy a következő családok 1526 előtti armálisai meg vannak, de hozzájuk nem juthattunk.

1. A Wesselényiek 14?? évi armalisa a család görcsöni levéltárában, a mely az Erdélyi Múzeum-Egyletnek adatott át, a hol azonban hozzáférhetetlen, mert még mindig ládába van csomagolva.

2. A Buzlay armalis kelt Perpignanban 1415, melyet Wagner „Diplomatarium Comitatus Sarosiensis“ című munkájában közöl, de nem mondja, hogy hol látta. Abból a körülményből, hogy a M. N. Múzeumban őrzött Fejérváry Károly-féle gyűjteményben facsimileszerű másolata megvan, következtethetjük, hogy valószínűleg valamely Sáros vármegyei levéltárban lappang.

3. A bothfalvai és hrabiczi Both család Constanzban 14??-ben kelt armalisa, a melynek eredetije Siebmacher szerint a családnál van.

4. Recsky? 1415. vagy 1418-ban kelt armalisa, melyet Bajai úr a Siebmacher számára lemásolt. Eredetijét Recsky? úrnál lévőnek mondja Csergheő. Lásd Siebmacher IV. Band 15-te Abtheilung. Supplement.

5. A Mérei-család 143?-ben Sienában kelt armalisa, a mely állítólag a váci káptalan levéltárában van, de a melyhez minden igyekezetünk mellett sem juthattunk.

6. A Tholdalaghyiak 1456. évi armalisa talán a család radnótfái levéltárában.

7. Jáprai Spissich? 1503-ban kelt armalisa, melyet Paúr Iván másolt le.

8. Murányi Veér András 1509-ben Prágában kelt armalisa, a melynek láthatólag az eredeti után készült másolata a M. N. Múzeum levéltárában őriztetik.

9. Kisserényi Serényi (Serjéni) család 1518. évi armalisa. A magyar nemzetségi zsebkönyv említi, de nem mondja, hogy hol van.

10. A salamonfai és rátki Rátki család XV-ik századbeli armalisa, valamelyik családtagnál.

11. A Babai család XV-ik századbeli armalisa.

12. A Kocsi-család XV-ik századbeli armalisa az előbb-
benivel talán Vasvármegye valamely elrejtett leveles ládjában.

13. A Paulik-család XV-ik századbéli armalisa a múlt században még meg volt, ugyanis Komáromvármegyében fekvő Hereghen lakó Paulik János, a ki később Érsek-Ujvárra került, 1792-ben egy elismervényt állított ki arról, hogy nagybátyjától, a Batthány hercegek körmendi levéltárnokától, ezen armalist átvette.¹

Végre valószínűnek tartjuk, hogy a mileji Salamon családnak, mely Zalavármegyében már a XIII. században birtokos nemes volt, is Zsigmond adott armalist.

B) Czímeres könyvek, tekeresek, tornakönyvek.

A czímeres könyvek közül hitelességre nézve első a királyi könyvek, habár a legtöbb esetben a czímer nincs belőlük festve, mert ugyanazon hatóságok írják le bennök teljes hitelességgel az adományozott címert, melyek a czímerlevelek kiállítására vannak hivatva. Ezekről bőven megemlékeztünk a 43. és 44. lapokon.

Az alább megismertetett czímerkönyvek hitelesség tekintetében a királyi könyvek mögött állanak ugyan, de mind a mellett becses források, mert teljesek, a mennyiben festett czímereket tartalmaznak, s gyakran olyan időből valók, a melyből királyi könyveink nincsenek. Belőlük sok oly címert ismerünk meg, a melyről más emlékünknél nincsen. Ugyan ez áll a czímer-tekeresekről és tornakönyvekről is.

Czímerkönyvek, tornakönyvek, czímer-tekeresek stb. tekintetében nagyon szegények vagyunk s messze mögötte állunk Franciaországnak, Angliának és Németországnak.

Nevezetesebb külföldi kéziratok:

1. *Petri de Ebule carmen de bello seculo inter Henricum VI. Imperatorem et Tancredum.* Pergamen-codex a berni könyvtárban. Hohenlohe szerint, vagy a XII. század végéről vagy a XIII. elejéről. Engl Sámuel adta ki nyomtatásban illusztrációkkal 1746-ban következő czím alatt: „*Petri de Ebulo carmen de motibus Siculis, et rebus inter Henricum VI. Romanorum Imperatorem, et Tancredum seculo XII. gestis.*”. Nevezetes, hogy e kéziratban már lótakarók is vannak ábrá-

¹ Beödi Balogh Gyula, Vasvármegye főlevéltárnokának, szives közlése.

zolva, míg pecséteken csak a XIII-ik század közepén fordulnak elő.

2. *A szász tartományi- és hűbér jog.* Pergamen-codex a XIII. századból a heidelbergi egyetem könyvtárában.

3. *Weingarter Lieder Handschrift.* A XIV. század elejéről a legrégebbek közül való címereskönyv.¹ A költemények benne a költők szerint vannak csoportosítva s a csoportok mindenike előtt levő képen látni az illető szerző címerét. Magyar család címere nem foglaltatik benne. E kéziratot a XVI. században Marx, konstanciai soltész, ajándékozta a Weingarteni kolostornak, a honnan a kolostor feloszlatása után, 1810-ben a württembergi király könyvtárába került. 1843-ban a stuttgarti „Litterarischer Verein“ adta ki színes képekkel „Die Weingarter Liederhandschrift“ cím alatt. Megjelent Stuttgartban Pfeiffer és F. Fellnernél. A következők címerét tartalmazza: Rietenburgi várgróf, Bottenlouben Ottó gróf, Bliger von Steinacht, Dietmar von Aste, Hartman von Owe, Albrecht von Jansdorf (sisakját egyedül), Heinrich von Ruche, Reinmar, Uolrich von Guotenburg. Bernger von Hornheim, Heinrich von Morungen, Uolrich von Munegur, Hartwig Raute, Singenberg, (Truhsaeze) Wahsmuot von Kunzig, Hiltbolt von Swanegou, Willehalm von Heinzinburch, Lintolt von Savene, Rubin.

4. A *Balduineum* név alatt ismeretes trieri kéziratban sem igen van magyar vonatkozású címer, mindamellett több tekintetből érdekes. Hohenlohe szerint 1314 és 1354 között készült s Coblenzben a tartományi levéltárban őriztetik. Történelmi képeit a kir. porosz állami levéltár 1881-ben „Die Romfart Kaiser Heinrichs VII. im Bildercyclus des Codex Balduini Treverensis“ cím alatt adta ki. A hozzávaló szöveget Eltester L. irodalmi hagyatékának fölhasználásával, Irmer György írta.

Nagyon kíváncsi, hogy a benne foglalt címereket is kiadják, mert egyetlen kiadása, „Hontheim's Historia Treverensis diplomatica“ II. rész nem áll azon a színvonalon, a melyet e becses forrásmunka megérdemelne.

A következő helyek, trieri várhűbéreseinek (Burgmanen)

¹ Hohenlohe lehetségesnek tartja, hogy a XIII-ik századból származik.

czímerei foglaltatnak benne: Grimbürg, Sarbürg, Pilliche, Kilbürg, Malbürg, Manderscheit, Neuenbürg, Cochem, Meyen, Münster, Ehrenbrechtstein, Hartenfels, Montabur, Baldinstein, Sternbürg, Stolzenfels, Thoron, Trys, Baldenecke, Schmidebürg, Baldenowe, Berncastel és Sanct Wendelin.

5. *A németalföldi czímer-codex*. 1396. „Chi sont li dux, li conte, li viconte, li banereche et li chevalr qui furent sur le Kunnirt en Frise l'an nre singur. 1396. Ancien Armorial contenant 333 écussons de chevaliers Neerlandais, Belges, Français et Allemands qui sout Albert de Bavière ont été faire la guerre en Frise en 1396. Kézirat a németalföldi kir. levéltárban, melynek igazgatósága 1889-ben adta ki.

6. *A nápolyi Szent Lélek-rend statutumai*. XIV. század-beli kézirat a Louvre-i múzeumban.

7. *A paizs-rend statutumai*. 1369-ből. Kézirat a Bibliothèque Nationaleban, Párisban.

8. *Recueil des Armes et Blasons de la Noblesse de l'ancienne chevalerie de Lorraine et autres bonnes maisons ettrangères*. Y alliées, Recherchées par noble Jean Callot, héraut d'armes des Duchet de Lorraine et Barrois et per Luy-mesme dédié a Monsieur du Chastel Maréchal de Lorraine. Több példánya van meg: 1. A párisi arzenális könyvtárában egy hiányos példány. 2. A lyoni példány, melyet Menestrier is leírt. 3. A Nancy-i múzeum példánya. 4. Bouton példánya, a melyet „J. Callot et l'armorial de Lorraine“ czím alatt kiadott.

9. *Züricher Wappenrolle*. E czímer-tekeres egyike a leg-régibb s legérdekesebb rendszeres czímergyűjteményeknek. A XVIII-ik század elején Johann Jacob Scheuchzer természet-búvár tulajdonában volt († 1733). Hagyatékából Zürich város könyvtárába került. Leírását Wyss közölte a „Mittheilungen der Antiquarischen Gesellschaft von Zürich“ VI. kötetében (1848). Ezen ismertetéshez három színes táblán néhány czímer másolat is van mellékelve. E képekből azonban nem ismerhetjük meg ezen nagybecsű kézirat jellegét. Hohenlohe herczeg kezdeményezésére a zürichi „Antiquarische Gesellschaft“ kiadta 1860-ban a teljes művet minden képével. Az ismertető szöveget hozzá Runge Heinrich írta (4 negyedrért iv szöveg 26 tábla). E kiadásról azt tartják, hogy benne az eredeti összefüggés hiányzik. A facsimiléek általában jók de a Staina-féle (195. sz.)

czímerbe hiba csúszott bele, a mennyiben V-hez hasonló alakot mutat, holott az eredetiben — Zeller-Werdmüller szerint — hárfa van.¹

Pusikan azt kifogásolja, hogy sok zöld paizsmező van benne s ezt annak tulajdonítja, hogy a facsimile készítő a kopott kék paizsokat zöldnek vette. Azt hiszem, hogy ezen nem egészen igazságos szemrehányás onnan ered, hogy a fennnt megnevezett író is azok közé tartozik, a kik a zöld színt nem akarják a régi időre nézve heraldikai máznak elfogadni.

Ha Pusikán föltevése állana, akkor sokkal több zöld czímeres paizs lenne e kiadásban, mert a kék paizsok valószínűleg nagyobbbrészt megfakultak. Különben az eredetit kellene látnunk, hogy igazságosan ítélhessünk e dologban.

Nevezetes, hogy az eredetiben sok javítás látszik. A többek között egy a 136. számú képen, mely a Walse család czímerét ábrázolja: vörösben ezüst pólya: oromdís csörgősapka, melynek csücskein ezüst golyók látszanak. Ennek helyén eredetileg más czímer volt, melyről a bevezetésben azt olvassuk, hogy meg nem határozható. Úgy látszik azonban, hogy feketében ezüst pólya volt. A fekete mezőben fehér képnek, az ezüst pólyán pedig valami vörös képnek nyomait lehet észrevenni, az oromdís meg fekete sasszárny volt.

A XIV. században élt Hierschin leírása szerint ² a Walse családnak — a vörös képtől eltekintve — az utóbbihoz hasonló czímere volt. Suchenwirt pedig Ulrich von Walse ³ czímerét következőleg írja le: saphirbarnában (fekete) gyöngyökből (fehér) kirakott pólya, sisakján sas, melynek szárnya olyan mázú mint a paizs, tehát feketén fehér pólya.

¹ Seyler „Geschichte der Heraldik.“

² Seiler „Geschichte der Heraldik“

³ Ezen Walse Ulrich Nagy Lajos seregében szolgált 1386-ban és kortársa Suchenwirt Péter a következőket mondja róla. XIII. 207—221.

„Sein edel hertze wirdich

Tzu gueten sachen girdich

Was, do er fuer gen Terveys (Treviso)

Von Ungern mit dem chunige weis

Dem er mit helfe pei gestuent

Mit trewen als di pidiben tuent.

Schiltwacht und huet was wol bewart . . .

(nemes szíve tettszomjas volt mikor Treviso felé vonult Magyarország böles királyával s jól el volt tőle látva őrség s biztosítás stb.)

A címér-tekercs kiállításának korára nézve a nézetek eltérőek. Hildebrandt az alább megismertetendő Grünenberg-féle címeres könyv kiadója úgy látszik hajlandó keletkezésének idejét a XIII. századba tenni. Pusikan „Bedeutung der Wappenfiguren“ című munkájában azt a nézetét nyilváníja, hogy szerzője vagy maneggi Maness Rüdger lovag 1253—1304-ben vagy pedig János nevű fia a ki 1297-ben mint zürichi kanonok halt meg. Magyarország benne közölt címere (703. ábra) szintén arra vall, hogy még a XIII-ik századból való, mert rajta az Anjouk címerének ismertető jelei nem látszanak.

Runge Henrik, a címér-tekercs kiadója azt hiszi, hogy a XIV. században és pedig 1336—1347 között festették. Zoller-Werdmüller pedig, a ki készítési helyéül Constanzot állítja, azt hiszi, hogy 1320 körül készült. Hohenlohe szintén nem tartja lehetetlennek, hogy a XIII. századból való.

A szóban forgó tekercs jelenleg 400·5 centiméter hosszú s átlag 12·5 centiméter széles pergamen szelet, a mely tizenhárom — czérnával összevarrott, egyenetlen hosszúságú — részből áll. Mindkét oldalán két sorban vannak a címerek föltüntetve. Egy része az eredetinek elveszett és pedig az, a hol a 451—559. ábrák voltak, melyeket a hasonmás kiadója egy a zürichi könyvtárban őrzött másolatból pótol.

I. Az 1—11 és 116—126. ábrák távoli és mesés országok címereit mutatják. E rész hátulján az 560—587. ábrakon a német egyháznagyok zászlai vannak föltüntetve.

II. A gyűjtemény eredeti magvának összeállításában bizonyos rendszer látszik. A 12. számú ábra, mely alá semmi sincs írva, a német birodalom címerét ábrázolja, a következő ábrák a 46-ig pedig királyok, fejedelmek, hercegek és grófok címereit. Az alsó sorban 127—135. ábrák grófi címereket, 136—150. ábrák freiherr-i címereket mutatnak. 47—80 és 151—197. az alsó sorban, továbbá a pergamenszelet hátsó oldalán a 269—341 és 378—450. ábrakon köznemes családok címerei láthatók.

III. A 81—115 és 198—232. ábrák a lapok egyik oldalán, továbbá a 233—268 és 342—377. ábrák az illető lapok más oldalán szintén hercegi, grófi, freiherr-i és köznemesi címereket mutatnak.

IV. A negyedik részben nem lehet rendszert észrevenni, ábrái pedig mind másolatok.

E tekercsnek irodalma: Weiss A. „Bemerkungen zur Züricher Wappenrolle“ az Adler 1872. évfolyamában. Kindler von Knobloch cikke a „Deutscher Herold“ 1876. évi folyamában; Zeller-Werdmüller szintén írt róla az „Anzeiger für Schweizerische Alterthumskunde“ 1878. évi folyamában. Ernst Edler von Franzenshuld „Die Wappenrolle von Zürich“ a Mittheilungen der k. k. Central-Commission 1866. évi folyamában. Az Adler 1881. évkönyvében Hohenlohe Waldenburg „Culturhistorische Bilder aus der Züricher Wappenrolle“. Curt Oswalt von Querfurt „Die Züricher Wappenrolle“. — Egy XVI-ik századbéli másolata a gróf Königsegg-féle levéltárban, Aulendorfban őriztetik.

10. *Manesse Codex*. Ezen XIV. századbéli Minnesängergyűjtemény igen szép illusztrációk között 145 címert tartalmaz. 1657-től 1888-ig a párisi „Bibliothèque-Nationale“-ban őriztetett s azóta ismét a heidelbergi egyetem könyvtárában Cod. Pal. Germ. 848 jelzés alatt találhatók. Hasonmását kiadta F. X. Kraus 1887-ben „Die Miniaturen der Manesse'schen Liederhandschrift. Strassburg, 1887.“ cím alatt. 1892-ben a görllitzi Starke és a heidelbergi August Siebertnél adta ki ismét „Die Wappen, Helmzierden und Standarten der Grossen Heidelberger Liederhandschrift (Manesse Codex)“ cím alatt Zangemeister Károly, a heidelbergi egyetem főkönyvtárnoka. Magyar vonatkozású benne Werner honbergi gróf képe, a melyen a magyar zászló látszik.

Képei megjelentek részben Friedrich Heinrich von der Hagen „Bildersaal altdeutscher Dichter, Bildnisse, Wappen und Darstellungen aus dem Leben und den Liedern der deutschen Dichter des XII—XIV. Jahrhunderts. Berlin, J. A. Stargardt, 1856.“ című kiadványában.

A weingarter Liederhandschrift kiadója Pfeiffer F. ennek viszonyát a Manesse Codexhez akként határozza meg, hogy mind a kettő önállóan, egymástól függetlenül keletkezett, többnyire ugyanazon számos apróbb gyűjteményekből és dalkönyvekből. Hohenlohe említi, hogy állítólag 1325-ben készült.

Sokan valószínűnek tartják, hogy képei ugyanazon művész keze alól kerültek ki, mint a Zürichi Wappenrolléi, de Hohenlohe e nézetet nem osztja.

11. *Gelre (Geldern) herold czimereskönyve*, mely Brüsszel-

ben a királyi könyvtárban őriztetik, egyike a legszebb s legnagyobb eféle műveknek. Bouton párisi és Olivier brüsseli kiadók kiadásában eddigelé öt kötet jelent meg belőle. — E díszkiadást csak 140 példányban nyomatták s a színezett képek benne kézfestmények. Címe: „Wapenboeck ou Armorial de 1334—1372. Les noms et Armes des princes Chrétien Ecclésiastiques et séculiers suivis de leurs feudataires selon la constitution de l'Europe et particulièrement de l'empire d'Allemagne conformément à l'édit de 1366 appelé la Bulle d'Or par Gelre, Héraut d'Armes publié pour la première fois par M. Victor Bouton. Peintre Heraldique et Paléographe. Paris, N. V. Bouton; Bruxelles, Fr. J. Olivier, 1881.“ Első kötet. Poésies Héraldiques. E költemények a heroldok kötelességeiről, az ardennes-i vadsertés-vadászatról és a stavereni csatáról szólnak. A Brabanti hercegek és a Hollandi gróf rímes krónikája is benne foglaltatik, valamint tizenhárom verses blazonálás is.

A 2., 3., 4. és 5-ik kötet a tulajdonképeni Armorial, a melyben sok festett czímer és flamand nyelven írt magyarázatuk foglaltatik. E magyarázatok franczia fordítása heraldikai észrevételekkel kísérve egészítik ki a munkát, a mely sok tekintetben érdekes. Megtanuljuk belőle a többek között, hogy a középkorban a női szobák falait czímerek díszítették. Minket magyarokat a 4. kötet 396. lapján foglaltak érdekelnek leginkább, a mennyiben Róbert Károly nagybátyjának, János durazzói hercegnek és gravinai grófnak czímerét ismerjük meg belőle. E czímerkép segítségével értjük meg Villani heraldikailag rosszul stylizált leírását, melyet Martel Károly czímeréről ad (lásd a 385. lapon mondottakat). E János, Sánta Károly és Mária (V. István leánya) fia volt, s czímerébe fölvette anyja révén a magyar színeket a mesteralak nélkül. E színeket a czímeres paizs rájája mutatja. Leírása a következő: „Semé de France qui est d'azur semé de fleurs de lys d'or à la bordure componée d'argent et de gueules“. Ezüstsólván és vörösből összerovott ráma között aranyliliomokkal beszótt kék paizsmező.

E kiadásban sok pecséthasonmás is foglaltatik.

12. *A Sefken-féle czímeres könyv.* A „Dit is dat Wapenbouch van den Sefken“ cím alatt ismert kézirat 1379-ben Arnoldus Horneus filius domini ab Horne lüttichi püspök tulaj-

donában volt s körülbelül 300 papirosra festett czímert foglal magában. Kiadta Hildebrandt és Seyler „Wappenbuch von den Ersten, genannt Codex Seffken“ cím alatt Berlin, 1893.

13. *A Gelderni czímerkirály czímeres könyve*, körülbelül 1400-ból való kis negyedrért 62 pergamenlap, mintegy 1100 czímerrel, jelenleg Jonkheer J. F. L. Coenen von s' Gravenloot birtokában van Leydenben. Benne foglaltatik azon királyok, hercegek, grófok, várgrófok, zászlósurak és lovagok czímere, a kik az 1238-ban Compiègne-ban tartott nagy tornában résztvettek.

14. *Czímerkönyv* a felső ausztriai rendek könyvtárában. Első része a Wissbeck család XVI-dik századbeli leszármazási táblázata. A második rész a Treunbeck-féle passauai czímerkönyv, mely valószínűleg 1499-ben kezdetett meg.¹

15. *Ancien armorial de la Toison d'or et de l'Europe au 15. siècle*. Kiadta Loredan Larchey 1890-ben. A kézirat, mely a párisi arzenalis könyvtárban őriztetik, valószínűleg 1430—1467 között készült. Szerzője alkalmasint Jean Lefèvre vagy másként Jean de Saint-Rémy a burgundi herceg czímerkirálya. Ebben találjuk a magyar király tornaöltözetét. (Lásd a 387. lapon mondottakat.) Közölve volt a Turul X. 181. lapján.

16. *A Fahne von Fahnenberg tulajdonában levő papiros Codex*. Hohenlohe szerint a XIV. század végéről vagy a XV. elejéről.

17. *A szent Hubert-féle kézirat* (Cod. icon 318) a müncheni udvari és állami könyvtárban, a melyben a „Sent Huprechts Broderschaft“ férfi- és nőtagjainak és az illető 4—4 ösüknek czímere van belefestve. 1444—1487. E Bruderschaftból lett később a Szent-Hubert-rend.

18. *Ausztriai tartományczímerek* 1446. Nagy folioalakú négy pergamenlap festett czímerekkel a bécsi cs. kir. udvari és állami levéltárban.

19. *Az ausztriai hercegek czímeres könyve* 1447. czímeres paizsok sisak nélkül, nagy folioalakú ötven pergamen lapon.

20. *A pfalzi Lehenbuch* 1452—1464. a carlsruhei nagyhercegi állami levéltárban.

¹ Hohenlohe: Verzeichniss deutscher gemalter Wappen-Sammlungen aus den XIV. und XV. Jahrhundert.

21. Az *Ingeram-féle címeres könyv* 1459. Cotta báró tulajdona Stuttgartban. Folio alakú papiros-codex.

22. Az *augsburgi címeres könyv*. Magában foglalja a Gossenbrot család és vele rokon nemzetségek czimereit és a Gossenbrot család történetét 1469-ig. A müncheni udvari és állami levéltárban.

23. *Ulrich apát címeres könyve*. (Wappenbuch Abt Ulrichs.) A szent-galleni Stift könyvtárában levő foliopapiros Codex 1470—1488.

24. A *constanzi concilium krónikája* 1426—1427, melyet Richenthal Ulrich állított össze. E krónikában mindazon czímerek is benne foglaltatnak, a melyeket az odasereglett urak szállásaik kapuja fölött kitűztek. E krónika papiros kézirata három példányban van meg, köztük a legrégibb a gróf Königs-egg levéltárban Aulendorfban, a másik a városi levéltárban Constanzban s a harmadik a bécsi cs. kir. udvari könyvtárban található.

Legrégibb kiadása 1483-ban jelent meg Sorg Antalnál Augsburgban.

Második kiadása pedig 1536. u. o. Ezenkívül Feyerabend frankfurti könyvnyomtató is kiadta 1575-ben.

Az újabb időben Sevin tanár adta ki 1880-ban 50 példányban.

A legrégibb kiadás ábrái kézzel vannak kifestve. Utolsó lapján következő szavak olvashatók: „hie endet sich das Conciliumbuch geschehen zu Costencz darinn man vindet wie die herren gaystlich unnd weltlich eingeritten seind und mit wievil personnen. Auch ir wappen gemalet und wie sy abgeschieden seynd. Auch die sachen die darin geschehen seind hüpsch und gerecht. Gedruckt und volendt in der keiserlichen stat Augspurg von Antoni Sorg am afftermontag nach Egidy Do man zalt Cristi gepurt MCCCC und in dem LXXXIII Jare.“

Magyar czímerek benne: A 121. lapon: *Stephan König zu Ungern*. Vörös mezőben stylizált zöld hármas halmon az apostoli kereszt. — *Der heylig sant Ladislaus ein König zu Ungern*. — Hasított paizsban elől a magyar vágások, hátul az Anjouház lilioimai.

A 124. lapon: *Gvaldói Benzís András kalocsai érsek*. Arany mezőben fekete kőszáli kecskefej.

U. o. *Antal raguzai érsek*. Ezüst mezőben kék pólya, felül és alul három kék csillaggal.

U. o. *János esztergomi érsek*. A Kanizsaiak ismert címere.

A 146. lapon: *Hohe Schule zu Sundens in Ungern*. A budapesti egyetemével azonos címér.

A 170. lapon: *Das Königreich zu Ungern alt und neu*. Főlnegyedelt paizsban 1, 4 vörösben zöld hármashalmon, apostoli kereszt, 2, 3 vörössel és fejjel hétszer vágott.

U. o. *Das Königreich Dalmatien*. Vörösben három koronás arany oroszlánfej (jobbra fordult).

U. o. *Das Königreich Croatien* vörös mezőben a paizs bal széléből előtűnő sárgába öltöztetett kar, markában hegyével lefelé fordított kardot tartva.

A 187. lapon: Herzog Johannes zu Albon und Hauptmann zu Dalmatia. Feketében sárga balharántpólya. Herzog Eberhard von der Weiden (vagy von der Linden) in Ungern fejjel és kékkel vágott paizsmezőben szincserélő sas. E címér Grünenberg könyvében is látható. Graf Johann von Canisa in Ungern, des Erzbischofs zu Gran Vetter.

25. *Sancti Christophori am Arlperg Bruederschafts-Buech*. E kéziratot a XIV. század végén kezdték meg rajzolni s az utolsó bejegyzés 1718-ból való. Hogy mindeddig kiadásra nem jutott, mi magyarok is sajnálhatjuk, mert e kézirat ránk nézve is becses heraldikai forrás-munka. Ismertetését Pettenegg Gaston bárónak az Adlerben megjelent cikkelye után adjuk.

E kézirat a bécsi cs. kir. udvari és állami levéltárban őriztetik. Becse főleg abban rejlik, hogy mindenki saját felügyelete alatt rajzoltatta belé címérét s így biztosra vehetjük, hogy ábrái azon címereket mutatják, a melyeket az illetők csakugyan használtak. A kézirat kötési táblájához ragasztott előszóból látjuk, hogy III. Lipót osztrák herceg erősítette meg a „Bruederschaft“ szabályait 1386-ban. Megjegyzendő, hogy e kézirat nemcsak a Vorarlbergi és Tyroli nemes családok címereit foglalja magában, hanem az osztrák ház többi örökös tartományából s a többi szomszédos országokból és tartományokból valókét is.

A Bruederschaftnak, melynek könyvét tárgyaljuk, rendeltetése hasonló volt a Szent Bernáthegyi hospiciuméhoz.

A szóban forgó kéziratban föl van jegyezve a tagok be-

lépésének ideje, halálának éve és napja, címere s az, hogy évenként mit fizetett a Bruederschaft pénztárába.

A kézirat két részre oszlik, a régibb rész nagyobb s a benne foglalt címerek a XIV., XV. és XVI. századból valók, az újabb részben XVII. és XVIII. századbeli címerek foglaltatnak.

A hozzá csatolt index nem régen és kevés szakismerettel készült és 734 címmert sorol föl. A címerek többnyire kihalt családoké, kivéven a következőket: Ajerl, Anhalt, Aschauer, Attlmayer, Awersperig, Camerlinder, Cedelitz, Eglofstain, Fedrigazzi, Fugger, Gall von Gallenstein, Goldegg, Hager, Harracher, Liechtenstein, Mor, Müller, Neiperg, Pophaim, Rallo, Saurau, Schärffenberg, Stainach, Töring, Trapp, Windischgretz, Zedwitz.

E kéziratból világosan láthatjuk, hogy az a nagyon elterjedt mese, a mely szerint a festők címere: vörösben, három 2, 1-ként állított ezüst paizsoeska — azon ehhez állítólag hasonló címerre vezethető vissza, a melyet Miksa császár adott volna Dürer Albrechtnek, teljesen alaptalan, mert 1400-ból tehát másfél századdal régibb időből való ilyen címmert is tartalmaz, több ilyen szintén Miksa előtti címer között, a melyek bécsi, brünni, halli, insbrucki stb. festőké volt.

A fentebb leírt példányon kívül még két „Sancti Christophori am Arlperg Bruederschafts Buech“ van. Az egyik Münchenben a kir. könyvtárban, a másik az alsó-ausztriai országos könyvtárban őriztetik. Mind a kettő sokban eltér a fent bemutatottól s valószínűleg hiányos és gondatlan másolata az eredetinek.

26. *Scheibler báró XV. századbeli címeres könyve*, 343 erős papirosra, melyek 25 cm. magasak és 17 centiméter szélesek. A papir víznyomása ökörféj. Az első 225 lapon művészi kéztől származó 450 címer foglaltatik, melyek némelyikét a bécsi Adler VI. és VII. évkönyvében tettek közzé. Három lapját a „Heraldische Meisterwerke der Internationalen Ausstellung für Heraldik“ 49. táblázatán adta ki Hildebrandt 1882-ben. Hozzá egy újabb rész is van csatolva, melynek papirosán a víznyomás az 1693. évet mutatja. E részben van a betűsoros tárgymutató is.

27. *Az alsó-rajnai címerkönyv* a XV. század elejéről való s jelenleg a müncheni kir. udvari és állami levéltár Redinghowen-féle gyűjteménye 38. kötetében őriztetik. Ismeretetését a Herald 1887. évi folyamában tette közzé Leiningen-

Westerburg gróf. Másolata a berlini „Herold“ kéziratai között is megvan.

28. *Czímer Codex 1445—1448-ból* a bécsi cs. kir. udvari és állami levéltárban, 50 pergamenlap (50 cm. magas, 32·5 cm. széles), melyek közül 34-en 170 czímer látható. A czímerek nem megbízhatók, de művészi kivitelűek s ezért mintául szolgálhatnak. Mutatványok találhatók belőle a bécsi „Adler“ VI. és VII. évfolyamában.

29. *Item de Gesellschaft von dem Esel Ein parsefontt genant Hans Ingeram hat dytz puoch gemacht in dem Jore do man zalt nach Xpi geburt mcccc. v. iij Jar uf Michahelis.*

E kézirat hollétéről nincs tudomásunk. Samuel Wilhelm Oetter említi „Wöchentliche Wappenbelustigung“-jában (1761).

30. *A Donaueschingeni czímeres könyv.*¹ A Fürstenberg hercegek könyvtárában Donaueschingenben 1433-ból² Zsigmond császár czímeréből, mely a második lapot foglalja el, csak három oromdíz látszik. Hohenlohe „Das Heraldische Pelzwerk“ című tanulmánya V. tábláján a benne foglalt czímerek közül hatot mutat be.

31. *A Grünenberg-féle czímeres könyv*, (Grünenberg, Ritters und Burgers zu Costenz Wappenbuch vollbracht am nünden Tag zu Abrellen, do man zalt tusend vierhundert drü und achtzig Jar) melynek pergamen eredetije a müncheni udv. és állami levéltárban őriztetik, papirra festett eredetije pedig a kir. porosz heroldhivatal tulajdonában van. Egy másolata pedig a gróf Königsegg-féle levéltárban található Aulendorfban.³

¹ Hohenlohe-Waldenburg herceg: Verzeichniss Deutscher gemalter Wappensammlungen.

² Seyler Geschichte der Heraldik című munkájában azt vitatja, hogy az évszám nem a kézirat keltére, hanem Zsigmond koronázására vonatkozik.

³ Seyler: „Geschichte der Heraldik“ című munkájában a müncheni pergamen példányt egykorú másolatnak tartja s a Königsegg levéltárbeli-ről nem említ semmit. Hohenlohe herceg a „Verzeichniss Deutscher gemalter Wappensammlungen“ című tanulmányában két eredetit sorol föl: az egyiket (pergamen) Münchenben, a másikat (papiros) dr. Stancz tulajdonának mondja lenni. A berlini példányról nem tesz említést, mert ez a Stancz-féle eredeti példány, a mely a Verzeichniss megjelenése után került a porosz Heroldsamt birtokába s most is „Stancz Codex“-nek nevezik.

Szerzője egy Constanzi család ivadéka ki 1442-ben építő-mestere volt a megnevezett városnak, 1454 a város kis-, 1462 nagy kormányzótanácsának tagja. 1486-ban már lovagnak nevezi magát s ezen év április havában a szentföldre zarándokolt. Ezen útjából hozta magával a szentsir és a fomagustai kard rendjelvényét, a mely a Szent György-rend jelvényével czímerét díszíti. 1494-ben már nem élt.

Grünenberg czímeres könyvét a legjobb források után nagy szakismerettel állította össze. Forrásainak némelyikét maga is említi. A címlapon látható az ő saját czímere. Az első lapon a császár képe látszik, a mint a választófejedelmektől környezve trónusán ül. Az 1 b) lapon olvassuk, hogy a könyvet 1483-ban végezte be. Ugyanitt Arthus király, Nagy Károly császár, Gottfried herczeg, Jossua herczeg, Dávid király, Judas Machabeus, Nagy Sándor, Julius Caesar, Hektor, azaz a három legjobb keresztény, három legjobb zsidó és a három legjobb pogány czímeres paizsa (?) látható.

A 2-ik lapon a német császári czímer a főkép. Nevezetes, hogy Grünenberg háromfejűnek festette az aranyaszt fekete mezőben (lásd a 155. lapon mondottakat). A 3-ik lapon a császári korona van ábrázolva, alatta három czímeres paizs: a római császáré, a római királyé s köztük a háromfejű sast mutató paizs. A 4-ik lapon a római birodalom négy egyháza: Róma, Brema, Massow és Metz; az 5-iken a rajnai pfalzgróf, a Sváb herczeg, a Braunschweigi és Lotharingiai herczeg czímerei és a birodalmi zászlók láthatók. A 6-ikon Savoya, Kleve, Zili és Schwarzburg grófok czímere; a 7-iken Ferrara, Tyrolis, Flandria és Oldenburg, Görtz, Nuwenar és Honburg grófok, továbbá a Meissen-i várgróf czímere van ábrázolva. A 8-ikon a Milanói, Carrarai, Paduai della Scala és Veronai hercegek és urak — mint a német birodalom vicariusainak — czímerei; a 9-iken a Thuringeni, Elaszai, Leuchtenbergi és Hesseni tartománygrófok, továbbá a Nürnbergi, Magdeburgi, Rinnegei és Strumbergi várgrófok czímerei vannak föltüntetve. A 10-iken pedig a német-római birodalom négy „Vogt“ jának: a Maetschi, Misseni, Ellenbougani, és Ramini Vogtok, továbbá az örökös konyhamester (Norttemberg) és az örökös lovászmester (Bopfingen) czímerei. A 11-iken a birodalmi örökös négy vadászmesteri család: getterni gróf Hurn, gróf Urach, gróf Niffen és Welffen, továbbá a

négy birodalmi apát: a Kempteni, Fuldai, Wissemburgi és Murbachinak czímerei. A 12. és 13-ikon a birodalmi örökös pohárnok Limppurg és pohárnok Erdpach, továbbá a birodalmi örökös marsal Bappenheim, a birodalmi örökös kamarás Winsperg, a birodalmi négy lovag: Fronberg, Stauddegk, Andlaw és Medingen czímerei.

A 14-en a birodalom négy asztalnoka: Waldburg, Hesswill, Wallspurg és Wellerswalden, továbbá a birodalmi négy „Knecht”: Arnsperg, Rabno, Waldegk és Sulchen czímerei. A 15-ken a birodalmi négy város: Augsburg, Metz, Aachen és Lubek czímerei. A 16-on a birodalom négy vára: Dalphiny munde, Maryenburg, Offen¹ és Sant Martinsburg, továbbá még négy birodalmi vár: Köln, Regenspurg, Costentz és Saltzburg, (des hailgen Romischen richs fier geburen: die stat von Koln ist ain bur, die stat Regenspurg ain bur, Costentz die stat ist och ain pur, die stat Saltzburg ist ain bur). A 17-en négy birodalmi falu Baubemberg, Vlm, Schletstat és Hagnow, továbbá a birodalom négy „willer“-je: Orlamund, Liechtnaw, Ingelheim és Amberg czímerei. Az ezután következő lapokon Francia-, Dán-, Svéd- és Norvégország, továbbá a magyar (704. ábra) spanyol, arragoniai, nápolyi, cseh, portugál, skót, sicíliai, lengyel, navarrai, granadai, dalmatiai és horvát királyok, továbbá a cyprusi és iberniai királyok czímerei. A 26—43. lapokon ázsiai és afrikai országok czímerei. A 44-ik lapon a francia király idősebb fiának a dauphinnek, a rajnai pfalz grófnak, a szász és a brandenburgi választófejedelmeknek czímerei. A 45-en az osztrák főherczeg, a bajor és a braunschweigi herczeg czímerei. A 46-on egyéb, nem német fejedelmek czímerei. A 47-en a Gülchi és Bergi herczeg czímere. A 48-on a Schleswigi herczeg továbbá: Herczog Disphot von Kaczen, Herczog von Littow czímerei. A 49-en a Bretagne-i és az Orleansi herczeg, továbbá a Burgundi herczeg czímerei. Az 50. lapon a Herczog von der Schleffe und zum Brige, a Maykelburgi herczeg, továbbá az Aquittany herczeg (Anglia) és az Andrati herczeg (Apulia) czímerei. Az 51-en a Wirttembergi és Mümpelgarte-i gróf czímere. Az 52-en ismeretlen mesebeli czímerek. Az 53. lapon Szent György (ain Margraf von Pallestina) és 12 más őrgrof

¹ Offen in Ungern teszi hozzá Grüenberg.

czímere. Az 54-en két szláv hercege, továbbá Troppau hercegeének czímere. Az 55-en a Stettini és más két herceg czímere. Az 56-on több nem német herceg között két magyar herceg czímere, és pedig Herczog von der Linden in Ungarn és Herczog von Limppeich in Ungarn. A mint látjuk nevük ismeretlen s a címerek sem nyujtanak fölvilágosítást, mert az első: „ezüsttel és késsel hasított paizsban színcserélő sas,” a második: „ezüsttel és vörössel hasított paizsban színcserélő sas” teljesen ismeretlenek eddigelé heraldikánkban.

A Linden címer oromdísze: késsel és fejjel hasított sasszárny között ezüst sasnyak. A Limppeich oromdész: ezüsttel és vörössel kockázott karimás süveg, melyre három strucz-toll van tűzve. Az 59 és 60. lapon német és külföldi hercegek, a 61—88-on grófok, a 89—124. freiherrrek és urak címerei. A 128-on olvassuk: „Item die nachgehende wappen han ich funden in aim Buoch schätz ich wol CCCC Jahr alt“. Itt találjuk tíz Minnesänger címerét, a melyek a Weingarter Liederhandschriftben is megvannak. Itt van még ezeken kívül Nithart der Burenviegend von Ziffelmur Minnesänger címere is, a ki a bécsi Szent István templomban van eltemetve. A 132—133. lapokon tornajeleneteket látunk ábrázolva. A következő lapok a tornatársulatokba csoportosított nemességnek vannak szentelve. Minden társulat élén egy zászlót tartó nő van ábrázolva. Azután a 168. laptól a 198-ig német családok címerei találhatók. A 200. lapon a fentemlített zászlótartónők vannak egy csoportban következő fölírással: Das sein die zwelff turnyr gesellschaftn der vier lannd Schwaben, Frangken, Reinlander und Bayern. A 201. lapon sisakvizsgálat (Helmschau) van ábrázolva következő felírással: „N. Solicher gestalt Schawt man dy Helm und welcher mit genosz ist, dem haist man sein Klainet abtragene do mit er nit geschmächet werdet.“

Befejezetlen maradt első kiadásának első része 1840-ben jelent meg következő címmel: „Des Conrad Grünenberg, Ritter und Burger zu Costenz Wappenpuoch, Volbracht am nünden tag des Abrellen do man zalt Tusend vierhundert drü und achtzig jar. In Farben gedruckt 1840.“ A második kiadás hasonló címmel jelent meg Görlitzben. E facsimile kiadást (nagy folio) gróf Stillfried-Alcantara R. és Ad. M. Hildebrandt rendezték sajtó alá.

32. Az ansbachi címerekönyv a XV. század végéről, az ansbachi történelmi társulat tulajdona. Körülbelül 550 címert tartalmaz. Többnyire kifestett tollrajzok.¹

33. *Zeitblom kézirata*. (Mittelalterliches Hausbuch, Bilderhandschrift mit Federzeichnungen von Bartolomäus Zeitblom) a XV-ik század végén készült, mindenesetre 1470 után, s jelenleg a herczeg Waldburg-Wolfeggek könyvtárában őriztetik. Kiadta a Germ. Museum F. A. Brockhausnál 1866.

34. *Az ingolstadti privilegium könyv* 1493-ból. Az ingolstadti városház levéltárában.²

35. *Lipcsei kézirat*. a XV. századból, mintegy 150 címerrel a lipcsei városi könyvtárban.³

36. *Hohenlohe Albrecht (II.) gróf Lehenbuchja* 1490-ből. a Hohenlohe herczegek közös házi levéltárában Oeringenben.

37. *Hohenlohe Kraft (VI.) gróf Lehenbuchja* 1490—1503. Pergamen-codex a Hohenlohe herczegek waldenburgi levéltárában.

38. *A Stolberg-féle címeres könyv* 1490—1499., a gróf Stolberg-féle könyvtárban, Wernigerode (lásd Corresp. Blatt 1866. Nr. 7.).

39. *Gallus Oheim Reichenau krónikája* 1491., a freiburgi egyetem könyvtárában. Papiroscodex mintegy 450 festett címerrel.

40. *Gabelentz-féle címeres könyv*, a XV. század végéről származó papiroscodex, Gabelentz báró könyvtárában.

41. *A speyeri érsek hűbér könyve*. Mathias Ramung 1465—1467. következő című kézirata: „Specificatio omnium vasallorum item totius cleri episcopatus Spirensis, item diversi contractus, privilegia, concordia inter clerum, civitatem Spirensem et alios etc. sub Matthia et antecessoribus Spirensibus de anno 1465. 269 lap címerekkel.

42. *A félhold-rend statutumai* a párisi Bibliothèque Nationale-ban őrzött miniature űs kézirat 1448-ból.

43. *A Fugger-féle Ehrenspiegel*. „Wahrhaftige Beschreibung zwaier in ainem der alleredelsten uralten und hochloeb-

¹ Deutscher Herold 1878. Löffelholz von Kolberg ismertetése.

² Hefner-Alteneck Trachten des Christl. Mittelalters II. 205 l. 160 tábla.

³ R. Naumanns Handschriften Catalog 135. l. Nr. 324.

lichsten Geschlechten der Christenhait des Habsburgischen und Oesterreichischen Gebliets, sambt derselbigen lobwirdigen Herkommen, Geburten, Leben, Regiment und Ritterlichen Thaten, von dem Anfang bisz auff die Unüberwindlichsten, Groszmechtigsten Fürsten und Herren Herren Carolum den Fünfften und Ferdinandum den Ersten, Romische Khaiser und Khünig, auch recht ordentlich erwelte und gekhrönte Obriste Haupter der Christenheit durch dem Wohlgebohrnen Herren Hanns Jacob Fugger, baiden hochgenannten Romischen Khaiserlichen und Khüniglichen Majestäten Rath, auch Herren von Kirchberg, Weizenhoren und Pflerdt, nit one khlaine miehe und uncosten nach Sammens Gerechtigkhait auff des getreulichist und fleiszigist, so immer müglich mit seinen Wappen und Figuren gezieret zuesamen gezogen, und in disz Werkh der Ehren beschlieszlichen gebracht Anno 1555.“

Ezen kézirati gyűjtemény mintegy 30,000 festett czímert és pecsétet foglal magában és a drezdai királyi könyvtárban őriztetik.¹

44. *Reinwald Cysatus kézírata* 1584—1597-ből. Ábrái Hohenlohe szerint kétségtelenül XIV. és XV. századbeli eredeti rajzok után készültek. A luzerni levéltárban.

45. *A zürichi „zum Loch“ házban található fára festett czímerek a XIII. század végéről vagy a XIV-ik elejéről.* A háromszög-paizsok átlag 11 hüvelyk magasak és a zürichi Wappenrolle módjára formáltak. Eredetileg 179 sisaknélküli címeres paizs volt itt, a melyek közül a zürichi Antiquarische Gesellschaft 160-at pontosan lemásoltatott és gyűjteményében őrizi.

46. *Regesta sepulchrorum.* Középkori kézirat 52 folio pergamen-lapon a bécsi Minorita-kolostorban. A bekötési táblára ragasztott papírlapon „Antiquus liber cum diversiss insignibus (sic!)“ olvasható. E könyvbe jegyezték be a Minorita-templom kriptájába temetettek nevét, s a legtöbb név mellé címer is van festve. Az első bejegyzés 1330-ból, az utolsó 1636-ból való.

Kiadta legelőször Hieronimus Pez a „Scriptores rerum austriacarum“ II. kötetében (1725). És legújabban Lind Károly a „Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines zu

¹ Goetze: „Merkwürdigkeiten der kön. Bibliothek zu Dresden“.

Wien“ XII. kötetében, 1872-ben, következő czím alatt: „Ein Mittelalterliches Gräberverzeichniss des Wiener Minoritenklosters“ 207 ábrával.

47. *Flandriai torna 1433.* Kézirat 1651-ből 28 pergamenlapon 48 színes czímerkép. Az első lapon „Jouste 1433“ olvasható, a másodikon pedig: „je sousigné confesse d'avoir tiré se dict Tournoy hors certain livre des Tournois receuillé par le Sr. Noortgaeb religieux de l'ordre de Premonstre tant avec les noms et surnoms que timbres et marques de couleurs comme icy sont descintes. Fait à Bruxelles 14 juillet 1651. Engelbert Flacchio Roy d'Armes de sa Ma^{te}“. A következő 24 lapon 2—2 czímer foglaltatik, oromdiszes sisakkal. A nyolcz első czímeres paizs mögött négyszögletű zászló is van festve s a cri d'armes is föl van tüntetve. Ismertette Grenser Alfred az „Adler“ 1871-iki évfolyamában. Az eredeti Grenser szerint 1858-ban egy zürichi antiquariusnál volt, a kitől a követelt nagy ár miatt meg nem vehette, de másolatot készített róla.

48. *A sziléziai „Landtafel Bücher“.* Troppau és Jägersdorf városok Landtafel Buch-jai a XV. századtól kezdve vezetettek. Jelenleg Troppauban a Landtafeli és városi telekkönyvi hivatalban. A troppauai bejegyzések cseh nyelven történtek 1431 után, addig latinul, 1744 után pedig németül. A jägersdorfi könyvekben 1425-ig fölváltva latin és német, aztán 1641-ig cseh nyelven. A följegyzések kiterjednek: egyességekre, haszonkötésekre, végrendeletekre, országgyűlési végzésekre stb. A könyvek első lapjain az ország főbb hivatalnokainak neve, rangja s czímere látható.

A troppauai könyvek közül minket leginkább a harmadik érdekel. Az 1486 és 1522 közötti időt foglalja magában. Az első lap hátulján Mátyás király czímerét látjuk „Mathias Kral Uhersky a Cziesky a Margrabie Morawsky“ fölírással. Fölnegyedelt paizs, kék boglár paizszsal, melyben a Hunyadiak czímere látható. 1. vörössel és ezüsttel hétszer vágott; 2. a cseh oroszlán; 3. kékben (tulajdonképen ezüstnek kellene lenni) vörös ökör (Alsó-Lausitz); 4. aranyban fekete sas. Az utolsó bejegyzés 1807-ből való.

A jägersdorfi könyvek 1404-ben kezdődnek s a jelen század elejéig vezetettek. Hasonló könyvek vannak Prágában, Olmützben és Brünnben is.

49. *Kheynach Ulrich stammbuchja* 1618—1631., a bécsi heraldikai társulat „Adler“ tulajdona. Benne két magyar névvel találkozunk és pedig jelnai Németh Lukács és Gáboréval, kiknek czímerét 1621. május 15-én Strassburgban jegyezték bele.

50. *Steiermarkischs Wappenbuch von Z. Bartsch vom Jahre 1567.* Astyriai tartományi levéltárban őrzik a Bartsch által, munkájához fába metszett címereket; ezek fölhasználásával adta ki a 70-es években a tartományi levéltár a fenti című könyvet. Sajnos, hogy a címerek színtelenek és színjelzés nélküliek, mert az eredeti clichék úgy készültek, hogy az akkori szokás szerint a képek kézzel színeztessenek ki. E 4-rét kiadás 140 lapján 140 czímer van. Magyar vonatkozású címerek: a varasdi főispánoké (Ungnad zu Sonegg), és a később Erdélybe telepedett s magyarrá vált plankenstaini Raubereké.

Teljes facsimile kiadása Grácban és Lipcsében jelent meg 1893. Mosernél, sajtó alá rendezte Zahn József és siegenfeldi Althony Alfréd lovag, címe: „Wappenbuch Darinnen aller Geistlichen Prälaten, Herren und Landleut auch der Stett des löblichen Fürstenthumbs Steyer Wappen und Insignia mit ihrem Farben nach Ordnung wie die im Landhaus zu Graetz angemahlt zu finden. Gedruckt zu Graetz durch Zachariam Bartsch Formschneider.“ 199 czímerrel. Ezen új kiadásban hét olyan cliché is fölhasználtatott, a melyet Bartsch metszett, de mindez ideig föl nem használtatott.

51. *Album Amicorum* (Stammbuch der Hardwich von Dassel) 1573—1606., a bécsi „Adler“ tulajdonában. 189 lapon 66 színes czímer.

52. *Chevaliers de l'ordre de la Toison d'Or.* 1560. évi kézirat, kiadta Jean Maurice Geldern 1665-ben, folio. 450 főczímer és 1800 az illetők ősi próbájához szükséges mellékczímerrel. A kézirat az 1429—1665. közötti időt öleli fel.

53. *Turnierbuch aus dem XVI. Jahrhundert.* XVI. századbeli kézirat 209 folio papírlap címerekkel. A bécsi cs. kir. hitbizományi levéltárban.

54. *Pyramis oder Wappenbuch der Oesterreichischen Prälaten, Herren etc.* Kézirat a kremsmünsteri Stift levéltárában. 1526—1780 közötti följegyzések, címerekkel.

55. *Wappenbuch des Max Lambert von Tromburg.* A kremsmünsteri Stift levéltárában őrzött XVII. századbeli kézirat.

56. *Constitutions de la confrérie royale de Saint-Sébastien dans l'église de Saint-Pierre à Malines.* XVI. századbeli pergamen kézirat, 35 lap. A bécsi cs. kir. hitbizományi levéltárban.

57. *Cronica de tutte le casade de Venetia.* 1592. körüli czímeres kézirat a herczeg Liechtenstein-féle könyvtárban Bécsben.

58. *Gemaltes Wappenbuch des Rat's zu Regensburg.* 1535-ben Glockengiesser Christian tulajdonában volt papírkézirat.

59. *Der Reichskanzley Wappenbuch.* 1540—1561. A berlini „kön. Kupferstich Cabinet“ tulajdona.

60. *Szent Mihály-rend statutumai.* Plessis les Tours-ban írt XVI. századbeli kézirat Firmin-Didot könyvtárában.

61. *Sienai emlékkönyv.* 75 8-adrét papírlap, a melyen czímerek és feljegyzések vannak az 1577—1584 közötti időből. E kéziratnak érdekes története, hogy a linzi Francisco Carolinum Múzeumból ellopták s több kézen átmenve most a bécsi „Museum für Kunst und Industrie“ tulajdonában van.

62. *Emlékkönyv,* a mely 1607—1612 közötti feljegyzéseket és czímerfestéseket tartalmaz Paduából és Sienából. Krahl tulajdona Bécsben, 95 8-adrét lap.

63. *Kayser Carl des fünfften und Ihrer Mayestät Statthalter sampt der Achtzehn Churfürsten und Fürsten auch des Kayserlichen Regiments im heil. Reich verordennter Rethen, Namen und Wappen.* A berlini „Herold“ tulajdonában lévő folio kézirat. 69 lap. Irta Caspar Sturm, a kit V. Károly birodalmi herolddá nevezett ki 1521 „*Teutschland*“ néven.

64. *Geschlechter Buch von Zürich.* Verzeichniss aller deren Herren so von Ao 1490—1741 in den groszen Rath gekommen. Irta Heinrich Kambli zürichi polgár 1739. A bécsi „Adler“ tulajdonában lévő 420 folio oldalt magában foglaló kézirat.

65. *Über den Drachenorden.* Irta Franz Paul Edler von Smithmer 1796. Kézirat, mely a cs. kir. udvari levéltárban őriztetik Bécsben. Kiadta a bécsi „Adler“ 1895. Évkönyvében.

66. *Matricel des niederoesterreichischen Herrenstandes, Ritterstandes, der Landesverordneten, Raitmarschälle und Rathherrn.* Az alsó-ausztriai Landesarchivban, Bécsben.

Magyarországon efféle címeres könyv kevés van s a mi van, az is csak az újabb időből való, ilyenek:

67. *Korjenity-Neority-féle raguzai címergyűjtemény.* Összeállíttatott 1595-ben. Címe: Rodoslovje naviscsenih i szvetih otaczah i vlasztitih biliegovih zemalyah i szvitlih tlih plemeniu cseszarsztva ilirszkog koje viszaszkupi i naredno szasztvi szvelikom pomnom i opatyu Sztaniszlav Rubcsity Ban Czimeria goszpodina Czara Sztipana Sztiepana Nemanitya na szlavu cseszarszkoga i kralyevszkoga velicsansztva i osztale goszpoda poglaviczah banah vojevodah, zsupanah, knezovah, katunarah, vitezovah vlasztelah i plemicsah szvih zemaljah ilirszkieh, pod kim vlasztitim vladanyem pribivoju razlike naredbe cseszarsztva ilirszkoga. Ovo sze szlozsi i prepisza vi jednoga libra veomi sztara, koi sze nagy e megyu sztirim knyigam librarie mosztirove szvete gore, reda szlavnoga i divnoga Bazilie. 1340. — Latinul: Libellus sanctorum patronorum et publicorum insigniorum Regnorum et familiarum illustrium Illyrici imperii, quas magna cura, singularique diligentia collegit atque depinxit Stanislaus Rubcich Rex insigniarum domini Imperatoris Stephani Stephani Nemagnic in laudem Caesareae ac regiae majestatis et reliquorum principum, ducum, Marchionum, Comitum, Vicecomitum, equitum, et nobilium totius Illyriae sub quorum protectione fundamenta, monumentaque ejusdem Illyrici imperii consistunt. Quod quidem translatum est ex antiquissimo libro in caractere Illyrico scripto, reperto in Bibliotheca Monasteriorum de Monte sancto ordinis Divi Basilij. Korienic. Neoric. Confido in Domino non confundar in aeternum Amen.

E címeres könyv jelenleg Gaj Velimir zágrábi könyvtárában van; Ismertette Jukity bosnyák ferenczrendi szerzetes a „Bosnyanszki prijatelj“-ben Klaity Vjekoszlav az „Obsor“-ban és Thallóczy Lajos a Turul 1888. évi folyamában, ki Klaity nyomán azt következteti, hogy e gyűjtemény nem keletkezett a XV. század vége előtt.

68. *A bécsi illyr címergyűjtemény.* XVII. századbeli kézirat 167. lap. Az első lapon ugyanaz a latin cím olvasható, a melyet a raguzai címergyűjtemény leírásában idéztünk.

69. *A fojniczai címergyűjtemény.* Kis ívrét, 139 lap. Címe „Rodoszlovje boszenszkoga aliti Ilirszkoga i Szrbszkoga

Vladania; za jedno posztavlyeno po Sztaniszlavu Rubcsityu Popu, na szlavu Sztyepana Nemanitya Czara Szrblyena a Bosnyaka 1340. Latin czíme: Codicem hunc continentem varia stemmata plurium nobilium familiarum Bosnensium jam ab immemorabili tempore, a captivitate nempe regni Bosnae studiosè conservatum fuisse a R. R. fratribus Franciscanis, familias Fojnicensis, testamur nos Fr. Gregorius a Varess, episcopus Ruspensis et vicarius apostolicus in Bosnia Othomana, dicta argentina, precipue in olim episcopata Dumnensi. Sutiscae, die Julii 1800.

A három felsorolt illyr czímeres könyv egy forrásra vezethető vissza és pedig Stanislaus Rubcsityra, kit a két első czímereskönyv czímerkirálynak a harmadik papnak nevez. Mindhármak Thallóczy Lajos ismertette a Turul 1888. évi folyamában s azt mondja róluk, hogy az „egyház-irodalmi illyrismus szülöttei és értékük ugyan olyan, mint azé a ki költöttet való alapon épít föl.”

70. *A szuttyeszkai czímertábla.* Fára húzott pergamen-lap, melyen a szerb és bosnyák királyok genealogiája van följegyezve s több czímerfestés van rajta. A ferenczrendi barátok szuttyeszkai zárdájából Strossmayer gyakovári püspök birtokába került. A rajta olvasható följegyzés szerint Ohmucsevitz Péter raguzai nemes készítette 1482-ben. Ismertette Thallóczy Lajos a Turul 1888. évfolyamában.

71. *Nahmen Buch deren in die Löbl. Ertz-Bruderschaft der geweichte Schwartz Ledernen Gürt S. P. Augustini et S. Monicae unter den Titel und Schutz Mariae von Trost Einverleibten Sodalen Aufgerichtet, an dero Titular Fest den 29. Aug. 1723.* 15 czímer. (A budapesti Egyetemi könyvtárban, a hol még három efféle van, de czímer nélkül.) A budai országúti szent Ágoston-rendűek vigasztaló szűz Máriáról nevezett confraternitásának albuma. Ismertette Némethy Lajos a Turul 1885. évfolyamában.

72. *Bruderschafts Buch.* Einer unter den Titel und Schutz des aller heiligsten göttlichen Herzens Jesu aufgerichteten löblichen Bruderschaft 1742. A budai szent Klára apácák „Jézus Szent Szive“ confraternitásának albuma. 1 czímer (M. Nemzeti Múzeum levéltárában.) Ismertette Némethy Lajos, a Turul 1885. évfolyamában.

73. *Album Congregationis Agoniae Societatis Jesu*, 1690 ab Alexandro Papa VIII. confirmatae 1727. 12 czímer (érseki levéltár Eger). Ismertette Némethy Lajos a Turul 1885. évfolyamában.

74. *Liber Confratrum Archi-Confraternitatis Tyrnaviensis* Sanctissimi Scapularii, Sub glorioso titulo SSS. Trinitatis de Redemptione Captivorum Christianorum, Comparatus Opera et auxilio quorundam Benefactorum Commembrorum hoc Libro notatorum Sub P. F. Leopoldo a S. Joanne Baptista ejusdem Archi-Confraternitatis p. t. Directore Anno Parte Salutis 1733. (M. N. Múzeum levéltára). 18 czímer. Ismertette Némethy Lajos a Turul 1885. évfolyamában.

75. *A pozsonyi Szent Klára* apácák Szűz Mária szent Szíve testvérségének albuma 1730. (M. N. Múzeum) két czímer. Ismertette Némethy Lajos a Turul 1885. évfolyamában.

76. *A pozsonyi „Trinitariusok“* a Szent Háromságról nevezett rabkiváltó szerzetnél létezett confraternitas albuma, 1712. (M. N. Múzeum) 18 czímer. Ismertette Némethy Lajos a Turul 1885. évfolyamában.

77. *Album congregationis B. Mariae virginis erectae et confirmatae in collegio S. J. Ungvarii* Anno 1636. Renovatum anno 1671 item 1756. Heraldikai értéke leginkább abban rejlik, hogy legrégibb eddig ismert magyar czímereskönyv, melyből néhány ismeretlen czímert s néhánynak mázait ismerjük meg. A festő Spalinszki Mihály. Ismertette Csergheő Géza a Turul 1885. évfolyamában.

78. *Liber Congregationis Thaumaturgi* S. Antonii de Padua Erectae in Conventu Gyöngyösiensi Fratrum minorum S. Francisci Strictioris Observantiae Provinciae Hungariae Sanctissimi Salvatoris, Quam Papa Clemens X. concessit et variis indulgentiarum Thesauris Locupletavit Anno Domini 1673. Tizenhét czímer, köztük öt ismeretlen. Turul 1888.

79. *Zichy Czímer-Album*. 39 részint pergamen, részint papirosra. 38 czímer 1596—1679 közti időből. Belőle ismerjük meg a Thurzó czímer mázait, a Pálfiak bárói czímerét, a Földessy czímert stb. Jelenleg gróf Zichy Jenő tulajdonában van. Ismertette Kubinyi Miklós a Turul 1888. évi folyamában.

80. *Fejérváry Károly czímergyűjteménye*. Familiarum

Hungariae Atlantis Historico Diplomatico Heraldico Genealogici opera et studio Caroli Fejérváry de Komlós Keresztes J. Comitatus Sarosiensis Tabulae Iudriae Assessoris et Appellatarum Co. Judicis collecta in Ordinem digesta et elucubrata. Illustrarum familiarum Stemmata, Genealogicis Tabellis designata, Decora, Tituli, Nobilitarium Armorum Gentilitia Insignia, Conubia gesti Magistratus Honorum accisiones, pro Patria suscepti aetus Heroici, Jura, tenuta et Possessiones, Belli, Pacisque studia progressus Instaurationes, Vicissitudines, Conversiones variae Decrementa et Interitus: partim Legum patriarum publicarum Constitutionum, Diplomatum, Privilegiorum, Litterarum, Regum, Palatinorum, Judicum Curiae et partim vero fide dignarum relationum, Monumentorum Sepulchralium emortualium Vexillorum, Variarum item Inscriptionum et id genus aliorum fide, suffulta eruderantur et illustrantur. Jankovits Miklós gyűjteménye a M. Nemzeti Múzeum kéziratárában 3 folio kötet sok színes címerrajzzal. 254 fol. lat. I., II., III., XIX. sz.

81. *Collectanea Heraldica Hungariae* quibus Descriptiones complurum Scutorum Nobilitarium plurimum e Libro Regio extractorum comprehenduntur. M. Nemzeti Múzeum kéziratárában fol. Lat. 227.

82. Jankovits Miklós pecsétgyűjteménye a *Collectio Chyrogaphorum et genuinum Sigillorum Clarissimorum* atque Illustrium Hungariae virorum et Mulierum pro Conficiendo ita dicto Fac-Simile eorundemque Subscriptionum per Nic. Jankovich de W. juxta aetatem seculorum atque Ordinem Alphabeti In unum congesta. M. Nemzeti Múzeum fol. lat. 228.

83. *Rajcsányi-féle* címér- és pecsétgyűjtemény. Scuta Gentilitia cum sigillis cura A. Rajcsányi collecta. — M. Nemzeti Múzeum Fol. Lat. LIV. 3645.

84. *Mich. Adami* Scuta gent. illustrium et nobilium Familiarum Hungariae coloribus distincta Tom I—XIV. A M. N. Múzeumban.

85. *Szuly Felix Balázs Emlékalbuma* 1620-ból, három festett címerrel báró Mednyánszky Alajos kéziratgyűjteményében. Ismertette báró Mednyánszky Dénes a Turul 1886. évi folyamában.

86. *A Haller grófok nemzetség könyve*. A codex magában foglalja a Hallerek őseit 1198-tól a XIX. század elejéig. Ezek

czímerei is bele vannak festve és pedig a minden lapon ismétlődő Haller címeren kívül 344 címer, köztük 23 magyar. Jelenleg a család balázstelki levéltárában őriztetik. Ismertette Szádeczky Lajos a Turul 1886. évfolyamában, s a Hállér grófok nemzetség könyve“ cím alatt Szádeczky Lajos és Boncz Ödön. Budapest, 1886.

87. *Jeszenszky album* 85 festett címerrel 1595—1606. báró Jeszenszky Béláné tulajdona.

88. *Béldi István* sok száz darabból álló címermásolat gyűjteménye, Marosvásárhelyt.

C) Pecsétek.

A *pecsétekről általában*. Tulajdonképen minket itt csak a címeres pecsétek érdekelnek, mert csak ezek tartoznak a heraldika forrásaihoz, mindazáltal nem tartjuk fölöslegesnek a pecsét fogalmának meghatározását. Azt a tudományt, a mely a pecsétekről szól pecsétannak nevezik (Sphragistica). E tan a *pecsétek anyagával, alakjával, bélyegével, typusával* és az *oklevélre való erősítése módjával foglalkozik*. A pecsét-tan nem oly régi mint a pecsét. Mert pecsétet már a római uralkodók is használtak. Sőt magánszemélyek is a XI-ik századtól kezdve, míg pecsétannal csak a XVIII-ik század eleje óta foglalkoznak, a mikor *Heineccius János Mihály „de Veteribus Germanorum Aliarumque Nationum Sigillis eorumque usu et praestantia syntagma historicum* etc. című művével megalapította a sphragistikát. E görög nevet teutschenbrunni Heumann Jánostól nyerte, a ki a diplomatikai irodalom terén szerzett érdemeket.

Pecsétnek nevezzük azon jellemző és ismertető, megkülönböztető jeleket, a melyek bizonyos anyagból, bizonyos alakban és bizonyos bélyeggel ellátva készülnek a végből, hogy hivatalos és magánszemélyek vagy testületek, községek stb. az általuk kibocsátott okleveleket velük hitelesebbé tegyék.¹

A *pecsétek anyaga*. A pecsételés bizonyos képnek vagy írásnak valamely puha s később megkeményedő anyagra való rányomása által történik. Az erre használt anyagok: *fém, viasz, tészta* és *spanyolviasz*. A *fém*ből készült *pecsétet*

¹) Grotefend W. „Beiträge zur Sphragistik.“

bullának nevezik. A fémek közül az aranyat és ólmot használták e célra. Az ólombullák leginkább a pápai kancellária által használtattak. A bullával megerősített okleveleket egyszerűen *bullának* nevezik, ellentétben a *brévékkel* a melyeken csak viaszpecsét van, melyen az ügynevezett halászyűrű lenyomata látszik. A német fejedelmek közül ólombullát használtak II. és III. Ottó, II. és III. Henrik, továbbá II. Konrád, leginkább olaszországi okleveleiken. Nálunk csak egyszer, II. Géza egy oklevelén fordul elő. Az ólombullák tömörek s a rajtuk látható kép vagy írás ráveréssel van előállítva. Az aranybullák használatát a keleti uralkodóktól tanulták el az európaiak. Pray azt hitte, hogy a Bizanczban nevelkedett III. Béla honosította meg nálunk. Aranypecséttel erősítette meg II. Géza királyunk azon oklevelet, a melyet 1156-ban az esztergomi kanonokok részére állított ki.¹ Legrégibb czímeres aranybullánk azonban tudomásunk szerint az, a mely egy Imre király által kibocsátott 1202-ben kelt oklevelen függ és a melyet az 1. ábrán mutattunk be.

Az aranypecsétek ritkán tömörek, leginkább üresek s oly módon alakították, hogy a bulla két felét alkotó két arany lemezen a pecsétkép kiverés által van előtűntetve.

A két lemez egymáshoz van forrasztva s így egy üres tokhoz hasonló, a mely belül viasszal vagy gyantával van kitöltve, hogy be ne horpadjon. Réz, czin s más nemtelen fémből készült pecséteket nálunk eddigi tudomásunk szerint nem használtak.

A *viaszpecséteknek* kiváló szerep jutott a diplomatikában. Eredetük nagyon régi s habár jelentőségükből sokat veszítettek, még ma is használatnak. A pecsét anyaga többnyire fejér szurokkal, terpentinnel, lenmagolajjal vagy vajjal kevert viaszból készült, sokféle színben. Előfordul természetes színű azaz sárgás, vörös, zöld és fekete, sőt kevés kék viaszra nyomott pecsét is. Míg a viasz festésének módját nem ismerték, körülbelül a XII-ik századig, természetes sárgás színű viaszt használtak. E pecséteket az idő szennyes barnává változtatta. A mi királyaink az Anjoukig kizárólag fejér-

¹ Perger „Bevezetés a diplomatikába“, hivatkozás Pray György de vetere Reginas Hung. coronandi more című könyvére.

rel azután föl váltva vörössel és természetes viasszal pecsételtek egészen I. Ferdinándig, míg külföldön a XIII-ik századtól kezdve mindinkább elhagyták a természetes színűt. Vörös pecséttel királyaink közül az Anjouk éltek először. Zsigmond már szelvében használta. Albert és felesége Erzsébet pecsétjei többnyire vörösek. A zöld pecsét szórványosan már a XIII-ik században is előfordul, de leginkább a XV. században volt elterjedve; nálunk II. Andrásnak egy a körmendi levéltárban őrzött nagy pecsége a legrégibb. A fekete viasz nálunk ritkán használtatott s csakis gyűrűs pecséteken észlelhető, míg kék pecsétet oklevelen nem ismerünk.¹

A fekete viaszpecsétet eleintén leginkább a lovagrendek nagymesterei használták.

Külföldön voltak kék színű pecsétek is, a melyekről Grotefend azt mondja, hogy a középkorban nem használtattak, míg mások állítják, hogy van XIII-ik századbéli is.²

A XIV-ik századtól kezdve a viaszpecséteknek rendesen foglalatjuk van. E foglalat a tulajdonképeni pecséttel egy testet formál. A foglalat rendesen tál alakú s viaszból, pléből, fából, csontból vagy papirosból készült. E tálba öntötték a pecsétviaszt s így az kihülése után, vele elválaszthatatlanul összeforrt. A viasz tál rendesen színtelen míg a pecsét benne vagy színes vagy színtelen. A fémfoglalat lehet pléh, sárgaréz, ezüst. Leggyakoribb a fafoglalat, a mely épp úgy mint a csont rendesen esztergályos munka.

A *tészta- vagy ostya-pecsétek* a XVI-ik században jöttek divatba s általánosan ismeretes felülök, hogy ostyára tett papírlapból állanak, éppen úgy mint azon, náluknál régibb pecsétek, a melyek viaszból s rájuk tett papírlapból készültek.

Spanyolviasz-pecsétek. A spanyolviasz elterjedése a XVI-ik századra esik. Leginkább levél elzárására használták eleintén, mert törékenységénél fogva, oklevelek megerősítésére kevésbé alkalmas.

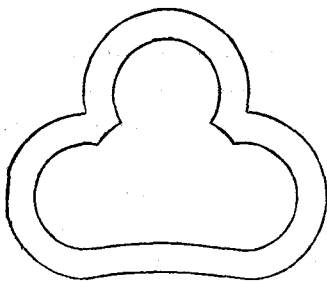
A *pecsétek alakja.* A pecsétek alakja a pecsétnyomó alakjától függ, ennek formáját pedig, ki-kétszese szerint választhatja. Leggyakoribb alakjai: a kör, háromszög, tojás-

¹ Pray „Syntagma historicum de Sigillis 215.

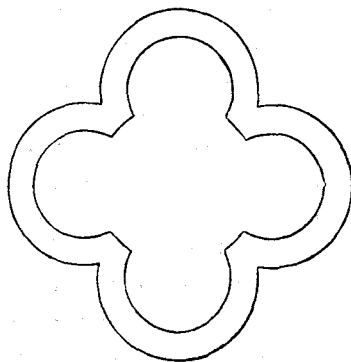
² Leist „Urkundenlehre“.

dad és karajos. Ezen alakok közül a kör a leggyakrabban előforduló, ilyenek a bullák s a legrégibb királyi pecsétek. A tojásdad alakot leginkább egyházi személyek használták, mert ez az alak az olyan bélyegeknél leginkább megfelelt, a melyen valamely szent alakja van ábrázolva. A tojásdad alakú pecsétek hossz tengelye végén gyakran hegyben végződik a körvonal. A háromszögű pecsétek a paizsalakú pecsétbélyegek következtetése.

A háromszögű pecsétek csúcsainak lekerekítése s a határvonalak behajtása által keletkezik a három karajos alak (713. ábra) s ha ehhez még egy hajtás járul a négykarajos (714. ábra). A négyszögű, ruta alakú, hat- vagy többszögű pecsétek csak rit-

713. ábra.

714. ábra.

kán fordulnak elő. A magyar királyok pecsétjei többnyire köralakúak, kivéven a gyűrűs pecséteket. Zsigmond és Mátyás király gyűrűs pecsétje nyolcszögletű. Tojásdad alakú Róbert Károly K. betűs és Nagy-Lajos azon gyűrűs pecsétjei, melyek egyikén strucz, másikon lilium látható. Az egyháznagyok pecsétjei a XIII., XIV. és XV. században szintén hosszúkas tojásdad alakúak. Bornemissza (Abstemius) gyulafejevári püspök gyűrűs pecsétje nyolcszögletű. A káptalanok és konventek főlváltva kör- és tojásdad alakú pecsétet használták.¹

Tekintetbe kell vennünk a pecsétek alakjánál nagyságukat is, a mely nagyon különböző. A pecsétek nagyságát milliméterekben szokás kifejezni, és pedig köralakú pecsétek leírásakor átmérőjükre vonatkoztatva azt, tojásdad alakúak leírásakor hossz- s keresztátmérőjükre értve.

¹ Pray „Sintagma Historicum de Sigillis“. I. k. 5-ik fejezet 22. §.

Ez utóbbi esetben az első szám a magasságra, a második a szélességre vonatkozik. A német királyok kőralakú pecséteinek átlagos átmérője eleintén 40 mm. későbbben 80 mm. a XI. és XII-ik századbeli császároké 125 mm. Habsburgi Rudolfé 150 mm., III. Fridriké 175 mm. Ezután a pecsétek kisebbek lettek s többnyire 80 mm. átmérőjűek Heineccius János Mihály „de veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis etc. című munkája 4-ik fejezetének VII. §-ában egy oly nagy pecsétről tesz említést, a melyből poharat lehetett volna önteni. E pecsét egy a görög császártól III. Henrik római német császárnak küldött oklevelen függött.

A mi királyaink is használtak szerfölött nagy pecséteket, Pray említi¹ II. Andrásnak egy pecsétét, melyről az erdélyi káptalan egy 1223. oklevelében van szó s egy félkenyér nagyságúnak mondatik. Ugyancsak ő mondja, hogy a XI-ik századbeli királyi pecsétek kisebbek voltak mint a XII. és XIII-ik századbeliek, és hogy III. Béla, Imre és II. András pecsétai két fontnál többet nyomtak. IV. Béla, V. István, Kún László és III. András kettős pecsétjeinél nagyobbak a Róbert Károly, Nagy-Lajos és Zsigmondéi.

A pecsétek nagysága és súlya már a régi időben sem tekintetett közömbösnek s a pecsétvizsgálat ezekre a körülményekre is kiterjedt.

A pecsétek, bélyegükre való tekintettel, kétfélék, és pedig vagy egyes (sigilla simplicia), vagy kettős pecsétek (sigilla duplicia). Az egyes pecsétnek csak egyik oldalán van bélyeg, míg a kettősnek mind a két felén. Az egyes pecséteknek az a része a mely a bélyeget mutatja *előlap*nak (avers adversa, pars honoratior) neveztetik, *hátlap*ja üres, vagy sokkal földött, de mindig jelentéktelenebb az előlapnál. A kettős pecséteknek mindkét lapján van bélyeg, az *előlapon* (avers) épp úgy, mint a *hátlapon* (revers). Az előlap bélyege soha sem azonos a hátlapéval és vagy nagyobb az utóbbinál vagy egyenlő nagyságú.

A bullákon mind a két oldali bélyeg nagysága egyenlő. A hátlapon olykor kisebb pecsétek is alkalmaztatnak, a melyeket ellenőrző vagy megerősítő pecséteknek (contrasigilla,

¹ Pray „Sintagma de sigillis etc.“ VI. fejezet. 27. §.

contre sel, Gegensiegel) lehet nevezni, a mennyiben az oklevél jogereje hitelességének fokozására szolgáltak.

Az előlap bélyegének nagyobb jelentősége van mint a hátlapénak s ünnepélyes (sigillum authenticum) pecsétnek neveztetik, ennek bélyege a kiállítót, mint valamely méltóság vagy tisztség viselőjét illeti meg. A hátlap bélyege, pedig a kiállító magánpecsétének bélyegét mutatja. E magánpecsétek eleintén többnyire valamely jelképet ábrázoltak, később a címérügy kifejlődésével a kiállító családi címérét. Egyházi és világi testületek pecsétein pedig az előlap kibővített pecsétbélyegét. Főleg fontos okleveleket pecsételtek így kettősen. Megtörtént az is, hogy egynél több pecsétbélyeget ütöttek a pecsét hátlapjára. Az okleveleknek sajátkezü aláírással való megerősítésének rendszeresítése óta az ellenőrző pecsétek lassan-lassan eltűntek a szokásból.

A pecsét leírásakor föl kell említeni, hogy ha kettős. Az egyes pecsétről nem szükséges közelebbi megjelölés. A bullákról nem kell mondani, hogy kettősek, mert ez magától értetődik.

A pecsétek *typus* szerint csoportosíthatók. Hohenlohe-Waldenburg herczeg négy fő- és kilencz alosztályba foglalta őket össze, a mint az az alábbiakból kitűnik. *)

I. Főírástós pecsétek	{	A) A tulajdonos neve nélkül.															
	{	B) A tulajdonos nevével.															
II. Képes pecsétek.	{	A) A tulajdonos neve nélkül.															
	{	B) A tulajdonos nevével.															
III. Arczképes pecsétek	{	<table border="0"> <tr> <td>A) Czímer nélkül</td> <td>{</td> <td>1. fej, mell- vagy térdkép.</td> </tr> <tr> <td></td> <td>{</td> <td>2. teljes alak { a) állva</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td>b) ülve</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td>c) térdepelve</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td>3. lovas.</td> </tr> </table>	A) Czímer nélkül	{	1. fej, mell- vagy térdkép.		{	2. teljes alak { a) állva			b) ülve			c) térdepelve			3. lovas.
A) Czímer nélkül	{	1. fej, mell- vagy térdkép.															
	{	2. teljes alak { a) állva															
		b) ülve															
		c) térdepelve															
		3. lovas.															
	{	<table border="0"> <tr> <td>B) Czímerrel.</td> <td>{</td> <td>1. fej, mell- vagy térdkép.</td> </tr> <tr> <td></td> <td>{</td> <td>2. teljes alak { a) állva</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td>b) ülve</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td>c) térdepelve</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td>3. lovas.</td> </tr> </table>	B) Czímerrel.	{	1. fej, mell- vagy térdkép.		{	2. teljes alak { a) állva			b) ülve			c) térdepelve			3. lovas.
B) Czímerrel.	{	1. fej, mell- vagy térdkép.															
	{	2. teljes alak { a) állva															
		b) ülve															
		c) térdepelve															
		3. lovas.															

*) Fürst Hohenlohe-Waldenburg „Sphragistische Aphorismen“. Heilbronn 1882.

IV. Czímeres pecsétek.	{	A) csak czímerkép vagy mesteralak	{	1. a pecsét mezőn
				2. paizson v. zászlón.
		B) csak czímeres sisak vagy orom- díszes sisak.	{	1. a pecsét mezőn
				2. paizsban
		C) Teljes czímerrel.		

A *fölrírásos pecséteken* nincs kép csakis legenda s ez magában foglalhatja a tulajdonos nevét vagy nem. Ezekben a fölrírás a főresz, a mely rendesen a pecsétfölületen keresztbe fekvő soron vagy sorokon van föltüntetve. A képes pecséteken is van gyakran fölrírás, de itt ez alárendelt jelentőségű, s mert a kép körül van föltüntetve, *körülírásnak* mondatik. A *fölrírás* és *körülírás* kívül föl kell még említenünk a *szélíratot* is, ez azonban csak kettős pecséteken és bullákon fordulhat elő. Ez utóbbi neme a fölrírásnak Magyarországon nem volt szokásos. A körülírás egy, két, három sorba van néha szedve, sőt folytatása nem egyszer átvitetik a hátlapra is. A körülírás tartalma néha vers, mint Róma pecsétén. „Roma caput mundi regit orbis frena rotundi.“ Nálunk ez nem volt szokásos. Lehet áldás, jelmondat stb. és név. Ez utóbbi a leggyakoribb. A fölrírás első szava előtt rendesen kereszt, rózsza vagy csillag van. A mi királyaink nevei után a „dei gratia“ jelző, aztán a királyi czím s az országok nevei következnek a pecsét föliratokon s gyakran van még a sorrendben az előbbi király neve s a vele való vérségi összeköttetést jelző szó írva. Például Bele Regis filus a II. András, s nepotis quarti Bele Regis az Ottó pecsétein.

Képes pecséteknek mondatnak mindazok, a melyeken a tulajdonosnak sem arczképe, sem czímere nem látszik. Ide számíttatnak a szent képpel, symbolikus képpel való és históriai vagy architektónikus képet mutató pecsétek. Ezek is kétfélék, és pedig vagy olyanok, a melyeken a tulajdonos neve föl van tüntetve, vagy olyanok, a melyeken nincs.

Az *arczképes pecsétek* (Sigilla effigialia, Sceaux à sujet, Porträt-Siegel), lehetnek czímeresek és czímer nélküliek. Az oly arczképes pecsétet, a melyen a pecsét tulajdonosa lóháton van ábrázolva, *lovaspecsétnek* (Sigilla equestria, Sceaux à cheval,

Reiter-Siegel) nevezzük. A rendesen köralakú lovaspecsétek heraldikailag kétfélek: vagy csak a címeres paizst foglalják magukban, vagy az oromdíszes sisakot is. A legrégibb címeres lovaspecséteken a tulajdonos címere a paizson látható, a későbbiekben pedig, különösen Angliában és Franciaországban a lótakarón, sőt a lándsa zászlaján is. A XIV. századtól kezdve a fejedelmek címeres lovaspecsétein, ha valamennyi címerüket föl akarták tüntetni a pecsét mezejébe is helyeztek címeres paizsocskákat.

Nálunk nagyon kevés lovaspecsét maradt fenn s köztük körülbelül csak hét címeres. Ilyen, a többek között István ifjabb királyé (480. ábra). Drugeth Fülöpnek és Drugeth Jánosnak egy-egy 1324., illetőleg 1328. évi oklevele függő pecsétén címerük a lótakarón is látható.¹

E címeres arczkép-pecsétek mellett minket a tulajdonképeni *címeres* pecsétek érdekelnek legjobban. Így azon pecséteket nevezzük, a melyen azon személy, község stb. címere látszik, a mely egyedül jogosult ennek viselésére. A képes pecséteket nem könnyű a címeres pecsétektől megkülönböztetni, kivált régibb emlékeken. A hányféle címer van (lásd az 5. és következő lapon mondottakat), annyiféle a címeres pecsét is.

A pecsétnek oklevélre való erősítése kétféleképen történt, és pedig vagy *rányomás* vagy *ráfüggesztés* által. Az előbbi mód a régibb, s napjainkig szokásban maradt. A ráfüggesztés vagy pergamentszelettel vagy zsinórral történik.

A pecséteknek, mint forrásoknak, fontosságát mutatja az a körülmény, hogy a Magyar Siebmacherben, körülbelül tizenkét XIII-ik, negyven XIV-ik, százhusz XV-ik és nyolczvan XVI-ik századbéli pecsét használtatott föl forrásul.

A pecsétekről sokat lehetne még elmondanunk, de ezek a sphragistikába tartozó dolgok. Nekünk eddigelé nagyon szegény a sphragistikai irodalmunk. Pray többször említett művén kívül csakis az Archaeologiai Értesítő, a Turul stb. hasábjain megjelent czikkekre szorítkozik. Remélhető, hogy e hiány mihamar pótolva lesz, mert valamint a címeres levelekben, úgy a középkori címeres pecsétekben is bővülködünk. A köz-

¹ Nyáry Albert, A Heraldika Vezérf. 208. l., Arch. Ért. XI. köt. 185. l.

és magánlevéltárak eredeti pecsétein kívül rövid idő múlva egy oly pecsét hasonmás-gyűjtemény fog a sphragistika művelőinek rendelkezésére állani a M. Nemzeti Múzeumban, a mely 800-nál több galvanoplastikai hasonmást fog magában foglalni.

D) Tárgyak, melyeken czímer van ábrázolva.

E tárgyak: czímeres gyűrűk, ötvösművek, sírkövek, czímerfestvények, rajzok és metszetek, fafaragványok, kőfaragványok stb. A Magyar Siebmacherben körülbelül 30 czímeres gyűrű, 40 ötvösmű, 75—80 sírkő stb. használtatott föl forrásul. A magyar történeti ötvösmű-kiállítás 1884. évi lajstromában, az Archaeologiai Értesítőben és a Turul című folyóiratunkban, továbbá Szendrei János „Coll. des Bagues de Madame de Tarnóczy“ című munkájában számtalan ily tárgy van felsorolva. Ezekon kívül Csoma és Csergheő adtak ki „Alte Grabdenkmäler aus Ungarn“ cím alatt egy munkát, melyben magyarországi sírköveket közölnek. Mindazáltal még sok czímeres sírkő és más egyéb tárgy van szétszórva az országban. Ezek följegyzése, ismertetése képben és írásban, nagy szolgálatot tenne heraldikánknak. A M. Nemzeti Múzeum Régiségtárában számos czímeres sírkő van, a mely még kiadatlan s a nagyközönség nem ismeri, mennyi van még ezeken kívül itt-ott az országban. Az eddig megoldatlan heraldikai kérdések tisztázására nézve, ezek összegyűjtése és kiadása felette szükséges.

A heraldikai irodalom.

A czímergyűjteményeket és czímeres könyveket nem tekintve a tulajdonképeni heraldikai irodalom kezdete, azaz az olyan könyvek megjelenése, a melyek a heraldika elemeinek elméleti ismertetése czéljából írtak, az élő heraldika hanyatlásának idejére esik. Már az első ilyenmű könyvek tele vannak oly fogalmak magyarázatával, a melyeket a gyakorlati heraldika emberei nem ismertek. Ennek oka az, hogy írói nem foglalkoztak gyakorlatilag a heraldikával. E könyvekből merítették tudományukat a későbbi heraldikai írók s így keletkezett azon heraldikai irodalom, a mely tévtanok-

nak volt hirdetője. Csak a jelen század közepén alakult meg az az iskola, a mely e scholastikusok könyveit félre téve, az élő heraldika korából fenmaradt armalisokat, sírköveket, pecséteket stb. tekintve a legjobb forrásnak, belőlük merítve az anyagot, megteremtette a helyes úton járó heraldikát. Az úttörőknek, mint báró Ledebur, Hefner, Mayer von Mayerfels stb. sokat kellett küzdeni a scholastikusok s követőik balvéleményei ellen s csak nagy küzdelemmel tudtak tanaiknak érvényt szerezni. Az alábbiakban meg fogjuk ismertetni a régi s az új iskola hirnevesebb íróinak nevezetesebb munkáit.

Az első könyv, mely heraldikáról szól, Olaszországban jelent meg, szerzője Bartolo de Saxoferrato, czíme „*Tractatus de Insignis et armis*“. E mű inkább czímerjogi kérdésekkel foglalkozik s hatása alatt kezdték a német-római császárok az armalisokkal való nemesítést. Művét először 1482-ben adták ki valószínűleg Velenczében,¹ utóljára Bonnban 1883-ban.

Ebben a következő két kérdést magyarázza meg: 1. ki nek szabad paizsban vagy zászlón czímert használni, 2. hogy kell a czímert festeni és viselni. Ezen értekezésben elmondja, hogy a proconsulok, legatusok, püspökök és doctorok jelvényeit csak az használhatja, a ki e tisztségek viselője. Az, a ki használja e jelvényeket a nélkül, hogy proconsul, legatus, püspök vagy doctor lenne, csalást követ el. Vannak királyi, fejedelmi s más uralkodói jelvények, a melyeket rajtuk kívül senkinek sem szabad egyedül használni, de ellenben meg van engedve a vasallusoknak, hogy fejedelmük czímerét a maguké fölött ábrázoltassák. Vannak ezenkívül jelvények és czímerek, a melyeket magán-, nemes és polgári személyek használhatnak. Ezek közül némelyek császári vagy más fejedelmi adományként használják a czímert. Magam is ismerek — mondja Saxoferrato — olyanokat, a kiknek IV. Károly római császár és cseh király czímert adott, így nekem is, a mikor tanácsosa voltam, arany mezőben kétfarkú vörös oroszlánt. Ezeknek kétségtelenül szabad czímert viselniök, mert sacrilegium a fejedelmi hatalomról disputálni. Némelyek azonban önhatalmú-

¹ A Varju Elemér könyvtárában meglevő 1482-iki nyomtatványból nem tűnik ki, hol jelent meg.

lag is vesznek föl czímert s ez is megengedhető, mert a címér olyan mint a név s arravaló, hogy az egyik embert a másiktól megkülönböztesse. S valamint szabad nevet fölvenni, úgy címert is szabad festetni saját tárgyainkra, de nem a máséra. Olyan címert is szabad fölvenni, a melyet már más használ. Csak az esetben tilthat el valaki mást, saját címere használatától, ha szégyent hoz reá. A bíró azonban megtilthatja, ha ez megbotránkoztatásra szolgáltat alkalmat vagy másnak bajt okoz. Például, ha valaki, a kinek sok ellensége van, egy békés ember címérét venné föl, mert ez által azt bosszúállásnak tenné ki. Az olyan címérnek, a melyet fejedelmi adományként kapott valaki, nagyobb tekintélye van, mint az önjogúlag fölvettnék. A címerviselési jog átmegy az agnatusokra, de nem a cognatusokra. Ha az agnatusok elszaporodnak, hogy egymástól megkülönböztessék magukat, még valamit tesznek a címérhez (címertörés).

A második kérdésre nézve azt tanítja Bartolus, hogy a címerek következőleg oszlnak meg: vannak olyanok, a melyekben létező dolgok vannak ábrázolva; például: állat, épület, hegy vagy virág és olyanok, a hol a jelvények bizonyos mázok változatai által keletkeznek. Például felezés, negyedelés, czölöp, pólya stb. és végre olyanok, a melyek e kétféle jelvények összetételéből állanak.

Úgy látszik, hogy Bartolus a naturalistikus iránynak volt híve, azt mondja ugyanis: „a művészet a természetet utánozza a mennyire képes“. A zászló dsida-nyélre van erősítve, a nyél van elől, a zászló követi, ennélfogva a rajta levő állatot a nyél felé fordítva kell ábrázolni. Az állatok általában úgy ábrázolandók, hogy jellegük kitűnjék. A vadállatokat vadnak (*actu feroci*) kell festeni. Ennélfogva az oroszánt ágaszkodva, tátott szájjal, mintha harapni készülne. A szelid állatokat legtermészetesebb állásukban, például a lovat nem ágaszkodva, hanem menve vagy ugrásközben kell ábrázolni. Ha a címér csak mázokból áll, a nemesebb mázat kell előre vagy felülre festeni.

Legnemesebb máz az arany, mert a világosságot jelképezi, ezután következik a piros, a mely a tűznek képe, a harmadik máz a kék, a levegő jelképe. A heroldok a Saxo-ferrato-féle elméleti heraldikusokat nem szerették s az általuk

fölállított szabályokat el nem fogadták s általánosan hirdették, hogy a tudósok nem ismerik a „valódi tant“. Erre nézve Seyler „Geschichte der Heraldik“ című művében Hollandi János szövegét idézi, 1420-ban írt torna költeményéből:

„Nun ist mein grosze Clag,
Dasz kein Vbel ist so grosz
Es sind zu Pilden genosz;
Das khompt von den Gelehrten
Und von den Schrifftverkehrten:
Die uns gut Lehr solten vortragen
Die hat der Teufel selbsz erschlagen“.

Bartolus arra is megtanít, hogy ha a fejedelem vagy más előkelőség címere falra van festve, valamennyi körültre levő címer képének feléje kell fordulva lennie. Ezt a heraldikai udvariasság követeli, a melyről a 127, 176. lapon volt szó. E mű nagyon el volt terjedve már a könyvnyomtatás föltalálása előtt s nagy hatása volt a heraldikai irodalomra, bár kevéssel halála után sokan írtak az ő általa fölállított tanok ellen. A többek között Johannes de Bado Aureo nevű angol, a kinek műve Londonban adatott ki, címe: „Nicolai Uptoni de Studio militari Libri IV. Joh. de Bado Aureo tractatus de armis. Spelmanni Aspilogia Eduardus Bissaeus e Codd. Msc. primus publici Juris fecit, notisque illustravit. Londini 1654“. Hatása még a jelen század íróin is meg látszik, így például Walter Scott, a ki műveiben sok helyt adja jelét nagy heraldikai tudásának, Waverley című régényében majdnem szóról-szóra idézi Bartolus szavait, a mikor Bradwardine-al a következőket mondatja: „az ereklye családunk oromdíszét (crest) medvét ábrázol, a mint látjátok két hátsó lábán állva; mert a jó heraldikus az állatot mindig természetűen ábrázolja, a lovat ugorva, az agarat szaladva, s a ragadozó állatot in actu ferociori“.

A korra nézve ezután következő heraldikai mű *Clément Prinseault* „*Traité du Blason*“-ja, a mely két részből áll, az első a tulajdonképeni heraldikával foglalkozik, a második pedig *Armorial*. Az I. rész 12 fejezetre oszlik: 1. Azokról, a kiknek először volt címerük. 2. A címerszerkesztésnek módja. 3. Hányféle fém és szín, továbbá hányféle bundásbőr van a címerekben és hogy miként kell őket blazonálni. 4. Mely erényt,

mely véralkatot, a hét planéta és a tizenkét égi jel közül melyiket, a hét melyik napját, mely drágakövet stb. jelképezik a felsorolt fémek és színek. 5. E fejezet kilencz dolgot tartalmaz, a melyek mindenike a paizs egyharmadát tölti be. 6. Itt elmondatik, hogy hány dolgot kell számmal kifejezni s hol kell azt mondani, hogy beszövétt vagy kivert (semé). 7. A színek és fémek összeállításáról a címerekben és hogy mikor kétes a címér. 8. Hol kell a címérleírást kezdeni. 9. Bizonyos madarakról és egyéb állatokról a címérben. 10. Miként kell az oroszlánt és leopárdot heraldikailag leírni. 11. Mi a lepény, bizanci és hányféle kereszt van. 12. Példák a címérleírásról. Tizenkét komplikált címér leírása. A második rész: francia királyi hercegek, városok, tizennyolcz keresztény király, tizenkét *paire de France*, a kilencz múzsa és a hét művészet címérének leírását foglalja magában.

A nyomtatásban legelőbb megjelent heraldikai könyv angolul van írva. Címe: „*The lynage of coat Armuris; and how gentillmen shall be knowyn from ungentillmen etc. The blasynge of all maner armys in Latyn, French et Englisch. The bokys of hawking et huntynge with other plesuris dyverse etc. translated and compylt togedyr at Seynt Albons. 1486.*“

Bernd „*Allgemeine Schriftenkunde der gesammten Wappenwissenschaft*“ című Bonnban 1830—1835-ben megjelent művének I. kötetében róla azt mondja, hogy „e ritka s nevezetes könyv, mely címérművészetről, falka vadászatról, solymászatról és halászatról szóló értekezéseket foglal magában, az első nyomtatott heraldikai tankönyvnek tekinthető, s hozzá teszi, hogy első kiadásából csak két példány ismeretes; az egyik a Spencer-, a másik a Pembroke-féle könyvgyűjteményben őriztetik és hogy egy hiányos példánya, a mely kézírással pótoltatott a Roxburg árverésen 147 font sterlingen kelt el. Ismételt kiadásai: a westminsteri 1496-ból, a londoniak 1586, 1595, és 1810-ből. Az utóbbi is nagyon ritka és becses, mert csak 150 példányban nyomták. E mű szerzője Barnes Juliana, Anglia legrégibb írónak egyike. Valószínűleg az 1388-ban lefejezett Sir James Berners-nek, II. Richard egykori kegyencének, leánya, ki a Saint-Alban melletti *sopewell-i* kolostornak volt fejedelem-asszonya, s különös szeretettel foglalkozott sólymászattal, vadászattal, halászattal és heraldikával.

A korra nézve ezután következő heraldikai művet Franciaországban nyomták 1493 körül. Címe: „*Les pas des armes de Sandricourt*“. 1493. (?) *Le Blason de toutes armes et ecutz tres necessaire utile et prouffitable a tous noble seigneur et p̄scheurs pour icelles blasōner figures en sept sortes de manieres*. Ce present blason d'armes a este imprime a paris par Pierre le Caron imprimeur et libraire demeurant en la rue neufue Saint Marry apres lenseigne des ratz ou au palais empres la porte, le xxij iour de nouembre lan mil quatre cens quatre vingtz et quinze. Kis 8-adrét. 40 lap, szinezett címerekkel.

A XV-ik században megjelent heraldikai mű még Upton Miklósé „*De heraldica anglice*. Westmonasterii 1496.

Le Blason des couleurs en Armes Liures et deuises. Liure tres utile et subtil pour scauoir et cognoistre dune et chascune couleur la vertu et propriete. Ensemble la maniere de blasoner les dictes couleurs en plusieurs choses pour apprendre a faire liurees deuises et leur blason. Par Sicille herault du roi d'Aragon. On le vend a Lyon pres nostre dame de Confort cheulx Oliuier Arnoullet. Kis 8-adrét. 48 lap. E munka a „*Trattato dei colore nelle arme*“ című olasz munkának fordítása, a mely 1679-ben németül is megjelent „*Curiieuses und lustiges Tractätlein von den Farben auff den Wapen*“ stb. cím alatt.

Catalogus gloriae Mundi írta Bartholomeus Cassaneus a Provence-i parlament elnöke. 1529-ben jelent meg először, majdnem 20 kiadást ért kétszáz év alatt (Bernd adatai szerint Lyonban 1529, 1546, 1629, 1645, 1646, Velenczében 1569, 1571, 1592, Frankfurtban 1579, 1586, 1603, 1612, Genfben 1612, 1617, 1649, 1690, Turinban 1617). A velencei kiadás címe: *Catalogus Gloriae Mundi, D. Bartholomaei Cassanaei Burgundij, apud Aquas Sextias in Senatu Decuriae Praesidis, ac viri clarissimi: opus in libros XII. divisum, quibus omnis humanae gloriae summa breviter, artificioseque continetur. Nunc vero ita auctum, emendatum, Figurisque illustratum, ut caeteras editiones omnes longe superare videatur. Venetiis 1571. apud Vincentium Valgrisium. Folio 330 lap.*

A heraldikáról az I. rész 38-ik consideratiójában van szó a mely száz conclusióra oszlik. Munkája Bartolus tanításain s

a francia heraldika elvein alapszik, de azért nem mondható compilációnak, mert saját fölfogása is érvényesül benne. Tartalma: 1. A római királyok jelvényeinek leírása. 2. A diadem, korona és jogar mint a császárnak s királyoknak jelvénye A koronák különféle nemeiről. 3. A zsidó főpapok jelvényeiről, a melyeket helyettük ma a pontifexek használnák. 4. A patriarchák, kardinálisok, érsekek, püspökök jelvényei, mint a kereszt, a vörös kalap s a pallium. 5. A mitra a püspökök jelvénye úgyszintén a dalmatica, a keztyű, a gyűrű és pásztorbot is. 6. Miért van a pastores ecclesiastici-knek pásztorbotjuk s miért adatik a jogar fejedelmeknek. 7. A *latus clavus* (széles bíborszalag a tunicán) a senatorok jelvénye volt. A *consulok*, *augurok*, a *Mars* papjai, a *fratres arval* esek és az egyiptomi főbiró jelvénye. 8. A katonák, tudósok és más rendek jelvényei. 9. A herczegek, grófok, őrgrófok jelvényéről (*pileus dignitatis*). 10. A czímerek a képeket (az ősök képeit a rómaiaknál) pótolják. 11. A czímereket és jelvényeket örökmélekezetnek okáért szokták különféle helyen alkalmazni. 12. Czímerrel bírni, s azt használni tisztesség. 13. Azok czímerét, a kik valamely emléket saját költségükön állítottak, erre rá szokás festeni vagy faragni, s azt onnan eltávolítani nem szabad. 14. Háromféle czímer vagy jelvény van (*Bartolus Saxoferrato* magyarázata szerint). 15. valamely tisztesség jelvényét csak az viselheti, a ki e tisztséget viseli, más csak alárendeltsége jeléül használhatja (*Saxoferrato* után). Galliában és Franciaországban sok herczeg viseli a liliumokat mint a mi legkeresztényebb királyunk, bár ezek csak a király számára hultak az Egekből alá paizsára. 16. A fejedelem czímerét vagy képét a középületeken föl kell tüntetni. 17. Az az alattvaló a ki fejedelmének czímerét bitorolja, felségsértést követ el. *Julius Caesar* czímere sas volt, a melyet most a római királyok használnak. 18. A ki a király czímerét megbecsteleníti, felségsértést követ el. 19. Az alantasabb rangú herczegek czímerére nézve is az áll, a mit a fejedelemről mondtunk. 20. A született nemeseknek van meghatározott czímerük, ezt másnak, mint nekik, viselni nem szabad. 21. Alsóbb rendűek (*vilain*) valamely nemes czímerét, ha fölveszik, család bűnébe esnek. 22. Nem szabad címert bitorolni. 23. Nem nemesnek és plebejusnak nem szabad valamely nemes czímerét

használni s nem szabad oromdísz viselni saját czímere fölött. Nálunk (Franciaországban) nem tartatik illendőnek, hogy nem nemes vagy plebejus címeres paizsa fölött oromdíszes sisakot használjon. 24. Fattyúk miként viselhetik atyjuk címérét? 25. Mily módon egyesíthetik a vazallusuk címerüket a fejedelmével? 26. Az agnatusoknak valamennyinek joguk van családi címerüket viselni. 27. Nem nemesek és plebejusok a fejedelemtől címert privilegium gyanánt nyernek (lásd a 36. lapon mondottakat). E pontot Cassaneus Bartolustól vette át s következő megjegyzéssel kíséri: „úgy látszik, hogy Bartolus nagyon is általánosságban beszél, és hogy ez nem helyes minden tekintetben, különösen a parasztokra vonatkozólag. Azt hiszem, hogy ezeknek nem szabad címert, vagyis címeres paizst használniok, mert ez csakis a nemesség előjoga.“

Erre nézve a mi megjegyzésünk az, hogy Saxoferrato a birodalmi viszonyokra való tekintettel írt, a hol más szokás, más jog, s általában más fölfogás volt mint Franciaországban. 29. Minek kell minősíteni azon ember tettét, a ki valamely címert szétrombol, vagy valahová való helyezését megakadályozza? 30. Miként alkalmazhatja valaki címérét azon tárgyakon, a melyeknek hasznát ő élvezi. 31. Kereskedők és mesteremberek bélyegei és jelvényei. 32. Senki sem változtathatja meg jelvényét vagy bélyegét másnak kárára. 33. Közjegyző ne változtassa meg nevét vagy jelvényét és ne bitorolja a másét. 34. Egy mesterember, kovács vagy vendégfogadós se használja másnak jelvényét. 35. Kereskedők bélyegének vagy jelvényének rendeltetése. 36. A fejedelemtől címert kapni tisztesség és hasznos. 37. A családi címerek változatlanul mennek át az első szülöttre (lásd a címertörésről mondottakat). 38. A címerek örökölhetők a vérségi összeköttetés fokozatának prioritása és posterioritása szerint. 39. A címerek különféle módon és némi különbséggel mennek át az utódokra. Ha több leszármazó van: az elsőre a címert változatlanul megy át, a többiekre azonban vagy valaminek elhagyásával, vagy egy új kép vagy alak hozzáadásával, azért hogy e címerek megkülönböztethetők legyenek (lásd a címertörésről mondottakat). 40. A címerek átmennek-e a nőági leszármazókra? Felelet, hogy nem. Van azonban eset, hogy

átmehetnek és pedig a két címér egyesítésével. 41. A címerek azonossága a vérségi rokonság feltevésére vezet. 42. A lázadó címere eltörrendő s nem mehet át leszármazóikra. Ez áll az áru- és hamisítók címérére nézve is. 43. Átmegy-e a ház címere a hitbizományosra? 44. Eladhatják vagy másra ruházhatják-e a fejedelmek méltóságuk jelvényét vagy címerét? A francia királyára nézve azt mondja, hogy nem, mert ezt az Ég adta Klodvignak. Visszavonhatja-e a király XI. Lajos adományait, a melyekben a saját címerebeli liliumokat ruházta másokra? Úgy látszik, hogy nem, mert a királyi privilegiumok állandóak. 45. Szabad-e valamely alattvalónak a fejedelemtől kapott címerét eladni vagy másként elidegeníteni? Igen és pedig akként, hogy ő azt azontúl nem használhatja. Tisztségi címerét azonban senki sem adhatja el. Valamely családnak adományozott címér az ő tulajdona. 46. Címér a végrendeleteken. 47. Van-e helye praescriptiónak valamely címér használatára nézve? 48. Szabad-e valamely címér ügyében párbajt hirdetni? Igen, ha valaki másnak címerét sértő szándékból viseli. 49. Franciaországban az écuyer (scutifer) csak címeres paizst viselhet. Ha valaki azonban a címert születésénél fogva használhatja s főbb rangra jut; például ha több testvér közül egy császár lesz, címerét hármassal koronával fődheti (*tymbrare arma sua triplici corona*). Valamennyi lovag, még ha király is, sisakkal fődí címerét, a melynek ormán valami dísz van. 50. Kinél őriztetnek a társulatok vagy a hadsereg zászlai vagy címeres paizsai (fegyverei = *arma*)? 51. A mesterjelvények annál maradnak a ki helyben lakik. 52—54. Hivatali jelvényekről szól. 55. Mit bizonyítanak a címerek? 56. Minden fejedelemségben vannak címerek, a melyek csak a fejedelmet illetik meg. 57. Tisztviselő és méltóságviselő címere. Cassaneus elmondja, hogy Nagy Károly tizenkét francia párt nevezett ki s külön párségi címert adott nekik s megengedte, hogy az egyházi párek liliumot viseljenek címerükben, kivételt csak a Beauvais-i püspök címére tett, a mennyiben aranyból volt s mert fémre tenni nem lehet, a liliumokat nem lehetett rá alkalmazni. 58. A francia párek címeréről. Burgund hercegség címeréről s néhány mesebeli címerről. 59. A paizs változó alakja. 60. A mázokról, mint fém, szín és bundásbőr.

A címereket vagy fémmel, vagy színnel vagy bundásbőrrel ábrázolják. 61—68. A mázokról s jelentőségükről. 69. A címeres paizs vagy fém vagy szín legyen. 70. A bundásbőrökről. 71—72. A mázok elhelyezésének sorrendje. 73. A heraldikában három alak van, a mely a paizs egy harmadát foglalja el ú. m. a chief, pal, bende, cheuron, orle, gyron, crux, sautoir. 74. Blazonálás. A blazonálás a heraldikusok (armarista) nyelve. 75. Más mesteralakok. E részben 31 ábra van, melyeket a frankfurti kiadás számára Jost Amman metszett fára. 76. Némely jegy címercsonkitást (törést) jelent. 77. A törvényesítettek címereiről. 78. A burèle-ről. 79. Czímerképek: állatok, fák, virágok. 80—87. A címerképekről. 88. A címerben ábrázolt állatok jobb lába jön előre. 89. Czímer a zászlókon. 90. Trombiták zászlaja. 91. Zászlókészítés. 92—97. Czímer, ruhán, pecséten, papíron, ágy- és lótakarón, falon stb. Bartolus után. 98. Krisztus keresztjét nem szabad a földbe ásni. 99—100. A kereszt különféle alakja.

Cyriacus Spangenberg heraldikáról szóló tanulmánya. Munkájának, melynek csak egy része szól a heraldikáról, címe: *Adels Spiegel, Historischer ausführlicher Bericht: Was Adel sey und heisse. Woher es komme, Wie mancherley er sey. Und was denselben ziere und erhalte, auch hingegen verstelle und schwäche. Desgleichen von allen Göttlichen, Geistlichen und weltlichen Ständen auff Erden etc. wie solches alles der Inhalt nach der Vorrede manhafftig und in der ordnung zeigt. Dem gantzen Deutschen Adel zu besondern Ehren aus etlich hundert Authorn mit grosser mühe und auffts fleissigste beschrieben durch M. Cyriacum Spangenbergk. Gedruckt zu Schmalkalden bey Michel Schmück 1591 fol. 462 lap. — Ander Teil des Adelspiegels. Was Adel mache, befördern, ziere, vermehre und erhalte. Und hinwider schwäche, verstelle und verringere. Darinnen auch am Adler und sonst, durch vielfeltige und mancherley Vermanung und Warnung, in Sprüchen und Exempeln ein schöner Regenten-Spiegel Allen in der Obrigkeit in allen löblichen Tugenden, aus Gottes Wort fürgestellt wird durch M. Cyriacum Spangenbergk. Gedruckt zu Schmalkalden bei Michel Schmück. Anno Christi 1594. fol. 487 lap.*

A II. rész 12. könyvének 14. fejezetében kezdődik a he-

raldika ismertetése. És pedig a 14. fejezet: a nemesség díszjelvényeiről, a 15. fejezet a koszorúkról, a 22. fejezet a nemesség fej- és nyakékességeiről, a 24. a paizsokról, a 26. a sisakról. paizsról és címerről szól.

The whole art of armory by Nichol Warde. E könyv Bernd szerint már 1568 előtt jelent meg, mert Gerard Leigh az alább följegyzett művének előszavában, mely 1568-ban jelent meg, már idézi. Meglehet azonban, hogy nyomtatásban nem jelent meg, mert az „Arms in typogr. antiq. orig. edit.“ nem említi.

The accedent of armorye by Gerard Leigh London 1568. 4. — London 1576. — London 1588. (Gen. lem. mag. vol 62. P. 1. for. 1792. p. — London 1591. 4. — London 1597. 4. (Lack. IV. 1023. 33142.) London 1612. A heraldika beszélgetés formában van előadva, meglehetősen rosszul, ábrái szép fametszetek.

Workes of armorie deuyded into three hookes entituled, the concordes of armorie, the armorie of honor and of coates and creastes, collected and gattered by John Bossewell Gentleman. In aedibus Richardi Totelli. Anno domini 1571. Printed at London 1597. 4. nagyon jó fametszetű címerekkel.

Le blason des armoiries, auquel est monstré la manière de la quelle les anciens et les modernes ont usé en icelles, par Hierosme de Bara à Lyon 1579. Több kiadást ért, az utolsó 1628-ban jelent meg.

Gesprächsspiele, so bey Ehren und Tugendliebenden Gesellschaften auszuüben, verfasst durch einen Mitgenossen der hochlöblichen fruchtbringenden Gesellschaft. Nürnberg In Verlegung Wolfgang Endters. Ez az első sistemitikus címertana a németeknek, írta *HarsdörferFülöp*. Megjelent 1643-ban. A címertan hat személy beszélgetésével van benne előadva. A XVI. században a heraldikai irodalom már erősen virágzott Bernd szerint Angolországban 10, Franciaországban 38, Németországban 13, Olaszországban 3, Magyarországon 1 heraldikai munka jelent meg.

A rendszeres heraldika megteremtője *Silvester Petra Sancta*, ő volt az első, a ki heraldikai forrásokból írta meg munkáját melynek címe „*Tesserae gentilitiae.* A *Silvestro*

Petra Sancta Romano, Societatis Jesu ex legibus fecialium descriptae. Romae typis haered. Francisci Corbelleti. Superiorum permissu 1638. fol. 678 l. E műve nyolcz heraldikai szabályra (fecialium leges) tanít, ezek:

1. Ha két címérmék van hasított paizsban, elől színes mezőn fém, hátul fém mezőn színes legyen a címérmék.

2. A címérméknek nem szabad a paizs alsó szélét érintenie.

3. A címérméknek jellemzően kell ábrázolva lenniök.

4. Azon helyzetben kell ezeket ábrázolni, a melyben természetes erejük legjobban kitűnik.

5. Az emberi alakok közül csak a mauritánai hermák engedhetők meg. Más embernek csak egyes részei.

6. Ha egy paizsban több kép van, akkor ezeket úgy kell beosztani, hogy a felső sorban több legyen.

7. Kis sasok és rigók (merulae) csonkán azaz láb és csőr nélkül ábrázolandók. A nagy saskak és a nagyobb madarakat azonban mindig körömmel és csőrrel.

8. A címérméknek nem szabad oly nevűnek lenni, mint az a család a melynek címérében van. (Úgy látszik a beszélő címereknek, a melyeket szerinte a nép arma cantantiának uevezett, ellensége volt.)

Színjelzésének módját a 63. lapon közölt ábrából ismerjük meg.

Höpingk Theodor műve *Petra Sancta* nyomán indul ugyan, de a történelmi források fölhasználásában nem olyan ügyes. Művének címe: „*De insignium sive armorum prisco et novo jure Tractatus juridico-historico-philologicus: in quo dignitatis, militiae gentis, pontificalia, imperialia, regia electoralia, archiducalia etc. insignia, horum appellationes variae: descriptiones: genera: origines: causae, occasiones: personae deferendi ea facultate pollentes, vel minus: modi acquirendi: Clypei: scuta: Imagines: Colores: Metalla, Galeae, eorumque Ornamentus: Coronae: Cristae: Alae: Sustentacula etc. eruuntur, discutiuntur et enodentur: auctore Theodoro Höpingk Susatensi Westphalo I. U. D. Imperialis Caesareique apud Friedbergenses Castri Advocato et Syndico. Noribergae, typis et sumptibus Wolfgangi Endteri 1642. Folio. 1050 lap.*“

Ő is hirdette a heraldika symbolikus voltát és sokakat félrevezetett, azt mondja ugyanis, hogy a „czímerek valamely családnak hieroglyphszerű képei, a melyek nevezetes cselekedeteket jelképeznek“.

Aegidius Gelenius, Petra Sanctának jobb tanítványa volt, 1645-ben megjelent művének címe: „*De Admiranda Sacra et civili Magnitudine Coloniae Clavdiae Agrippinensio Augustae Vbiorum Urbis Libri IV. Authore Aegidio Gelenio S. S. Th. L. ad S. Andreae Canonico, Consiliario Ecclesiastico et Historiographo Archiepiscopali Coloniae Agrippinae. Apud. Jodocum Kalcovivium Bibliopolam Anno 1645. Cum licentia Utriusque Magistratus.* 4-edrét 759 lap.

Ő is elvetendőnek tartja a beszélő címereket.

A XVII. század heraldikai írói közül *Ménestrier Cl. T.* volt a legnépszerűbb Franciaországban, a ki belátta, hogy a heraldika valódi lényegét a scholastikusok könyveiből nem lehet megismerni, belátta, hogy ezen elveszett titkot csak az élő heraldika idejéből fenmaradt emlékekből lehet visszaszerezni, de annyira befolyásolta saját kora, hogy kutatásai meddők maradtak. Számtalan művei közül nevezetesebbek:

„*Discours sur l'Origine des armes*“. Lyon 1658.

Le véritable Art du Blason. Lyon 1658.

Le Dessin de la Science du Blason. Lyon 1659.

L'Art du Blason justifié. Lyon 1672.

Abrégé méthodique des Principes héraldiques etc. Paris 1661, Lyon 1661, 1663, 1669, 1670, 1672, 1673, 1677, 1680, 1681, 1723, Bordeaux 1683.

Le véritable Art du Blason ou l'usage des Armoiries. Paris 1670, 1673.

Le véritable Art du Blason et l'origine des armoiries. Lyon 1671.

Origine des Armoiries et du Blason. Lyon 1679.

La Méthode du Blason. Paris 1688, Lyon 1688, 1689.

La Nouvelle Méthode raisonnée du Blason. Lyon 1696, chez Thomas Amaulry rue Mercière au Mercur Galant. Bordeaux 1698, Lyon 1701, 1718, 1723, 1725, 1728, 1734, 1750, 1754, 1761, 1784.

Art des Emblemes héraldiques. Lyon 1662.“

Spener Fülöp Jakab, a ki Höpingk követőinek tanát —

a kiknek kezében a heraldika olyan tudományyá süllyedt, mint a varróleányok kezébe illő virágnyelv — elvetette s Tentzel¹ nyomán, a ki a pecsétek tanulmányozását ajánlotta, haladva, úttörője lett egy új irányzatnak s megírta nagy művét, melynek címe: *Historia insignium illustrium seu operis heraldici pars specialis, continens Delineationem insignium plerorumque Regum, Ducum, Principum, Comitum et Baronum in cultiori Europa, cum explicatione singularum tesserarum et multis ad familiarum decora titulos atque jura spectantibus nec non tabulis aeneis, scuta galeasque in opere explicata obtutui exponentibus et Indicibus neccessariis Antore Philippo Jacobo Spenero. Francofurti ad Moenum, Sumptibus Johannis Davidis Zunneri Typis Johannis Theodorici Fridgenii Anno 1680.* E munka becse állandó, s ma is forrásmunkának tekinthető. Művének elméleti része 1690-ben jelent meg következő címmel: „*Insignium Theoria sev operis heraldici pars generalis, quae circa insignia, horum originem, scuta eorumque partitiones, metalla, colores, figuras, galeas, apices aliasque scutorum appendices et consecraria studioso historiarum et vitae civilis nosse proficuum visum est, ex disciplina fecialium et moribus receptis exhibens avtore Philippo Jacobo Spenero D. Francofurti ad Moenum, sumptibus Davidis Zunneri Anno 1690. fol. 368 l.*

Munkájának beosztása a következő:

Prolegomena. Itt írja le a czímer-tudományt (scientia heroica) és a czímerművészetet (ars armorialis). Fölsorolja azon előismereteket, a melyek a heraldika megtanulásához szükségesek. Az első fejezetben etymológiával s fogalom meghatározással foglalkozik. A második fejezetben a czímerek eredetéről szól, a harmadikban a paizs alakjáról, helyzetéről, felosztásáról s összetételeiről, a negyedikben a mázokról, az ötödikben a mesteralakról és czímerképekről s róluk a következő schemát mutatja be:

1. mesteralakok $\left\{ \begin{array}{l} \text{1-ső osztályúak.} \\ \text{2-od osztályúak} \end{array} \right.$

¹ Monatliche Unterr. 1692.

		a) emberek	
		b) állatok	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha. \text{ repülő.} \\ \beta. \text{ menő.} \\ \gamma. \text{ uszó.} \\ \delta. \text{ csúszó-mászó.} \end{array} \right.$
	A. élők		
	c) növények	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha. \text{ fák.} \\ \beta. \text{ füvek, bokrok.} \\ \gamma. \text{ gyümölcsök.} \\ \delta. \text{ virágok.} \end{array} \right.$	
1 természetesek			
2. Czímerképek			
	B élet- telenek	a) égitestek	
		b) földiek	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha. \text{ tűz.} \\ \beta. \text{ víz.} \\ \gamma. \text{ föld.} \end{array} \right.$
		a) szerszámok.	
		b) öltönyök, ruházat.	
	2. mesterségesek	c) fegyverek	
		d) épületek.	
		e) betűk, nevek.	

A hatodik fejezetben a czímerfüdelet (de apice seu timbro) tárgyalja. Itt Gilbert de Varennes-re támaszkodva elmondja, hogy Franciaországban az oromdís nem öröklődik apáról fiúra, és hozzáteszi, hogy Németországban a sisak jelentékenyebb dolog, mint másutt s abból a körülményből, hogy olyan pecsétek is vannak, a melyen csak az oromdíszes sisak van ábrázolva, azt következteti, hogy ez épen olyan becses, mint a paizs. Elmondja továbbá, hogy a rangjelző sisakra vonatkozólag de la Colombiéretől föllállított szabályokat még Franciaországban sem követik. A hetedik fejezet a czímerespaizs külső járulékainak leírását foglalja magában. A nyolczadikban a czímertörést magyarázza. A kilencedikben a beszélő czímerekről való különböző véleményeket ismerteti s azt vallja, hogy ezek becse nem csekélyebb, mint a többieké.

Spener főérdeme abban áll, hogy a heraldikát a mysticismus homályából kiburkolta s historiai megvilágításban mutatta be kortársainak, ennek következtében írta róla Tentzel a „*Monatliche Unterredungen*“ 1690. évfolyamában, hogy Spener nemcsak genealogiai és heraldikai ismereteiről hírneves, de

mindenki tudja istenfélelmét s hogy műveivel bebizonyította, hogy a studiis humanioribus-al összefér ezen erény s ezzel megszégyenítette azokat, a kik az ellenkezőt állítják.¹

A XVIII. században egy új heraldikai iskola keletkezett Németországban, a melynek legkiválóbb képviselője *Gatterer János Kristóf*, a k azt írja, hogy „a címerek elmélete, tapasztalás szerint, az egyenes és görbe vonalak változatain alapul“. S ezen elméletet ritka ügyességgel és türelemmel fejti ki. Szerencsére oly unalmasan s oly dagályosan, hogy kevesen olvasták végig tévtanát.

Első heraldikai művének czíme: „*Abriss der Heraldik oder Wappenkunde*“ 1763. *Nürnberg, bei G. N. Raspe*. 1766-ban különlenyomatban is megjelent „*Joh. Cristoph Gatterers der Geschichte ordentlichen Lehrers zu Göttingen, Abriss der Heraldik oder Wappenkunde zum Nutzen der studierenden Jugend entworfen und mit acht Kupfertafeln erläutert. Nürnberg bei Gabriel Nicolaus Raspe 1766. 6 $\frac{1}{2}$ iv, nagy 8-adrét.*

Egy más kiadásának czíme: „*Johann Christoph Gatterers kgl. Grosbrit. Churbr. Lüneb. Hofraths und Professors der Geschichte, zu Göttingen, auch Directors des königl. histor. Instituts, Abriss der Heraldik. Göttingen und Gotha, im Verlage bey Joh. Christian Dieterich 1775. 8-adrét 115 l.*

Gatterernek és követőinek főhibája, hogy a heraldikát nem főforrásaiból igyekeztek megismertetni, hanem tarthatatlan elméleteket állítottak föl. s azon munkák, a melyek ezen iskolából kerültek ki, teljesen értéktelenek.

A jelen század közepén *Grote H.*, *Ledebur báró*, *mayerfelsi báró Mayer Károly*, *Hefner Otto Titán* és *Hohenlohe Waldenburg* herczeg voltak az új heraldikai iskola megalapítói, a kik nem a theorétikusok iratait, hanem a középkori pecséteket, az élő heraldika korából fenmaradt paizsokat, sisakokat stb. tekintették forrásnak.

Ledebur báró az összehasonlító heraldikának megalapítója. E tudomány a technikai és címerjogi szabályokat kutatja és okadatolja meg s kimutatja a divatnak és újításoknak hatását a heraldikára, s egyes jelenségeinek összefüggését.

¹ Seylers Geschichte der Heraldik.

Grote H. szintén az újiskola úttörője, de nem szakít teljesen a régiekkel, mint Mayer és Hefner. Mint heraldikai író a *Hannoverisches Magazin* 1831. folyamában mutatta be magát először, a mikor a hannoveri új királyi címerről értekezett. Ebben azt mondja a többek között, hogy a címerek történetében két korszakot lehet megkülönböztetni. Az első a XV-ik század utolsó harmadáig tart. Ebben a címer a valóságos fegyverek ábrázolása volt, a mennyiben rajtuk jelvények láthatók. A XIV. század második feléig a képeket csak a paizson ábrázolták s eddig csak a címeres paizs volt a címer. Ezentúl a sisakot is jelvénytípussal díszítették. A XV-ik század végétől kezdve azonban külső jelentősége a címereknek megváltozott s bizonyos szabályok szerint készült képek lettek belőlük.

1843-ban Hannover és Braunschweig nemzeti és címerkönyvét tervezte „*Geschlechts- und Wappenbuch des königreichs Hanover und des Herzogthums Braunschweig*“ cím alatt. Szövegének csak töredékei jelentek meg, így az előszava a „zur Geschichte der welfischen Stammwappen“ (Lipcse 1863) című füzetében, mely saját nyilatkozata szerint csak egy része „*Wappenbuch der Fürsten und Dynasten-Geschlechter des Königreichs Hannover und des alten Saxonien*“ címmel tervezett nagyobb művének. Ebben mondja nagyon jellemzően, hogy a középkor valamennyi institúciói közül egy sem daczolt oly sikeresen az idő zivatarával, mint a címerügy.

„Azon dolgok, a melyekkel a címer a különféle korszakokban bizonyos viszonyban állott, mint a tornák, aláírás helyetti pecsételés, a lovagrendek őspróbái stb. elenyésztek, de a címerek nem.“

„A heraldikától kölcsönzi az építészet s az ornamentika ma is legszebb ékítményeit. Ma a heraldika már nem csupán a diplomatikának egy ága, nem csupán segédtudománya a történelemnek, hanem mint az ornamentika főalkotó része a képző művészetek és a műipar szolgálatában is áll.“

Ő tőle való a porosz királyi címer történetének leírása is, a mely Lipcsében jelent meg 1861-ben. Nagybecsű még azon értekezése is, a melyet „*Alte und neue Heraldik*“ cím alatt adott ki 1857-ben. Tanai azonban nem mind elfogadhatók. Például a heraldikai ornamentikáról vallott nézete nem válik

be. Azt mondja ugyanis, hogy „Der Styl dieser heraldischen Ornamentik, hat sich nun, wie die Ornamentik überhaupt, in jedem Zeitalter dem diesen eigenthümlichen Architekturstyle angeschlossen und so wie der gothische Styl, die Renaissance das Roccoco durchaus verschiedene Formen zeigen, so giebt es eben so viele durchaus verschiedene Style der Wappendarstellung. Dieser Umstand ist jedoch bei aller Ausdehnung der kunsthistorischen Forschungen den Künstlern meistens entgangen, und der Sachkundige sieht oft die besten Werke der neuesten Architektur und Plastik durch arge heraldische Anachronismen entstellt“. S ez helyes, de a mit belőle követeztet t. i., „hogy a mai heraldika a czímereket a jelenkor stílusának megfelelőleg ábrázolja“ nem kivihető, egyszerűen azért, mert a mai kornak nincs stílusa. E tekintetben utalunk arra, a mit Mayer von Mayerfels alapján, a 173. lapon mondottunk.

Egyik legérdemesebb úttörője az új heraldikai iskolának *Hohenlohe Waldenburg herczeg*, kit méltán tartanak a modern sphragistika megalapítójának. Nevezetesebb művei: „*Das Hohenlohische Wappen*“ im Archiv für Hohenlohische Geschichte I. Band. 1859. „*Zur Geschichte des Fürstenbergischen Wappens. Heraldische Monographie* stb. 1860“. E két művében meghatározza a pecsét és a címér fogalmát s elmondja, hogy a pecsét valamely okirat hitelesítésére, levélezésre szolgáló bélyeg. Pecsétkép minden lehető kép, mely a pecsétnyomóba be van vésve s a lenyomaton kidomborodva látszik. *Címér ellenben csak az, a mi eredetileg fegyveren s más hadi szerszámon volt megkülönböztetés végett ábrázolva* s idővel örökölhetővé válván más eszközökre és tárgyakra is alkalmaztatott, így pecsétnyomókra is.

A címér leírása — szerinte — két részre oszlik: 1. a történelmi és 2. a gyakorlati leírásra. A történelmi részben az illető címér eredetét és fejlődését kell oklevelek alapján kutatni és meghatározni. A gyakorlati részben pedig azt kell, szintén oklevelek alapján, meghatározni, hogy ez jelenleg miként ábrázoltassék. E műveiben jelenti ki, hogy még nincs itt az idő arra nézve, hogy teljes műveket lehessen írni sphragistikáról vagy heraldikáról, egyelőre még monográfiák írására kell szorítkoznunk. A beszélő címerekre nézve azt mondja,

hogy számuk nagyobb, mint első tekintetre látszik, csakhogly oly nyelvet beszélnek, melyet nem értünk meg. 1867-ben jelent meg „*Das heraldische und decorative Pelzwerk im Mittelalter*“ című munkája. Ennek második kiadása 1876-ban Stuttgartban.

Jelentékeny sphragistikai műve „*Sphragistisches Album*“, melyet nem végzett be. 1863. A másik ilyenmű művének címe „*Sphragistische Aphorismen, 300 mittelalterliche Siegel systematisch classificirt und erläutert. Heilbronn*“ 1882. Írta továbbá még „*Der sächsische Rautenkranz*“ című monographiáját, a mely 1864-ben jelent meg Stuttgartban. Ebben mutatta ki, hogy a szász címerben a rutakoszorú nem törésjel, hanem címerkép.

Hefner Ottó Titán és Mayer von Mayerfels neveit egymástól elválasztani nem lehet, nemcsak azért, mert mind a kettő hatalmasan hozzájárult az új iskola megalapításához, de mert munkáikból nem tudni, mit írt az egyik, mit a másik. Ennek érdekes története van. Hefner O. T. idősebb és gyakorlottabb író volt mint Mayer s tanácscsal szolgált neki tanulmányai közben s rávette, hogy doctori dissertációjának tárgyát a heraldikából vegye. Ez meg is történt. A tanítvány kéziratát elküldte Hefnernek, a ki azt átdolgozva saját neve alatt kiadta.

Ezek után Mayer dissertatióját nem tarthatta meg. Mentor és Discipulus heves polemiába keveredtek. Hefner „*Heraldisches Musterbuch*“-jának előszavában, Mayer pedig „*Ursprung des Heraldischen ABC-Buches und der Dr. Otto Titan von Hefner'schen Grundsätze der Wappenkunst.*“ München 1863. című önálló munkájában igyekezett igazát kimutatni. Ez egyiknek sem sikerült, s azt mondhatjuk e heves s nem illendő hangon folytatott polemiáról, a mit Heine a barát és rabbi disputációjáról, hogy „es will mich schier bedünken, dass der Rabbi und der Mönch dass Sie beide stinken“.

E hang jellemzi különben munkáikat is, s ez az oka legalább részben, hogy irányuknak sok ellenese akadt. Mind a kettő sokban túllő a célon, de azért érdemes írók s a ki a túlzásokból ki tudja burkolni a helyest, sokat tanulhat tőlük. Csak sajnálni lehet, hogy útjaik szétváltak, mert együtt érdemes munkát végezhettek volna.

„*Kritisches Wörterbuch der herald. Terminologie von Curt O. von Querfurth.*“ Nördlingen. Verlag der C. H. Beck-schen Buchhandlung. 1872.

Heraldische Terminologie. Nach den vom genealogisch-heraldischen Verein „Herold“ zu Berlin gefassten Beschlüssen systematisch zusammengestellt durch *Ad. Max. Ferd. Gritzer*. Megjelent a „Vierteljahrschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie“-ben. Berlin 1878.

Heraldisches Handbuch für Freunde der Wappenkunst etc. Herausgegeben von F. Warnecke, mit 313 Handzeichnungen von *E. Doepler*. Görlitz. Verlag von C. A. Starke 1880.

Die Geschichte der deutschen Wappenbilder. Aus Ralf von Retberg's Nachlasse. Megjelent az „*Adler*“ bécsi cs. kir. heraldikai társulat XIII. és XIV. évkönyveiben 1886. és 1887.

Franciaországban és Angliában a heraldikai irodalom az utolsó évtizedekben nagyon föllendült. Ott, a hol Boileau kétszáz évvel ezelőtt azt írta, hogy:

„Aussitôt maint esprit fecond en rêveries
inventa le Blason avec les Armoiries
de ses termes obscurs fit un langage à part;
composa tous ces mots de Cimier et d'Écart
de Pal, de Contre Pal, de Lambel et de Face
E tout ce que Segond¹ dans son Mercure entasse.“

nemesak a történettudósok foglalkoznak ma e tudományval, a mely oly népszerű, hogy mindenféle igényű ember számára van egy nál több heraldikai kézikönyv az újabb francia irodalomban. Sőt az Almanach Hachette minden évben néhány lapot szentel a heraldikának s megismerteti olvasóival elemeit. Nincs is Franciaországban író — még a hírlapírókat sem kivéve — a ki helytelenül blasonálna.

Az utolsó évtizedekben megjelent nevezetesebb francia heraldikai művek:

Achilles Ludovic Drigon, dit le vicomte de Magny-től. „*La Science du Blason, accompagné d'un Armorial général des familles nobles de l'Europe. Le nobiliaire universel, ou recueil général des généalogies historiques* etc.“ Paris 1854—1860.

¹ Seguing 1657-ben adta ki „Trésor héraldique ou Mercure armorial“ című munkáját.

Jouffroy d'Eschavannestól „*Armorial universel, précédé d'un Traité complet de la Science du Blason*“. Paris 1844.

Gourdon de Genouillac-tól: „*Grammaire héraldique*“, contenennt les définition exacte de la science des Armoiries suivie d'un vocabulaire explicatif, Paris 1854, 1858, 1860. — Nagyon világosan írt és érthető kis mű. — „*Recueil d'Armoiries des Maisons nobles de France*“. Paris 1860, Tizezer-nél több francia család czímerét foglalja magában. „*Les mystères du blason, de la noblesse et de la féodalité*.“

Leopold van Hollebeke-től „*Le Blason des Armes suivi de l'armorial des villes châtelainies, cours féodales etc.*“ de l'ancien comté de Flandre. Par corneille Gaillard roi et héraut d'armes de l'empereur Charles Quint. Publié, annoté etc. par Jean van Malderghem. Bruxelles 1866.

Gheusi P. B. (Lorédan Norbert)-tól. „*Le Blason Héraldique*“. Paris 1892. 1300 ábrával és egy Armorial-al. Nagyon világos nyelven írt jó beosztású kézikönyv, a melyben szerző a hanyatló heraldika czímereivel s irodalmával nem törődve, a heraldikai művészetet és a czímertudományt ú mutatja be, mint azt az egykori heroldok ismerték. Ebből látszik, hogy az új heraldikai iskola híve.

Renesse Theodore Comte de-, „*Dictionnaire des Figures Héraldiques*“. 2 kötet.

Franciaországban a legrégibb időtől kezdve már a gyermekeket is tanították a heraldika elemeire, s úgy mint Olaszországban, az egyetemeken is volt tanszéke. Németországban a múlt század elején, nálunk a múlt század végén állítottattott részére egyetemi tanszék.

Franciaországban kártyajáték segítségével tanították a gyermekeket a heraldika titkaira.

Így Brianville abbé a XVII-ik század vége felé egy kártyajátékot állított össze s hozzá a következő című füzetkében a szükséges magyarázatot: „*Jeu d'armoiries des souverains et Etats d'Europe, pour apprendre le Blason, la Geographie et l'Histoire curieuse. Dedié à Son Altesse Royale de Savoye par Clauvs Oronce Finé, dit de Brianville, Conseiller et Aumonier du Roy*“. Nyolcz kiadása volt, Lyon 1659., 1660., 1665., 1672., 1676., 1681. A nyolczadik Amsterdamban jelent meg évszám nélkül. Az ismert francia kártyán a király,

dáma stb. címerekkel van helyettesítve. Továbbá Gauthier is készített ilyen játékot s a következő címmel a Bretagne-i hercegnek ajánlotta: *Jeu d'Armoiries ou tous les termes du Blason sont expliqués et rangé par ordre*. Dédié a Monseigneur le duc de Bretagne. Se vend a Paris Chez Gaspar Duchange. Graveur du Roy rue Saint Jacques au dessus de la rue des Mathurins avec Privil. Évszám nélkül. E kis füzet úgy látszik nagyon ritka, mert Guigard „Bibliothèque Heraldique“-jában nincsen a felsoroltak között. A Magyar Tudomány Egyetem könyvtárában Budapesten meg van a füzet, kártyajáték nélkül. E hiányt a szöveg világos és érthető magyarázata alapján könnyen lehetne pótolni.

Végül mint curiosumot bemutatom Weigel Erhard, jenai egyetemi tanár, heraldikai égtekéjét, melyet a XVII. század vége felé tervezett, a melyen a régi jegyeket újakkal és pedig a heraldikából vettekkal akarta pótolni. A tudományos világ nézete megoszlott, a mennyiben némelyek jónak találták a tervet és sikerét remélték, míg mások nem nagy jövőt ígértek neki, különösen azért, mert a legtöbb jegy német címer lett volna s azt következtették, hogy a nem németek inkább a „*pogány (heidnisch)*“ nevekkel fognak ezentúl is élni.

Weigel egy, hat foliolapból álló füzetet nyomtatott Jenában Bauhoffern Johann Jacob betűivel (évszám nélkül), a melynek címe a következő: „*Der geschmückte Stern-Himmel, Welcher, nechst verbesserten seinen Lauff- und Standes-Creisen, den alten Heidnischen Greuel an ihm, durch die Wappen Europäischer Stände unterdrückt. Zur Ehre des Alleinigen Gottes und Hoher Potentaten in Europa unsterblichen Nach-Ruhm. Insondercheit dem Durchlauchtigsten, Grossmächtigen, Fürsten und Herrn, Herrn Friderich dem dritten Marggraffen zu Brandenburg, des Heil. Röm. Reichs Ertz-Cammerern und Churfürsten etc. etc., unterthänigst offerirt von Erhard Weigeln, der Röm. Kays. Majestät, wie auch Pfaltz-Sultzb. Rath und Senior Prof. Publ. zu Jena.*”

Ez iratában a szerző a következőket mondja: „a régi globusokon kétnemű hiányok észlelhetők és pedig természetesek s erkölcsiek. A természetesek a globus külső szerkezetére vonatkoznak. Az erkölcsiek pedig azon csábító alakokra (asterismi), melyekkel a régi globusokat díszítették s a me-

lyekre az asztrologusok babonáikat alapították. Ezek helyét most ártatlan képek foglalják el, a melyeknek senki sem tulajdoníthat titkos erőt és hatást, de a melyeket mégis mindenki polgárilag (Bürgerlicherweis) tisztelni tartozik. Ez ártatlan alakok olyan címerek, a melyek a csillagok configuratiojához leginkább hasonlítanak, s a melyek által a csillagokkal könnyebben megismerkedhetni, mint a régi babonások által s egyszersmind a nem oly régen megkezdett címér művészetét (Heraldicam Artem) is fölfogni lehet. Aztán így folytatja „az alábbi kimutatásban ezek szorosan össze vannak foglalva: a nemsokára megjelenő tűzetes leírásban pedig érthetőbb magyarázatuk lesz található. Adjon Isten szerencsét hozzá!

A szövegben az Ég következőleg szólal meg:

Az emberi tökéletesség nem juthatott volna tökéletességéhez, ha *Callistó*-nak fajtalansággal szerzett koronáját, a *hattyút* és *sast*. mint az efféle erkölcstelenségnek, szolgálait és más helyt egy tisztátalan nő örét az én tiszta lapjaimra nem írták volna.

Itt egy költött tej-tenger piszkol be, ott Cassiopét kell székével hordanom, köröm mindenütt sothanus szörnnyetegekkel van eltorzítva stb.

Lajstroma az új csinos és szükségkép tisztelendő Égi-jeleknek, a melyek a régi pogány, istentelen, szemérmetlenül csábító és mégis helytelenek helyett, a csillagok természetes dispositioját az Égen tisztán és pontosan mutatják.

I. Az éjszaki égboltozat.

<i>Régi</i>	<i>Új</i>	<i>Címere.</i>
A kis Gönczölszekérekerekei	Kengyel	Curland
A nagy Gönczöl	Elefánt	Dánia
Bootes, korona Arcturus	Három korona, a gyűrű	Svédország
Ophiuchus	Kereszt	Köln
Kigyó	Kerék	Maintz
Hercules	Lovag	Lengyelország
Lyra	Hárfa	Anglia
Hattyú- és Cepheus-fej	Ruta koszorú és két kard	Szász választófejedelem-ség és hercezség
Sas, Antinous és delfin	Sas karmai közt jogar	Brandenburg választófejedelems. és hercezség.

Pegasus
Berenike hajfűrtje
Lófej és Cassiope
Perseus
Andromeda
Auriga cum Pardali
Háromszög
Kos
Bika
Ikek fejei
Ikek törzsei
Rák

Fejér ló
Két kar
Bőségszaru
Birodalmi alma
Ládácska
Három lilium
Czirkalom
Isten báránya
Egyszeregy
J. H. S.
Czímerköpeny
Jászol

Braunschweig, Lüneburg
Anhalt
Pfaltz
Bajor választófejedelem-
ség és hercezség
Heidelberg
Francziaország
Az iskolák
Templomok
Kereskedők
Papok
Lotharingia
Szántóvetők.

Az állatkör égi jegyei.

Oroszlán
Szűz
Mérleg
Skorpio
Lövész
Köszáli kecske
Vizi ember
Halak

Három vár
Hét torony
Süveg, kard, pásztorbot
Kalap
Kereszt
Postasíp
Oroszlán, hét nyíl
Két hal

Hispania
Portugallia
Érsek, püspök
Cardinalis
Trieri érsek
Nassau
Az egyesült hét tarto-
mány
Württemberg

Déli égboltozat.

Czet
Orion kutyák és nyúl
Galamb
Hydra:
Feje és nyaka
Melle és szíve
Hasa
Holló
Serleg
Kalász
Északi háromszög
Indiai méh
Indianus
Chamaeleo
Dorado
Phoenix
Centaurus
Toncan

Tiara, kulcs és kereszt
Kétfejű sas mellén pó-
lyás paizs
Apostoli kereszt
?
Kalap és fegyverek
Szent Márk oroszlán
Villásvégű kereszt
Kereszt
Hat bizanci
Szárnyas oroszlánfej
Ökörfej
Kopó
Tengeri lapu
Hét halom (?)
fegyverek (?)
Hercegi süveg
Rangkorona
Villa és fésű

Pápa és a német lovag-
rend
Német római császárság
és osztr. főhercezség
Magyarország
Olaszország
Svájc és Mutina, Man-
tua, Parma
Velence
Malta lovagok
Genua
Firenze
Savoya
Mecklenburg
Oettingen
Baden
Erdély
Oláh és Moldvaország
Hercegi czimerfödél
Grófi czimerfödél
Schwarzburg gróf

Daru	Daru	Reussen gróf
Páva	Rangkorona	Bárai czimerfödél
Galaxia	Kard és toll	Nemesek jelvénye
Eridanus	Czimer	A birodalmi városoké
Navis	Holdsarló	Törökország
Kisebb hydra	Bagoly	Tatárok.
	Salvo jure addendi.	

A magyar heraldikai irodalom alig pár éve keletkezett. Régibb heraldikai írónk, mint *Pariz Pápai* „*Ars Heraldica seu consuetudinum Heraldicarum quarum crebrior passim et usus et in Historiis praecipue Europaeis mentio Synopsis*“ című munkájában, a mely Kolozsvárot jelent meg 1695-ben *Palma Ferencz Károly* „*Heraldicae Regni Hungariae Specimen*“ című Bécsben 1766-ban megjelent művében, leginkább Spener és Gatterer nyomán oly kevés tájékoztatást nyújtanak, hogy belőlük a heraldikát megtanulni nem lehet. E két tudósön kívül régebben, — tudtunkkal — még csak egy magyarországi születésű ember foglalkozott a heraldikával irodalmilag s ez *Schmeizel Márton*, a ki munkáit latin és német nyelven adta ki.

Első művének címe: „*A. D. T. O. M. Dissertationem de natura et indole Artis Heraldicae* Rectore magnificentiissimo, serenissimo Principe ac domino domino Guilielmo Henrico etc. etc. Submittet M. Martinus Schmeizel Corona Transylvanus saxo respondente Hermanno Nicol. Koch Verdensi. Ad D.XIV Junii A. R. S. MDCCXXI. Jenae.“

A másodiké: *Martin Schmeizel's Philos. prof. pub. wie auch der hochfürstlichen akademischen Bibliothec zu Jena inspectoris Einleitung zur Wappen-Lehr* etc etc. Jena bey Johann Bernhard Hartung 1723. s ennek második kiadása: Jena bey Johann Adam Melchior 1734. E munkák a múlt században igen népszerűek voltak, maga írja, hogy tanítványai közül francziák, olaszok, angolok és magyarok is használják.

A jelen században *Nyíri István* sárospataki tanár „*Tudományok öszvesége*“ című munkájának II. kötetében Gatterer nyomán néhány lapon összevont czimertant közöl. Újabban báró *Nyáry Albert* „*A Heraldika Vezérfonala*“ 1886. megjelent műve foglalkozik tüzetesen a heraldikával és különösen a heraldika történetével. E mű rendkívül becses, különösen azért, hogy benne rendkívül sok adat van felsorolva s ennél fogva lehet mondani, forrásmunkának tekinthető.

Tagányi Károly is írt egy kis heraldikai bevezetést a „*Magyarország Czimertára*“ című munkájához, a melyet Altenburger G. és Rumbold B. adtak ki Budapesten 1880-ban. Ez úgyszólván az első, magyar nyelven írt olyan munka, melyben a heraldika jelentékenyebb elemei szabatosan, bár röviden, tárgyaltnak.

A magyar nemesség czímereinek gyűjteményét „*Siebmacher's grosses und Allgemeines Wappenbuch*“ IV. kötetének 12-ik, 13-ik és 15-ik osztálya foglalja magában. Ezenkívül Nagy Iván Magyarország családai című genealogiai munkájában is sok czímer van.

Heraldikai irodalmunk föllendülését a *Heraldikai és Genealogiai Társaság* folyóirata a *Turul* munkatársainak lehet első sorban köszönni, kik közül: néhai báró Nyáry Albert, néhai Csergheő Géza, továbbá Csoma József, néhai Deák Farkas, Fejérpataky László, Nagy Gyula, b. Radvánszky Béla, Schönherr Gyula, Soos Elemér, Szendrei János, Tagányi Károly, Thalý Kálmán, csekei Varjú Elemér stb. nagyobbreszt az új heraldikai iskola hívei s a kiknek munkássága biztosan pótolni fogja mihamar azt, a mi eddig elmulasztatott.

* * *

A tér szűke miatt valamennyi külföldi s hazai heraldikai műről meg nem emlékezhettem. Ezek felsorolása több kötetre ment volna. Annak, a ki ez iránt tájékozni óhajtja magát, a legújabb általános bibliographiai művek mellett: „*Bernd Chr. Sam. Theodor „Allgemeine Schriften-Kunde der gesammten Wappenwissenschaft*“ (Bonn 1830—1835) és *Joannis Guigard Bibliothèque Héraldique de la France*“ című (Páris 1861) specialis bibliographiáját ajánlhatjuk.